XIX. YÜZYIL OSMANLI DEVLET ADAMLARINDAN

İBRAHİM EDHEM PAŞA

Doktora Tezi

Salih EROL

Eskişehir, Ocak 2019

T.C.
ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH BÖLÜMÜ

XIX. YÜZYIL OSMANLI DEVLET ADAMLARINDAN İBRAHİM EDHEM PAŞA

Doktora Tezi

Salih EROL

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Sedat BİNGÖL

Eskişehir, Ocak 2019

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Salih EROL'un "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devlet Adamlarından İbrahim Ethem Paşa" başlıklı tezi **15 Ocak 2019** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca **Tarih** Anabilim Dalında, **Doktora** tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

		İmza
Üye (Tez Danışmanı)	**: Doç.Dr.Sedat BİNGÖL**	.....
Üye	**: Prof.Dr.Ayla EFE**	.....
Üye	**: Prof.Dr.Serap SUĞUR**	.....
Üye	**: Doç.Dr.Soner AKPINAR**	.....
Üye	**: Dr.Öğr.Üyesi Musa KILIÇ**	.....

Prof.Dr.Metin COŞKUN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdür Vekili

ÖZET

XIX. YÜZYIL OSMANLI DEVLET ADAMLARINDAN İBRAHİM EDHEM PAŞA

Salih EROL

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ocak, 2019

Danışman: Doç. Dr. Sedat BİNGÖL

Tarihi, bir insanın hayatı çerçevesinde incelemek tarihçiliğin en zor konularının başında gelmektedir. Çünkü kendisi de bir insan olarak tarihçi için objektif olarak bir başka insanı ele almak son derece güçtür. Bu güçlüğün farkında olunarak yapılan bu çalışmada XIX. yüzyıl Osmanlı devlet adamlarından İbrahim Edhem Paşa ele alınmıştır.

Doğum yeri, ailesi, kökeni üzerindeki kalın sis perdesini çeşitli kaynaklar ve arşiv belgeleri doğrultusunda aydınlatmaya çalışan tezin asıl odaklandığı konu ise, Edhem Paşa'nın modernleşme sürecindeki Osmanlı devlet ve toplum hayatında nasıl bir yer işgal ettiğidir.

Avrupa'ya gönderilen ilk Osmanlı öğrencileri arasında yer alması, Paris'te geçirdiği yaklaşık on yıllık ciddi eğitim hayatı ve ülkesine dönüşte meslekî eğitimini nerelerde, nasıl kullandığı soruları yerli ve yabancı kaynaklar ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Edhem Paşa, Tanzimat Dönemi'nde daha çok bir bürokrat ve teknokrat kimliğiyle öne çıkmış ve bilhassa Nafıa, Maarif gibi konulardaki başarılı icraatlarıyla dikkat çekmiştir. Ancak siyasi alanda aldığı kısa süreli görevlerde aynı başarıyı sergilediğini söylemek mümkün görünmemektedir. Biraz da bu alanda gölgede kalmış biri olarak, tarihçiliğimizin detaylı bir incelemesinden şu ana dek mahrum kalmıştır. Yine de o, 1893 yılına kadar gelen yetmiş yılı aşkın yaşam öyküsünde özgün bir çalışmaya konu olacak kadar çok yönlü ve renkli bir hayat bırakabilmiştir.

ABSTRACT

EDHEM PASHA AS AN OTTOMAN STATESMAN İN THE NİNETEENTH CENTURY

It is one of the most difficult subjects of historiography to look at the historical events from the view of one single person. As a human himself, it is extremely difficult for the historian to be objective towards other people. In this research which was made with consciousness of this difficulty, Edhem Pasha, Ottoman statesman in the 19th century, is discussed.

The main focus of the Thesis which is trying to enlighten the thick foggy atmosphere covering his place of Birth, his family and his origins by the help of various sources and archival documents is how Edhem Pasha occupies a place in the modernization process of Ottoman State and Society.

In the light of domestic and foreign sources it was tried to give detailed explanations about the points of his being one of the first Ottoman students sent to Europe, his education life which lasted about 10 years of serious study in Paris and the questions of in what field and how he took advantage of his professional training when he returned home.

In the Tanzimat Era Edhem Pasha stood out mostly as a bureaucrat and technocrat and he took attention with his successful performances in the field of Education and Ministry of Public Works (Nafıa). On the contrary it is not seemingly possible to say that he showed the same success during his short-term positions in politics. Partly as one under the shadow in that field, so far he has been deprived of a detailed examination of our historiography. In spite of all, in his life story of over 70 years reaching up to 1893, he was able to leave such a multi-directional and colorful life behind to become a subject for an original research.

ÖNSÖZ

Biyografi (Tercüme-i hâl) alanı tarih ile edebiyat arasında gidip gelen, her ikisinin de tam anlamıyla sınırları içerisine girmeyen, renkli, sürprizlere açık ama bir o kadar da meşakkatli ve riskli bir alandır. Bir olayın, mekânın, ya da kurumun tarihini ele almaktan daha karmaşık bir şey varsa o da bir insanı zamanı ve zemini içinde bir bütün olarak ele almaktır.

Osmanlı – Türk tarihçiliğinde geçmişten cumhuriyetin başlarına kadar oldukça zengin ve renkli grup/zümre biyografileri (Terâcim-i ahvâl) yazılmıştır ki, bu çalışmada ana kaynaklarımızdan birisi olan Mahmud Kemal İnal'ın Son Sadrazamlar'ı klasik terâcim-i ahvâl geleneğimizin son büyük örneklerindendir.

Yakın tarihçiliğimizde akademik bir perspektifle kaleme alınan monografik biyografilere bakıldığında ise, yakın zamanlara kadar çok büyük oranda siyasi özellikleriyle ön plana çıkmış şahsiyetlerin ele alındığı görülmektedir. Bu durum biraz da devlet ve toplumun kişileri önem sırasına koyarken, siyasi ve askerî kahramanlara daha fazla önem vermesinin akademya câmiasındaki tezâhürü de sayılabilir.

Bu tezimizde siyasi ve askerî yeteneklerle sivrilmemiş; yaşadığı dönem boyunca da çoğu zamanda geri planda kalmış ancak başka yönleriyle sıra dışılıklar arz eden bir idare adamı olan İbrahim Edhem Paşa'nın hayatı ele alınmıştır.

Hiçbir çalışma tam sayılamadığı gibi elbette ki bu çalışmanın da birçok eksiği; hatası olacaktır. Uzun bir araştırma sürecimde her zaman yanımda olan; zaman zaman beni motive eden; bazen de sorunlarıyla beni bu araştırmadan alıkoyan aileme her hâlükârda teşekkür az kalacaktır.

Teknik tabiriyle bir danışman olmanın ve hatta klasik mânâsıyla bir hoca olmanın da ötesinde kendime yakın hissettiğim; her türlü gevşetmelerime rağmen sonuna kadar bana inanan; beni destekleyen; yeri gelince de hak

ettiğim şekilde uyaran Doç.Dr. Sedat Bingöl'e her zaman minnettar kalacağım. Sabırla beni izleyen, bana güvenen Prof.Dr. Ayla Efe ve Prof. Serap Suğur hocalarıma da teşekkür ediyorum ve son olarak, Bursa'dan Eskişehir'e her gelişimde bana gerçek dostluğun kendisini gösteren vefâ-kâr arkadaşıma yürekten teşekkürlerimi sunuyorum.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNÂMESİ

Bu tez çalışmasının bütün aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davranmaya dikkat ettiğimi; kullandığım bütün bilgi, belge ve veriler için kaynak gösterdiğimi ve kaynakçada yer verdiğimi beyan ederim.

Herhangi bir zamanda çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlakî ve hukukî sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Salih EROL

İÇİNDEKİLER

ÖZET…….. iii
ABSTRACT..... iv
ÖNSÖZ..... v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ…….vii
İÇİNDEKİLER…….viii
KISALTMALAR……. xiii
GİRİŞ……. xv
Tarihsel Bir Biyografi Çalışması Olarak Tezin Konusu, Önemi ve Kaynakları..xv

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EDHEM PAŞA'NIN ÇOCUKLUĞU, ÖĞRENİM HAYATI ve İLK GÖREVLERİ……. 25
1.1. Edhem'in Kökeni, Ailesi ile İlgili Bilgiler ve Tartışmalar…….. 25
1.2. Hüsrev Paşa Konağından Paris'e: Edhem Paşa'nın Eğitim Hayatı……... 44
1.2.1 Mehmed Hüsrev Paşa'nın Hayatına Özet Bir Bakış ……. 44
1.2.2. Hüsrev Paşa Konağında Eğitim-Öğretim ve Edhem…… 46
1.2.3. Öğrenim Amacıyla Fransa'ya Osmanlı Talebelerinin Gönderilmesi ve Karşılaşılan Bazı Güçlükler……..... 52
1.3. Edhem'in Paris'teki Okul Yılları (1831-1838)…… 58
1.3.1. İnstitution Barbet'da Geçen Hazırlık Eğitimi (1831-1835)…….. 58
1.3.2. Paris Madencilik Okulundaki Öğrenim Hayatı (1835-1838)…….. 64
1.3.3. Mühendis Olarak Avrupa Maden Bölgelerindeki Meslekî Gezileri (1838- 1839)…… 69

1.4. Edhem Efendi'den Edhem Bey'e: İstanbul'a Dönüşü ve İlk Resmi Görevleri…….. 71
1.4.1. Dâr-ı Şûra-yı Askerî'de Memuriyeti…….... 74
1.4.2. Muhtelif Maden İşletmelerinde Mühendis ve Müdür Edhem Bey…….. 78
1.4.3. Erkân-ı Harbîye Zabiti Edhem Bey……. 87
1.5. Sultan Abdülmecid'in Sarayında Görevli Olduğu Yıllar (1847-1856)……. 92
1.5.1. Edhem Bey'den Edhem Paşa'ya Hızlı Bir Yükseliş…….. 92
1.5.2 Sultan Abdülmecid ve Şehzâdelerinin Fransızca Öğretmeni Edhem Paşa…… 97
1.5.3. Sultanın Hususi Diplomatik Temsilcisi Olarak Bazı Hizmetleri (1853- 1855)…… 99
1.5.3.a. Edhem Paşa'nın Sırbistan'dakiMemuriyeti…… 99
1.5.3.b. Kırım Savaşı Sırasındaki Diğer Özel Görevleri…… 106

İKİNCİ BÖLÜM

2. TANZİMAT DÖNEMİNDE DEVLET ADAMI OLARAK EDHEM PAŞA
2.1 Meclis-i Âli-i Tanzimat Üyeliği (1854-1859)……. 112
2.1.a. Tanzimat Prensiplerinin Koruyucusu Olarak Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın Kuruluşuna Genel Bir Bakış……112
2.1.b. Edhem Paşa'nın Meclis-i Âli-i Tanzimat Azalığına Getirilmesi... 112
2.1.c. İstanbul – İskenderiye Telgraf Hattının İnşâsı Konusunda Edhem Paşa'nın Rolü…… 115
2.1.d. Mabeyn-i Hümâyûn'daki Görevinden Ayrılması…….. 122
2.2. Hariciye Nazırlığına Atanması ve Çalışmaları (1856-1857)……. 125
2.2.1. Birleşik Romanya Yolunda Bir Basamak Olarak Memleketeyn Meselesi(1856-1858)……... 129

2.2.2. Köle Ticaretinin Yasaklanmasında Edhem Paşa'nın Rolü (1857)……. ……137
2.2.3. Memâlik-i Şâhâneye Mülteci Çekme Çabası…….. 143
2.2.4. Edhem Paşa'nın Hariciye Nazırlığındaki Diğer İcraatları……. 148

2.3. Sırbistan'da Karışıklıklar ve Edhem Paşa'nın Belgrad'a İkinci Gidişi (1858)…… 154
2.4. Edhem Paşa'nın Ticaret Nazırlıkları (1859-1872)……... 169
2.5. Osmanlı Devletinin Finans Reformlarında Edhem Paşa…….. 186
2.5.1. Kağıt Paranın (Kaime) Piyasadan Toplatılması……...187
2.5.2. Osmanlı Bankası Nazırı Edhem Paşa……193
2.6 Maarif Nazırlığına Atanması……. 200
2.6 Nafıa Nazırı Olarak Osmanlı Devletinin Kalkınmasındaki Hizmetleri….. 214
2.6.1. Rumeli Demiryolunun Yapımı ve Bu Bölgenin İmarı Konusundaki Çalışmaları……217
2.6.2. İstanbul'un Çağdaş Bir Şehir Olarak Gelişmesindeki Hizmetleri……... 225
2.6.3. Haydarpaşa-İzmit Demiryolunun Yapımındaki Rolü……232
2.7. Edhem Paşa'nın Tırhala Mutasarrıflığı ve Yanya Valiliği (1866-1868)……241

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNE GEÇİŞ SÜRECİNDE SİYASET ADAMI OLARAK EDHEM PAŞA……..255
3.1. Berlin Sefirliğine Tayin Edilmesi (1876)……...255
3.2. Tersane Konferansı ve Edhem Paşa……..273
3.3. Şura-yı Devlet Reisi Olması……...284
3.4. Osmanlı-Rus Savaşı'nın Gölgesinde Sadrazamlık (1877-1878)…….291

3.5. Viyana Sefirliğine Tayin Edilmesi (1879-1882)……311
3.6. Dahiliye Nazırlığı (1883-1885)……...324
3.7. İbrahim Edhem Paşa'nın Son Yılları……331

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BİLİME ve SANATA KATKILARI BAKIMINDAN EDHEM PAŞA AİLESİ……..344
4.1. Encümen-i Daniş ile Darülfünun Kuruluş Çalışmalarındaki Rolü……344
4.2. Edhem Paşa'nın Jeoloji Bilimini Tanıtma Gayretleri……349
4.3. Edhem Paşa'nın Yazdığı ve Katkıda Bulunduğu Eserler……353
4.3.1. Usûl-i Mimari-i Osmanî……...353
4.3.2. Elbise-i Osmanîyye……...356
4.3.3. Endülüs Tarihi……...359
4.3.4. Rasadhâne-i Amire Salnâmesi……364
4.3.5. Yeni Mikyaslara Dâir Risâle……367
4.4. Osmanlı'dan Cumhuriyete Edhem Paşa Ailesinin Önemi……370
4.4.1. Ailenin En Popüler Üyesi: Osman Hamdi Bey…….....371
4.4.2. Nümizmatik Biliminde Bir Otorite: İsmail Galip Bey…….377
4.4.3. Ailenin Sıradan Bir Üyesi: Mustafa Mazlum Bey……380
4.4.4. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Kültür – Sanat ve Tarih Abidesi: Halil Edhem Eldem……...381

SONUÇ……387

KAYNAKÇA……...391
ÖZGEÇMİŞ

EKLER

1- Avrupa'ya tahsil için gönderilen ilk talebe-i Osmaniye (İkdam, Nu:6154, 10 Nisan 1914)

2- Edhem Efendi'nin Avrupa'daki Maden Bölgelerinde Yapacağı Staj Çalışmasına İlişkin Belge (BOA, HAT 661/32260-F).

3- Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'yeye Memur ve Tayin Kılınan Edhem Bey (BOA, C.AS.695/29175)

4- Sırp Meclisinin Osmanlı Devletine bağlılık kararına ilişkin imzalı mühürlü 1854 Tarihli Belge (BOA, İ.HR.107/5240).

5- Vezirlik Rütbesine Yükselen Edhem Paşa'nın Şahsı Adına Hazırlattığı Hususi Arma.

6- Musavver Medeniyet'in Kapak Resmi: Sadrazam Edhem Paşa

7- Edhem Paşa'nın oğullarının Fotoğrafları (Osman Hamdi, İsmail Galib, Halil Edhem)

Kısaltmalar Dizini

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi
AÜSBF	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
AÜEF	: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
AÜHFD	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜTAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi
Bkz.	: Bakınız
Bs.	: Baskı
c.	: Cilt
çev:	: Çeviren
DEÜ	: Dokuz Eylül Üniversitesi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DFHM	: Darülfünun Hukuk Mecmuası
ed.	: Editör
EI	: Encyclopedia of Islam
Haz.	: Hazırlayan
HTM	: Hayat Tarih Mecmuası
İA	: İslam Ansiklopedisi
İBÜY	: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
İRCİCA	: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜSBE	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İÜTD	: İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi
müt.	: Mütercimi

MTAED	: Maden Tedkik Araştırma Enstitüsü Dergisi
Nşr.	:Neşreden
OADB	: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
OSAV	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi
p.	: Page
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SOAS	: School Oriental and African Studies
TCTA	: Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
TİD	: Tarih İncelemeleri Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.	: volume
v.d.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınları
YL	: Yüksek Lisans

GİRİŞ

Tarihsel Bir Biyografi Çalışması Olarak Tezin Konusu, Önemi ve Kaynakları

"Tarihte âmil ve faâl olmuş fertlerin her biri bir complexus individuel olmak itibariyle onların hayat hikâyeleri tarihin seyrini tespit hususunda mühim bir rol oynar".

A. Adnan Adıvar, "Tarih ve Biyografya", **İÜTD**, c.2, S.3-4, 1952, s.5.

Tarihte belirli bir rol oynamış ve birçok özelliği bakımından dikkat çekici bulunan bir Osmanlı devlet adamının yaşam öyküsünü çeşitli yönleri ile incelemek, bu tezin esas konusunu teşkil etmektedir. Bir başka deyişle bu tezde gerçekleştirilmeye çalışılan şey, bir tarihi biyografiyi inşâ etme denemesidir. Asıl konuya geçmeden önce, genel olarak biyografinin tarihteki yeri ve gelişimi üzerine birkaç söz söylemenin konuya giriş açısından kolaylık sağlayacağı düşünülmektedir.

Osmanlı klasik tarih yazıcılığında "terceme-i hâl" denilen ve çoğunlukla üst düzey din ya da devlet adamlarının hayat hikayesi çerçevesinde geliştirilen bir yazım geleneği vardır. Bunun yanı sıra bazen de birden fazla şahsın yani bir grubun hayat hikâyesini toplu bir biçimde ele alan çalışmalar da vardır ki, bunlara "terâcim-i ahvâl" adı verilmektedir[1].

Yukarıda bahsedilen bu iki eski terimin eş anlamlısı olarak kullanabileceğimiz, öz Türkçe sözcük olarak "yaşam öyküsü" sözcüğü mevcut bulunsa da ülkemizde akademik literatürde hâkim olan, Edebiyatçılar ile

[1] Dilimize Arapça'dan geçmiş olan bu sözcüklerin anlamı için bkz. Ferit DEVELLİOĞLU, **Osmanlıca-Türkçe Lûgat**, Aydın Kitabevi, 22. bs., Ankara, 2005, s.1082 ; ayrıca bu sözcüklerin terim olarak Osmanlıdaki kullanımları hakkında Bkz. Mehmet Zeki PAKALIN, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c.3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946, s.458.

tarihçiler arasında yaygın biçimde kullanılan sözcükler "biyografi" ve "prosopografi"dir[2].

Biyografiyi tek bir kişinin yaşam öyküsü olarak tanımlarsak, prosopografiyi de herhangi bir ortak paydayı (meslektaşlık, hemşehrilik… gibi) paylaşan kişilerin yaşam öykülerinin grup olarak incelenmesi şeklinde tanımlamak mümkündür. Osmanlı tarihinde grup biyografisine yani prosopografiye örnek olarak Tezkirettü'ş- Şuârâ (şairler biyografisi) türünden çalışmalar, Osmanlı sadrazamlarının tanıtıldığı Hadikatü'l- Vüzera ve zeyilleri, Osmanlı memurlarını topluca ele alan Sicill-i Osmanî tarzındaki eserler örnek olarak gösterilebilir.

Tarihi bir şahsiyetin yaşam serüveninin tasvir edilmesi anlamına gelen biyografi, başlı başına bir anlam üretim sürecidir. Tarihte belirli bir rol oynamış; yaşadığı dönemi, çevreyi etkilemiş ve onlardan etkilenmiş olan tarihin öznesi konumundaki insanı inceledikçe geçmişe ilişkin yeni bilgiler, yeni bakış açıları ve dolayısıyla yeni anlamlar geliştirmek mümkündür. Bu bakımdan biyografinin edebiyatta olduğu gibi tarihte de önemli bir yer işgal ettiği ortadadır. O zaman modern anlamda tarihsel biyografi, klasik anlamda bir tercüme-i hal değildir. Sadece bir tarihi dönemi açıklamak, tarif etmek için çizilen tablonun basit bir unsurundan ibaret de değildir[3].

Asıl konusu beşeri olayları incelemek olan tarih biliminde bu olayların baş aktörü olan insanı tanıma merakı, kendisi de bir insan olan araştırmacının tarihi biyografi ile uğraşmasına yol açmıştır. Bu bakımdan biyografi çalışmanın tarihçilerin ve edebiyatçıların hemen her zaman ilgi duydukları bir alan olduğu görülmektedir. Belki de bu ilginin etkisiyledir ki, Türk tarih yazımında en eski

---

[2] Fransızca asılları olan biographie ve prosopographie terimlerinin okunuş itibariyle çok az bir değişiklikle Türkçeye geçtiği görülmektedir. Bkz. Tahsin SARAÇ, **Fransızca Türkçe Büyük Sözlük**, c.1, TDK Yay., Ankara, 1976, s. 132.

[3] İlber Ortaylı, "Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı" **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, (I. Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993 Ankara), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 63.

türlerin başında biyografiler gelmektedir. Biyografisiz bir tarih yazımı mümkün değildir.

Geçmişinin çok eskiye dayanmasına, niceliksel olarak bu alanda çok sayıda eser verilmiş olmasına rağmen bizde çağdaş anlamda, objektif ve çok yönlü biyografi yazımı henüz geleneksel hale gelememiştir. Biyografi yazıcılığımızın en önemli sorunlarının başında kişiyi aşırı öven ya da aynı ölçüde yeren toptancı ve subjektif bakış açılarının halen etkisini sürdürüyor olması ve daha da kötüsü bu tutumun popülerlik kazanmasıdır.

Son zamanlarda etkisi azalmakla beraber yine de Osmanlı geleneğinde biyografi zengin, kişisel bilgi ve belgeler yerine daha çok yüzeysel ve donuk resmi veriler çerçevesinde işlenmeye çalışılmıştır. Yönetici ve aydınlarımızın devletin dışında bağımsız bir kimlik, ya da şahsiyet geliştirmedeki başarısızlığı, kişisel arşiv oluşturma ve bunu nesilden nesile aktarma konusundaki fakirliği biyografi üzerinde çalışan araştırmacının zengin içerikli eserler vermesini engelleyen önemli faktörlerdendir.

Durum böyle olunca araştırmacı, zengin aile arşivleri yerine daha çok resmi arşivlere yönelmek zorunda kalmaktadır. Bu resmi kayıtlar genellikle tek yönlü ve yüzeysel olmalarının dışında, kişinin hayatının ancak resmî görevlere başladıktan sonraki kısmını bir ölçüde verebilmektedir. Dolayısıyla kişinin hayatının temellerinin atıldığı çocukluk ve gençlik dönemleri karanlıkta kalmaktadır.

Bu tez çalışmasında inceleme konusu olan kişiden kalma şahsi bilgi-belge eksikliği gibi önemli sorunlar hep hissedildi. Edhem Paşa gibi XIX. yüzyılda yaşamış, Batı kültürünü bizzat Batı'da bulunarak almış, entelektüel sayılabilecek şahsiyetlerde bile bir aile arşivinin oluşturulamamış olması bizde biyografi üzerinde çalışmanın ne kadar zor olduğunu göstermektedir.

Dolayısıyla hakkında çok az bilgi sahibi olunan bir devlet adamının biyografisini ve siyasî faaliyetlerini ve bütün bunların ötesinde neler düşünüp

yapmak istediğini ortaya çıkarmak, hele çalışılan şahıs – Edhem Paşa gibi- herhangi bir eser kaleme almamışsa, Osmanlı tarih yazıcılığında en güç işlerden biridir.

Sonuç olarak biyografi ilk bakışta çalışılması kolay bir tür gibi gözükse de aslında kendine özgü önemli zorlukları olan bir çalışma alanıdır. Bir şahsiyeti içinde yaşadığı dönemin ve ortamın içerisinde ele almak oldukça hassas bir çalışmayı gerektirmektedir. Zaman (devir/dönem/çağ), mekân ve şahıs üçlüsünü, hiç birini diğerinin içinde kaybetmeden, herhangi birini diğerlerine feda etmeden ele almak kolay değildir[4]. Bu çalışmada belirtilen noktalar özellikle dikkate alınarak, biyografinin bu temel sorunsalı aşmaya gayret edildi. Dikkate almaya çalışılan bu ince hususun bu çalışmada ne denli başarıldığının takdiri elbette ki okuyucuya ait olacaktır.

Biyografi hakkında giriş mahiyetindeki bu genel değerlendirmelerden sonra daha da özele inip tez konusunaa gelinecek olursa şunlar ifade edilebilir:

"XIX. yüzyıl Osmanlı Devlet Adamlarından İbrahim Edhem Paşa" başlıklı bu çalışma tarihsel bir biyografi çalışmasıdır. XIX. yüzyıl'da Osmanlı Devletinde aydın, bir devlet adamı olarak - önemli yere sahip olmasına rağmen pek de tanınmayan- Edhem Paşa'nın hayatı bir bütün olarak, biyografik çerçeve içerisinde sunmak amaçlanmıştır. Çalışmada İbrahim Edhem Paşa'yı hem yaşamı ve yapıtlarıyla tanıtmak; hem de onun Osmanlı modernleşmesindeki rolünü ortaya koymak amacı güdülmüştür.

Özel olarak Edhem Paşa'nın seçilmesinin nedenleri şöyle izah edilebilir:

Siyasi açıdan döneminin en önemli kişilerinden biri olmasa da, aldığı Batılı-bilimsel eğitim, yüklendiği önemli idari görevler ve bu görevlerde yaptığı önemli çalışmaları onu dikkat çekici tarihsel bir figür yapmaktadır. Bu özellikler onun tez konusu olarak seçilmesinin en önemli nedenidir.

---

[4] Özgür Türesay, "Tarih yazımı ve Biyografinin Dönüşü", **Halil İnalcık Armağanı –I,** Doğu-Batı Yay., İstanbul, 2009, s.339.

İbrahim Edhem Paşa'yı önemli ve farklı kılan; bu tezin ilerleyen bölümlerinde detaylıca açıklanacak olan bazı hususları burada birkaç cümle ile özetlemenin iddiamızı desteklemek açısından yeterli olacağı düşünülmektedir.

XIX. yüzyılda yaşamış olan hemen hiçbir Osmanlı devlet adamının kökeni meselesi Edhem Paşa'nın ki kadar ilgi çekmemiştir. Kökeni, ailesi konusunda ileri sürülen farklı görüşler, tartışmalar onu ilginç bir yere oturtmaktadır.

Dönemine göre son derece ilgi çekici, önemli ve başarılı bir eğitim – öğretim hayatına sahip olan Edhem Paşa, Avrupa'ya gönderilen ilk öğrencilerdendir. Dahası Batılı modern, teknik eğitimi bu türden eğitimin merkezi sayılan Avrupa'da tamamlayarak mezun olmuş ilk kişidir. Edhem Paşa'nın eğitim hayatı modern Türk eğitim tarihinin başlangıcı için dikkat çekici bir örnek oluşturmaktadır.

Edhem Paşa yurtdışındaki yüksek öğrenim hayatından sonra, tam da Gülhane Hatt-ı Hümayunun ilan edildiği günlere rastlayan İstanbul'a dönüşünde Tanzimat döneminin önemli kurullarında (Meclis, Şûrâ); bakanlıkların (nezâret) hemen hepsinde çeşitli görevler almıştır.

Öte yandan Edhem Paşa, 1849 – 1856 tarihleri arasında yedi yıl boyunca sarayda çalışarak, başta padişah olmak üzere şehzadelerin eğitim hayatlarında önemli roller oynamıştır. Bütün bu özellikleriyle karşımıza çıkan bir tarihsel kişilik olarak Edhem Paşa'nın, yaşamı ve etkinliklerinin monografik düzeyde bir bilimsel araştırmaya konu olmayı hak ettiği ortadadır.

XIX. yüzyılın birçok Osmanlı devlet adamı hakkında doktora veya yüksek lisans düzeylerinde tezler yapılmıştır. Örneğin Âli, Fuad, Midhat, Ahmed Vefik, Safvet Paşa gibi kişiler doktora çalışmalarıyla ele alınarak incelenmişlerdir. Edhem Paşa hakkında ise bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu durumda tez konusu olarak el atılmamış tarihî bir şahsiyet olarak öne çıkmaktadır.

Edhem Paşa'nın herhangi bir akademik çalışmaya konu edilmemiş olması, çağdaşlarından nispeten daha önemsiz olduğu düşüncesini akıllara getirebilirse de bu hatalı bir yaklaşım olacaktır. Kanaatimizce şu ana dek herhangi bir teze konu olmaması, onun daha çok tanınmamasından ileri gelmiştir. Bu çalışmada Paşa'nın birçok özelliği ve faaliyetleri ile tarihsel bir figür olarak hak ettiği değer verilmeye çalışılacak; ancak son söz ve yorum okuyucu ve araştırmacıya bırakılacaktır.

XIX. yüzyıl Osmanlı devlet adamları içerisinde sahip olduğu akademik birikim ve donanım açısından Edhem Paşa'nın özel bir yeri vardır. Onun siyasetçiliğinin, bürokratlığının yanı sıra taşımış olduğu bu akademik kimlikle dahi bir tez konusu olmayı hak ettiğini söyleyebiliriz.

Türkçe ilk popüler bilim dergisi olan Mecmuâ-i Fünûn için kaleme aldığı makaleler, Darülfünûn'un kurulma ve halkı eğitme süreçlerinde yaptığı katkılar üzerinde durulmaya değer özelliklerdir. Yeni ölçü ve tartıların kullanıldığı Cumhuriyet Döneminden yarım asır evvel Osmanlı'da bu konuda ilk adımların atılmasında Edhem Paşa'nın rolünün araştırılması gerekmektedir. Ayrıca Bayındırlık, Güzel sanatlar … v.b. alanlarda da gerek Nafıa ve gerekse de diğer nazırlıkları döneminde önemli katkılar sunan Edhem Paşa, çok yönlü bir kişiliği, bilimsel bir araştırmaya uygun bir konudur.

XIX. yüzyıl Osmanlı devlet adamları içerisinde modern Avrupa eğitimini ve kültürünü en üst seviyelerde alan kişilerin başında gelen İbrahim Edhem Paşa'nın bu birikimini Osmanlı modernleşmesine ne ölçüde ve nasıl aktardığını ortaya koymak, cevaplandırmak istediğimiz en önemli sorunlardan biri olacaktır. Buradan yola çıkarak, Tanzimat ve Meşrutiyet döneminin düzenlemelerine, reformlarına ışık tutulacaktır.

Siyasi ve askerî biyografyalara daha fazla ağırlık veren klasik tarihçiliğimizin –sırf bu özellikler bakımından çok fazla ön planda olmadıkları için - ihmal ettiği birçok tarihi şahsiyet bulunmaktadır. İşte Edhem Paşa da bu

türden bir kişiliktir. Üzerinde uzunca bir süreden beri çalışılan ve toplanabilen bütün materyallerden hareketle, yöntem olarak salt askerî ve siyasi eksenli bir biyografya inşa etmek elbette ki yeterli olmayacaktı. Onun yerine Edhem Paşa'nın nasıl bir sosyo-kültürel zemin üzerinde şekillendiğini dikkate alan ve dönemindeki etkinliklerinin zihni alt yapısını da irdeleyen bir biyografik çalışma hedeflenmiştir. Bu yöntemlerle bir tür psiko-biyografya elde edilmeye çalışılmıştır.

Akademik bir tezi en önemli kılan özelliklerin başında kaynak kullanımındaki ustalık ve kaynakların zenginliği konusu gelmektedir. Araştırmacının farklı tür ve özelliklere sahip kaynaklara ulaşabilme, bunları kullanabilme becerisi bir tezi başarılı kılarken; aksi durum ise tezin başarısız olmasına yol açar. Bu gerçekten yola çıkılarak, tezde kullanılan kaynakların tanıtılması ve kaynakçanın öz eleştirisi şöyle yapılabilir:

Başta Türkçe olmak üzere Fransızca, İngilizce, Almanca ve Arapça dillerini kapsayan geniş bir yelpazeden kaynak taraması yapıldı. Elbette ki eğitim hayatı yurtdışında geçmiş ve yaşamının daha sonraki dönemlerinde de Berlin, Viyana sefirlikleri gibi çeşitli görevlerde bulunan Edhem Paşanın biyografisi sadece yerli kaynaklara dayanılarak ortaya konulamazdı.

Öte yandan Edhem Paşa ile ilgili yararlanılan kaynakların çoğunluğunu yine de Türkçe arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde((BOA) bulunan belgeler ve defterler titizlikle taranmaya çalışıldı. Yaklaşık iki yıl alan bu arşiv taraması sonucunda Edhem Paşa'nın resmî faaliyetleri ile ilgili zengin malzemeler bulmanın yanı sıra onun kişiliği ve hususi yönleri ile ilgili bazı belgelere de ulaşıldı. Çeşitli konulara dair sunduğu raporlar (lâyıhalar) ve bazı devlet adamlarına gönderdiği mektuplar onun dünya görüşünü bir ölçüde de olsa yansıtan önemli belgeler olarak dikkat çekti. Bütün bunlara tezde yer verilemeye çalışıldı.

Devlet arşivlerinde bulunan belgeler her ne kadar niceliksel bir zenginlik sunsa da özel arşivlerde ya da kütüphanelerde bulunabilecek belgeler tarihi biyografilerin yeniden inşa edilmesinde daha büyük bir zenginlik katabilirler. Bu bakımdan doyurucu bir eser ortaya koymak isteyen her araştırmacı bu türden hususi bilgi ve belgelerin arayışı içerisine girmelidir.

Bu gerçekten hareketle Edhem Paşa ile ilgili daha detaylı ve hususi bilgiler verebilecek olan hususi belgeler bulunmaya çalışılmıştır. Ondan ya da çocuklarından kalan ve Edhem Paşa'nın biyografisinin ortaya konmasına yarayabilecek tarihi malzemeleri bulabilmek umuduyla Edhem Paşa'nın oğlu Osman Hamdi Bey (1842-1910) tarafından kurulan İstanbul Arkeoloji Müzesinin Kütüphanesinde katalog taraması yapıldı. Kütüphanenin 1 No'lu Envanter Defterinde yer alan, "Bibliotheque Edhem Paşa" başlıklı kayıtları incelendi. Edhem Paşa'nın şahsi kütüphanesinden Müzeye devredilen 300'ü aşkın kitap üzerinde yapılan incelemelerde – birkaç istisna dışında – teze doğrudan katkısı olabilecek çok fazla veri elde edilemedi.

Edhem Paşa'nın Türk tarihi üzerine araştırmalarıyla tanınan ve Türk Tarih Kurumunun kurulmasında emeği geçen küçük oğlu Halil Edhem tarafından Türk Tarih Kurumuna bağışlanan 1721 adet fotoğraf ve belgenin çok az bir kısmında ailesi ile ilgili bilgi ve ipuçları tespit edilebildi.

XIX. yüzyıldan günümüze uzanan günümüze uzanan süreçte sahip oldukları ilmi, kültürel birikim ve yaptıkları çalışmalar bakımından özel bir yere sahip olan Edhem Paşa ve ailesinin -özellikle Edhem Paşa'nın hayatı hakkında- yeterince bilgi ve belge bırakmadıklarını söylemek gerekir.

Bütün güçlüklere rağmen özel arşivlerde ya da kütüphanelerde bulunan bazı belgelerin, Edhem Paşa'nın biyografisinin inşa edilmesinde zenginlik kattığı da bir gerçektir.

Tezde yararlanılan önemli bir kaynak grubu olarak süreli yayınları gösterilmelidir. Dönemin gazeteleri, dergileri, bültenleri ve yıllıkları bu bağlamda zikredilebilir.

Edhem Paşa'nın hayatı ve faaliyetleri ile bilgileri daha da zenginleştirmek için XIX. yüzyıl Osmanlı basını bütün basın-yayın organlarını kapsayacak biçimde tarandı. Böylece Edhem Paşa'nın getirildiği görevler; bu görevlerdeki icraatları gibi hususların basına ne kadar ve ne şekilde yansıdığı tespit edilebildi.

Osmanlı basınının dışında ayrıca yabancı basında da Edhem Paşa hakkında çıkmış olan haber, yorum ve bilgiler de derlenerek bu çalışmada kullanılmıştır. Eğitim hayatında uzun süre Avrupa'da kalması, almış olduğu Batılı kültür, devlet kademelerindeki yükselişi, Osmanlı devletini Avrupa'da çeşitli görevlerle temsil etmesi gibi birçok özelliği ile Edhem Paşa'nın Avrupa basınının ilgisini çektiğini hakkında çıkan yazılardan öğrenilmiş oldu.

Kaynak olarak süreli yayınlar kategorisinde ele alınabilecek ve bu tezin önemli kaynakları arasında gösterilebilecek yıllıklardan da Edhem Paşa hakkında bilgiler edinildi. Osmanlıdaki ifadesiyle "salnâme; Batıdaki tabirle "almanach, annuaire, annual …v.s." adı verilen bu kaynaklar daha çok resmî bilgiler çerçevesinde Edhem Paşa'ya da yer vermişlerdir.

Osmanlı devlet teşkilatında 1847'den itibaren yayımlanmaya başlayan devlet salnamelerinde devletin teşkilat yapısı ve o yapı içerisinde yer alan görevliler tanıtılmaktadır. Yukarıdaki tarihten bir süre sonra çeşitli resmi kurumların da (dahiliye, hariciye, askeri, maarif … gibi) kendi kurumları adına salnâmeler yayımladıkları bilinmektedir. İşte, bu kurum salnâmelerinde de Edhem Paşa hakkında çeşitli bilgilere ulaşıldı. Çünkü kendisi bu kurumların bazılarında nazırlık görevinde bulunmuştur.

1860'lardan itibaren çeşitli vilayetlerde yayımlanmaya başlanan vilayet salnamelerinden Edhem Paşa hakkında bilgi içerebilecek olanlarını inceledik.

Paşanın taşradaki en önemli görevi olan Tırhala mutasarrıflığı ve Yanya valiliği ile ilgili bilgi toplayabilmek için Yanya Vilayetinin yayımladığı salnamelerden yararlandık.

Salnâmeler üzerinde yapılan bu çalışmalardan ulaşılan en önemli sonuçlardan birisi de bizzat Edhem Paşa'nın gözetiminde bir kurum salnâmesinin hazırlanmış olduğunu ortaya çıkarmak oldu. Rasadhâne-i Amire adına 1872 yılında (Hicri 1288 senesi) yayımlanmış olan salnâmenin altında Ticaret ve Nafıa Nazırı Edhem Paşa'nın imzası vardır.

Bu tez çalışmasıyla ilgili kullanılan ana kaynaklardan başka konu ile doğrudan ve dolaylı ilgisi bulunan araştırma-inceleme- hatırat türünden yayımlanmış olan kitaplardan da faydalanıldı.

Tez konusuyla doğrudan ya da dolaylı bağlantısı sebebiyle yararlanılabilecek olan makalelerden, özgün ve yayımlanmamış tezlerden kaynakçanın tamamlanmasını sağlayan destekleyici unsurlar olarak yararlanıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

EDHEM PAŞA'NIN ÇOCUKLUĞU, ÖĞRENİM HAYATI ve İLK GÖREVLERİ

"…Bunlar (Kölelikten gelme Osmanlı devlet adamlarını kast ederek) İslâm eline düşünce ta'lim edildi; terbiye olundu. Bazısı paşa, hatta kimisi sadrazam dahi oldu… Şarkın adât ve ahlakını bilmeyen Avrupalılar, İstanbul'daki köle ve cariyeleri Amerika esirleri gibi zannederler!"
Ali Suavi, **Hürriyet**, No: 28, (04.01.1869)

1.1. Edhem'in Kökeni, Ailesi ile İlgili Bilgiler ve Tartışmalar

Tanzimat Döneminden Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar geçen süre içerisinde görev yapmış olan sadrazamlardan belki de hiçbirinde köken, etnik kimlik, aile bilgileri, doğum tarihi ve yeri gibi hususlar bakımından Edhem Paşa'nın ki kadar büyük bir belirsizlikler söz konusu değildir[5].

Edhem Paşa ve onun sadaretten ayrılmasından birkaç ay sonra 1878 yılında sadrazamlığa getirilen Hayreddin Paşa dışındaki diğer sadrazamların hepsinin doğum yerleri, tarihleri, ebeveynlerinin isimleri bellidir. "Köle" menşeli bu iki sadrazam sadece kölelikleri bakımından değil; başka bazı bakımlardan da birbirine benzer özellikler göstermektedirler. Bu ilginç benzerliklere dikkat çeken Mahmud Kemal İnal şu tespitlerde bulunmaktadır:

" Edhem Paşa ile Hayrüddin Paşa'nın birbirine ne kadar benzerliği vardır! Edhem Paşa pek küçük yaşında Sakız'dan getirilmiş – kölelikten yetişen bir vezire- köle olarak satılmış, o vezir tarafından Avrupa'ya gönderilip tahsil ettirilmiş, dönüşünde devlet işlerinde kullanılarak en büyük makamlara yükselmiş olduğu gibi Hayrüddin Paşa da çocukluğunda Kafkas dağlarından İstanbul'a getirilip köle olarak alınmış, bir müddet talim ve terbiye edildikten sonra Tunus valisine satılmış; efendisi tarafından Avrupa'da tahsile gönderilmiş ve dönüşünden sonra yüksek makamlara getirilmiştir"[6].

---

[5] 1840-1922 yılları arasındaki devirde görev yapmış olan sadrazamların biyografileri tek tek aile bilgilerinin belli olup olmaması açısından incelenmiş ve sonuçta yukarıdaki ifadenin doğruluğu ortaya çıkarılmıştır.. Son Sadrazamların biyografilerini toplu halde veren kaynaklar için Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar,** 2.bs., Maarif Basımevi, İstanbul, 1957 ; Mehmet Zeki, **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1942.

[6] Bkz. **İnal**, c.VI, s. 938; Yukarıda adı geçen Hayreddin Paşa'nın biyografisi için Bkz. Atilla Çetin, **Tunuslu Hayreddin Paşa,** Dr. Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987.

Bu iki paşanın karakter itibariyle gıpta edilecek ölçüdeki bir dürüstlükte de benzer olduklarını belirten yazar, ikisinin arasındaki fark olarak da Edhem Paşa'nın asabi kişiliğini ve buna karşılık Hayreddin Paşa'nın sakin kişiliğini göstermektedir.

Edhem Paşa'yı kökeni tam belli olmayan Hayreddin Paşa gibi kölelikten gelme devlet adamlarından ayıran asıl dikkat çekici fark ise kökeni konusunda derin ihtilafların bulunmasıdır. Osmanlı son döneminin ricâli arasında hiç kimsenin menşei üzerinde Edhem Paşa'nın ki kadar spekülasyon yapılmamıştır.

Edhem Paşa'nın hayatının ilk yılları neredeyse tam bir muamma olmanın yanı sıra enteresan çelişkilerin, tartışmaların, iddiaların ortaya atıldığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bizzat kendisi, hayatının bu ilk çocukluk safhasının açıklığa kavuşması için kanıt niteliği taşıyan herhangi bir belge bırakabilmiş değildir. Hatta bu konunun daha da karmaşık ve belirsiz hale gelmesinde kendisinin bir ölçüde pay sahibi olduğu bile görülebilmektedir.

Her biri kendi sahasında önemli işler başarmış aydın kişiler olan Osman Hamdi, İsmail Galib, Halil Edhem gibi çocukları da babalarının kimliği, kökeni konusunda kesin bir açıklayıcı bilgi vermemişlerdir.

Edhem Paşa'dan bahseden ve anlatımlarını paşanın çocuklarının sözlü ya da günümüzde nerede olduğu bilinmeyen kimi özel yazılarına dayandırdığını iddia eden yerli ve yabancı bazı yazarların konu ile ilgili eserlerine müracaat edildiğinde ise ortaya tuhaf, birbiri ile çelişen anlatımlar çıkmaktadır[7]. Örneğin Osman Hamdi Bey, babasının Sakızlı bir Rum aileden

[7] Edhem Eldem yazmış olduğu bir makalede Edhem Paşa'nın kökeni meselesi etrafında gelişen/geliştirilen iddiaları, söylemleri ve bunların altında bulunabilecek muhtemel düşünceleri tartışmıştır. Söz konusu makale için Bkz. Edhem Eldem, "Bir Biyografi Üzerine Düşünceler: İbrahim Edhem Paşa Rum muydu?", **Arşiv Dünyası**, S. 11, Temmuz 2008, s.29-38 ; yazar aynı makalesini daha sonra Toplumsal Tarih Dergisinde de yayımlamıştır. Bkz. Edhem Eldem, "Bir Biyografi Üzerine Düşünceler: İbrahim Edhem Paşa Rum muydu?", **Toplumsal Tarih,** S.202, Ekim 2010, s.22-32.

geldiğini söylerken, paşanın en küçük oğlu olan Halil Edhem ise, babasının Kafkasya taraflarından getirildiğini Çerkes asıllı olduğunu öne sürebilmektedir.

Edhem Paşa'nın yaşamının ilk evresi hakkında kesin bir şey varsa o da doğum yeri ve tarihinin kesin olarak bilinemediğidir. Sakız doğumlu olduğunu ortaya koyan en güçlü kanıt, İstanbul'da yayın hayatını sürdüren 21 Mart 1877 tarihli Musavver Medeniyet Gazetesi'nde yazılan biyografi metnidir. "Sakız Ceziresi'nde tevellüd…" ettiği yazılmıştır. Söz konusu bu metnin o sıralarda sadrazam bulunan Edhem Paşa'nın malumâtı olmadan yazılması pek düşünülemez[8].

Osmanlı Devletinde görev yapmış olan adamların resmî biyografilerini sunan en önemli arşiv vesikalarından olan Sicill-i Ahvâl defterlerinde Edhem Paşa'ya bakıldığında doğum yerinden ve aile bilgilerinden hiç bahsedilmediği görülmektedir. Doğum tarihi ise yaklaşık olarak verilmiştir. Bu sicil varakasına göre İbrahim Edhem Paşa;

> "Takriben Hicri 1232 tarihinde (yaklaşık olarak verilen bu tarih, Miladi 1816/1817 yıllarına denk düşmektedir) dünyaya gelmiştir. Sadr-ı esbâk Hüsrev Paşa'nın taht-ı rıkkıyyetinde olarak dairesinde on iki yaşına kadar terbiye, talim ve tedris olunduktan sonra li-ecl-i tahsil Avrupa'ya i'zam ile ba'dehu masârifi taraf-ı devletten verilerek on seneye karib müddet mekâtib-i umumiye ve hususiyede ulum-i hikemiye ve hendesenin nazariyesini ve ameliyesini görüp ve şehadetnâmeler alıp mühendislik ve sanayide tatbikatını müşâhede etmek üzere Avrupa'nın cihet-i muhtelifesinde seyahat etmiş ve 1255 tarihinde Dersaadet'e avdetle Arabi, Farisi ve Türkçe lehçe-i ulum ve fününun hususi olarak tahsiline çalışmıştır…"[9].

Sadece yaklaşık bir doğum tarihi verebilen bu anlatımın köken ve mekân konusunda ortaya koyduğu kesin bir bilgi yoktur. Kesin olan şey Hüsrev Paşa'nın kölesi (taht-ı rıkkiyetinde) olduğudur. Tümüyle belirsiz olan konu ise Hüsrev Paşa Konağı'na nereden ve nasıl getirildiği, gerçek ailesinin kim olduğu konusudur.

---

[8] Bkz. **Musavver Medeniyet**, 4. Sene, Defa: 9, 6 Rebiülevvel 1294/ 9 Mart 1293 / 21 Mart 1877), s.66.

[9] **BOA**, DH.SAİDd…2/218.

Edhem Paşa'nın dahiliye nazırı olarak görev yaptığı bir dönemde, 1882'de, düzenlenen bu resmi varakada yer alan bilgilerde doğum yeri gibi çok önemli bir hususun boş bırakılması ilginç bir durumdur.

Sicill-i Ahvâl Dairesi'nin sicil kayıtlarını oluşturma biçimine bakıldığında; ilk olarak ilgili memurdan imza karşılığında alınan ve kısa bir otobiyografi sayılabilecek hâl tercümelerine dayandığı bilinmektedir[10]. Bu durumda doğum yeri, ebeveyn bilgileri gibi hususların bulunmayışının bizzat Edhem Paşa'dan kaynaklandığı ve ilgili dairenin de buna göz yumduğu söylenebilir. Çünkü bu sicil kaydı onun verdiği malumat üzerine oluşturulmuştur.

1880'lerin başında kendisinden resmi olarak istenen kişisel bilgilerinde- belki de bir zorunluluk bulunmadığı için- doğum yerini belirtmeyen Edhem, bu hususu yıllar önce, 26 Ekim 1835 tarihinde Paris Madencilik Okulu'na kayıt olurken, beyan etmek zorunda kalmıştı. O yıllarda 17-18 yaşlarında genç bir öğrenci olan "Etem Efendy", okula giriş kaydında 1818 İstanbul doğumlu olduğunu belirterek aslında doğum yeri konusunda doğru olmayan bir beyanda bulunmuş oluyordu[11]. Oysa Edhem hakkında kesin olan bir bilgi var ki, o da İstanbul doğumlu olmadığıdır.

Yurt dışında belki de hiç dikkat çekmeyecek olan böyle bir durumda İstanbul doğumlu olduğunu belirtebilen Edhem, hemen herkes tarafından tanındığı, bilindiği İstanbul'da "İstanbul doğumlu" olmak gibi bir tezi doğal olarak iddia edemeyeceğinden sicil dosyasında bu hususu boş bırakmıştır. Yukarıdaki alıntıda da görüldüğü üzere Edhem'in sicil-i ahvâl kağıdında doğum mahali yazılmamıştır.

Yapılan detaylı incelemelerden görülmüştür ki, Osmanlı Devletinin resmi kaynaklarından yararlanarak Edhem Paşa'nın kökeni üzerindeki

---

[10] Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,** 3 cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946, s.210.

[11] **Archives de l'École des Mines**, Registre des élèves, 178, Paris.

belirsizlik örtüsünü kaldırmak mümkün değildir. Tanzimat'tan II. Abdülhamit dönemine kadar çeşitli nazırlıklarda bulunmuş (1857 – 1885 yılları arasındaki yaklaşık otuz yıl içerisinde toplam yedi farklı nazırlık yapmıştır) olan Edhem Paşa'nın biyografisini ortaya çıkarmak için incelenen devlet ve kurum salnamelerinin hiç birinde onun ilk çocukluk dönemine ait bilgilere (kimliği, ailesi, doğum yeri… gibi) rastlanmamıştır.

1847 yılından başlayarak 1890'lara kadar yayımlanmış olan devlet salnâmelerinde -ileriki konu başlıklarımızda yeri geldiğinde gösterileceği üzere- Edhem Paşa'ya sadece görev yaptığı kurum ve kurullarda isim olarak yer verilmiştir. Bunun dışında söz konusu kaynaklarda onun hakkında herhangi bir biyografik not düşülmemiştir.

Çeşitli nazırlıkların (Hariciye, Maarif, Dahiliye… gibi) yayımladıkları salnamelerde o kurumların başında bulunmuş paşalar hakkında kısa da olsa biyografik yazılar (tercüme-i hal) bulunmaktadır. Bu kaynaklarda nazırların biyografileri yazılırken ilk başta kim ve nereli oldukları, hangi aileden geldikleri ve hangi dilleri bildikleri… gibi hususlar neredeyse standart olarak belirtilmiştir. İşte Edhem Paşa'nın farkı bu sözü edilen standartların dışında tutulmasıdır. Hiçbir salnamede onun kim olduğu, nerede ve ne zaman doğduğu belirtilmediği gibi bildiği diller konusu dahi boş bırakılmıştır.

Maarif Nezaretinin salnamelerinde Hüsrev Paşa tarafından yetiştirildiği bile yazılmamış ve "Avrupa'da bâ-tahsil silk-i askeriye duhûl ile mirlivâlığa kadar irtika etmiştir" denilerek Avrupa dönüşünden sonra devlet kademesinde görev almaya başladığı dönemden sonraki hayatı işlenmiştir. Oysa aynı salname diğer nazırların biyografilerini doğumlarından itibaren işlemektedir[12].

[12] **Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye,** 1. Sene, 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Amire, 1316, s. 38-39 ; Edhem Paşa hakkındaki bu sığ anlatım salnamenin daha sonraki yıllarında da aynen tekrarlanmıştır. Bkz. 2. Sene (1317 Hicri) s.39-40 ; 3. Sene (1318 Hicri), s.41-42.

Salnâme-i Nezâret-i Hariciye'de de Edhem Paşa'nın biyografisi oldukça eksiktir. 1856'da vezirlik rütbesi aldığı ve ardından Hariciye Nazırlığına getirildiği belirtilmiş; paşanın bundan önceki hayatı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir[13]. Bu salnamenin yayımlandığı dönemde dahiliye nazırlığında bulunan Edhem Paşa'nın bilgisi dışında böyle eksik biyografinin yazılması beklenemez. Paşa, kendi öz geçmişinin bu erken safhasının boş bırakılmasını istemiş olabilir. Yoksa isteseydi o dönemin resmi ve diğer kaynaklarına kapsayıcı bir özgeçmişini verebilirdi.

Edhem Paşa –bilerek ya da bilmeyerek- her ne kadar kökenine ilişkin hususları belirsizlik içinde bıraksa da doğrudan ya da dolaylı olarak ondan bahseden tarihi ve biyografik çalışmaların büyük çoğunluğu onun Sakızlı olduğu konusunda hemfikirdirler.

Edhem Paşa'yı yakından tanıyan kişilerin başında gelen ve Tanzimat Dönemi'nin birçok kurumunda onunla mesai arkadaşlığı yapmış olan Mahmud Celâleddin Paşa (1838-1899), onun Sakızlı-Rum kökenli olduğunu, Sakız isyanında esir düştüğünü belirtmektedir[14].

Sicill-i Osmanî'nin yazarı olan Mehmed Süreyya Bey (1845-1909), Osmanlı Devletinde görev yapmış memurların biyografilerini yazarken esas olarak arşivdeki sicil-i ahval dosyalarından faydalanmış ve çoğu zaman bu dosyaların anlatımlarını bire bir vermekle yetinmişken söz konusu Edhem Paşa olduğunda yazar, sicil dosyasının eksik bıraktığı hususları tamamlamış ve Edhem'in Sakızlı olduğunu belirterek başlamıştır. Sicill-i Osmanî'ye göre

[13] **Salnâme-i Nezâret-i Hariciye,** Matbaa-i Ebüzziya, Defa-i Ula, Konstantiniye, 1302, s.168.

[14] "Edhem Paşa, Sakızlı ve Rumiyül asl olup, Hüsrev Paşa'nın kapudanlığında Sakız reâyâsı tenkîl edildiği esnada esir olarak getirilmiş ve merhûmun (Hüsrev Paşa) bende-perverliği sayesinde Fransa'ya gidip tahsil-i lisân ve fünûn etmiştir" Bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, c. 1, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1326, s.270.

Edhem, Sakızlıdır, Rumca'yı da bilmektedir. Hüsrev Paşa'nın dairesinde (konağında) bir Müslüman olarak yetiştirilmiştir[15].

Edhem Paşa'nın Sakız'da doğduğunu ve Hüsrev Paşa tarafından yetiştirildiğini belirten kaynaklardan biri de "Musavver Dairetül Maarif" adlı eserdir. Ali Seydi Bey'in hazırlamış olduğu bu ansiklopedik eserde küçük bir fotoğrafı ile birlikte Edhem Paşa'nın biyografisine yer verilmiştir. Bu eserdeki anlatımlardan yola çıkıldığında ise Edhem'in köken bakımından Rum olduğuna dair görüş ağırlık kazanmaktadır[16].

Edhem Paşa'nın Sakızlı köle çocuklardan olduğu –kendisi hariç- çağdaşı olan hemen hemen bütün şahıslar ve kaynaklar tarafından belirtilmiştir. O kadar ki, bütün bunları bilen ve paşayı şahsen de tanıyan dönemin ünlü yazarı Namık Kemal, Rodos Mutasarrıflığı sırasında, 1885'te, yazdığı hususi mektuplarından birinde o zaman dahiliye nazırlığında bulunan Edhem Paşa'ya olan kızgınlığını " tanesi ellişer kuruşa satılmış olan Sakız kölelerinden gelme, Hüsrev Paşa daire-i edeb ve terbiyesinden yetişme" gibi hakarete varan ifadelerle belirtmektedir[17]. Böylelikle de olsa Edhem Paşa'nın kökeni konusunda o dönemin en yaygın kanaatini paylaştığını ortaya koymuş olmaktadır.

Namık Kemal, Sakız İsyanı ve o isyanın önemli sonuçlarından olan adadaki Rum halkının çoğunlukla katledilmesi ve esareti konusundaki bilgilerinin kaynağı olarak Cevdet Tarihi'nin XII. cildini zikretmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, adı geçen kitabının ilgili cildinde Rum İhtilalinden bahsederken, bu isyanın Sakız Adasına yansıyan boyutunu da ele almıştır. Onun deyimiyle: "Sakızda asâkir-i İslâmîyenin eline pek çok mal geçti, bir parası olmayan

---

[15] Mehmed Süreyya, **Sicil-i Osmani**, c. 2, Haz. Nuri AKBAYAR, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yay., İstanbul, 1996, s.441-442.

[16] Ali Seydi, **Musavver Dairetül Maarif**, c.1, Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1332, s.857.

[17] Fevziye Abdullah Tansel, **Namık Kemal'in Hususi Mektupları,** TTK, c.2, Ankara, 1969, c.IV Ankara, 1986, s. 268; Ayrıca bkz. Mithat Cemal Kuntay, **Namık Kemal: Devrinin Olayları ve İnsanları Arasında,** c.2, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956, s.674.

zeybekler zengin oldu, ellişer kuruşa köle ve cariyeler satıldı"[18]. Yine de birçok resmi kurumda, mecliste ve kabinede birlikte çalıştığı için Edhem Paşa'yı en iyi tanıyanların başında gelen Cevdet'in eserlerinde Edhem Paşa'nın kökeni itibariyle gerçekte kim olduğunu yazmamış olması önemli bir eksikliktir.

Halk arasında "93 Harbi" olarak bilinen Osmanlı- Rus Savaşı (1877-1878) sırasında sadrazamlık gibi çok önemli bir siyasi mevkiye atanan ve savaş taraftarı olan devlet adamları arasında gösterilen Edhem Paşa, savaşın getirdiği yıkımın da kızgınlığıyla yerli kamuoyunda tepki çekmiştir. Bu tepkinin bir tür sözcülüğünü yapan dönemin bazı şair ve sanatçıları hicivlerini paşanın etnik ve dini kökeni konusunda yoğunlaştırmışlardı[19].

Bu da İstanbul halkı arasında Edhem Paşa'nın aslen Rum olduğunu dair yaygın bir kanaatin olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir. Hersekli Arif Hikmet ve Deli Hikmet gibi kişiler İstanbul'da çeşitli mekânlarda ulu orta söyledikleri dizelerde eleştirilerinin dozunu alabildiğine artırarak, "Deli Corci" lakabını taktıkları sadrazamı, "dinden dönmüş hâin" anlamında "mürtedd ü mühîn" olarak itham ediyorlardı[20].

Geleneksel biyografi (terâcim-i ahvâl) yazımında usta bir yazar olan İnal, Edhem Paşa'nın yaklaşık olarak 1818 yılında Sakız'da doğduğunu, Sakız

---

[18] Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet,** c.12, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1309, s.41 ; Son dönem Osmanlı sadrazamlarından birisi olan Kamil Paşa yazmış olduğu siyasi tarih kitabının 3. Cildinde Cevdet Paşa'nın cümlelerini aynen tekrar etmektedir. Bkz. Kamil Paşa, **Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye,** c.3, Matbaa-i Ahmed İhsan, Sene-i Maliye 1325, s.61.

[19] Dönemin hiciv ve halk şairlerinden olan Hersekli Arif Hikmet ve Deli Hikmet, birlikte okudukları bir şiirde şöyle demişlerdi: "Böyle bir günde olup sadr-nişin /Deli Corci gibi mürtedd ü mühîn / Bundan et hâli kıyâs ü tahmîn / Gerçi Server ise de bir hod-bîn / Boka nispetle tezek anberdir". Bu şairlerden Hersekli Arif Hikmet'i doğruluğu, dobralığı ve birikimi bakımından diğer eserlerinde metheden İnal, yine de Edhem Paşa hakkındaki bu şiirin hakikate yakışmadığını, insafsız ve dikkate alınmaması gereken sözler olduğunu belirtmiştir.Bkz. **İNAL,** s.625.

[20] Arif Hikmet ve Deli Hikmet hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mahmut Kemal İnal, **Son Şairleri**, Devlet Basımevi, 4. Cüz,İstanbul, 1937, s.632-642 ; Reşat Ekrem Koçu, "Arif Hikmet", **İstanbul, Ansiklopedisi**, c.2, İstanbul, 1959, s.1003.

reayasının çıkarttığı isyanın bastırılması sırasında İstanbul'a getirildiğini ve Hüsrev Paşa tarafından satın alındığını belirtmiştir[21].

Edhem Paşa'nın kökeni hakkındaki bu malumatı öncellikle zengin sözlü kaynaklarına dayandıran yazar, müracaat ettiği yazılı kaynakların da paşanın gerçek kimliğini ortaya koyamaması üzerine Edhem Paşa'nın en küçük oğlu Halil Edhem Bey'in, babasının biyografisi hakkında –istek üzerine- yazmış olduğu metni kullanmıştır[22]. Ne var ki, Halil Edhem, babasının kökenini açıklama konusunda şaşırtıcı ve çelişkili ifadeler de bulunarak yazarı hayal kırıklığına uğratmıştır.

Babasının "Bir yaşlarında bir çocukken Hüsrev Paşa'nın adamlarından birisi olan Hacı Efendi tarafından Karadeniz'in Anadolu sahillerinden birinde, Çerkes dağlarının eteklerinde bulunduğunu" ifade ederek, o dönemde yerli ve yabancı hemen hemen bütün kaynakların üzerinde ittifakla durdukları Sakız ve Rum köken hususunu inkâr etmiştir. İnal'in deyimiyle; "bir yaşındaki masumun Çerkes dağları eteklerinden getirildiğini zannetmesi hayâl-i muhâl hükmünde" olduğundan bu iddianın ciddiye alınabilecek bir tarafı söz konusu değildir.

Edhem Paşa'nın Sakızlı Rum kimliğinin reddine yönelik girişimler –bizzat paşanın kendisinden kaynaklandığını düşündüren ilk girişimlerden sonra- ilk kez II. Meşrutiyet Devrinde göze çarpmakta ve özellikle Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında yoğunlaşmaktadır. Babasının gerçek kökenini belirtmediği gerekçesiyle Son Sadrazamların yazarının eleştirilerine maruz kalan Halil Edhem'in babasının biyografisine yönelik yazdıkları bu

---

[21] Osmanlı devrinde son sadrazamlar arasında yer alan İbrahim Edhem Paşa'nın biyografisi için bkz**. İnal**, c. IV, s. 600-635.

[22] Aslında bu metni Halil Bey'den talep eden ve İnal'e veren kişi Cumhuriyet'in erken döneminin meşhur biyografi yazarı İbrahim Alaeddin Gövsa'dır. İnal, eserinde bu metni Gövsa'dan aldığını belirtmediği için 1940'larda iki yazar arasında sert mektuplaşmalar yaşanmıştır. Tarih Vakfı arşivinde bulunan bu mektuplar için bkz. İbrahim Öztürkçü, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal ile İbrahim Alâeddin Gövsa'nın Mektuplaşmaları", **Toplumsal Tarih Dergisi**, S.219- Mart 2012, s.23 ; İbnülemin'den Gövsa'ya karşılık mektubu için bkz..aynı dergi, S. 220 -Nisan 2012, s.86 v.d.

zamanlarda, yani Cumhuriyetin ilk yıllarında, -tam tarihlendirmek mümkün olmasa da - daha da somut bir ifade ile 1930'larda gerçekleşmiştir.

1910 yılında büyük kardeşi Osman Hamdi Bey'in ölümü üzerine Arkeoloji Müzesi müdürlüğüne getirilen ve bu görevini 1931 yılına kadar sürdürdükten sonra aynı yıl Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan mebus seçilen Halil Edhem (ELDEM), babasının kökenini "Kafkas-Çerkes" eksenine oturtma gayretinde gibidir. Onun bu gayretleri ve dönemin Türkiye'sinin resmi zihniyet yapısının etkisinde kalan bazı biyografi yazarları da Edhem Paşa'dan bahsederken Sakız gerçeğini göz ardı etmeye çalışmışlardır. Böyle bir durum karşısında titiz bir biyografi yazarı olan Mahmud Kemal İnal, en başta Halil Edhem olmak üzere bu yazarların çelişkilerini ortaya koymuştur.

1927 yılında yayımlanan "İstanbul Şehreminleri" adlı eserinde İstanbul'da görev yapmış olan belediye başkanlarının biyografilerini yazan Osman Nuri, bir süreliğine (1909-1910 yılları arasında) bu görevde bulunmuş olan Halil Edhem'i tanıtırken babası olan Edhem Paşa'dan da bahsetmektedir[23]. Bu eserde o zamana kadar Edhem Paşa hakkında anlatıla gelen ifadelerin dışına çıkan yazar, onun Sakızlı olmasından hiç bahsetmemiştir. Bu esere göre Hüsrev Paşa'nın yetiştirmelerinden olan Edhem, daha bir yaşına bile basmadan Karadeniz taraflarından Hüsrev Paşa Konağına getirilmiştir[24]. "Edhem kendisinin Çerkes olduğunu zannederdi" diyen yazar, yine de "Bu hususta kesin bilgi yoktur" diyerek ölçülü olma gereğini duymuştur. Küçük bir çocuk olarak konağa getirilen Edhem, Hüsrev Paşa'nın ikinci hanımı tarafından bir evlat gibi büyütülmüştür.

Oysa aynı yazar 1910 yılında yayımlanan ve II. Abdülhamit Döneminin siyasi olaylarını anlatan eserinde bu dönemin önemli şahsiyetlerinden olan

---

[23] Osman Nuri, **İstanbul Şehreminleri**, Şehremaneti Matbaası, İstanbul, 1927, s.360.

[24] Halil Bey tarafından hazırlanan bu metin ilk olarak İ. Alaeddin Bey'e verilmiş; aynı metnin daha sonra hiç değiştirilmeden Osman Nuri Bey'e de yine Halil Bey tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Karşılaştırma için Bkz. **Osman Nuri**, s. 360 ; **İnal**, s.600.

Edhem Paşa'dan bahsederken onun Sakız Adası'nda doğduğunu belirtmekte idi[25]. Yalnız burada Edhem'in doğum tarihi konusunda önemli bir yanlışlık yapılmıştır. Aslında Hicri 1232 dolaylarında olan doğum tarihini değil de Hicri 1238 gibi geç bir tarihi doğum tarihi olarak vermektedir. İlk bakışta önemsiz gibi görünen bu yanlış tarihlendirme Edhem Paşa'nın köken meselesi etrafında geliştirilmeye çalışılan kurgusal nitelikteki uğraşılar dikkate alındığında akıllara, yazarın Hicri 1236 /37 'de (1821/22 yılları) patlak veren Sakız isyanından sonraki bir yılı vermeye çalışmış olabileceği düşüncesini getirmektedir.

Edhem'in Hüsrev Paşa Konağına getirilişi konusunda da nereden aldığını belirtmediği ilginç bir hikâye anlatmaktadır. Güya Edhem'in " Peder ve validesi fakir olduğundan çocuğu İstanbul'a gönderip meşhur Hüsrev Paşa'nın konağına köle sıfatıyla yerleştirmişlerdir." Bu ifadelerin satır araları dikkatle okunduğunda yazarın üç şeyi inkâr etme girişimi olduğu görülebilir. Bunlardan ilki Edhem'in Rum kökeninden gelmesi, ikincisi ise Sakız isyanı öncesinde doğması ve son olarak da bu ayaklanma sonucunda esir düşmesidir.

Edhem Paşa'nın kökeni konusunda Cumhuriyetin ilk döneminin resmi tarihçiliğinin bakış açısını çok önemli bir eserin satır aralarından bulmak mümkündür. Türk Tarih Kurumunun şahıslara yönelik yayımladığı ilk hatıra kitaplarından biri olan iki ciltlik "Halil Edhem Hatıra Kitabı" adlı eser, Edhem Paşa'nın oğlu ve Türk tarihine, arkeolojisine ve müzeciliğine önemli katkıları olan Halil Edhem Eldem hakkında yazılmış onlarca yazı ile doludur[26].

1948 yılında basılan bu eserde yazılar kaleme alan dönemin tarihçileri, bilim insanları ve siyasetçilerinin hiç biri –hakkında biyografik yazı yazanlar da dahil- Halil Edhem'in babasının kökeni konusuna girmemişlerdir. Bu da

---

[25] Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı: Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi,** İbrahim Hilmi Matbaası, İstanbul, 1327, s. 162.

[26] **Halil Edhem Hatıra Kitabı,** 2 cilt, TTK Yay., Ankara, 1948. Bu eserde Uluğ İğdemir, Arif Müfid Mansel, Besim Darkot, Afet İnan ve Hasan Ali Yücel …. gibi kişiler yazı yazmışlardır.

Cumhuriyetin erken dönemlerinde Halil Edhem'in Rum kökenden gelen bir babadan doğması durumunun geçiştirilmek istendiğini akıllara getirmektedir.

Söz konusu bu eserde yer alan makalesinde İbrahim Edhem Paşa ve ailesinden bahseden ünlü tarihçi -ve de o dönemde siyasetçi- İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın takındığı tutum oldukça manidârdır. Yazıda Edhem Paşa'nın kim olduğu, nerede ve ne zaman doğduğu konusunda hiçbir bilgi verilmemiştir[27]. Anlaşılan Uzunçarşılı, gerçeği yazmadığı ya da yazamadığı bu dönemde konu ile ilgili yanlış bir bilgi de vermek istememiş ve bu hususta bir nevi suskunluğu tercih etmiştir.

Meşhur Adamlar ve Türk Meşhurları adlı eserlerin yazarı olan İbrahim Alaeddin Gövsa, eserlerinde Edhem Paşa ile ilgili bölümde köken ve doğum yeri konusunda kendi araştırmalarına dayanan net sonuçlar ortaya koyamamıştır. Bu konuda öne sürülen iki farklı görüşe de kısaca yer vermiştir. "Oğlu Ethem Bey'in yazdığına göre pek küçükken Karadeniz'in Anadolu kıyılarında bir yerden getirilmiş veya başka rivayetlere nazaran Sakız'da doğmuştur" diyen yazar, bu iki iddianın doğruluğunu veya yanlışlığını irdelememiş ve adeta bu konuyu geçiştirmiştir[28].

Osmanlı Sadrazamları ve başvekilleri üzerine "hacimli" bir eser[29] yazan Mehmet Zeki Pakalın eserinde Edhem Paşa'nın kökeni ile ilgili bölümde kendi özel araştırmalarına dayanması gerekirken, bunu yapmamış; değişik anlatımları birbirine eklemlemeye çalışarak ortaya pek de tutarlı olmayan bir çeşni çıkartmıştır. Bu eserde Edhem Paşa'nın Sakızlı olduğu, 1818 yılında (Hicri 1234) doğduğu, "II. Mahmud'un sadrazamı" Hüsrev Paşa'nın

---

[27] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İbrahim Edhem Paşa ailesi ve Halil Edhem Eldem", **Halil Edhem Hatıra Kitabı,** 2 cilt, TTK Yay., Ankara, 1948, s.67-80.

[28] Bkz. İbrahim Alaeddin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi,** Yedigün Neşriyatı, s.125 ; ayrıca aynı yazarın **Meşhur Adamlar Ansiklopedisi**, c.2, İstanbul, 1933, s.437.

[29] Pakalın'ın eserindeki yanlışlıkları, yazarın ve eserin adını bile anmaya lüzum görmeden eleştiren M. Kemal İnal, onu " Sadrazamlara dair kalın kitaplar bastıran" biri olarak zikretmektedir. Aslında Abdülmecit'in sadrazamı olan Hüsrev Paşa'dan bu eserde II. Mahmud'un sadrazamı şeklinde bahsedilmesini ise tarihi bir hata olarak eleştirmektedir. Bkz. **İnal**, s.600.

adamlarından Hacı Ahmed Efendi tarafından bir yaşında iken, o zamanın usulünce köle olmak üzere konağa getirildiği ve diğer birçok emsâli gibi orada evlad muamelesi görerek yetiştirildiği belirtilmektedir[30].

Pakalın, Edhem Paşa ile ilgili ilk dipnotunda onun Kafkaslılığı iddiasında bulunan kaynakların arasındaki bağlantıyı açıklamaktadır. Buna göre Halil Edhem Bey aracılığıyla Osman Nuri Bey'e oradan da İbrahim Alaeddin Bey'e uzanan bir bağlantı söz konusudur. Bu üçlü hemen herkesin Sakızlı bir Rum çocuğu olarak bildiği Edhem'e farklı bir köken arayışının içerisinde bulunmuşlardır.

İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi'nin yazarı ise, Edhem Paşa'nın aslen Sakızlı olduğu ve Rum kökeninden geldiğini açık ve kesin bir ifade ile belirtmiştir. Hüsrev Paşa'nın kölelerinden olan Edhem'in Karadeniz sahillerinden getirilmiş olduğuna ilişkin rivayetin hiç bir aslı bulunmadığını belirten yazar, bu iddiasını bizzat Edhem Paşa'nın torunlarından birine dayandırarak şöyle demektedir: "Edhem Paşa'nın torunlarından biri de bana milliyetinin Rum olduğunu söylemiştir"[31]. Böylece yazar, Edhem Paşa'nın kökeni hakkında ileri sürülen en yaygın görüşü paylaşmakta olup, aynı zamanda bu görüşün doğruluk payını yükseltmektedir.

Büyük çabaları sonucunda İstanbul üzerine ciltler dolusu kıymetli bir ansiklopedi meydana getiren Reşat Ekrem Koçu, kendine özgü zengin ve hikâyeci üslubuyla XIX. yüzyıl İstanbul'unun önemli simalarından olan Edhem Paşa'ya da yer vermiştir. Devlet ve ilim adamı olarak nitelendirdiği Edhem Paşa'nın kökeni ve çocukluğu ile ilgili şu ayrıntıyı vermiştir:

"1818 yılında Sakız'da doğmuştur. Rivayete göre fakir bir Rum balıkçının oğlu idi. 1822'de Sakız Rumlarının Mora ihtilalcılarına ve Yunan istiklal davasına katılarak çıkardıkları isyanda, Kaptanıderya Nasuhzâde Ali Paşa'nın kumandasındaki donanmanın adaya gelmesi ve isyanı bastırdığı sırada, dört yaşında iken İstanbul'a getirilmiştir. Köle olarak devrin büyük

---

[30] Mehmed Zeki Pakalın, **Son Sadrazamlar ve Başvekiller,** c. II, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1940, s.403.

[31] Bkz. İsmail Hami Danişmend , **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi** , c.5, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, s.89.

şöhretlerinden Koca Hüsrev Mehmed Paşa'ya satılmıştır. Hüsrev Paşa, köle yahut kimsesiz çocuklar meraklısı idi. Bu büyük vezirin en büyük lütufkâr himayesine nâil olanlardan biri de Sakızlı Edhem'dir"[32].

Hikâyeci bir anlatımla Edhem'in babasının etnik kökenini ve hatta mesleğini dahi zikreden yazarın, dayandığı kaynağı açıkça belirtmemesi önemli bir eksikliktir. Ansiklopedinin yazarı Koçu, Edhem Paşa'nın Sakızlı bir Rum mühtedisi olduğunu gizlemeye çalışan oğlu Halil Edhem Bey'in bu girişimine bir anlam veremediğini belirtmiş ve Edhem Paşa'nın biyografisine ilişkin diğer bölümleri ise Son Sadrazamlar'dan alıntı yaparak devam etmiştir.

Edhem Paşa'nın kökeni konusunda yabancı kaynaklarda da bilgiler mevcut olup, bunların büyük çoğunluğu onun Sakızlı olduğu tezini ileri sürmüşlerdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu tür kaynakların en eskisi Destrilhes tarafından yazılan ve 1855 Paris'te yayımlanan bir eserdir. Bu eserde yazar, henüz devlet kademesinde yüksek görevlere gelmemiş olan Edhem Paşa'ya dikkat çekmekte ve ilginç bir benzetme ile onu "Bir Yunan içine aşılı bir Türk" olarak tanımlamaktadır[33]. Bu benzetmesiyle köken olarak Rum olduğunu ancak daha sonra Türk kültürü ile büyütüldüğünü anlatmaya çalışmıştır.

Tanzimat Dönemi Osmanlı kurumlarını, dönemin şahsiyetlerini yakından tanıyan, 1846'dan vefat tarihi olan 1880'e kadar yaklaşık otuz beş yıl İstanbul'da yaşayan ve Edhem Paşa'yı da şahsen tanıyan Andreas David Mordtmann, 1877 yılında yayımlanan eserinde "hâlihâzırda sadrazam olan Edhem Paşa'nı, çocukken, 1822 yılında Sakız Adası faciasında Türklerin eline düşen bir Rum olduğunu belirtmektedir[34].

---

[32] Reşad Ekrem, "Edhem Paşa", **İstanbul Ansiklopedisi,** Koçu Yayınları, İstanbul, 1968, c.9, s.4915.

[33] M. Destrilhes, **Confidence Sur La Turquie**, Paris, 1855, s.78.

[34] Einem Osmanen, **Stambul und Das Moderne Türkenthum. Politische Sociale und Biographische Bilder**, c.2, Verlag Von Duncker & Humbolt, Leipzig, 1878, s.309 ; Bu eserin Türkçe çevirisi için bkz. Andreas David Mordtmann, **Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar: Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar**, çev. Gertraude Habermann-Songu, Pera Yay., İstanbul, 1999, s.105.

Yabancı kaynaklar içerisinde Edhem Paşa'dan bahsedip de onun Rum kökeni ve Sakız'lı oluşu tezini savunmayan kaynaklar hemen hemen yok gibidir. Bu türden tespit edilebilen tek kaynak Gustave Vapereau tarafından hazırlanan ve dönemin devlet adamlarını, ünlü kişilerini tanıtan sözlüktür[35]. İlk baskısı 1858 yılında yapılan bu şahıslar sözlüğünde Edhem Paşa'dan da bahsedilmektedir. Eserin baskıya hazırlandığı dönemde Edhem Paşa Hariciye Nazırlığında bulunan ve diplomatik çevrelerin dikkatlerini çekmiş üst düzey bir bürokrat ve siyaset adamıdır.

Vapereau'nun sözlüğünde Osmanlı politikacılarından olan Edhem Paşa'nın doğum yeri belirtilmemiş; yalnız doğum tarihi olarak 1823 yılı kesin olmayan ifadelerle de olsa yazılmıştır[36]. Bu yazıda Edhem'in Çerkes asıllı dört çocukla birlikte (aslında doğrusu Edhem dahil olmak üzere dört kişiler) 1831 yılında Paris'e eğitim amacıyla getirildiği belirtilirken ilginç bir biçimde Hüsrev Paşa'dan hiç bahsedilmemektedir. Burada yazar tarafından doğum tarihi olarak zikredilen tarihin Sakız ayaklanmasından sonra olması bilinçli bir saptırma şüphesinin olabileceğini akla getirmektedir. Eğer doğum tarihini yukarıdaki şekilde kabul etsek bu kez sekiz-dokuz yaşlarında Fransa'ya gittiğini kabul etmemiz gerekir ki, bu da Edhem Paşa'nın Paris Madencilik Mektebine kaydolurken ve Sicil-i Ahval'deki kaydında bulunan doğum tarihleri -ki bu kayıtlar 1817-1818 yıllarını gösteriyor- ile çelişmektedir. Dolayısıyla Vapereau'nun eserindeki bu bilgilerin pek de doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Edhem Paşa'nın kökeninin Sakızlı bir Rum aileye dayandığını onun büyük oğlu Hamdi Bey'i kaynak göstererek dile getiren yabancı bir bilim adamı

---

[35] Bkz. Gustave Vapereau, **Dictionnaire Universel des Contemporains Contenant Toutes, les Personnes Notables de la France et des pays étrangers**, Paris, 1858,s.611.

[36] Bu tür biyografik sözlüklerin genellikle klasik olan hazırlanma biçimlerine dikkat çeken ve bu sözlükteki bilginin kaynağını sorgulayan Eldem, söz konusu kaynağın, kendini normal bir geçmiş sahipmiş gibi göstermeye çalışan Edhem Paşa olduğunu iddia etmektedir. Bkz. ELDEM, **a.g.m**., s.30.

John Punnett Peters'dır. Pennsylvania Üniversitesi adına Babil Krallığı üzerine arkeolojik kazılarda bulunmak amacıyla 1888'de İstanbul'a gelen heyetin başında bulunan Peters, Edhem Paşa'nın oğlu İstanbul Arkeoloji Müzesi Müdürü Osman Hamdi Bey'le tanışmış ve yıllarca kazılarda beraber çalışmıştır. İşte bu zat Babil'deki kazı çalışmalarının anlatıldığı iki ciltlik eserinde Hamdi Bey hakkında bilgiler verirken onun babası olan Edhem Paşa'nın kökenine ilişkin bilgiler de vermiştir. Hamdi Bey'in baba tarafından kökeninin Sakızlı Rumlara dayandığını ve dedesinin 1822 yılındaki Sakız isyanı sırasında öldüğünü belirtmiştir. Yine yazara göre bu sırada çocuk olan Edhem Paşa, esir düşmüş ve İstanbul'a getirilerek köle olarak satılmıştır[37]. Köle olmasına rağmen çok iyi bir eğitim aldığını ve Osmanlı Devlet kademesinde önemli görevlere getirildiğini belirten yazarın bu konudaki bilgileri bizzat paşanın oğlu olan Hamdi Bey'den alması muhtemeldir.

Hamdi Bey'in –küçük kardeşi Halil Edhem'in aksine- babasının kökeni ile ilgili gerçeklerle daha barışık olduğunu açıkça gösteren kaynaklardan biri de onun çağdaşı olan İngiliz arkeolog ve yazar James Theodore Bent'tir. 1888 yılında "The Contemporary Review" adlı dergide yayınlanan makalesinde yazar, Hamdi Bey'in en az mesleki yaşamı kadar ilginç bulduğu aile kökeni konusunu da işlemiştir. Buna göre Edhem Paşa Sakızlı "saf ve katışıksız bir Rum çocuğu" iken, Sakız isyanı sırasında esir tutularak, İstanbul'a getirilmiş ve bir Müslüman olarak yetiştirilmiştir. Onun "kaçırılacak kadar talihli olmayan" bir kardeşi alçak gönüllü bir Rum papazı olarak Sakız'da hayatını sürdürmektedir. Anne tarafından bir Türk olan Osman Hamdi, babasının Rum

[37] John Punnett Peters, **Nippur or Explorations and Adventures on The Euphrates,** v.1, Newyork, 1897, s.25-26.

kökeninden de gurur duyar ve tıpkı ataları gibi ünlü destan şairi Homeros'un da Sakızlı olduğunu ileri sürerek onunla ortak payda kurmaktan hoşlanırdı[38].

Edhem Paşa'nın öldüğü yıl olan 1893'te Rusya ve Osmanlı ilişkilerini konu alan bir eser yayımlayan Amerikalı bayan tarihçi Latimer, eserinde Edhem Paşa'nın kökeni konusunda şunları yazmaktadır:

"Edhem'in hikayesi oldukça ilginçtir. Rum bir anneden ve babadan dünyaya geldi. 1822 Sakız katliamından kurtuldu. Köle olarak İstanbul'a getirildi. Onu satın alan vezir tarafından daha sonradan öğrenim amacıyla Paris'e gönderildi. Paris'te Ecole des Mines'in en iyi öğrencilerinden biriydi o"[39].

XIX. yüzyılın son senesinde Newyork'da Arapça olarak "Kitab-ı Hızânetül Eyyâm fi-terâcim-i İzâm" adıyla yayımlanan şahıslar ansiklopedisinin yazarı olan Yusuf Numan Maluf, Edhem Paşa'ya iki sayfalık bir bölüm ayırmış ve bölümün başında paşanın bir fotoğrafına da yer vermiştir. Burada Edhem Paşa'nın Sakız Adasında, Yunanlı bir aileden geldiği ve Yunan Bağımsızlık Savaşında esir düştüğü ve neticede İstanbul'a getirildiği açıkça belirtilmiştir[40].

Edhem Paşa'nın kökeni konusu sırasıyla Şura-yı Devlet reisliği ve sadrazamlık gibi önemli siyasi görevlere getirildiği 1876 yılı sonlarında ve 1877 yılında yabancı basın tarafından da işlenmiştir. Bu konuda verilen bilgiler genellikle yüzeysel ve çelişkili ifadelerle sınırlı kalmıştır. Londra'nın önde gelen haftalık politik gazetelerden olan The Examiner, 17 Şubat 1877 tarihli sayısında; "Yeni sadrazam Edhem Paşa köken bakımından Kafkasyalı olduğunu ancak bir Yunan adasında doğduğunu" yazmakta idi[41].

---

[38] Söz konusu derginin Kasım 1888 tarihli LIV. cildinin 724-733. Sayfalarında yer alan makalenin Türkçe çevirisi için Bkz. James Theodore Bent, "Hamdi Bey", çev. Uygur Kocabaşoğlu, **Kebikeç**, S.11, 2001, s.37-46.

[39] Elizabeth Wormeley Latimer, **Russia and Turkey İn The Nineteenth Century**, Chicago, 1893, s.204.

[40] Yusuf Numan Maluf, **Kitab-ı Hızânetül Eyyâm fi-terâcim-i İzâm,** Newyork, 1899, s.218-219.

[41] **The Examiner**, February 17, 1877, s. 215.

Yabancı basın içerisinde Edhem Paşa'nın kökeni konusuna en geniş yer veren gazetelerin başında The New York Times gelmektedir. Osmanlı-Rus Savaşının bütün şiddetiyle sürdüğü bir dönemde, 27 Ağustos 1877 tarihli sayısında, gazetenin İstanbul muhabirinin imzasını taşıyan 6 Ağustos tarihli bir makalede Osmanlı İmparatorluğu ve bu devletin yöneticileri hakkında ilginç tespitler yapılmaktadır. Makalenin konumuz bakımından en önemli tarafı ise, Edhem Paşa'ya ilişkin verilen bilgilerdir.

"Kurulduğundan bu yana tarihinin en büyük krizini yaşayan Türk İmparatorluğunun kaderinin –bırakın Türk ırkından olmaları, herhangi bir Müslüman (Arap, Fars, Hint, Kafkasyalı, Kürt …gibi) halktan bile gelmeyen- iki adamın elinde bulunmasının tuhaf bir gerçek" olduğuna dikkat çeken gazete imparatorluğun kaderine hükmeden bu iki kişiden biri olan Edhem Paşa'ya ilişkin hususlara geçmektedir. Buna göre; Sadrazam Edhem Paşa, köken bakımından bir Rum'dur. Sakız Katliamı sırasında, çocukken, Türk kuvvetleri tarafından kurtarılmıştır. Müslüman olarak büyütülmüştür. Hayatta kalabilen bir kardeşi, atalarının dinine bağlı kalmayı sürdürmüş ve Boğazın Asya kıyılarında bir banliyö olan Kuzguncuk'ta –neredeyse kardeşinin yalısının tam karşısında- Ortodoks Kilisesinde görevlidir. Bununla birlikte yine de sadrazamla görüşememektedir[42].

Fransa'da yayımlanan Le Temps Gazetesi Edhem Paşa'nın Dahiliye Nezaretine getirilişi ile ilgili bir haberinde onun "zaten ve aslen Rum" olduğunu belirtmekte idi[43].

Yabancı basında zaman zaman işlenen önemli ve güncel bir konu olan Edhem Paşa'nın kimliği meselesi Osmanlı- Türk basınının ise üzerinde hemen hiç durmadığı bir konudur. Bu konu gerek resmi; gerekse de özel basın tarafından adeta geçiştirilmiştir.

---

[42] **The New York Times**, August 27, 1877.

[43] Bu gazetenin ilgili sayfasının orjinali olan Fransızcası ile Osmanlı Türkçesine yapılmış çevirisi için bkz. **BOA Y..PRK. TKM** 5-75 (1883 tarihli) belge.

Edhem Paşa'nın 1877'de sadrazamlığa getirilmesi üzerine dönemin gazetelerinden olan Vakit Gazetesinde "terâcim-i ahvâline dair tafsîlât" başlıklı haberde yeni sadrazamın biyografisi yayımlandı. Türk basınında Edhem Paşa'yı tanıtan ilk yazı diyebileceğimiz bu yazıda paşanın kimliğine ve ilk çocukluk dönemine ait hiçbir bilgiye yer verilmemiştir. Edhem Paşa'dan veya yakınlarından alınması kuvvetle muhtemel olan bu oldukça resmi bir üslupla kaleme alınmış olan yazının ilk paragrafı şöyle başlamaktadır:

"9-10 yaşlarında bulundukları halde sadr-ı esbâk merhûm Hüsrev Paşa tarafından bi'l-istizan Sultan Mahmut Han-ı sâni Hazretlerinin talik eden irâde-i seniyyeleri üzerine berâ-yı tahsil üç nefer refakatiyle Paris'e izam olunup, 10 sene müddet orada bulunarak ikmâl-i tahsil eyledikten sonra 1255 senesinde Dersaadet'e avdet ve silk-i nizamiyede miralaylık rütbesi ile hâiz-i müfaharet buyrulmuştur"[44]

Yukarıdaki paragrafa bakıldığında Edhem'in hayatının ilk on yılı meçhuldür. Ne zaman ve nerede doğduğu; kökeni ve Hüsrev Paşa Konağına nasıl getirildiği gibi sorular tamamen cevapsız kalmaktadır. Ayrıca bu paragrafın düzeltilmesi gereken bir kısmı da Edhem'in 9-10 yaşlarında Paris'e gönderildiği hususudur ki, onun da doğrusu –eğitim hayatı ile ilgili bölümde kanıtlanacağı üzere- "12- 13 yaşlarında" olmalıdır. Tarih itibariyle önemsiz gibi görünen bu ayrıntı aslında bazı bakımlardan önemli bir husustur. Eğer yukarıda belirtildiği gibi 9-10 yaşlarda olsa o zaman doğum tarihi 1822 Sakız İsyanından sonraya denk düşecektir. Bizzat Edhem'in kendi doğum tarihini bu olayın sonrasına atmaya yönelik bazı girişimlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Böylece gerçek ailesinin Sakız isyanı ile bir ilişkisinin olmadığının mesajı verilmek istenmiş olabilir.

Sonuç olarak, Edhem Paşa'nın menşei ve memleketi ile ilgili olarak denilebilir ki, kaynakların ekseriyetinin üzerinde mutabık kaldığı tezi doğru kabul etmek gerekir. Söz konusu bu tez, Edhem Paşa'nın Sakızlı Rum bir aileden geldiği, 1822 Sakız isyanında ailesini kaybedip, isyanı bastıran devlet

[44] **Vakit**, 2. Sene, No: 466, 30 Muharrem 1294 (14 Şubat 1877), s.1.

güçlerinin eline esir düştüğü ve sonunda Hüsrev Paşa'nın konağına köle olarak alındığıdır.

Burada ilginç olan bir tespit de şudur ki, kökeni ve çocukluğu ile ilgili bu durumu rahatsız edici bir takıntı olarak değerlendiren Edhem Paşa'nın ve Türk milliyetçiliğinin revaçta olduğu Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde yaşamış olan en küçük oğlunun gerçeği değiştirme çabası içine girmeleridir. Bu çabaların bir sonucu olarak Kafkasya'dan Çerkez kökenden gelmek gibi bir kurgu oluşturulmaya çalışılmışsa da, bu kurgu tutmamıştır.

Yine de şu gerçeği vurgulayarak konuya nokta koymakta yarar vardır: Edhem Paşa'nın gerçek ailesi ile ilgili kesin bir bilgi ve belge olmadığı gibi, ilk olarak ne şekilde ve kimler tarafından esir olarak tutulduğu ve Hüsrev Paşa'nın eline nasıl düştüğü hakkında kesin, yazılı kanıtlar yoktur[45]. Onun hayatının çocukluk dönemi ile ilgili tam anlamıyla kesin olan tek şey, Hüsrev Paşa'nın konağına köle olarak alındığı ve burada diğer köle çocuklar gibi yetiştirilmeye başlandığıdır.

1.2. Hüsrev Paşa Konağı'ndan Paris'e: Edhem Paşa'nın Eğitim Hayatı

1.2.1 Mehmed Hüsrev Paşa'nın Hayatına Özet Bir Bakış

Edhem Paşa'nın eğitim hayatına geçmeden önce, onu koruması altına alıp, konağında bir evlat gibi büyüten, yetiştiren Mehmed Hüsrev Paşa'dan bahsetmek gerekir. Aslen Abazya taraflarından olup, küçük yaşlarda İstanbul'a köle olarak getirilmiş olan Hüsrev, Osmanlı Devletinde bir tür saray okulu işlevini gören Enderun'da yetişmiş ve devlet hizmetlerinde yükselme imkanını bulmuştur[46].

---

[45] Edhem Paşa'nın oğlu Halil Bey'in ifadelerine göre Edhem'i bulup, Hüsrev Paşa konağına getiren kişi Hüsrev Paşa'nın adamlarından Hacı Efendi isminde biridir. Bkz. **İnal**, s.600.

[46] Halil İnalcık, "Husrev Paşa", **İA,** Eskişehir, 1997, c. V,s.609; Aynı yazar Encylopedia of Islam (EI) için bu maddeyi daha da kısaltarak yazmıştır. Bkz. H. İnalcık, "Khosrew Pasha", **EI**, (New Edition), Leiden, 1979, v. 5, p.35.

XVIII. yüzyılın ortalarından başlayarak XIX. yüzyılın ortalarına dek sürmüş olan bir asırlık yaşamı boyunca Hüsrev Paşa (1756 ? – 1855) Osmanlı Devletinin en önemli devlet adamlarının başında gelir[47]. Özellikle II. Mahmud'un padişahlığında "reform çağı" olarak adlandırabileceğimiz 1826-1839 yılları arasındaki dönem, "Koca" Hüsrev Paşa'nın devletin içindeki nüfuzunun zirveye çıktığı dönemdir. Padişah üzerinde büyük bir etkiye sahip olan Hüsrev Paşa, bu etkisini padişahın 1 Temmuz 1839 tarihindeki ölümünden sonra da sürdürmek istemiş; sadaret mührünü zorla alarak, yeni ve genç Padişah Abdülmecid'in ilk sadrazamı olmuştur[48].

Temmuz 1839'dan Haziran 1840'a kadar yaklaşık bir yıl süren bu sadaret döneminde Hüsrev Paşa devlet yönetiminde en üst mertebeye ulaşmasına rağmen, sadaretten azledildikten sonra bir daha eski gücüne kavuşamamıştır. Tanzimat Döneminin açtığı yeni reform sürecinde iktidarı ellerine almaya başlayan genç kuşak reformcu bürokrasiye – ki bunların başında Mustafa Reşid Paşa gelmektedir- yenik düşmüştür.

Tanzimatın ilk yıllarında (1840-1845) önce rüşvet aldığı iddiasıyla yargılanıp başkent İstanbul'dan uzaklaştırılan Hüsrev Paşa, Tekirdağ'da bir yıl sürgün hayatı yaşadı. Sürgün hayatından sonra İstanbul'a dönmesine izin verilse de, bir süre resmi görevlere getirilmedi. 1845 yılında Meclis-i Vükelâ'ya tayin edilmesine ve ertesi yıl da seraskerliğe getirilmesine rağmen, hiçbir zaman devlet kademesinde eski nüfuzunu kazanamadı.

---

[47] Hüsrev Paşa'nın hayatı ve faaliyetleri konusuna doğrudan veya dolaylı olarak değinen çok sayıda yerli ve yabancı kaynak vardır. Bunların içerisinde en kapsamlı olanı Yüksel Çelik tarafından hazırlanan doktora tezidir. Bkz. Yüksel Çelik, **Hüsrev Mehmet Paşa'nın Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri (1756-1855)**, (Dr. Tezi), İÜ SBE, İstanbul, 2005 ; Bu tez çalışması Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Bkz. Yüksel Çelik, **Şeyhü'l- Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa**, TTK Yay., Ankara, 2013.

[48] Dönemin kaynaklarında Hüsrev Paşa'nın sadrazamlığa adeta kendi kendisini ataması gerçeği üzerinde genel bir görüş birliği vardır. Tarih-i Ata'nın yazarı bu olayı şöyle dile getirmektedir: "Mühr-i hümayunu selefi Rauf Paşa'dan misl-i nâ-mesbuk bir muamele-i garîbe-i nâ-şenide ihtiyar ve ibraz ile bizzat istirdâda cesaret ve haris u câh ve ikbâl olduğunu bütün âleme irâeye mübâderet etti" Bkz. Tayyarzade Ahmed Ata, **Tarih-i Ata,** c.2, s.119.

İlerleyen yaşı ve devlet tecrübesi nedeniyle "Paşa baba", "Koca Hüsrev Paşa", "Şeyhül vüzerâ" gibi unvanlarla anılan Hüsrev Paşa, 3 Mart 1855 tarihinde yaklaşık bir asır süren bir hayatın ardından vefat etti[49].

Onun evlatlık olarak alıp büyüttüğü, yetiştirdiği, devlet dairelerine yerleştirdiği kölelerinden onlarcası paşalık, vezirlik gibi yüksek rütbelerle seraskerlik, nazırlık ve hatta sadrazamlık gibi önemli mevkilere getirildiler. Örneğin, Hüsrev Paşa'nın kölelerinden biri olan Gürcü Reşid Mehmed Paşa, 1829'da sadrazamlığa kadar yükselmiştir[50]. Hüsrev Paşa, saray üzerindeki nüfuzunu daha da arttırmak gayesiyle bu köle paşalarından bazılarının hanım sultanlarla evlenmelerini bile sağlamıştır[51].

Üstlendiği kritik görevlerle II. Mahmud'un askeri ve idari reformlarının önünü açan Koca Hüsrev Paşa, Tanzimat Döneminin hukuki reformlarının arkasında kalmış; yeni döneme ayak uyduramamıştır. Tanzimatçı bakış açısının ekseninde geliştirilen modern tarih yazıcılığımızda Hüsrev Paşa, Askeri reformlardaki önemli rolüne rağmen, modernleşme karşıtı eski düzen yanlısı bir devlet adamı olarak nitelendirilmektedir[52].

1.2.2. Hüsrev Paşa Konağında Eğitim-Öğretim ve Edhem

Hüsrev Paşa'nın hayatını ve onunla ilişkili olayları ayrıntılarıyla işlemek bu tez konusunun dışındadır. Burada özel olarak Hüsrev Paşa'nın kalabalık ve

---

[49] **Takvim-i Vekâyi,** Defa: 518, s.1; **Ceride-i Havâdis,** Numero: 726, s.1.

[50] **Sicill-i Osmanî,** c.5, s.1381.

[51] Hüsrev Paşa'nın yetiştirmelerinden olup, 1834 yılında II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sultanla evlenen, seraskerlik, kaptanıderyalık gibi çok önemli görevlere getirilen Halil Mehmed Rıfat Paşa ile 1836 yılında II. Mahmud'un diğer bir kızı olan Mihrümah Sultanla evlendirilen Said Mehmed Paşa "Damad-ı Hazret-i Şehriyari" unvanını almışlardır. Bkz. **Sicill-i Osmani,** c.2, s.580, c.5, s.1456; Ayrıca bkz. Necdet Sakaoğlu, **Bu Mülkün Kadın Sultanları,** 4.bs., Oğlak Yayınları, İstanbul, 2008, s.402-405.

[52] İlber Ortaylı, II. Mahmud'dan bahsederken, onun açık-seçik bir reform programına ve yeterli yenilikçi kadrolara sahip olmadığını; askeri reformları yürütecek olan Hüsrev Paşa'nın bile gizli bir tutucu olduğunu belirtmektedir. Bkz. İ. Ortaylı, **En Uzun Yüzyıl**, İletişim Yayınları, 17.bs., İstanbul, 2004, s.41.

geniş konağında yetişen – ve aynı zamanda tezin konusu olan- Edhem'in konakta nasıl yetiştirildiği; ya da nasıl bir eğitim gördüğü ile ilgilenilecektir.

Kölelikten yetişme biri olarak Hüsrev Paşa'nın kendi kölelerini hangi amaçlarla, nasıl yetiştirdiğine ilişkin - aslında birçok bakımdan ilginç ve önemli- bir soru henüz tam anlamıyla cevaplandırılamamış; ayrıntılı olarak akademik bir araştırmaya tabi tutulmamıştır.

Hüsrev Paşa Konağından yetişen Edhem'in, çocukluk dönemini incelemekle bu konaktaki eğitim hayatı konusunun bir ölçüde aydınlatılmasına katkıda bulunabileceğine inanılmaktadır.

Kendi öz evlâdı bulunmayan Hüsrev Paşa, devletin üst kademelerinde daima tutunmanın bir aracı olarak köle evlâd tedârikine başladı. Osmanlıda adam yetiştirmede bir mekân olarak hâne-konak ve bir usul olarak himâye sisteminin önemine dikkat çeken tarihçi A. Haluk Dursun'un şu tespitleri ile bu sistemin amacı şöyle açıklanabilir:

> Hânesinde adam yetiştirip himâye edenlerin en belirgin özelliği daha önce himâye görmüş olmalarıdır. Çoğunlukla siyâsette iddia ve ihtirâs sahibi olan, gizli, veya açık iktidar üzerine oynayan bu zevâtta aynı zamanda öğrenme-öğretme azmi kuvvetle hissedilir. … Bu kişiler, bir taraftan adam yetiştirmenin lezzetini tatmak, öbür taraftan da yetiştirdikleri adamlarla klik hareketi oluşturarak bir nevi kadro harekâtı meydana getirmek yoluyla iktidardaki hakimiyetlerini arttırmak düşüncesindedirler.[53].

Konağına aldığı çoğu çocuk yaştaki köle-evlatlarını okutarak, onları yetenekleri doğrultusunda eğiterek devletin idari ve askeri makamlarına yerleştirmeye hazırlayan Hüsrev Paşa, Osmanlı'da köle yetiştirme geleneğinin son büyük timsâli olarak kabul edilir[54].

XIX. yüzyılın başlarından itibaren başlayan Hüsrev Paşa'nın köle/evlatlık edinme faaliyeti onun devlet kademesinde rütbesinin artması ve özellikle

---

[53] Bkz. A. Haluk Dursun, "19. Yüzyılda Adam Yetiştirmede Hânegî- Himâye Usûlü" **Kubbealtı Akademi Mecmuası,** Yıl:25, S.4, Ekim 1995, s.74.

[54] Carter V. Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi,** çev. Gül Çağalı Güven, TVYY, İstanbul, 1996, s.80; İnalcık da benzer bir biçimde, Hüsrev Paşa'yı gulam sisteminin son büyük temsilcisi olarak nitelendirir. Bkz. İnalcık, "Hüsrev Paşa", **DİA**, c.19, İstanbul, 1999, s.45.

reformcu padişah II. Mahmud'un gözde adamı olmasına paralel olarak arttı. Edhem Paşa'nın henüz küçük bir çocuk iken Hüsrev Paşa konağına getirildiği 1820'li yılların başlarında oldukça genişleyen konak, içerisinde farklı yaş gruplarından onlarca evlatlığı barındırıyordu.

Edhem'in tam olarak ne zaman ve ne şekilde Hüsrev Paşa Konağı'na alındığı hakkında kesin bir malumat bulunmamıştır. Sakız İsyanı'nın bastıran Osmanlı askerleri tarafından alıkonulduktan sonra bir şekilde İstanbul'a getirilip orada Hüsrev Paşa tarafından alınmış olabilir. Ya da 1823 – 1824 yıllarında Paşa'nın kaptanı deryalık göreviyle donanma ile birlikte Ege Adaları'nı dolaştığı sıralarda alınmış olma ihtimali de bulunmaktadır. Sonuçta, akla gelebilecek en yakın iki olasılıktan hangisi doğru olursa olsun kesin olan bir şey var ki, o da Hüsrev Paşa Konağı'nda eğitim-öğretime başladığıdır.

Konağa getirilen köleler -Edhem Paşa örneğinde olduğu gibi- çok küçük yaşta iseler, bunlar Hüsrev Paşa'nın eşleri ya da cariyelerinden biri tarafından sahiplenilir ve anne-evlat ilişkisi çerçevesinde büyütülürdü. Hüsrev Paşa'nın küçük eşi Huriye Hanım tarafından, (Halil Edhem'in deyimiyle) "evlâd gibi sevilerek büyütülen" Edhem, ilk eğitimini konak içinde almaya başladı[55]. Burada konağın sahibi olan paşa, konağa alınan çocuklar için hem efendi; hem de bir bakıma baba rolünde iken; paşanın eşleri de bu kimsesiz küçük çocuklar için birer anne konumundadırlar.

Hüsrev Paşa'yı tanıyan ve onun konağındaki yaşam tarzına bizzat şahid olan Mehmed Memduh Paşa, "Esvât-ı Südûr" adlı eserinde Hüsrev Paşa'nın konağındaki eğitimin mahiyeti ve paşanın eğitimciliği üzerine şunları söylemektedir:

> "Dâiresini bir mekteb-i irfân haline koyduğundan kölelerinin tahsil-i ilim ve marifet etmelerine fevk al gâye himmet göstermiştir. Kendisinin evlâdı olmadığından kölelerini evlâdı addederek terbiye ve tefeyyüzlerine peder-âne ve müşfik-âne delâlet eylemiştir"[56].

---

[55] Hüsrev Paşa'nın eşleri ve cariyeleri hakkında daha fazla için bkz. Çelik, **a.g.t**., s.421-422 ; Halil Edhem'den nakledilen yukarıdaki sözler için bkz. **İnal**, s.600.

[56] Mehmed Memduh, **Evsât-ı Südûr,** İzmir Vilayet Matbaası, İzmir 1328, s.8.

Hüsrev Paşa'nın, müstakbel devlet ricâli olarak yetiştirmek istediği kölelerine eğitim–öğretim vermek maksadıyla çok sayıda hususi hoca görevlendirdiğini dönemin vakanüvisi Ahmed Lütfi Efendi başta olmak üzere birçok kaynak işaret etmektedir.

Hüsrev Paşa'nın konağındaki çocuklara ve gençlere verilen eğitim, Paşa'nın kısa vadede elde etmek istediği resmi kadrolara adam yerleştirmek gibi pragmatik hedefler dolayısıyla, teorik ve akademik boyutlarda değil de; daha çok pratik ve teknik konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Hüsrev, belirli bir yaşa, fiziksel ve zihinsel olgunluğa erişen kölelerini özellikle askeri alana sevk etmekte idi. Böylece onları Osmanlı ordusunun, donanmasının müstakbel paşaları olarak yetiştiriyordu.

Özellikle 1826 yılından itibaren, yani Yeniçeri Ocağının kaldırılması (Vaka-yı Hayriye) ve ardından Asâkîr-i Mansûre'nin kurulması ile birlikte Hüsrev Paşa'nın devlet içerisindeki nüfuzu iyice arttı. Paşa, adam yetiştirme işine daha sıkı bir biçimde sarıldı. Yeni baştan kurulan ordu teşkilatının içerisinde daha çok yetişmiş kölelerinin olması onun başlıca hedefleri arasında idi.

Askerî reformların hız kazanmaya başladığı böyle bir dönemde Hüsrev Paşa'nın kölelerinden olan Edhem, yaş bakımından henüz küçük olduğundan orduya alınamazdı. Hüsrev Paşa tarafından onlarca köle-evladının içerisinden seçilerek özel bir tahsil hayatı için yurt dışına gönderilmesine bakılırsa, onun aynı zamanda çok zeki olduğu; yıpratıcı bir meslek olan askerliğe pek de uygun olmadığı anlaşılmaktadır.

Burada dikkat çekici önemli bir husus da şöyledir: Hüsrev Paşa kölelerinin yeteneklerini ve bir bakıma zekâ yapılarını dikkate alarak ona göre bir tür mesleki bir yönlendirme yapmaktadır. Askeri sanatlardan ziyade kalem-kitâbet işlerine yatkın olanların daha fazla öğretim almalarını sağlamakta iken;

askeri alana yatkın, fiziksel bakımdan daha güçlü olanları, okuma faaliyetleri ile çok fazla uğraştırmadan, bir an önce orduya kaydırmaktadır.

Fakat her iki yönlendirme durumunda da esas gâye dönemin vakanüvisi Mehmed Esad Efendi'nin deyimiyle "teveccühât-ı şâh-âneyi" kazanmaktır[57]. Padişahın teveccühünü kazanmanın en etkili yolu da yetiştirdiği adamların çeşitli merâsimler vesilesi ile padişaha takdim edilmesi idi. Kendi kölelerinden oluşturduğu, modern usullerle ve yeni kıyafetlerle eğittiği birliklere padişahın önünde yaptırdığı gösterişli resmi geçitlerle dikkat çeken Hüsrev Paşa, 1827 yılında serasker rütbesi ile ordunun başına tayin edilmiştir[58].

Köle evlatlarına verdiği eğitim-öğretimle ve bu çocukların/gençlerin kazanmış oldukları hünerlerle dikkat çeken Hüsrev Paşa'nın konumuzla doğrudan ilgili sayılabilecek bir girişimi de şöyledir: Yetiştirdiği çocuklar içerisinde en zeki olanlardan seçtiği küçük bir grubu Aynalıkavak Kasrı'nda Padişah II. Mahmud'un huzuruna çıkarmıştır. İşte bu grubun içerisinde henüz on/ on bir yaşlarında bir çocuk olan Edhem de bulunmaktadır. Paşanın konağında hususi hocalar marifetiyle yetiştirilen bu çocuklar, öğrenme sonucunda elde ettikleri becerileri padişah huzurunda sergilemiş ve padişahtan takdir görmüşlerdir[59].

Tam kesin tarihi bilinmese de 1820'lerin sonlarında huzûr-i hümâyûnda gerçekleşen bu özel takdim olayında Hüsrev Paşa'nın amacı sadece padişahın takdirini kazanmak değildir. Yetiştirdiği zeki çocuklarının gelmiş oldukları seviyeyi padişaha göstermenin ötesinde onların daha ileri düzeydeki eğitimleri için Avrupa'ya gönderilmelerini sağlamaktır. Zira bilinmektedir ki; bu

---

[57] Mehmed Esad Efendi, **Vak'ânüvis Es'ad Efendi Tarihi,** nşr. Ziya Yılmazer, OSAV yay., İstanbul 2000, s.778.

[58] Çelik, **a.g.t.,** s.257.

[59] Edhem Paşa'nın hayatını konu edinen biyografi kaynaklarının çoğunda Hüsrev Paşa'nın çocuklarını padişahın huzuruna çıkarması olayına yer verilmiştir. Bkz. İnal, **a.g.e**., s.602; Gövsa, **a.g.e**., s.125; Pakalın, **a.g.e**., s.404. Adı geçen eserinde Pakalın: "O tarihte Kaptan Paşa olan Hüsrev Paşa" cümlesiyle bir bilgi yanlışlığı yapmaktadır. 1827'den sonra gerçekleşen bu olay sırasında Hüsrev Paşa, kaptanıderya değil; serasker olarak görev yapmaktadır.

takdimin hemen sonrasında Serasker Hüsrev Paşa, çocuklarının husûsî suretle Avrupa'ya gönderilmesi için padişahın iznini istemiş ve gereken izni de almıştır.

Mühendishane örneği hariç, çağdaş eğitim kurumlarının henüz açılmadığı bir devrede, 1826 öncesi İstanbul'unda, akademik ve teknik anlamda üst düzey bir eğitim alma olanağı oldukça sınırlıydı. Buna karşılık Osmanlı Devletinin özellikle askeri teknik bakımından Avrupa ve Rusya'nın hayli gerisinde bulunduğu hemen herkesin farkında olduğu bir gerçekti. Böyle bir durumda Osmanlı padişahının ve Hüsrev Paşa gibi bazı devlet adamlarının kafasında Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi fikrinin belirmesi kaçınılmazdı.

Özellikle Mora'daki Rum ayaklanması sırasında Osmanlı'nın yardımına gelen Mısır kuvvetlerinin Avrupa orduları tarzındaki modern dizilişi, içlerinde Avrupa'da eğitim görmüş yerli subayların bulunması ve ayrıca komuta kademelerinde Avrupalı subayların varlığı gibi hususlar Hüsrev Paşa'nın dikkatini çekmiş ve bu vesileyle Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın reformlarından etkilenmesine yol açmıştı.

Resmen olmasa da fiilen müstakil bir devlet başkanı gibi hareket eden Mısır valisinin bir dizi reformlar yoluyla göstermiş olduğu etkileyici çağdaşlaşma hamlesi bizzat padişah II. Mahmud'un da dikkatini çekmiştir[60].

Hayatı boyunca en büyük rakiplerinden olan Mehmed Ali Paşa ile iktidar kavgası yapmış olan Hüsrev Paşa, 1826'dan sonra bu kez rakibi ile özellikle askeri modernleşme sahasında rekabet etmeye kalkışmıştır. Mehmed Ali Paşa'nın reformlarının bir dereceye kadar taklidi niteliğinde başlayan ve ancak zamanla kapsamlı bir biçimde gelişen Osmanlı askeri- eğitim

[60] Ercüment Kuran, "Sultan II Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa`nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri**, (İstanbul, 28.06.1989-30.06.1989), İstanbul, 1990, s. 107-111 ; Padişahın M.Ali Paşa örneğinden etkilenerek Avrupa'ya öğrenci gönderdiği şeklindeki görüşü için bkz. Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim yay., 7.bs., İstanbul, 2000, s.70.

reformlarının en dikkat çekici yönlerinden birisi ise Yurt dışına öğrenci gönderilmesi olayıdır.

1.2.3. Öğrenim Amacıyla Fransa'ya Osmanlı Talebelerinin Gönderilmesi ve Karşılaşılan Bazı Güçlükler

Daha XVIII. yüzyıldan başlayarak, Avrupa'nın askeri ve teknik alanlarındaki üstünlüğünü kabul eden reformcu Osmanlı padişahları, modern tekniklerin ancak iki şekilde memlekete getirilebileceğini düşünmüşlerdir. Bunlarda ilki yabancı uzmanların, hocaların İstanbul'a getirilmesidir ki; Osmanlı Devleti daha 1730'larda, I. Mahmud Devrinde bu tür girişimlerde bulunmuştur. Ancak bu girişimden bir asır sonrasına, 1830 başlarına gelindiğinde Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi gibi Batılılaşma tarihimizde üzerinde önemle durulması gereken bir başka projeye girişilmiştir.

II. Mahmud Avrupa'daki teknik okullara öğrenci gönderme konusuna oldukça önem vermekte idi. Daha 1830 yılı başlarında bu konuda bir girişimde bulunduğunu Vakanüvis Lutfi Efendi'nin tarihinden öğreniyoruz. "İrsâl-i şâkirdân be-cânib-i Avrupa" başlıklı konuda Padişahın Müslüman aile çocuklarından yüz elli tanesinin Avrupa mekteplerine gönderilmesi için irade çıkardığı, ancak bu teşebbüsün halkın gözüne pek çirkin göründüğü, hatta padişaha birçok yenilik hareketinde destek vermiş olan dönemin vakanüvisi Esad Efendi'nin bile açıkça karşı çıktığı belirtilmiştir[61].

Hıristiyan Avrupa'ya devlet eliyle kalabalık gruplar halinde öğrenci gönderilmesinin doğurabileceği olası büyük tepkilerden çekinen II. Mahmud geri adım atmış ancak yine de ilk etapta pek dikkat çekmeyecek surette daha küçük gruplar halinde öğrenci göndermeyi tercih etmiştir. Bu tercih

[61] Ahmet Lutfi Efendi, **Vakanüvis Ahmet Lutfi Efendi Tarihi**, Haz. Ahmet Hezarfen, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1999, c.2, s.444.

doğrultusundaki ilk girişimi ise Hüsrev Paşa gibi bir devlet adamının sorumluluğunda Avrupa'ya öğrenci gönderilmesini sağlamak olmuştur.

Padişahtan Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi konusunda izin alan Serasker Hüsrev Paşa, 1830 yılı boyunca bu gönderilme işleminin nereye ve nasıl yapılacağına ilişkin ayrıntıları belirlemekle uğraştı. Hüsrev Paşa ilk olarak konağındaki kölelerin arasından gönderilecek olan talebeleri seçti ve yukarıda da izah ettiğimiz gibi bunları padişaha takdim etti. Hüsrev Paşa'nın kölelerinden en zeki olanları arasından seçtiği ve yaşları on-on iki civarındaki dört çocuğun isimleri şöyledir: Abdüllatif, Ahmed, Hüseyin ve Edhem[62].

Sayıları hayli kalabalık olan köle-çocuklarının arasından Avrupa'ya tahsil için gönderilecek olan birkaç kişiyi seçmek gibi görece daha kolay bir işlemi gerçekleştirdikten sonra Hüsrev Paşa'yı asıl bu konuda daha da zorlayacak olan işler beklemekte idi.

Bir kere bu talebeler nereye, nasıl ve kimlerin vasıtasıyla gönderileceklerdi? Onlara gidecekleri ülkede iyi eğitim olanakları, uygun bir barınma yerinin temini gibi sorunların çözülmesi gerekiyordu.

Bir başka zorluk ya da belirsizlik de Osmanlı'nın siyasi ve sosyal ortamının ve devletlerarası konjonktürün böyle bir projeye müsaade edip etmeyeceği konusu idi. Osmanlı'nın felaketine ve Mora'daki Rumların Osmanlı'dan ayrılmasına yol açan 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı daha yeni bitmişti. Ancak savaşın yol açtığı yıkımların izlerinin silinmesi biraz zaman alacaktı. Böylesine nazik bir dönemde Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi ise hemen mümkün görünmüyordu.

Bütün bu zorluklara rağmen Avrupa'ya öğrenci göndermek kararından vazgeçmeyen Hüsrev Paşa, uygun fırsatları kollamaya devam etti. 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşmasından bir süre sonra Avrupa devletlerinin ve

[62] 10 Nisan 1914 tarihli, 6154 numaralı İkdam Gazetesinde "Avrupa'ya tahsil için giden ilk talebe-i Osmaniye" alt başlığı ile bu dört öğrencinin Paris'teki ilk yılında topluca çekilmiş olan fotoğrafına yer verilmiştir. Bkz. Ekler-1.

Rusya'nın temsilcileri İstanbul'a gelerek Osmanlı ile yeni Yunan Krallığının kesin sınırlarının çizilmesi konusunda Osmanlı delegelerinin de dahil olduğu bir komisyon kurarak çalışmaya başladılar. Sınırlar konusundaki pürüzlerin ortadan kaldırılması için çalışan komisyon 1830 yılı boyunca İstanbul'da bulundu.

Söz konusu bu komisyonun çalışmalarını yakından takip eden Hüsrev Paşa, Avrupa'ya göndereceği çocuklara refakat edecek olan kişiyi komisyon üyeleri arasından buldu. Çocukların Fransa'ya gönderilmesine karar veren Paşa'nın bulduğu refakatçi ise, meşhur Fransız seyyah ve şarkiyatçı Pierre Amédéé Jaubert (1779-1847) idi[63].

Kendi döneminde Avrupa'nın en saygın şarkiyatçılarının başında gelen Jaubert, Doğu dillerini öğrenmiş; 1798'de ilk olarak Mısır'da ve daha sonraki yıllarda ise birkaç kez Osmanlı memleketinde ve İran'da bulunmuş bir bilim adamı ve diplomattır. Yayımladığı çevirilerle birçok Doğu klasiğinin Batı'da tanınmasını sağlamıştır. Ayrıca XIX. asrın hemen başlarında Osmanlı ve İran topraklarında gerçekleştirdiği seyahatini kaleme alarak (Voyage en Arménie et en Perse) adıyla bir eser olarak yayımlamıştır. Bunun dışında Türk dilini Fransızlara öğretmek amacıyla eserler hazırlamakla Türkçe'ye ne denli hakim olduğunu ortaya koymuştur[64].

Fransız kralı X. Charles tarafından Osmanlı-Yunan sınırının belirlenmesi için hazırlanacak olan uluslararası sınır protokolüne ilişkin yapılacak olan görüşmelerde bulunmak üzere görevlendirilen Jaubert hakkında hem Vakanüvis Lütfi Efendi tarihinde, hem de Osmanlı belgelerinde bilgiler

---

[63] Türkçe literatürden Jaubert hakkında bilgi edinmek için Bkz. Semavi Eyice, "Bir Fransız Gizli Ajanı Amedéé Jaubert", **Türk Yurdu,** S.255 (s.742-749) ve 256 (s.831-834), İstanbul, 1956; Yine aynı yazar, "Pierre Amédéé Jaubert", **DİA**, c.23, İstanbul, 2001, s.576-578.

[64] Nitekim bu konuda 1831 yılında İstanbul'a gelen Amerikalı yazar De Kay şöyle yazmaktadır: "Türkçe üzerine en iyi gramer kitabı, yıllarca Fransız elçiliğinde başarılı bir dragoman olarak çalışan ve şimdi Paris Üniversitesinde Doğu Edebiyatı profesörü olan Jaubert'indir". Bkz. James Ellswort De Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler**, çev. Serpil Atamaz Hazar, ODTÜ Yay., Ankara, 2009, s.110.

mevcuttur. Lütfi Tarihindeki yazıldığı şekli ile Jober'den "O aralık Fransa sefiri tercümanı; Fransa memuru" şeklinde bahsedilmektedir[65].

İçinde Edhem'in de bulunduğu yukarıda isimlerini zikrettiğimiz ilk Osmanlı talebelerinin Fransa'ya gönderiliş tarihlerinin tam tespiti ve aynı zamanda onları Fransa'ya götürecek olan Jaubert'in İstanbul'daki konumu hakkında ipucu verebilecek bir Osmanlı belgesinde ise dönemin Fransız büyükelçisi Guillemont, Jaubert'in öneminden bahsederek, onun da kendisi ile birlikte padişahın huzuruna çıkmasını istemiştir[66].

Ancak Bâb-ı âli'den Fransız elçiliğine gönderilen cevapta padişahı ziyareti esnasında elçi ile beraber kalabalık bir heyetin bulunmasının mevcut usule muhalif olacağı gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Elçi ilk başlarda hiç olmazsa Jaubert'in huzura kabul edilmesini ziyâdece niyâz etmiş. Bu ısrarının nedeni olarak da Jaubert'in şu sıralarda Paris'e döneceğinden bahsetmiştir.

Osmanlı devleti bu özel ricayı kabul etmeye meyilli iken, Elçi bu kez tercümanını göndererek ricasından vazgeçmiştir. Gerekçe olarak da Osmanlı Devletinin teşrifat kurallarının çiğnenmesini istemediğini, Jaubert'in dahi İstanbul'dan ayrılmak üzere bulunduğunu, yol hazırlıkları ile meşgul olduğunu belirtmiştir.

Fransız elçisinden gelen bu yazıya not düşen sadrazam, Jaubert'in bu son görevi süresince Osmanlı Devletine hayırhahlık suretinde göründüğünü, şahsen oldukça nazik-edepli ve kendi devleti nezdinde de muteber bir adam olduğunu vurgulayarak, padişahın huzuruna çıkma konusundaki ricasının baştan kabul edilmemesinin ve daha sonra elçinin bu isteğinden vazgeçmesinin onu üzmüş olabileceğini belirterek hiç olmazsa taltif edilmesini istemiştir.

---

[65] Ahmet Lûtfi Efendi, **Vakanüvis Ahmet Lutfi Efendi Tarihi**, c.2, Haz. Ahmet Hezarfen, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1999, s.457, 474.
[66] Bkz. **BOA,** HAT, 1188/46803.

Hazineden üç-dört bin kuruş, kıymetli bir adet şal ve yahud bir kutu satın alınarak – Saraydan verilmiş gibi gösterilerek- hediye edilmesi için izin istenmiştir. Bu istek padişah tarafından kabul edilmiş ve böylece Osmanlı öğrencilerini Avrupa'ya götürecek olan adamın gönlü alınmaya çalışılmıştır

1830 yılının sonlarına doğru Fransa'ya dönüş hazırlıkları yapmaya başlayan Mösyö Jaubert, bu son günlerinde bir yandan Osmanlı başkenti İstanbul'u bir bilim adamı gözüyle inceleyip notlar alıyor; diğer yandan memleketindeki dostlarına gönderdiği mektuplar aracılığı ile Paris'e götüreceği Osmanlı talebeleri için hazırlık okulu ve kalacak yer temin etmeye çalışıyordu. Nitekim Fransa'ya gidişinden kısa bir süre sonra İstanbul'daki gözlemleri hakkında bilimsel bir tebliğ sunmuştur. Bu tebliğinde Serasker Hüsrev Paşa'dan ve Osmanlı'da eğitimin durumundan da bahsetmiştir[67].

Sonuçta İstanbul'daki diplomatik misyonunu ve ardından ilmi incelemelerini tamamlayan Jaubert, yanında götüreceği dört talebe için gerekli olan yatılı okul işini de halettikten sonra 14 Aralık 1830 tarihinde İstanbul'dan Marsilya'ya giden hareket eden yelkenli bir gemi ile İstanbul'dan ayrıldı[68].

Bilindiği üzere 1830 yılında önce Fransa'da sonra Avrupa'nın bir çok ülkesinde ihtilal hareketleri çıkmış ve Fransa'da X. Charles'ın devrilmesi ile Louis-Phillipe 9 Ağustos 1830'da resmen kral olmuştur. Bu taht değişikliğinin sonrasında görevine devam izni alan Fransız büyükelçisi Guillemont, yeni

---

[67] Jaubert'in 4 Kasım 1831 tarihinde l'Académie des İnscriptions et Belles-Lettres'e sunduğu bu tebliğ, daha sonra yayımlanmıştır. İstanbul'un Bizans'tan Osmanlı'ya tarihi yapılarından Osmanlı dönemindeki sosyal yapısına kadar birçok alanda gözlemler içeren bu tebliğ için Bkz.Pierre Amédéé Jaubert, "Constantinople en 1830", **Journal Asiatique**, Janvier, s.55-69; Févriér, s.137-151, Paris, 1835.

[68] Bkz. **İnal,** s.602; Adnan Şişman, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, TTK Yay., Ankara, 2004, s.5; Edhem Eldem, "Fransa'ya Eğitime Gönderilen Sadrazam İbrahim Edhem", **Popüler Tarih,** S. 74, Ekim 2006, s.50.

kralının itimadnâmesini sunmak üzere Padişah II. Mahmud'un huzuruna bir kez daha çıkmıştır[69].

Osmanlı öğrencilerinin yurtdışına gönderilmesi ile ilgili kesin tarih konusuna özellikle değinmemizin bir nedeni de bu konuda birçok kaynakta tarihlendirme yanlışlarının birbirini takip eder tarzda sıralanmış olmasıdır. Yukarıda kaynak olarak kullandığımız İkdam Gazetesi başta olmak üzere birçok kaynak yurt dışına öğrenci gönderilmesinin tarihi olarak 1827 yılını vermişlerdir ki; bu erken tarih doğru değildir[70].

Böylece Osmanlı Tarihinde ilk kez İstanbul'dan Paris'e –resmi bir kanalla olmasa da- 1830 yılının son günlerinde öğrenci gönderilmiş oldu. Sadece dört kişilik bu talebe grubunun Fransa'nın başkenti Paris'e varmaları ve orada okula yerleştirilip, tahsil hayatına başlamaları 1831 yılı ilkbaharının başlarını buldu[71].

Osmanlı talebelerinin (daha doğru bir ifade ile Hüsrev Paşa kölelerinin) bütün masrafları Hüsrev Paşa tarafından karşılanacak ve eğitimleri ile ilgili bütün hususlara Jaubert nezaret edecekti[72].

---

[69] 1830 İhtilali ve Fransa'daki değişiklikler için Bkz. **Almanach Royal Et National**, Paris, 1837, s.1 ; Fahir Armaoğlu, **XIX. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914),** TTK yay., Ankara, 1997,s.117.

[70] Bu kaynaklardan örnek olarak şunları gösterebiliriz: Ercümend Kuran, "İbrahim Edhem Pasha", **The Encyclopedia of İslam**, v.III, Leiden, 1986, p.993 .; **Zürcher**., s.70; "1827'de kuvvetli muhalefete rağmen Sultan, Paris'e dört öğrenci göndermek gibi devrimci bir adım attı" diyen Bernard Lewis de tarih konusunda aynı hatayı tekrarlamıştır. Bkz. **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev, Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara, 2000, s.84.

[71] Paris'teki öğrencilik yıllarında Edhem Paşa'nın arkadaşlarından biri olan A. Debidour, Osmanlı öğrencilerinin Paris'e 1831 yılı başlarında getirildiğini teyit etmektedir. Bkz. A. Debidour, "Edhem Pacha", **La Grande Encyclopedie,** t.15 ; Edhem'in çağdaşlarından Fransız Gustave Vapereau da aynı bilgiyi vermektedir. Vapereau**, a.g.e.,** s.611.

[72] Hamiyet Sezer, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler hakkındaki bir tebliğinde Fransa'ya gönderilen ilk dört öğrencinin öğrenim masraflarının devlet tarafından karşılandığını belirtmekle yanlış bir bilgi vermektedir. Yine söz konusu tebliğde bu talebelerin Avrupa'ya ilk olarak 1830'larda gönderildiği şeklinde tarihsel bir kesinlikten yoksun ifade kullanılması da ayrı bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Bkz. Hamiyet Sezer, "Tanzimat Döneminde Avrupa Şehirlerine Gönderilen Öğrenciler", **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Egitim, Milletlerarası**

1.3. Edhem'in Paris'teki Okul Yılları (1831-1838)

1.3.1. İnstitution Barbet'da Geçen Hazırlık Eğitimi (1831-1835)

1830 yılının son günlerinde yelkenli bir gemi ile İstanbul'dan ayrılan Jaubert ve refakatindeki dört Osmanlı talebesi, yaklaşık kırk günlük bir deniz yolculuğunun ardından Fransa'nın Akdeniz'deki liman kenti olan Marsilya'ya ulaştılar. Buradan da Paris'e getirilen talebeler, özel bir hazırlık okulunun sahibi ve aynı zamanda öğretmeni olan Jean François Barbet'a (1799-1880) teslim edildiler[73].

Böylece Hüsrev Paşa'nın özel girişimleri sonucunda 1831 yılının başlarından itibaren Avrupa'ya ulaşan bu ilk Osmanlı talebelerinin eğitim-öğretim hayatı «İstitution Barbet » adıyla bilinen ve bu tezde daha çok « Barbet Okulu » olarak adlandırılacak özel bir hazırlık okulunda yatılı olarak başlamıştır.

İlk Osmanlı talebelerini kabul ettiğinde henüz altı yaşında (kuruluş tarihi 1825) genç bir eğitim kuruluşu olan Barbet'ın okulu, kısa süre zarfında hızlı bir gelişim göstermiş ve Fransa'daki yüksek okullara öğrenci hazırlayan prestijli bir kurum haline gelmişti. Kurumsal anlamda 1860'ların ortalarına kadar popülaritesini devam ettiren bu okuldan oldukça memnun kalan Edhem Paşa,

---

Kongresi, (İstanbul, 12-15 Nisan 1999), Tebliğler, Derleyen, Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İstanbul, IRCICA, 2001: 689.

[73] Osmanlı talebelerini Fransa'ya getiren ve Barbet Okuluna teslim eden Jaubert, bundan sonra özellikle öğrencilerin harcamaları gibi ekonomik konularda Hüsrev Paşa'nın ve Osmanlı Devletinin aracı temsilcisi sıfatı dolayısıyla konu ile ilgisini devam ettirdiğini, konu ile ilgili Osmanlı arşiv belgelerinden biliyoruz. Bkz. **BOA,** C.MF. 51/2521; HAT 661/32273-A

kendisinin Barbet'taki öğrenciliğinden yaklaşık otuz yıl sonra, 1860'ta, bu kez oğlu Osman Hamdi'yi Barbet okuluna emanet edecektir[74].

Okulunda ilk kez Osmanlı'dan gelmiş olan Müslüman öğrencileri okutacak olan Barbet, Fransa ve Osmanlı açısından önem arz eden bu eğitim ve medeniyet projesine çok önem verdi. Nitekim Barbet, 1840 yılının sonra yayımlamış olduğu bir broşürde Osmanlı talebelerinin Fransa'da öğrenim görmelerinin özellikle Fransız Devletinin Osmanlı üzerindeki çıkarlarının devamı açısından ne kadar önemli olduğunu şu sözlerle dile getirmektedir:

> "Paris'te eğitilen genç Türkler belki bir gün Bâbıâli'nin kurullarında yerlerini aldıklarında, eğitimlerinin ilk dönemlerini hatırlayacak ve dolayısıyla düşüncelerinde Fransa'nın lehinde bir hava oluşacaktır"[75].

Türk Modernleşme Tarihi'nde bir ilk olarak Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi olayı, Barbet gibi eğitimciler için aynı zamanda eğitim-öğretim kanalıyla açılan yeni bir pazar anlamına gelmekteydi. Bu ilk öğrencilerin başarılı olması; Osmanlı memleketinden bundan böyle başka öğrencilerin de gönderilmesinin önünü açacak ve serbest piyasa mantığı ile özel bir eğitim veren Barbet Okulunun öğrenci sayısını arttıracaktır.

Kendi okuluna yönelik olarak Osmanlı padişahının ve devlet adamlarının (Özellikle Hüsrev Paşa ve Paris'te iki kez sefirlik yapan Mustafa Reşid Paşa'nın) teveccühünü kazanmaya çalışan Barbet'ın bu amacına bir ölçüde ulaştığını söylemek mümkündür. Hüsrev Paşa, hem yeni öğrenciler, hem de taltif edici mektuplar göndermekle memnuniyetini göstermiştir. Dönemin Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa ise 1840 yılında Sultan Abdülmecit'ten Barbet'a, yaptığı hizmetlerden dolayı, bir iftihar nişanı

---

[74] J.F.Barbet ve okulu hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Edhem Eldem, **Osman Hamdi Bey Sözlüğü,** T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul, 2010, s.84-87; http://correspondancefamiliale.ehess.fr/document.php?id=5206 (30.04.2011)

[75] Jean François Barbet, **Renseignements sur l'importance donnée par le Gouvernement Turc à l'éducation des Jeunes Musulmans élevés en France**, p.2, Paris, 1840.

verilmesini sağlamıştır[76]. İftihar Nişanının verilmesinden kısa bir süre sonra, 15 Ocak 1841 tarihinde bu kez dördüncü rütbeden bir Mecidi Nişanı da Barbet'a verilmiştir.

Öte yandan Avrupa'ya ilk kez öğrenci gönderilmesi olayının bütün sorumluluğunu üstlenen Serasker Hüsrev Paşa'nın Fransa'da, Barbet'ın okulunda, öğrenim gören "evlatlarına" yazmış olduğu mektupların üzerinde durmak gerekir. Bu mektuplar, yaşlı Serasker Hüsrev Paşa'nın çağdaş eğitime ve tekniğe karşı ilgisini; gönderdiği talebelerin eğitimle elde edecekleri muhtemel sonuçlara karşı duyduğu heyecanı gözler önüne sermektedir.

İlk olarak 4 Şubat 1832 tarihinde, ilk öğrencilerin gidişinden yaklaşık bir yıl sonra, gönderdiği mektupta çocuklara sıkı çalışmalarını; aksi halde, memlekete hiçbir şey öğrenmeden döndükleri takdirde bunun, hem kendisi hem de onlar için utanç verici olacağını belirtmiştir[77].

Hüsrev Paşa, bu ilk mektuptan yaklaşık dört ay sonra, 15 Haziran 1832 tarihinde (Hicri 16 Muharrem 1248 tarihli) Edhem, Abdüllatif, Ahmed, Hüseyin ve Mehmed Reşid adına gönderdiği bir başka mektup, Barbet Okulunun hocalarından biri (M. Lapierre) tarafından Fransız basınına dağıtıldı ve yayınlandı. Paşa, bu mektubunda öğrencilerine şunları yazmaktadır:

---

[76] Barbet, kendisine Hüsrev Paşa'dan, Mustafa Reşid Paşa'dan gönderilen mektuplara ve Sultanın verdiği iftihar nişanının kopyasına bir önceki dipnotta zikrettiğimiz broşüründe yer vermiştir. Bkz. Barbet, **a.g.e**., p. 3-7; Ayrıca Hüsrev Paşa'nın Fransa'ya gönderdiği ilk öğrencilerden kısa bir süre sonra Barbet'ın okuluna Reşid, Hafız Eyüp, Ali ve İbrahim adlarında yeni öğrenciler göndermesi için Bkz. **BOA,** HAT, 1422/58137; C.MF, 51/2521

[77] Çocuklarının Barbet Okulunda geçen bir yıllık eğitimin ardından artık Fransızca öğrendiklerini düşünen Hüsrev Paşa, bu mektubu Fransızca yazdırmıştır. Söz konusu mektubun gönderiliş zamanı ile ilgili olarak Edhem Eldem'in bir makalesinde verilen tarih yanlışlıkla "4 Şubat 1831" olarak yazılmıştır. Bunu 4 Şubat 1832 olarak düzeltmek gerekmektedir. Zira 1831 yılı başlarında çocuklar, henüz Fransa'ya yeni varmışlardır. Dolayısıyla Fransızca bir mektubu okuyacak düzeyde değillerdir. Bkz. Edhem Eldem, "Fransa'ya Eğitime Gönderilen Sadrazam İbrahim Edhem", **Popüler Tarih,** S. 74, (Ekim 2006): 51.

"Evlatlarım, Zannedersem benden haber almaktan ve tavsiyelerime kulak vermekten memnun olursunuz. Fransa'da eğitim görmeniz için sizleri gözlerimin önünde yetiştirdiğim bütün gençlerin arasından seçtiğimde, Müslüman gençliğinin eğitiminin bütün umutlarını sizlere emanet etmiş oldum. Devlet büyüklerimiz size bakarak benim örneğimi takip edip etmeyeceklerine ve çocuklarının geleceğini Avrupa'nın ilmine emanet edip etmeyeceklerine karar vereceklerdir. Sizler, birer model olacaksınız. Bu zor; ama şerefli bir görevdir. Sizler, Avrupa'nın teknik ve sanatının bir parçası olmaya karar vermiş olan bir milletin evlatlarısınız. Onlara (Avrupa'ya) milletimizin ne kadar zeki, yetenekli olduğunu göstererek hakkımızdaki ön yargılarını kırmalısınız"[78].

Hüsrev Paşa'nın yurtdışına öğrenci göndermekteki beklentilerini, Avrupa'nın gelişimine bakışını ve Osmanlı modernleşmesi hakkındaki görüşlerini ihtiva ettiği için uzunca bir alıntı yaptığımız bu mektup, Avrupa ve hatta Amerika'da yayımlanmış ilginç bir vesika olarak dikkat çekmiştir.

Göndermiş olduğu talebelerin başarılı bir biçimde Fransız eğitim sistemine adapte olduğuna ikna olan Hüsrev Paşa, İnstitution Barbet'ın sahibi Barbet'a gönderdiği 26 Kasım 1832 tarihli teşekkür mektubunda ise, Fransız eğitimciye üstlendiği sorumluluktan dolayı şükranlarını sunmuş; bir kez daha Osmanlıların ilim ve irfandan nasiplerini almaktan aciz bir millet olduklarını iddia edenleri yalancı çıkarmanın ne denli şerefli bir görev olduğunu hatırlatmıştır[79].

Asıl amacı yüksek okullara giriş imtihanlarına öğrenci hazırlamak olan Barbet, Fransa'nın dışından gelen Osmanlı öğrencilerine önce Fransız dilini esaslı bir biçimde öğretmek ve ardından da bu yabancı (étranger) öğrencileri yerli öğrenciler gibi yukarıda sözünü ettiğimiz imtihanlara hazırlamakla

[78] Mektubun Fransız basınından alınmış ve İngilizceye çevrilmiş olan bir nüshası, 1830'lardan itibaren Osmanlı Toplumu ile ciddi olarak ilgilenen Amerikan misyoner Board teşkilatının bülteninde yer almıştır. Bkz. **The Missionary Herald**, Vol.XXIX, No:9, Boston, September 1833, p.347.

[79] Eldem, **a.g.m**., s.52.

görevliydi[80]. Dolayısıyla hem okulun eğitimci kadrosu ve hem de Osmanlı öğrencileri için normalin en az iki katı çalışmak gerekliydi.

Edhem ve arkadaşları bu okulda yaklaşık dört yıl süren, disiplinli bir eğitimin sonucu olarak Fransız dilini ve kültürünü edindikten sonra yetenekleri doğrultusunda muhtelif mesleki yüksek okullara yönlendirildiler. Bu ilk Osmanlı öğrencilerinin tümünün Paris'in gözde yüksek öğrenim kurumlarına kabul edilmeleri Barbet'ın vermiş olduğu hazırlık eğitiminin başarıya ulaştığının bir kanıtıdır.

İnstitution Barbet, yetiştirdiği talebelerin çoğunun daha sonraki yıllarda önemli mevkilere-görevlere geldikleri, yaptıkları işlerle şöhret kazandıkları bir okul olarak tarihteki yerini almıştır. O talebelerden biri olan Edhem, Osmanlı'da sadrazamlığa kadar yükselmiştir. Edhem Paşa'nın sınıf arkadaşı olan Ahmet, Barbet Okulundan sonra girdiği Denizcilik okulundan başarılı bir bahriye subayı olarak çıkmış ve 1838'de Fransız Kralından Commandeur Nişanını alan ilk Türk askeri olmuştur[81]. Onun bu dikkat çekici başarısı üzerine Osmanlı Devleti de yüzbaşı rütbesindeki Ahmet Ağa'ya iftihar nişanını vermiştir[82].

Ancak bütün bunların içerisinde, bir dönem Barbet Okulunda okuyanlar arasında hiç şüphesiz ki en büyük şöhret Louis Pasteur'dur. Kuduz aşısını bulmakla dünya çapında şöhret kazanan Pasteur (1822-1895), Edhem'den

---

[80] Yüksel Çelik, Hüsrev Paşa'yı konu alan tezinde Paşa'nın kölelerinden olan Edhem'den bahsederken onun "…Paris'te 1835'de Institut Barbet'te maden alanında tahsile başladığını…" belirtmekle bilgi yanlışlığına düşmüştür. Oysa yukarıda da açıkladığımız gibi, Edhem, 1835'te İnstitution Barbet'tan mezun olmuştur ve bu okul madencilikle ilgili bir okul değildir. Bkz. Çelik, **a.g.t**., s.396.

[81] 1838 yılı sonlarında Fransa ile Meksika (dolayısıyla İspanya) arasında yaşanan Saint Jean d'Ullua Savaşında kahramanlıkla gösteren genç Bahriye subayı Ahmet, Fransızların takdirini kazanmıştı. Bkz. J.H. Ubicinni, **1855'de Türkiye,** 1. cilt, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, No:98, s.140.

[82] **BOA**, İ.DH.73/3634.

birkaç yıl sonra, 1838'de Barbet okuluna girmiştir[83]. Burada aldığı kısa süreli eğitimin ardından Saint Louis Lisesine girmiştir. Hatta mezun olduktan sonraki öğrenimi sırasında da Barbet Okulunda bir tür belletmen öğretmenlik de yapmıştır.

Edhem'in Barbet'taki öğrencilik dönemine çok yakın bir zamanda, ondan birkaç yıl sonra, Pasteur'un da bu okula kaydolması, bazı Türkçe kaynaklarda Edhem'le Pasteur'un sınıf arkadaşı oldukları şeklinde değerlendirilmiş; hatta bunun etrafında aralarında başarı konusunda rekabet yaşandığı şeklinde bir takım dayanaksız hikâyeler de uydurulmuştur. Hatta bu kaynaklarda Pasteur ve Edhem arasındaki rekabet sanki madencilik okulunda yaşanmış gibi gösterilmiştir ki, bu tamamen dayanaksız rivayetlerdir. Zira Pasteur, Paris Maden Okulunda hiç okumamıştır[84].

Barbet Okulunun meşhur mezunlarının son halkalarından biri olan Osman Hamdi Bey ise dikkat çekici bir ressam, arkeolog ve müzeci olmuştur.

Sonuç olarak, İstanbul'dan Paris'e eğitime gönderilen dört Osmanlı öğrencisinden biri olan Edhem Efendi, 1831 yılının başlarından 1835 yılının yazına kadar Barbet Okulunda yatılı olarak okudu. Bu süre zarfında önce dil öğrenimi; ardından yüksek öğrenime geçmek için gerekli olan temel dersleri (Fen, Matematik, Geometri, Resim…gibi) aldı. Bu temel derslerin olgunluk sınavlarından (baccalauréat= bakalorya) yüksek dereceler alarak mezun oldu. Bu başarı, onun Paris'teki gözde bir yüksek okula girişini sağlayan en önemli

[83] René Valery Radot, **La Vie de Pasteur**, Paris, 1900, p.14.

[84] Bu türden rivayetleri barındıran birkaç kaynak için Bkz. Hikmet Feridun Es, **Tanımadığımız Meşhurlar**, (Haz.) Selçuk Karakılıç, Ötüken, İstanbul, 2009, s.328; Nadir Avşaroğlu, "Meslek mi? Tutku mu?", **Madencilik Bülteni,** S.62, Aralık 2001, s.31-33; Arzu Karahan, **Edhem Paşa Konağı: Rekonstrüksiyon Projesi ve İrdelenmesi,** İTÜ FBE (Yayımlanmamış YL Tezi), İstanbul, 2010, s.19.

etkendir. Barbet'tan mezun olan diğer üç arkadaşı doğrudan askeri okullara kayıt yaparken, bir tek Edhem Efendi, sivil bir okul tercihi yaptı.

1.3.2. Paris Madencilik Okulundaki Öğrenim Hayatı (1835-1838)

Sanayi Devriminin Avrupa'da giderek yaygınlaştığı ve madenlerin (özellikle de kömürün) enerji kaynağı olarak sanayide kullanılmaya başlandığı 1830'ların Avrupa'sında madencilik, maden mühendisleri yetiştirmek gibi hususlar önem kazanıyordu. Bu alanda giderek yükselen taleple birlikte madenciliğin artan ehemmiyetinin doğal bir sonucu olarak, Madencilik okulları Avrupa'nın gözde eğitim kuruluşları haline gelmeye başladı.

XIX. yüzyılın başlarında Avrupa'da en gözde meslek grupları arasında ilk sıralarda yer alan Maden/Jeoloji Mühendislerini yetiştiren kurumların başında ise Paris'teki Madencilik Okulu (Ecole des Mines) gelmekte idi.

Genç bir Osmanlı talebesi olan Edhem Efendi'nin 26 Ekim 1835'te kayıt yaptırdığı Maden Okulu, 1783 yılında Paris'te kurulmuş bir yükseköğretim kurumudur. Bu okul günümüzde de "I'école Nationale Supérieure des Mines" adıyla bilimsel araştırma ve öğretim faaliyetlerini aralıksız olarak sürdürmektedir[85].

Fransızcayı lâyıkı ile öğrenmiş; pozitif bilimlerde de sağlam bir temel edinmiş olan Edhem, Maden Okulu'nda dikkat çekici başarılar kazanarak, okulun en iyi öğrencilerinden birisi oldu. Edhem okulun "dâhili (interne)" öğrencilerinden farklı olarak "hârici (externe)" statüsünde eğitimine devam

[85] http://www.mines-paristech.fr/Ecole/Histoire/ (04.10.2014).

ederek 12 Haziran 1836'da ikinci sınıfa, 26 Mayıs 1837'de ise son sınıf olan üçüncü sınıfa kabul edilmiştir[86].

Edhem Efendi'nin Barbet Okulunu bitirip de Maden Okulu'na başladığı yıllarda, 1834-1835 yıllarında, Osmanlı Devletinde, bu kez devletin resmi bir teşebbüsü olarak, Avrupa'ya – ilk sırada Fransa olmak üzere- çok sayıda öğrenci gönderildi. Askeri teknik yüksek okullarda ileride öğretmen olmak ve nitelikli subaylar olarak orduda görevlendirilmek amacıyla, doğrudan devletin maddi desteği ile Paris, Viyana ve Londra'ya gönderilen bu gençler, bizzat Padişah II. Mahmud'un emri ile gönderildiler[87].

Yine aynı dönemde (1834 yılı sonlarına doğru), Paris'e elçi olarak atanan Mustafa Reşid Bey de beraberinde Paris'te eğitim görmek üzere bazı gençler getirmişti ki; bunların en dikkat çekenlerinden Ahmet Vefik Efendi, Saint Louis Lisesine kaydettirildi[88]. Paris'e Osmanlı Devleti tarafından gönderilmekte olan bu yeni öğrencilere özellikle Fransızcalarını geliştirmek konusunda yardımcı olmak; burada dördüncü yılını yaşayan tecrübeli Edhem Efendi'ye kalıyordu. Onun, geleceğin büyük devlet adamları olan Mustafa Reşid Paşa, Ahmet Vefik Paşa ile tanışıklığı Paris'teki bu yıllara dayanmaktadır. Öyle ki, Tanzimat Döneminde Edhem Efendi'nin devlet kademesinde yükselmesi, paşalık rütbesine yükselmesinde dönemin mimarı olan Mustafa Reşid Paşa'nın rolü büyüktür.

---

[86] Eldem, **a.g.m**., s.53.

[87] Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923),** MEB Yayınları, İstanbul, 1991, s.39 ; Adnan Şişman II. Mahmud Dönemi boyunca(1831-1839 arası) Avrupa'ya gönderilen talebe sayısını seksen beş olarak vermiştir. Bunların otuz yedisi Fransa'ya gönderilmiştir. Bkz. Adnan Şişman, "XIX.yüzyılda Avrupa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri", **XII. TTK Bildirileri Kitabı,** c.3, Ankara, 1999, s.965.

[88] Mehmed Zeki Pakalın, **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, c.3, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1942, s.47; Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa", **DİA,** c.2, İstanbul, 1989, s.144.

Avrupa'ya yeni gelen Osmanlı öğrencilerinin tamamının (Gayrimüslim Osmanlı çocukları da dahil) masraflarının bizzat devlet tarafından ödenmesi; öğrenci gönderme hususunda ilk teşebbüs sahibi olan ve yıllardır öğrencilerin masraflarını kendi cebinden karşılayan Hüsrev Paşa'yı harekete geçirdi. Edhem Efendi'nin Maden Okulu'nda bulunduğu sıralarda Hüsrev Paşa, Paris'te yüksek öğrenim görmekte olan üç talebesinin (ki bunlar Edhem, Ahmed ve Abdüllatif'tir) masraflarının bundan böyle devlet hazinesinden karşılanmasını talep etti. 23 Mayıs 1838 (Hicri 28 Safer 1254) tarihli belgede Paşa'nın söz konusu bu talebi şöyle özetlenmiştir:

"Reis-i Meclis-i Ahkâm-ı Adliye devletlu Hüsrev Paşa Hazretleri'nin mukademma tahsil-i fünûn etmek üzere Paris'e irsal etmiş oldukları bendegândan ikisi kesb-i malumât ile bu defa mümaileyhüma Dersaadet'e celb olunarak diğer üç nefer gereği gibi tahsil-i hüner etmeleri için biraz vakit daha ol tarafta tevkif kılınmış olduğu beyanıyla bunların saye-i şevket-vaye-i hazret-i şahanede yedi sekiz seneden beri masarifat-ı vakıaları müşarünileyh hazretleri tarafından rüyet olunmakta ise de, eltaf-ı seniyye-i hazret-i mülükane iktizasınca zikir olunan üç nefere şehri verilmekte olan 1400 frangın bundan böyle taraf-ı eşref-i cenâb-ı şehinşâhîden ihsan buyrulması…"[89].

Eski mali ve idari gücünden uzaklaşmaya başlayan Hüsrev Paşa, göndermiş olduğu talebelerin mağdur olmaması ve tam anlamıyla devlet güvencesine kavuşturulmasını istiyordu. Yukarıda kısmen verilen bu belgede Paşa, eğitimlerinin ardından yurda dönmüş olan talebelerine de devlet kademesinde görev verilmesini talep etmektedir.

Sonuçta bu talep kabul edilmiş ve Maden Okulunun son sınıf öğrencisi Edhem Efendi ile diğer okullarda okuyan talebeler mağdur edilmemiştir. Edhem Efendi'ye bundan böyle devlet hazinesinden aylık beş yüz frank civarında harçlık gönderilmiştir[90].

---

[89] **BOA**, HAT 694/33474

[90] Edhem Paşa'nın sicil dosyasındaki belgede de bu gerçek : "…ba'dehu masârifi taraf-ı devletten verilerek…" ifadesi ile belirtilmiştir. Bkz. **BOA**, DH SAİD 2/218.

1835 Yılında başlayan ve üç yıl süren bir eğitimin ardından Edhem Efendi, 12 Temmuz 1838'de Paris Maden Okulu'ndan maden mühendisi olarak mezun oldu[91].

Edhem Efendi'nin Maden Okulundan mezuniyetine dair ilk olarak, II. Meşrutiyet Devri süreli yayınlarından Musavver Dairetül Maarif'te yer alan kısmen doğru; kısmen de yanlış bilgiler içeren bir anekdot, daha sonraları başta Mahmut Kemal İnal olmak üzere bir çok kaynakta da tekrarlanmıştır. Konumuzla ilgili olan ve içerdiği detaylar bakımından kıymet atfettiğimiz bu anekdot yukarıda belirttiğimiz ilk kaynakta şu ifadelerle yer almıştır:

"Fransa'da sınıfının birincisi olarak ikmâl-i tahsile muvaffak olmuştur. Rivâyet edildiğine göre o tarihlerde İmparator III. Napolyon tarafından sınıf birincileri şerefine huzur-i imparatoride bir ziyafet itası mutad olduğundan müşarünileyh şerefine de bir ziyafet keşîde kılınır. İmparator hitâm-ı taâmda ale'l-usûl birkaç kelime-i taltife serd eder. Edhem Paşa kıyam ederek gayet güzel bir nutuk iradı ile mukâbelede bulunur. Sonuna doğru Fransızca'da bir hata eder. Fakat sözünü bitirmeden bu hatasını hatırlar. Hitâmında kendisinin bir ecnebi olduğunu ve Fransızca lisân-ı mader-zadı olmadığı cihetle ettiği hatanın affını kemâl-i nezâketle imparatordan temenni ve istirham eyler. İmparator pek mahzûz olarak -ben bunu bir ecnebi değil; bir Fransız için dahi affederim- demiştir"[92].

Bu rivayetin kaynağının belirtilmemiş olması nasıl önemli bir eksiklik ise; adı geçen dönemin Fransız imparatorunun isminin yanlışlıkla III. Napolyon olarak yazılması da büyük bir hatadır. Oysa Fransa'nın tarihine bakıldığında görülecektir ki; Fransa'da 1830 İhtilaline kadar X. Charles krallıkta idi. İhtilalin sonucunda ise I. Louis Philippe (Duc d'Orlean) kral olmuştur ve onun krallığı da 1848 yılına kadar sürmüştür. 1848 yılında cumhurbaşkanlığa seçilen Louis Napolyon'un kendisini (III. Napolyon) adıyla imparator ilan ettirmesi ise ancak

---

[91] Edhem Efendi'nin yukarıda belirtilen mezuniyet tarihi Adnan Şişman'ın eserinde yanlış bir biçimde İstanbul'a dönüş tarihi olarak verilmiştir. Yazarın Edhem hakkında verdiği daha önemli bilgi yanlışlıkları ise "yaptığı vazifeler ve eriştiği mertebeler" başlığı altında yazılıdır. Bu bölümde Edhem'le hiçbir ilgisi olmayan bir sürü tıbbi eserin müellifi ve mütercimi olarak Edhem Efendi gösterilmiştir. Bkz. Şişman, **a.g.e.,** s.113; Bu eserler ve yazarları hakkında bilgiler için ayrıca Bkz. Esin Kahya, "Fransa'da ihtisas yapmış olan Türk hekimlerinden bazıları", **AÜDTCF**, c.31, S.1-2 s.250.

[92] **Musavver Dairetül Maarif**, c.1, s.858 v.d. ; Karşılaştırmak için Bkz. **İnal**, s.603.

1852 yılındadır[93]. Dolayısıyla yukarıdaki anekdotta Maden Okulu'nun 1838 yılındaki mezuniyet törenine katılmakla bahsi geçen kişi III. Napolyon değil; olsa olsa Louis Philippe'dır.

Edhem Efendi'nin yukarıdaki kaynaklarda hikâyeleştirildiği gibi bir başarısının olup olmadığı konusunda belgelere müracaat edildiğinde ise görülmektedir ki; her ne kadar birinciliğine dair açık bir bilgi bulunmasa da, yüksek notlarla dikkat çekici bir başarı yakaladığı söylenebilir. Gerek okulun arşiv kayıtları; gerekse de sınıf arkadaşı Mösyö Daubréé'nin okulun bülteninde yazdıklarından çıkarılan sonuç Edhem'in yüksek başarısını teyit etmektedir[94].

O, Paris Maden Okulunun en başarılı öğrencileri arasına ismini yazdırmış bir Osmanlı talebesi olarak yerini almıştır. Çağdaş eğitim tarihimizde özel bir öneme sahip olan XIX. yüzyılda, Batılı bir yüksek öğrenim kurumunu lâyıkı ile tamamlamış olan Edhem Efendi, modernleşme sürecindeki Osmanlı'da gerçek anlamda diplomalı ilk maden/jeoloji mühendisidir.

Avrupa'da bu türden sivil okullarda teknik alanlarda ihtisas yapmış olan Osmanlı öğrencilerine -Edhem Efendi'nin mezuniyetini takip eden birkaç on yıl içerisinde bile- rastlamak pek mümkün değildir. Bu alanda Edhem Efendi örneğini takip eden istisnai bir Osmanlı talebesi olarak Derviş Efendi(1817-1882) dikkat çekmektedir. İleride "Kimyager Derviş Paşa" olarak şöhret bulacak olan bu zat, Mühendishâne talebesi iken, 1835 yılında Avrupa'ya tahsil yapmak için gönderilmiştir. İlk olarak İngiltere'ye gitmiş; ancak bir süre sonra Fransa'ya

[93] Bkz. **Almanach Royal et National,** Paris, 1837, s.1; Ayrıca Bkz. **Armaoğlu**, s.117.
[94] **Archives de l'École des Mines**, Registre des élèves, 178, Paris ; M. Daubréé, "Nécrologie Edhem Pasha", **Bulletin de l'Association amicale des anciens élèves de l'Ecole des Mines,** Juillet 1893.

gelerek; tıpkı Edhem Efendi gibi Paris Madencilik Okulu olan Ecoles des Mines'te ihtisas yapmıştır[95].

Osmanlı madenciliğinin gelişmesinde önemli hizmetleri görülecek olan genç Osmanlı mühendislerinden Edhem Efendi'nin daha memleketine dönmeden bu alanda bazı katkılarda bulunduğunu arşiv taraması sırasında elde edilen belgelerin tahlilinden çıkarmak mümkündür. Şöyle ki; 1838'de maden meclisinin de kurulmasıyla, bu alanda gelişme kaydetmek isteyen Osmanlı Devleti, yeni mezun Maden Mühendisi Edhem Efendi'nin vasıtasıyla Avrupa'dan maden nümuneleri satın almıştır. Konunun uzmanı olarak Edhem Efendi, söz konusu nümunelere ilaveten madencilikle ilgili bir takım asrî araç-gereçler ve kitaplar da satın almış ve Der-saâdet'e (İstanbul'a) göndermiştir[96].

1.3.3. Mühendis Olarak Avrupa Maden Bölgelerine Yaptığı Meslekî Geziler (1838- 1839)

Başarılı bir eğitimin ardından Paris Maden Okulundan mezun olan Edhem Efendi, ülkesine hemen dönmek yerine bir müddet daha kalmayı tercih etti. Bu tercihin asıl nedeni ise; söz konusu okulda görmüş olduğu teorik-teknik eğitimin ardından Avrupa'nın maden bölgelerini bizzat ziyaret ederek; bir tür mesleki staj yapmaktı. Böylece bir maden mühendisi olarak; madencilik alanındaki en son gelişmeleri ve işleyişi yerinde görme imkânından faydalanacak, mesleği ile ilgili pratik yapma şansını kullanmış olacaktı.

---

[95] Derviş Paşa hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Tarık Artel, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.498-501; Süreyya, **a.g.e.,** s.417; Gövsa, **a.g.e.,** s.102.

[96] Bu araçların masarifi olan 1403 Frank tutarındaki poliçe Paris Sefiri tarafından hükümete gönderilmiştir. Bkz. **BOA,** HAT, 1238/48162-U, 7 Mart 1839 (21 Zilhicce 1254) tarihli belge.

Teorik eğitimin ardından diplomasını alan bir öğrencinin bir dönem de staj yapması Paris Maden Okulu'nun geleneğinde bir zorunluluktu aslında. Dolayısıyla mezuniyetin hemen sonrasında her aday mühendis gibi Edhem Efendi'nin de bu mecburi hizmeti yapması gerekiyordu.

Yaklaşık olarak altı aylık bir süreye tekabül eden mezuniyet sonrası staj dönemi, Maden Okulunun görevlendirdiği bir hocanın (üstad) gözetiminde yapılmakta idi. Bu stajın ardından hazırlanan ve okula sunulan raporun ardından başarılı olarak değerlendirilmiş olanların aday mühendislikleri kaldırılır ve mühendislik mesleğine asaleten kabul edilirlerdi.

Meslekî stajını yapmak ve gerçek bir mühendis olmak isteyen Edhem Efendi, okul idaresi kanalıyla, bir süre daha Avrupa'da kalmak için Osmanlı Hükümeti'nden izin istedi. Osmanlı Arşiv belgeleri arasında bulunan, biri Fransızca diğeri de onun Türkçe tercümesi olan iki belge doğrudan konuyla ilgilidir[97].

Edhem Efendi'nin üstâdı, ya da bir başka ifade ile danışman öğretmeni staj çalışması çerçevesinde hangi maden bölgelerini gezeceklerini ve bu buralarda tek tek ne kadar kalacaklarını belirtmiştir. Bir bakıma "staj programı" sayılabilecek bu çalışma takvimi, Bâbıâli'nin bilgisine sunulmuştur.

Buna göre, Belçika'nın başkenti Brüksel'de yirmi gün ve Lüksembug'da on gün kaldıktan sonra Belçika-Lüksemburg-Almanya üçgeninde yoğunlaşan maden ocakları ziyaret edilecektir. Staj programının en son durağı ise Berlin olacaktır. Genç aday mühendis Edhem Efendi'nin danışmanı, staj programı için ön görülen toplam sürenin beş ay iki günlük bir süre olacağını belirtmiştir.

Sözü edilen iki belge dikkatle incelenirse; Edhem Efendi'nin sadece maden ocaklarını gezmekle yetinmediği, aynı zamanda Avrupa'nın birçok büyük şehrinde Madencilik eğitimi veren okulları da incelediği anlaşılmaktadır.

---

[97] Söz konusu bu belgenin Fransızca orjinali **BOA,** HAT 661/32260-G; Belgenin Türkçe tercümesi ise **BOA,** HAT 661/32260-F. (Belgenin Türkçe tercümesinin görüntüsü tezin ekler bölümüne konulmuştur. Bkz. EK-2).

Böylece Sanayileşme devrinin ilk yoğun aşamasına girmiş olan Avrupa'da sanayileşmeyi sağlayan lokomotif enerji kaynağı durumundaki madenciliğin gelişimini yerinde inceleyen Edhem Efendi, bu alandaki en son teknolojik bilgilerle donatılıyordu.

Aslında Osmanlı Hükümeti, talebelerin Avrupa'da çok fazla kalmalarına taraftar değildi. Mehmet Ali Paşa krizinin yeniden yükseldiği ve bir savaşın kaçınılmaz hale geldiği 1839 yılı başlarında seraskerlikten Paris sefaretine gelen yazıda "tekmîl-i fünûn ile kesb-i mahâret edenlerin" gerekli alanlarda istihdam olunmaları için derhal gönderilmeleri isteniyordu. Hükümetinden gelen bu istek doğrultusunda hareket eden ve çoğu askeri eğitim görmüş olan talebeleri İstanbul'a gönderen Paris Sefiri Ahmet Fethi Paşa, yazdığı 27 Mart 1839 tarihli bir takrirde Edhem Efendi'nin mezuniyet sonrası eğitim durumundan kaynaklanan özel durumunu açıklayarak onun için ek süre istedi[98].

Sonuçta Bâbıâli'nin izin vermesi üzerine 1839 yılının ilkbaharından başlayarak yaklaşık beş ay boyunca geçen zaman zarfında Edhem Efendi, stajını başarı ile tamamlayıp, danışmanının gözetiminde onunla birlikte Paris'e döndü. Sicil belgesindeki ifade ile söyleyecek olursak, "mühendislik ve sanayide tatbikatını müşâhede etmek üzere Avrupa'nın cihet-i mûhtelifesinde seyahat" etmiş oldu.

Ne var ki, Avrupa'da çok iyi eğitim görmüş Maden Mühendisi Edhem Efendi'yi Osmanlı İmparatorluğu gibi madenciliği birkaç yüzyıl öncesinden kalma ilkel ve devletçi metotlarla yapan bir memlekette nasıl bir görevin beklediği konusu kocaman bir soru işaretinden ibaretti. Osmanlı memleketinde

[98] Bu yazısında Edhem Efendi'nin Avrupanın muhtelif maden bölgelerine yapacağı eğitim gezisine ilişkin ayrıntılı bir izahat veren Paris Sefiri, bu gezi için 1750 Frank tutarında bir harcırah temin etmiştir. Bkz. **BOA,** HAT, 1238/48162-U.

madencilik konusunda eğitim veren veya bu alanda araştırmalar yapan tek bir kuruluş dahi yoktu[99].

1.4. Edhem Efendi'den Edhem Bey'e: İstanbul'a Dönüşü ve İlk Resmî Görevleri

Bir maden mühendisi olarak, Avrupa'nın muhtelif cihetlerinde stajını da yaptıktan sonra Edhem Efendi için 1839 yılı yurda dönüş zamanıdır. Ancak aynı yıl birçok bakımdan Osmanlı Devleti için olağanüstü bir yıl olarak tarihte yerini almıştır. Memleketin içinde bulunduğu bu zor ve karmaşık dönem, yurda dönme iznini ve dönüş için gerekli olan harcırahı bekleyen Edhem'in birkaç ay daha Paris'te kalmasını gerektirdi.

Osmanlı'nın bir iç sorunu olarak başlayan ve kısa bir süre sonra devletlerarası bir boyut kazanan Mısır Sorunu (daha doğru bir ifade ile Mehmed Ali Paşa'nın İsyanı), 1839 yılı ortalarında, oldukça çetrefilli bir hal almış bulunuyordu. Mehmed Ali Paşa'nın ordusu, Padişahın kuvvetlerini bir kez daha, bu kez Nizip'te, bozguna uğrattı. Bu bozgun haberini hasta yatağında alan Sultan II. Mahmud, uzun ve zor bir saltanatın ardından 1 Temmuz 1839 tarihinde vefat etmiştir[100].

Sultan II. Mahmud'un vefatı üzerine tahta genç ve tecrübesiz oğlu Abdülmecid geçti. Henüz on altı yaşına girmiş olan yeni padişahın tecrübesizliğinden, güçsüzlüğünden faydalanan Koca Hüsrev Mehmed Paşa, cülusun ertesi günü (2 Temmuz 1839) sadrazamlığa geldi. Aynı zamanda Edhem Efendi'nin hâmisi olan yaşlı sadrazam, kariyerinin son büyük hamlesini

---

[99] Bu dönemlerde Osmanlı memleketinin en yoğun madencilik bölgesi olan Keban ve Ergani yöresinde nasıl bir madencilik faaliyeti yürütüldüğü; devletin konu ile ilgili nasıl bir politika takip ettiğine dair bilgi için Bkz. Fahrettin Tızlak, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)**, TTK Yay., Ankara, 1997.

[100] İ.H. Danişmend kronolojisinde II. Mahmud'un vefat tarihini 18 Rebiülahir 1255 (1 Temmuz 1839) olarak vermiştir. Ancak devletin resmi gazetesi olan Takvimi Vekayi, padişahın 19 Rebiülahir 1255'te vefat ettiğini yazmıştır. Bkz **Takvimi Vekayi**, Defa:181, 2 Temmuz 1839 (28 Rebiülahir 1255); **Danişmend,** c.4, s.121.

yaptıktan sonra, zaten birçoğu daha önceden önemli mevkilerde bulunmuş olan evlatlıklarını devletin kilit noktalarına getirmeye başladı.

Yeni sadrazam Hüsrev Paşa, Avrupa'da tahsil hayatında bulunan ve Edhem Efendi gibi, mezuniyetinin ardından yurda dönmeyi bekleyen evlatlıklarını derhal İstanbul'a çağırdı. İktidarını sağlamlaştırmanın bir yolu olarak sayıları hayli kabarık olan kölelerini başkentte kritik devlet görevlerine getirmek gerektiğine inanıyordu.

Zaten birkaç aydır Paris'te bekleyen Edhem Efendi, efendisi Hüsrev Paşa'dan gelen acil dönüş emrine uyarak başkent İstanbul'un yolunu tuttu. Paris- Berlin- Viyana üzerinden yapılan kara yolculuğu sırasında gerekli olan yol harçlığı ilgili şehirlerdeki Osmanlı sefirlikleri tarafından tedarik olundu. Viyana'dan sonra Tuna yoluyla Karadeniz'e ve oradan da İstanbul'a ulaştı.

Böylece o döneme kadar hiçbir Osmanlı talebesinin ulaşamadığı bir süre olan ve yaklaşık dokuz yılı bulan Avrupa'daki öğrenim hayatını noktalamış oldu[101]. 1877 yılı başlarında Edhem Paşa'nın biyografisini yayınlayan Vakit Gazetesinde onun Paris'teki öğrenim hayatından İstanbul'a dönüşü bir cümle ile şöyle belirtilmiştir: " Paris'e i'zâm olunup, on sene müddet orada bulunarak ikmâl-i tahsîl eyledikten sonra 1255 senesinde Dersaadet'e avdet etti."[102]

Gerçekleşen saltanat değişikliği ve Babıâli'de yaşanan görev değişimi Edhem Efendi'nin önemli resmi görevlere gelmesi için bir şans olarak görünmekte idi. Muhtemelen biraz da bu şansın farkına vardığı için memlekete mümkün olan en kısa sürede varmaya gayret eden Edhem Efendi, Abdülmecid'in saltanatının ilk haftalarında İstanbul'a; efendisi olan Hüsrev Paşa'nın konağına ulaştı.

---

[101] Edhem Efendi'nin İstanbul'a dönüş tarihi konusunda İ. Alaeddin Gövsa'nın eserinde: "Avrupa maden bölgelerinde uzun bir tedkik seyahatinden sonra, Abdülmecid'in tahta geçmesinden iki ay sonra İstanbul'a dönmüştür." denilmekte ise de Osmanlı Arşivinde bulunan belgeler onun Abdülmecid'in tahta geçmesinden bir ay sonra resmi bir göreve tayin edildiğini göstermektedir. Yine de bu bilgi belgelerin dışında mevcut kaynaklar arasında gerçeğe en yakın olanıdır. Bkz. Gövsa, **Türk Meşhurları,** s.125.

[102] **Vakit**, No: 466, 2. Sene, (30 Muharrem 1294/14.02.1877), s.1.

Avrupa'da çok iyi bir eğitim almış olan genç mühendis Edhem Efendi'ye devlet kademesinde bir görev vermek kaçınılmazdı. Lâkin sivil teknik bir okuldan mezun bir mühendis olduğu halde, kendisine askerî rütbe ve görev verilmesi de Osmanlı idari sisteminin dayattığı çelişkilerdendir. Artık bundan böyle Mühendis Edhem Efendi, Miralay Edhem Bey'e dönüşecektir.

İstanbul'dan henüz çocukluğundan itibaren uzun bir süre ayrı kalmak; ya da diğer bir ifade ile Paris'te dokuz seneye yakın öğrenim görmek ister istemez Edhem Bey'in Türkçesini zayıflatmıştı. Artık İstanbul'a dönüp, resmi göreve atandığına göre devletin kullandığı resmi yazı dili olan Osmanlı Türkçesinin kurallarına bir an evvel vakıf olması gerekiyordu. Yirmi üç yaşındaki genç Miralay Edhem, hususi hocalardan Türkçe kitabet (yazı) dersinin yanı sıra Arapça ve Farsça öğrenmeye başladı[103].

1.4.1. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de Memûrîyeti

Edhem Bey'in ilk görev yeri olan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, II. Mahmud'un saltanatının sonlarına doğru kurulmuş ve Osmanlı askerî idare tarihinde önemli bir reform sayılan üç yüksek meclisten birincisidir[104].

Askerî Şûrâ'nın asıl amacı askerlikle ilgili kanun, nizamname ve talimatların taslaklarını hazırlamak ve hazırlanan bu taslakları padişaha sunmaktır. Bunun dışında, Osmanlı Ordusu ile ilgili bütün önemli meselelerin görüşüleceği bir kurul olarak da ön plana çıkmıştır.

---

[103] **BOA,** DH SAİD, 2/218; Sicill-i Ahval dosyasındaki bilgilerde ilgili kişinin hangi yabancı dilleri, ne derece bildiğine dair açıklayıcı bilgiler standart olarak verildiği halde; Edhem gibi Avrupa'da yıllarca bulunmuş bir kişinin yabancı dil bilgisi sicil varakasına işlenmemesi ilginçtir. Bkz. Olivier Bouquet, **Les Pachas du Sultan: Essai Sur Les Agents Supérieurs de l'Etat Ottoman(1839-1909),** Peeters, Paris, 2007, s.273.

[104] 1836'da kurulmuş olan Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri'yi, 1838'de Dâr-ı Şûrâ-yı Babıâli ve Meclisi Vâlâ'nın kuruluşu takip etmiştir. Daha Fazla bilgi için Bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c.5, TTK, Ankara, 1988, s.152-155 ; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yay., 7. bs., İstanbul, 2004, s.169-212 ; Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, TTK Yay., Ankara, 1999, s.24-36.

Osmanlı Devletinin ilk salnâmesinden (Hicri 1263 Senesi: 1847 yılı) hareketle Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin kurumsal yapısına bakıldığında ferik rütbesinde bir başkan (Emin Paşa) ve on iki aza ile bir katipten oluştuğu görülmektedir. Azalarının çoğunluğu doğal olarak ordu mensubu olan üst rütbeli subaylardır. Askerî azalara ilaveten ilmiye sınıfından kişilerin de aralarında bulunduğu sivil azalar da dikkat çekmektedir[105].

Sultan Abdülmecid'in ilk sadrazamı Hüsrev Paşa'nın zamanında özellikle orduda ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de üst yönetim sadrazamın ekibi diyebileceğimiz eski köleleri tarafından doldurulmuştur. Bu bağlamda başkanlığa Hüsrev Paşa'nın en kıdemli eski kölelerinden olan Reşid Paşa tayin edilmiştir[106]. Ordunun başı olan seraskerlik makamına ise 2 Temmuz 1839 tarihinde Mehmet Halil Rıfat Paşa getirildi[107].

Osmanlı Arşivi'nde Hatt-ı Hümayun fonunda bulunan ve üzerinde herhangi bir tarih bulunmadığı halde arşiv görevlileri tarafından yanlışlıkla Hicri 1256 yılı sonuna tarihlendirilmiş olan; oysa aslında Cemaziyelevvel 1255 tarihli olması gereken bir belgede Serasker M. Halil Rıfat Paşa, Paris'ten ilim tahsilinden dönmüş olan Edhem Efendi'ye Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de görev verilmesini talep etmiştir.

Serasker tarafından sadarete sunulan söz konusu belgede sadrazamın da yakından bildiği üzere Edhem Efendi'nin Paris'te tahsil görmüş olduğu ve tahsilini başarıyla tamamladığı; şimdi ise Der-saadet'e gelmiş olduğu halde kendisine henüz herhangi bir hizmet ya da memuriyet verilmediği belirtilmiştir. Oysa Edhem Efendi gibi madencilik, kimya bilgisi ve diğer pratik teknik bilgileri öğrenmiş bir kimsenin işsiz bir biçimde açıkta kalmasının doğru

---

[105] Bkz. **Salnâme-i Devlet,** (Tıbhâne-i Âmire'de basılmıştır), Sene 1263, s.33-34.

[106] **BOA,** C..AS.. 1039/45613, (29 Zilkade 1255 / 3 Şubat 1840).

[107] Hüsrev Paşa'nın yetiştirmelerinden olan Gürcü asıllı M. Halil Rıfat Paşa, II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sultan'la evlidir. O, devletin en üst askeri makamı olan seraskerliğe 1836'da ilk defa getirildiği için bu onun seraskerlik makamına ikinci tayini oluyordu. Hakkında daha fazla bilgi için Bkz. M. Süreyya, **Sicill-i Osmani,** c.2, s.580 v.d.

olmadığına dikkat çeken Serasker, onun özellikle top dökümünde lâzım olan bakırın temizlenmesi işinde orduya yararlı olabileceğinin üzerinde durmuştur.

Bir maden mühendisi olan Edhem'in Osmanlı ordusuna ne gibi teknik katkılar sağlayabileceği ve neden Askerî Şûrâ'ya alınması gerektiği konusundaki fikirlerini, beklentilerini açıklamaya devam eden Serasker Paşa, ileride madencilikle ilgili hususlarda da gerekli mevzuatın oluşturulması hususunda da ondan faydalanabileceklerini belirtmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde bundan böyle kaliteli kömür üretimi ve ihracı hususlarında Edhem Efendi'ye görevler verileceğini; Osmanlı topçuluğunun ıslahı için lazım olan teknik konularda bilgisinden faydalanılacağını ifade etmiştir. Bu memuriyetten beklentilerini yüksek tutan Serasker Paşa, son olarak da Edhem'in çeşitli alanlardaki geniş teknik bilgilerini ordudaki diğer askeri memurlara öğretebileceğinin üzerinde durmuştur.

Bütün bu açıklamalarından sonra Edhem Efendi'ye miralaylık rütbesinin verilmesi ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de görevlendirilmesi; kendisine bir görev nişanı belgesi ile bir kabza kılıç ihsan edilmesi talebi sadaret aracılığıyla padişahın dikkatine sunulmuştur. Bu talep, Sadrazam tarafından uygun görülerek saraya iletilmiş ve Padişah Abdülmecid tarafından söz konusu bu talep onaylanmış ve ilgili belgenin üzerine hatt-ı hümayun şu cümlelerle yazılmıştır:

"Manzûrum olmuştur. Serasker Paşa'nın iş bu arzında inhâ ve sarahatten beyân ve istizân olunduğu vechle Efendi-i mümâ ileyhe mücededden rütbe-i mezkûrenin tevcihiyle Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî memuriyetini mutazammın emr-i âli isdâr ve rütbesine mahsûs bir kıta nişân ile bir kabza seyfin mahallerinden tanzîm ve itâsıyla icrâ-yı iktizâsına ibtidâr olunsun"[108].

Böylece Edhem'in bundan böyle yarım asır kadar sürecek olan resmî hayatı bu hatt-ı hümayunla başlamış oldu. Kısa bir süre sonra, Sultan Abdülmecid tarafından doğrudan "Dâr-ı Şûrâ-yı Askerîyeye memûr ve tayin

[108] **BOA,** HAT 1634/31.

kılınan Edhem Bey" e hitâben bir ferman yayımlandı[109]. 1839 yılı Ağustos ayında (Evâil-i Cemaziyel evvel 1255) kaleme alınan bu fermanla Edhem Bey, resmen göreve başlamış oldu.

Avrupa'dan dönüşünü müteakkıb ilk göreve girmesi hususuna sicil belgesinde şu ifadelerle yer verilmiştir: " …Avrupa'dan avdetinde yani 1255 tarihinde yirmi üç yaşında olduğu halde asâkir-i nizâmiye-i şâhâne miralaylık rütbesi ve maaş ve tayınât-ı mahsûsâsı ile hizmet-i devlete bâ-duhul beş sene kadar Bâb-ı Seraskerice hidemât-ı mûhtelifede istihdâm olunmuştur"[110].

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Edhem Bey'in Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'deki görevi 1839'dan 1844 yılına kadar sürmüştür. Onun bu süre zarfında yapmış olduğu muhtelif vazifelerin neler olabileceği yukarıda Serasker Paşa tarafından kısmen izah edildiği üzere daha çok teknik- mühendislik gibi konularda yoğunlaşmaktadır.

Gülhane Hatt-ı Hümayûnun hemen ertesinde başkent İstanbul'da Mustafa Reşid Paşa'nın önderliğindeki Tanzimatçı devlet adamları ile Sadrazam Hüsrev Paşa'nın ekibi arasında kıyasıya bir iktidar çekişmesi yaşandı. Öte yandan Hüsrev Paşa sadaret makamında durdukça ülkenin en önemli iç (ve aynı zamanda dış) meselesi haline gelen Mısır Sorununun çözülemeyeceğine ikna olan genç Sultan Abdülmecid, nihayet 1840 yılının ortalarında Hüsrev Paşa ekibini tasfiye etmeye başladı. Bu bağlamda –her ne kadar sarayın damadı da olsa- Hüsrev Paşa ekibinin en önemli adamlarından olan Serasker Halil Rıfat Paşa'nın 16 Mayıs 1840 tarihinde görevden alınması, Hüsrev Paşa'nın otoritesine ağır bir darbe indirmiş oldu. Bunun üzerinden bir

[109] **BOA,** C..AS.. 695/29175. Edhem Paşa'nın hayatında bir dönüm noktası olan ve onun resmi kariyerinin başlangıcı sayılan bu belgenin bir fotokopisi ve tam metin transkripsiyonu için Ekler bölümüne (EK-3) bakınız.
[110] **BOA,** DH. SAİDd. 2/218.

ay bile geçmeden, 8 Haziran 1840 tarihinde Hüsrev Paşa azledilerek, yerine Mehmet Emin Rauf Paşa sadrazamlığa getirildi[111].

Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de göreve başlaması için referans olan Serasker Halil Rıfat Paşa ve de eski efendisi Hüsrev Paşa iktidardan uzaklaştırıldığı halde Edhem Bey, bu türden siyasi hizip çekişmelerinde sivrilmemiş biri olduğu için mevcut görevinden alınmadı. Hüsrev Paşa'ya karşı giriştiği iktidar mücadelesinde Batı (özellikle İngiltere) desteği ve Batı yanlısı fikirleri ile üstün çıkan Mustafa Reşid Paşa, yaşlı rakibinin yetiştirmeleri içerisinde çağdaş Batı eğitimini almış; siyasi çekişmelere fazla bulaşmamış olan Edhem Bey gibi kişilerden devlet işlerinde yararlanmayı tercih etti.

Kaldı ki, bundan önceki konuların birinde değinildiği üzere, Mustafa Reşid Paşa, genç Edhem'i Paris'teki yıllarından beri tanımakta; onun yeteneklerini ve çalışkanlığını takdir etmektedir. Durum böyle olunca Miralay Edhem Bey, Askerî Şûrâ'daki görevine devam etti[112].

Hariciye Nazırlığında bulunan Mustafa Reşid Paşa'nın önderliğindeki Tanzimatçı zihniyetin Osmanlı Devletine egemen olma yönündeki ilk denemesi olarak adlandırılabilecek olan Rauf Paşa'nın üçüncü sadaret devri (8 Haziran 1840-5 Aralık 1841) içeriden gelişen güçlü bir tepki hareketi ile sona erdi. Rauf Paşa'yı azledip, yerine Tanzimat düşmanı Darendeli İzzet Mehmet Paşa'yı getiren padişah; Tanzimat'ın temsilcileri konumunda olan Reşid Paşa ve Ticaret Nazırı olan Ahmet Fethi Paşa'yı da azletti. Böylece büyük çoğunluğun tepki ve

---

111 Dönemin vakanüvisi Ahmet Lutfi Efendi, Hüsrev Paşa'nın eski usul ve fikirlere sahip biri olarak, Tanzimat-ı Hayriye'ye muhalif olmasını onun azlinin sebebi olarak göstermektedir. Bkz. **Lutfi**, c.6, s.1054.

112 Edhem Beyle birlikte aynı Şurâ'da aza olarak bulunan ve onun gibi Avrupa'da tahsil gören Gözlüklü Reşid Mehmed Bey de Hüsrev Paşa'nın eski kölelerinden olmasına rağmen, Tanzimatçı kanada eklemlenerek görevini sürdürmüştür. Reşid Bey hakkında daha fazla bilgi için Bkz. **Süreyya,** c.5, s.1382.

kuşku ile karşıladığı Tanzimat reformları bir süreliğine tam anlamı ile askıya alınmış oldu[113].

Tanzimat'a yönelik bir tür tepkinin zaferi olarak adlandırılabilecek olan ve yukarıda bahsedilen hükümet değişikliği sonucunda Batılı eğitim görmüş, yenilikçi fikirler taşıyan ve genel olarak Osmanlı bürokrasisinin içerisinde sayı bakımından da azınlıkta kalan askeri ve sivil memurlara yönelik tasfiye hareketi başladı. Söz konusu bu tasfiye furyasının bir ucu da genç mühendis, miralay Edhem Bey'e dokundu. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'den azledilmemekle birlikte, mühendis olarak memleketin maden kaynaklarını yönetmek göreviyle bir süreliğine (1842'den 1846'ya kadar) İstanbul'dan uzaklaştırıldı.

1.4.2. Muhtelif Maden İşletmelerinde Mühendis ve Müdür Edhem Bey

Başta Anadolu ve Rumeli olmak üzere sahip olduğu geniş coğrafyada zengin ve çok çeşitli maden yataklarına sahip olan Osmanlı Devleti, söz konusu kaynaklarını çağın gerektirdiği teknolojilerle etkin bir biçimde işletememiş ve özellikle 18. Yüzyıldan itibaren bu konuda da Avrupa'nın hayli gerisine düşmüştür. Madencilikteki teknolojilerinin geri kalmasına ilave olarak hemen hemen tümüyle devlete dayalı işletme sistemin katı hâkimiyeti altındaki madencilik sektörünün ekonomideki payı oldukça düşük kalmıştır[114].

Oysa Avrupa'da daha XVIII. yüzyılda bir maden mühendisliği disiplini doğmuş; madencilik faaliyetlerinde kullanılan teknolojiler geliştirilmiş ve daha da önemlisi madencilik konusu yükseköğrenim düzeyinde ele alınmıştır. Aynı zamanda Sanayi Devriminin ilk evresinin yaşandığı bu dönemde Avrupa'da

---

[113] Tanzimatçı paşaların azillerine dair kaleme alınan irade-i seniyyede azledilen paşaların "…hânelerinde ikâmet eylemeleri ve padişaha dua etmeleri…" emredilmiştir. Söz konusu paşalar da adeta hafif bir kinaye yaparcasına padişaha teşekkür yazısı yazmışlar ve kendilerine mazuliyet aylığı bağlanmıştır. Bkz. **BOA,** İ.DH. 37/1737 ve İ.DH. 38/1785 nolu arşiv belgeleri. Ayrıca Bkz. **Takvim-i Vekayi,** No: 221, 6 Nisan 1841 (13 Safer 1257), s.1 ; Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, 2.bs., TTK, Ankara, 1985, s.386.

[114] Madenciliğin ekonomideki payı, XIX. yüzyıl ortalarına kadar yüzde biri bile bulmamıştır. Bkz. Donald Quataert, "Osmanlı'da Madenler", **TCTA,** c.4, s.914.

XIX. yüzyılın ortalarına dek sürecek olan bir tür kömür kapitalizmi çağına geçilmiştir[115].

Edhem'in Fransa'da maden mühendisliği eğitiminin devam ettiği sıralarda, Osmanlı'da madenciliği modernize etmeye yönelik ilk girişimlerden biri olarak 1836 senesinden itibaren Avrupa'dan madencilik uzmanları getirtildi. Zira Osmanlı madenciliğinin en dikkat çekici eksikliklerinden biri nitelikli eleman azlığı idi. Sayıları giderek artan Avrupalı (ekseriyetle Avusturyalı) mühendis ve madencilere önemli görevler verildi. Bir misal vermek gerekirse, daha sonraki yıllarda Edhem Bey'in madencilikte birlikte çalışacağı, Avusturyalı Mösyö Pollini 1838 tarihinde Maâdin-i Hümâyûn baş mühendisliğine tayin edildi[116]. Görevlendirilen bu uzmanlardan ve yöneticilerden Osmanlı madenlerini Avrupaî usule göre işletmeleri, verimliliği arttırmaları isteniyordu.

Osmanlı madencilik sektöründe yabancı istihdamının arttığı bu devirde alanında sıkı bir eğitim görmüş ve maden mühendisliği diploması almış olan Edhem Bey'e görev verilmemiş olması ilginç bir durumdur. Edhem Bey, 1839'da İstanbul'a döndüğünde kendisine doğrudan madencilik ile ilgili bir görev verileceğine, başkentteki askeri bir üst kurulda görevlendirilmişti.

Yerli bir maden mühendisi olarak Edhem Bey'in, Osmanlı madenlerinin bulunduğu sahalarda görevlendirilmesi 1842 yılının hemen başlarına rastlamaktadır. Zaten Osmanlı Devletinin geleneksel madencilik sisteminde en üst idari rütbe olan maden emininden ayrı olarak maden mühendisliği gibi teknik ve üst düzey bir mekanizmanın kurulması da bu zamana tesadüf etmektedir. Edhem Bey'in madencilik görevine bir mühendis olarak başladığı

---

115 Fahrettin Tızlak, **Keban-Ergani Yöresinde Madencilik 1780-1850,** (Dr. Tezi), Fırat Üniversitesi, Elazığ, 1991, s.241; Bu tezin yayımlanmış hâli için Bkz. Fahrettin Tızlak, Osmanlı Döneminde **Keban-Ergani Yöresinde Madencilik 1775-1850,** TTK Yay., Ankara, 1997.

116 Tam adıyla Gustave Pollini on yıl boyunca baş mühendislik görevini sürdürmüş ve Osmanlı madenlerinin durumu ile ilgili önemli raporlar sunmuştur. Bkz. **BOA**, Hatt-ı Hümayun, 47054-A ; İ.DH. 71/3507.

zaman, madencilikte mühendisliğin öneminin anlaşılmaya başlandığı, Osmanlı madenciliğini modernize etme hamlelerinin gerçekleştirildiği dönemdir. Söz konusu bu hamle ve gelişmelerin başlamasında madencilik konusunda yetkin bir teknik eleman olarak onun da katkısı olmuştur.

Osmanlı memleketinde yabancı maden mühendislerinin istidamı ile birlikte başlayan süreçte yeni madenlerin ve maden yerlerinin keşfedilmesi çalışmaları hız kazandı. Nitekim bu türden keşiflerin birisinin sonucunda 1841 yılı ortalarında İstanbul'un yakınlarında, Boğaziçi'nde o dönemlerde henüz sâkin ve küçük bir nahiye olan Sarıyer'de bakır madenleri bulundu[117].

Sarıyer'deki bu yeni keşfedilmiş maden yataklarının işletilmesini kontrol etmek görevi bizzat Edhem Bey'e verildi. Buna göre o, Dar-ı Şurâ-yı Askerî'deki görevine ilaveten Sarıyer Maden-i Hümâyunun müdürlüğünü ve aynı zamanda mühendisliğini yapacaktı. Bu görevlendirme, Edhem Bey'e asıl mesleği olan maden mühendisliğini doğrudan icra etme imkânını tanımış oluyordu. Edhem Bey'in Sarıyer Madenindeki görevi 1842 yılının ilk yarısı boyunca devam etmiştir[118].

Bu sıralarda madenlerle ilgili meseleleri görüşüp, tavsiye niteliğinde kararlar almak, madenciliğin işleyişi ile ilgili hukukî düzenlemelerin hazırlanmasına yardımcı olmak ve madenlerdeki verimi arttırmak amacıyla İstanbul'da Maâdin-i Hümâyun Meclisi'nin kurulmuş olması da Sarıyer madenlerinde maden mühendisliğine başlamış olan Edhem Bey'i umutlandırmakta idi.

---

[117] Sarıyer'de bulunan bakır yataklarının durumu ve bulunmasından yaklaşık üç ay sonra ne şekilde işletileceğine dair arşiv belgeleri için Bkz. **BOA,** 09.06.1841 Tarihli İ.DH. 30/1853 ; 29.08.1841 Tarihli İ.MSM 22/540.

[118] Belki de bu kadar kısa sürdüğü içindir ki, Edhem Paşa'nın resmi sicil evrakında Sarıyer Madenindeki görevine değinilmemiştir. Ancak gerek İnal ve gerekse de Pakalın'da bu görevlendirme zikredilmiştir. Ayrıca kendisine Sarıyer'den sonra Gümüşhacıköy maden müdürlüğünün verilmesine ilişkin bir belgede: "Bundan akdem Sarıyer Nahiyesi'nde zuhûr eden madende müstâhdem olup, fenn-i maâdine malumatı olan Miralay Mühendis Edhem Bey…" ifadesinin kullanılmış olması onun Sarıyer'deki görevine kesin kanıttır. Bkz. **BOA,** İ.MVL..41/777.

Bütün bu olumlu gelişmelerin etkisiyle Edhem Bey, Maadin Meclisi'ne sunmuş olduğu bir yazıda madencilik eğitimi veren bir mektebin kurulmasını teklif etti. Ona göre Avrupa'daki maden okulları örnek alınarak kurulacak olan maden mektebi sayesinde madencilik konusunda yerli uzmanlar yetiştirilecek ve devlet madencilikten daha çok verim sağlayacaktı. Buradan meclisin dikkatini kendi durumuna da çekmeye çalışan Edhem Bey, bunca müddet Avrupa'da meşakkatle tahsil eylediği madencilik bilgisinin hebâ ve zâyi olmaması için bir maden mektebi kurmasına izin verilmesini talep etmektedir[119].

Mühendis Edhem Bey'in Osmanlı madenciliğini çağdaş bir eğitim kurumuna kavuşturmaya yönelik bu dikkat çekici teklifi önce Maden Meclisinde ve ardından en yüksek kurul olan Meclis-i Vâlâ'da görüşülmesine rağmen, sözü edilen kurullarca madencilik işinin eğitim boyutu yeterince kavranmamış olacak ki, teklif reddedildi. Böylece Osmanlı'da ilk kez 1842 yılında Edhem Bey tarafından teklif edilen maden mektebi kurma fikri ancak otuz yıl sonra 1872 yılında – o da kısmen- gerçekleştirilebilmiştir[120].

Edhem Bey'in Sarıyar Madenleri'ndeki bu ilk görevi altı ay kadar sürdü. Görevinin kısa sürmesinin sebebi ilk bakışta herhangi bir olumsuzluk ya da başarısızlık durumunu akla getirse de aslında sebep çok daha farklıdır. Onun madencilik konusundaki malumâtının yanı sıra dürüst ve disiplinli çalıştığını gören hükümet, kendisine bu kez çok daha eski ve büyük bir madenin sorumluluğunu verdi. Böylece Edhem Bey, 21 Temmuz 1842 tarihinde

[119] Osmanlı'da çağdaş bir uzmanlık eğitimi vermek üzere madencilik mektebinin açılmasına yönelik ilk girişim sayılan Edhem Bey'in sözünü ettiğimiz bu teklif için. Bkz. **BOA,** İ.MVL..41/777.

[120] Toplam iki yıllık bir eğitim verecek olan bu mektep, ancak ikinci sınıf bir maden mühendisi yetiştirebilecekti. Bkz. Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c.2, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1940, s.492.

Amasya Sancağı'nın sınırları içinde geniş bir alanı kapsayan Gümüşhacıköy Madenine müdür olarak atandı[121].

Madencilik konusunu müzakere etmek amacıyla 17 Temmuz 1842'de (Hicri 8 Cemaziyelâhir 1258) toplanan Meclis-i Vâlâ, konu ile ilgili önemli kararlar aldı. Bu kararlardan biri de Edhem Bey'in Gümüşhacıköy'e tayin edilmesi idi. Söz konusu kararın gerekçesinde almış olduğu eğitim ve mühendis kimliğiyle Edhem Bey'in Meclis-i Vâlâ tarafından nasıl değerlendirildiğini izlemek mümkündür.

Madencilik konusunun gayet mühim bir konu olduğuna ve bu hususta çağdaş usul ve esasların icra edilmesi durumunda devletin önemli kazançlar elde edeceğine dikkat çeken Meclis-i Vâlâ tezkeresinde Edhem Bey'e görev verilmesinin nedeni şöyle açıklanmıştır:

Madencilik tekniğinde (Fenn-i maâdin) malumât sahibi ve bundan evvel Sarıyer Madenleri'nde güzel hizmetlerde bulunmuş; devlet sayesinde o kadar vakit Avrupa'da tahsil görmüş olan böyle birinin atanması, sıradan birinin tayininden çok daha isabetlidir. Bu bakımdan Miralay Mühendis Edhem Bey, Gümüşhacıköy madeni müdürlüğüne tayin edilmiştir. Söz konusu madeni şimdiki hali üzerinde çalıştırmakla yükümlü olan Edhem Bey ayrıca madencilik hususundaki bilgilerini madende çalışan elemanlarına "yoluyla ifade ve tefhim" etmekle görevlidir. Günümüzün deyimiyle söyleyecek olursak, Edhem Bey'den istenen şey, maden personeline yerinden bir tür hizmet içi eğitim vermesidir. Söz konusu tezkerede sonuç olarak istenen en önemli şey, Gümüşhacıköy madeninden elde edilen hasılatı, mevcudun üzerine çıkarmaktı.

Gümüşhacıköy Kazası'ndan başka Keskin, Sungurlu, Budaközü Kazalarına yayılmış olan ve Osmanlı Devletinin resmi kayıtlarında

[121] Edhem Bey'in Gümüşhacıköy madenlerine atamasının yapıldığı sıralarda, tıpkı onun gibi Paris Maden Mektebinden mezun olan bir başka mühendis Derviş Efendi de Keban-Ergani Madenleri baş mühendisliğine atanmıştır. Böylece her iki maden de işin eğitimini almış yerli mühendislere emanet edilmiş olmaktadır. Bkz. **BOA**, İ.DH. 56/2758.

"Gümüşhacıköy Maden-i Hümâyûnu" olarak adlandırılan bu oldukça geniş maden ocaklarında gümüş, kurşun, çinko gibi madenler çıkarılmaktaydı.

Edhem Bey, 1842'den 1845 yılına kadar Gümüşhacıköy madenlerinin hem müdürü hem de başmühendisi olarak görev yaptı. Bu görev, onun madencilikteki en uzun süreli görevidir. Osmanlı madencilik işletmesinin bütün yapısal bozukluklarına rağmen, Edhem Bey, işletilmesinden sorumlu olduğu Gümüşhacıköy madenlerine canlılık getirmeye çalıştı.

Hizmetinde çalışan ve büyük çoğunluğu Ermenilerden oluşan personeline madencilik eğitimi verdi. Hatta bu eğitimleri lâyıkı ile aldığını düşündüğü, işini dikkatle yapan başarılı kimseleri hem kendisi ödüllendirmiş; hem de bu türden kişilerin taltif edilmesi için Bâbıali'den taleplerde bulundu. Böylece hizmette adeta birbiriyle yarışan maden personelinin daha verimli çalışmasını teşvik etmiş oluyordu[122].

Gümüşhacıköy maden müdürlüğündeki ilk senesinin dolmasının hemen ardından madenin bir yıllık hasılâtını ve masraflarını gösteren senelik bütçesini hazırlayan Edhem Bey, bundan böyle her senede bir muntazam bir surette düzenlediği ayrıntılı gelir-gider tablosunu Maliye Nezareti'ne sundu. Bu yıllık raporlar ışığında söz konusu madenin durumuna bakıldığında hasılatın önceki yıllara kıyasla birkaç misli arttığı görülmektedir[123].

Madencilik gibi tümüyle teknik bir konuya hâkim olan ve devletinin madencilikten kâr etmesini isteyen, kendi geleceğini de burada yapacağı hizmetle bağlantılı gören genç-idealist mühendis Edhem Bey, Gümüşhacıköy'de başarılı bir performans gösterdi. Öyle ki, devlet de bu başarılı çalışmasının karşılığı olarak kendisine 1845 yılı başarında Miralaylık maaşından başka iki bin kuruş ek bir maaş bağladı.

---

[122] Edhem Bey, Gümüşhacıköy madeni ustabaşılarından hizmetinde dikkat ve sadakati görülen Yani'ye fes alametinin verilmesini talep etmiştir. Bkz. **BOA**, C.DRB. 51/2509.

[123] Gümüşhacıköy Madeninin 1259 senesi hasılatını gösteren mazbatanın sureti için Bkz. **BOA,** C.DRB.44/2195.

Aynı yılın sonlarında ise, Osmanlı memleketinin en büyük madeni olan Keban-Ergani Madenlerine tayin edildi. Diyarbekir Eyaleti ancak 1845 yılından itibaren Tanzimat-ı Hayriye kurallarına tabi kılındı. Bu eyaletin sınırları dahilinde bulunup, memleketin en önemli gelir kaynaklarının başında gelen Keban-Ergani Madenlerinin daha merkezi modern bir idareye kavuşturulması gerekmekteydi[124].

Söz konusu bu madenlerin devlet hazinesine daha fazla gelir getirmesi için madencilik konusunda uzman ve doğrudan Maliye Nezareti'ne bağlı bir idareciye ihtiyaç bulunmakta idi. İşte bu bağlamda Edhem Bey, Meclis-i Maadin'in önerisi, Maliye Nezaretinin uygun bulması ve en sonunda padişahın iradesi ile ser-mühendis ve müdür sıfatıyla atanmış oldu.

Bu arada Edhem Bey'in atanmasından kısa bir süre önce, 1844 yılı sonlarına doğru, Madenler baş mühendisi Mösyö Pollini de Keban-Ergani madenlerini kalabalık bir uzman heyeti ile birlikte teftiş etmişti. Heyetin içerisinde yalnız maden mühendisleri değil; aynı zamanda orman mühendisleri de bulunmakta idi. Söz konusu heyetteki Avrupalı mühendislerden bazıları, Avrupa usulü fırınların yapılmasını sağlamak için görevli olarak burada bırakıldılar. Edhem Bey, 1845 yılı başlarında buraya geldiğinde bu yabancı uzman ekiple birlikte çalışma olanağı buldu. Edhem Bey'in idaresi altında çalışan bir başka mühendis de Paris'te aynı okuldan mezun olduğu Derviş Efendi'dir[125].

---

[124] Aslında devletin amacı Tanzimat kurallarını daha başından memleketin her yanında uygulamaktı. Bu amaçla 1840 yılı başlarında resmi gazetede Keban-Ergani Madenlerinin idaresi ile ilgili şu satırlar yer almakta idi: "Keban ve Ergani madenlerinin hüsn-i imâl ve idaresi ile hasılatının küsuratından vikâyesi ve amele-i muktâziyenin Tanzimat-ı Hayriye usulune tatbikan güzelce istihdâm olunması zımnında bendegân-ı saltanat-ı seniyyeden bir münâsibin memuriyeti lâzım gelmiş olduğundan usul-i atikasının feshi…." Ancak yukarıda da değinildiği gibi bunları gerçekleştirmek hemen mümkün olmadı. Bkz. 3 Ocak 1841 (10 Zilkade 1256) tarihli **Takvim-i Vekâyi**, Defa: 214, s.1-2; Tanzimatın hükümlerinin artık burada da geçerli olacağına ilişkin haber için Bkz. 7 Şubat 1845 (29 Muharrem 1261) tarihli **Takvim-i Vekâyi**, Defa: 281, s.1.

[125] **BOA**. C.DRB.44/2156; C.DRB.5/219; İ.DH.106/5365.

Zengin ve uzman bir kadro ile Keban-Ergani madenlerini ıslah etmek; buradaki verimliliği arttırmak için çalışmalara başlayan Edhem Bey, gerek Keban'da gerekse de Ergani'de Macaristan kâidesi ve Amerikan usullerinde büyük fırınlar ve çok sayıda falaka ocakları açtırdı[126].

Hemen her zaman madendeki çalışmaların önünde en büyük engellerden birini teşkil etmiş olan geleneksel, yerel idari yapının da Tanzimat ilkeleri çerçevesinde modernleşmesi ve merkezî tek bir elden toplanması gerekiyordu. Bu hususta Edhem Bey'in Bâbıâli'ye yaptığı ısrarlı tekliflerinin de etkisiyle çıkarılan irade-i seniyye hükmünce maden çıkarılan kazalar tek bir kaymakamlık çatısı altında toplanmış oldu.

Edhem Bey'in Keban-Ergani'de görev yaptığı 1845-46 yıllarında madendeki işçilerin eski çalıştırılma usulünde de Tanzimatın çağdaş hukuk prensipleri doğrultusunda ilk adım sayılabilecek bazı değişikliklere gidildi. Mesela buradaki madenlerde cebren ve ücretsiz olarak çalıştırılan Gayrmüslimler'in bundan böyle bu şekilde çalıştırılmaları yasaklandı. Madenlerin ancak, yeterli ücret alabilen, istekle çalışan ve mesleğin inceliklerine vakıf amele sayesinde gelişebileceği kanaatinde olan Edhem Bey, bu bölgede yaşayan ve madenlerde zorla çalıştırılan Ermenilerin seslerini İstanbul'a duyurmalarını sağladı. Nitekim İstanbul'daki Ermeni Patriği de bu husus için devreye girince, insan haklarına aykırı olan bu duruma çözüm bulundu ve madenlerde zorla hiç kimsenin çalıştırılmamasına dâir irade çıktı[127].

Ceza, angarya biçimindeki zora çalıştırma yerine teşvik-ödül-prim gibi metotların daha etkili olduğunu Avrupa'daki maden stajı esnasında görmüş ve meslekî hayatında da bu yöntemi uygulamaya kararlı olan Edhem, daha önce

---

[126] Keban Ergani madenlerinde Osmanlı idaresinde yaşanan yükseliş ve düşüş hakkında daha fazla bilgi için Bkz. **Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir**; 1302 Senesi,Defa:12, s.132 v.d. ; **Salnâme-i Vilâyet-i Mamüretülaziz**, 1301 Senesi, Defa: 1, s.106 v.d. ; Ayrıca Edhem Bey'in buralardaki hizmeti hakkında Bkz. Kemal Erguvanlı, "Türkiye'nin İlk Maden Mühendisi İbrahim Edhem", **Jeoloji Bülteni**, S. 3/2, 1952 Ocak, s. 129-132.

[127] Keban-Ergani madenlerinde zorla çalıştırılan Arapkir Ermenilerinin bu zulümden kurtarılamaları hakkında Bkz. **BOA**, A.DVN. 29/6; A.DVN.MHM. 4/23.

Gümüşhacıköy'de yaptığı gibi Keban'da da çalışanlarının ödüllendirilmesine özen gösterdi[128].

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da en önemli maden bölgesi olan Keban-Ergani Madeni, yukarıda sıraladığımız reformlarla tam da verimli bir çağa girmeye başladığı bu dönemde eski, hantal düzenin yıkılmakta olduğunu gören ve eski düzenden beslenen yerel yönetici ve eşraftan kimselerin tepkisi ile karşılaşmıştır. Bu rahatsızlıkların giderek güçlenmesinden çekinen; Tanzimatın bölgeye uygulanacağını ilan ederken de daha başından çekingen bir tutum sergilemiş olan Bâbıâli, bir süre sonra eski iltizam usulüne döndü. 1846 yılı sonlarında ise Edhem Bey, İstanbul'a çağrıldı. Meslekî hayatının en parlak neticelerini almak üzere olduğu bir devirde, madencilik yönetiminden çekip alınan Mühendis Edhem Bey'in Keban'daki görev süresi tam olarak bir yılı bile bulmadı. Onun yerine getirilen kişi ise, tıpkı daha önceki dönemlerde yapıldığı gibi bölgenin ahalisinden nüfuzlu biri idi. Lâkin yeni müdür Ahmet Ağa, tıpkı Edhem Bey'den önceki müdür Süleyman Bey gibi, madencilik hususunda eğitim görmemişti[129]. Dolayısıyla teknik bilgisi yetersiz idarecilerin elindeki madenlerin devlet hazinesine önemli katkılar sağlaması beklenemezdi.

Sonuç olarak, Avrupa'nın en iyi okullarından birinde maden mühendisliği eğitimini almış; yine Avrupa'nın en önemli maden bölgelerini bizzat gözlemleyerek; dönemin son model maden çıkarma tekniklerini yerinde incelemiş biri olarak Edhem Bey, eğitiminin ardından dönüş yaptığı memlekette sadece beş yıla yakın bir süre yukarıda adlarını verdiğimiz madenlerde çalışabilmiştir.

Madencilik eğitimini veren modern bir mektep kurma fikri kabul edilmemiş olan Edhem Bey, bu alanda herhangi bir mektebi olmadığı gibi madenlere ilişkin bir nizamnâme bile çıkaramamış; birkaç heyecanlı, ancak

[128] Bkz. **BOA**, A.DVN.MHM. 2A/80.
[129] Bkz. **BOA**, İ.DH.104/5221 ; C.DRB. 65/3213.

neticesiz girişimin dışında gerçek anlamıyla madenlerin önemini kavrayamamış olan Osmanlı Devleti'nde maden mühendisi olmanın zorluklarını yaşamıştır[130]. Yine de bütün olumsuzluklara rağmen görev yaptığı süre boyunca disiplinli bir çalışma örneği göstermiştir. Onun düzgün ve dürüst çalışma ahlakı bundan sonraki bütün memuriyet hayatında sergilenecektir.

1.4.3. Erkân-ı Harbîye Zabiti Edhem Bey

Osmanlı Tarihinde 1845 ve 1846 yılları hem genel anlamda Tanzimat Fermanı'nın hükümlerinin uygulamaya geçirilmesi; hem de özel anlamda eğitimin sivil ve askeri boyutları ile bir bütünlük dahilinde yeniden, çağdaş bir bakışla ele alınması açısından bir tür "kalkınma-uyanma dönemi" olarak değerlendirilebilir[131].

Aşağıda genel hatları ile bahsedilecek olan bu yeni dönem, taşrada madenlerde görevli Edhem Bey'in İstanbul'a gelmesini ve kısa bir süre içerisinde padişahın yakınındaki (mabeyn-i hümâyûn) memurlar arasına girmesini sağlayacaktır.

Daha öncesinden, Tanzimat'ın ilanı sırasında, sözü verilen bu çağdaşlaşma hamlesinin başlatılmasını sağlayan itici güç bizzat padişahın kendisidir. Ülkesinin bir an önce güçlenmesini, huzur ve refaha kavuşmasını arzulayan Sultan Abdülmecid, olağandışı bir hareketle Bâbıâli'ye gelerek,

---

[130] İlk defa maden muamelâtının bir kanuna raptı 17.07.1861 (9 Muharrem 1278) tarihli nizamname ile başladı. Bu ilk maden nizamnamesi yabancılara da maden işletmeciliği hakkı veriyordu ki, bu husus Osmanlı madenciliğinin artık Osmanlı Devletinden çok Avrupa devletlerine yarar sağlamasının önünü açmıştır. 1861 Nizamnamesi, 15.04.1869 (3 Muharrem 1286) tarihli nizamname ile tadil edilmiş ve en son 1887 yılında çıkarılan Maden Nizamnamesi, Osmanlı Döneminde madencilik hususundaki son düzenlemedir. Bkz. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", **AÜDTCF Dergisi,** s.117 v.d.; Ayrıca Bkz. "Türkler ve Madencilik", **MTAED**, S.11, 1936, s.5 v.d.

[131] Eğitim tarihi ve kurumları konusundaki çalışmaları ile bilinen Osman Ergin'in deyimiyle Türkiye maarif tarihinde bir kalkınma; bir uyanma senesi olan 1845 yılından başlanarak, gerek sivil ve gerekse de askeri eğitimde bir dizi hamleler başlatılmıştır. Bkz. Ergin, **a.g.e.,** c.2, 308.

hazırlamış olduğu bir fermanı vükelâ heyetinin huzurunda sadrazama okutmuştur. Tanzimat'ın ruhunu yansıtan bu fermanın içeriği özetlenecek olursa; padişah, tahta çıkışının ilk günlerinde cümle âleme ilan ettiği hatt-ı hümâyûnun esaslı bir biçimde hayata geçirilemediğini üzüntü ile itiraf etmiştir. İşte bu durum karşısında bir an önce cehâletin izâlesi için gerekli mekteplerin açılması, halk sağlığı için hastaneler inşa edilmesi ve memleketin imar suretiyle kalkındırılmasını hükümete sıkıca tenbih etmekle kalmamış; bunun takipçisi olacağını da beyan etmiştir[132].

Burada konumuz açısından bizi asıl ilgilendiren 1845'ten itibaren yapılan askerî reformlardır. Zira Edhem Bey, bu dönemde neticede bir subay-mühendis statüsünde bulunan birisi olarak bu reformlar sayesinde ancak bir yerlere gelebilmiştir. İşte, sözü edilen bu dönemde askerî eğitim konusu yeniden ele alınmış ve 1845 yılında Osmanlı ordusunun en önemli eksikliklerinden biri olan kurmay ihtiyacını karşılamak maksadıyla Erkân-ı Harbiye'nin kurulması kararlaştırılmıştır[133].

Her ne kadar 1834 yılında "Mekteb-i Ulûm-i Harbiye" adında bir mektep kurulmuş olsa da; II. Mahmud'un askerî eğitim alanındaki en önemli reformu sayılan bu okul, gerçek anlamda kurmay subay yetiştirecek bir yeterliliğe sahip değildi. Bundan iki yıl sonra, 1836'da kurulan Dâr-ı Şurâ-yı Askeri ise, askerlikle ilgili düzenlemeler yapmakla görevli bir üst kurul olmanın ötesine gidemedi. Dolayısıyla 1845 yılına gelene kadar, ordunun en nitelikli unsuru olan kurmay sınıfı yetiştirecek bir birimin Osmanlı ordusunda olmadığını belirtmek gerekir.

---

[132] Bu Fermanın tam metni 21 Ocak 1845 (12 Muharrem 1261) tarihli Takvim-i Vekâyi'nin 280. sayısında yer almaktadır. Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, Defa 280, s.1

[133] Bu askerî birimin kurulmasından kısa bir süre sonra sonra hazırlanan devlet salnamesindeki bilgiler ışığında baktığımızda Erkân-ı Harbiye, Dâr-ı Şûrâ-yı Askeriye'nin bünyesinde kurulmuştur. Kurumun ilk başkanı mirliva rütbesindeki Abdi Paşa'dır. Yine bu salnameye göre Mekteb-i Harbiye'nin Nazırı İbrahim Paşa (mirliva) ve müdürü Ahmet Paşa (mirliva) ise diğer askeri görevlilerdir. Bkz. **Salnâme,** Hicri 1262, Defa:1, Tabhâne-i Amire s.33-34.

Ayrıca 15 Mayıs 1845 tarihinde Askerî İdadi Mektepleri'nin kurulmasını sağlayan irade-i seniyyenin hemen ardından başta İstanbul olmak üzere Bursa ve Bosna'da askerî liseler açıldı. Aynı yıl Bâb-ı Seraskeri'de Erkân-ı Harbiye Dairesi'nin açılmasını müteakip, 1846-1847 eğitim-öğretim yılından itibaren kurmay subay yetiştirecek olan sınıf açıldı ve bu özel sınıfa imtihanla öğrenci alındı[134]. Bütün bu gelişmeler, günümüzdeki Harp Akademisi'nin ve ordudaki kurmaylık geleneğinin temelini teşkil eden önemli gelişmelerdir[135].

Kurulan Erkân-ı Harbiye Dairesi'nde ve bunun hemen ertesinde açılan Kurmay Sınıfı'nda askerî öğretmen olarak görev alacak kişilerin belirlenmesi işinde Mekteb-i Harbiye ve Mühendishâne gibi askeri okul öğrencisi olup da Avrupa'ya askerî okullarda tahsil görmüş kişilere öncelik verildi. İlk etapta bu türden yirmi yedi kişi kurmay subay statüsüne geçirilerek Erkân-ı Harbiye'de görevlendirildi. Görevlendirilenler arasında Edhem Bey'le aynı okuldan çıkışlı ve o sıralarda Keban'da onun emri altında çalışan Derviş Bey de bulunmaktadır. Yukarıda sözünü edilen sınavda fizik ve kimya soruları da onun tarafından hazırlanmış ve onun bilgi birikimini takdir eden Padişah, kendisine 1846 tarihinde mirlivalık rütbesi vermiştir[136].

Avrupa'da fen ve teknik tahsili görmüş olan neredeyse herkesin Erkân-ı Harbiye gibi yeni ve gözde bir askeri kurumda görevlendirildiği esnada, Edhem Bey'in taşradaki madenlerin yönetiminde bekletilmesinin bir takım nedenleri vardır. Bir kere bunların en önemlisi herhalde onun Hüsrev Paşa'nın adamı olarak görülmesi ve efendisinin henüz eski otoritesine kavuşmamış olmasıdır. Bununla bağlantılı sayılabilecek bir başka gerçek ise, Edhem Bey'in Avrupa'da öğrenim görmüş diğer talebeler gibi askeri okul öğrencisi

---

[134] Bu imtihanda sorulan sorular ve bu soruların cevaplarının Takvim-i Veâyi'de yer alması basın tarihimizde bir ilktir. Böylece ilk kez bir gazete sınav sorularını ve çözümlerini vermiş olmaktadır. Söz konusu sınavın soru ve cevapları için Bkz. 30 Ekim 1846 (10 Zilkâde 1262) tarihli **Takvim-i Vekâyi**, Defa 306, s.3-4.

[135] Bkz. Kurmay Albay Necati Tacan, "Tanzimat ve Ordu",**Tanzimat,** 1940,s.133 ; Koçer, **a.g.e**., s.57.

[136] Kimyacı Derviş Mehmed Paşa için Bkz. Süreyya, **a.g.e**., c.2, s.417.

olmayışıdır. Eğitim-öğretim bakımından onlardan aşağı kalır bir yanı olmamasına rağmen, o devletin resmi bir girişimi olarak gönderilen talebelerden değil de özel yollardan gönderilenlerden birisi idi.

Nihayet yaşlı vezir "Şeyhü'l- vüzerâ" Hüsrev Paşa'nın saray nezdinde eski itibarını yeniden kazanmaya başlaması ve 18 Ocak 1846 tarihinde yeniden seraskerlik makamına getirilmesi eski kölelerinin çoğu gibi Edhem Bey'in resmi kariyeri açısından yeni bir dönüm noktası anlamına gelmektedir[137].

En son görevli bulunduğu Keban-Ergani Madenlerinde yaklaşık bir yılını dolduran Edhem Bey, eski efendisinin tekrar askeri iktidar mevkiine gelmesini fırsat bilip, İstanbul'a resmi bir görevle gelmeye çalıştı. Serasker Hüsrev Paşa da büyük emeklerle Avrupa'da yıllarca okutmuş olduğu, evlâdı mesâbesindeki Edhem Bey'in taşrada küçük memuriyetlerde daha fazla harcanmasını istemiyordu.

Böylece Edhem Bey, İstanbul'a getirilerek yeni ve gözde bir askerî kurum olan Erkân-ı Harbiye'nin zabitliği (Kurmay subaylık) görevine dahil edildi. Bu görevlendirmenin gerçekleşme nedeni bizzat Serasker Hüsrev Paşa imzalı ve mühürlü bir belgede şöyle açıklanmıştır:

> "Asâkir-i nizâmiye-i şahâne miralaylarından muvakatten maâdin-i hümâyûna memûr olup, hitâm-ı memûrîyetleri ile bu defa Dersaâdet'e gelmiş olan Edhem Bey bendeleri mukademmâ müddet-i medîde Avrupa'da tahsilde bulunmak hasebiyle fünûn-i mütenneviada malûmât-ı kâmile ashâbından olduğuna binâen Erkân-ı Harbiye silkine idhâli hususu reis-i erkân-ı mezkûre izzetlu Abdi Paşa cânibinden bâ-takrîr inhâ olunmuş"[138].

Bu ifadeden anlaşıldığı üzere en büyük avantajı olan Avrupa tahsili ve sahip olduğu teknik bilgilerle Edhem Bey'in Erkân-ı Harbiye'ye alınma isteği ilk olarak bu yeni kurumun reisi olan Abdi Paşa'dan gelmiştir. Hüsrev Paşa ise, zaten başından beri içinde yer aldığı bu süreci daha da hızlandırmış ve yukarıda örneği verilen belgeyi düzenleyerek, 16 Eylül 1846 tarihinde sadarete

---

[137] Hüsrev Paşa'nın yeniden seraskerliğe gelişi hakkındaki irade için Bkz. 15 Şubat 1846 (18 Safer 1262) tarihli **Takvim-i Vekâyi**, Defa 297; Ayrıca onun bu görevindeki icraatları için Bkz. Çelik, **a.g.t.,** s.376 v.d.

[138] **BOA**, HAT, 1645/20 (05 Şevval 1262/26 Eylül 1846) tarihli belge.

sunmuştur. Sadrazam kısa bir süre içerisinde bu talebi saraya iletmiş ve padişahın 26 Eylül 1846 tarihli hatt-ı hümâyûnu ile Edhem Bey'in görevlendirmesi resmiyet kazanmıştır.

Edhem Bey'in bu suretle göreve başlamasından yaklaşık iki hafta sonra, 11 Ekim 1846 tarihinde bu kez doğrudan "Erkân-ı Harbiye zabitânı silkine idhâl kılınan Edhem Bey'e" hitâben kaleme alınan fermanla bu atama prosedürü tamamlanmış oldu[139].

Erkân-ı Harbiye'de teknik-mühendislikle ilgili konularda bir uzman ve danışman olarak önemli vazifeler üstlenen Edhem Bey, ayrıca ilk kurmay subaylar olarak 1847'de mezun olacak öğrencilerin eğitim-öğretimi ile de meşgul oldu. Fransızca lisân bilgisi konusunda en ehliyetli zâbit sıfatıyla bu öğrencilere ve harbiye mektebi ile askeri idadilere okutulan Fransızca'nın müfredatının gözden geçirilmesi ve yeniden hazırlanmasını sağladı. Bunun yanı sıra Osmanlı memleketinin Anadolu coğrafyasında bir maden mühendisi olarak bulunmuş ve bu coğrafyada arazi etütleri yapmış biri olarak topografya ve jeoloji derslerinin erkân-ı harp öğrencilerine okutulması görevi Edhem Bey'in uhdesinde bulunmaktaydı[140].

Edhem Bey'in İstanbul'da erkân-ı harb zabiti sıfatıyla resmen göreve başlamasından çok kısa bir süre sonra Osmanlı başkentinde Tanzimat'ın gerçek zaferi niteliğinde mühim bir başka hadise yaşandı. Tanzimat Fermanının hazırlayıcısı ve Tanzimatçı fikirlerin lideri olan Mustafa Reşid Paşa, ilk kez sadaret makamına tayin edildi[141].

Batı'yı bilen; çağdaş eğitim almış; reformcu bir kadronun sıkıntısını çeken yeni sadrazam Mustafa Reşid Paşa, Edhem Bey gibi Batılı eğitim almış

---

[139] Bkz. **BOA**, A.DVN.MHM.3/25(20 Şevval 1262/11 Ekim 1846) tarihli belge.

[140] Harbiye'nin kuruluşundan bu yana ilk kez yüksek askeri tahsil veren bir okul seviyesine çıkması Edhem Bey, Derviş Efendi ….gibi yerli ve yabancı teknik hocalar sayesinde olmuştur. Bkz. Dr. Tahsin Ünal, **Harp Okulu Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara, 2001, s.23.

[141] M. Reşid Paşa'nın 29 Eylül 1846 (Hicri 7 Şevval 1262) tarihinde Mehmed Emin Rauf Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirilişi ve ilk sadaret dönemi hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Danişmend, **a.g.e.,** c.4, s.136 ; **Lutfi**, c.8, s.1227; **Takvim-i Vekâyi**, Defa 305.

gençlerden yeni bir kadro oluşturmak gayesiyle onların devletin resmi kademelerinde yerleşmelerini sağladı. Dolayısıyla geleceği parlak bir genç olan Edhem Bey için artık Hüsrev Paşa gibi esasında Tanzimat öncesinin sembolü olan ve siyasi arenada deyim yerindeyse uzatmaları oynayan bir koruyucunun iktidar mevkiinden düşmesi bu tarihten sonra bir önem arz etmeyecektir. Zaten M. Reşid Paşa ile Paris'teki öğrencilik yıllarından beri tanışmış olan Edhem Bey; onun 1846-1858 yılları arasındaki on iki yılda altı kez sadrazamlığa getirildiği dönem içerisinde oldukça önemli üst düzey görevlere getirilecektir.

Sonuçta Edhem Bey, 1846 yılı sonlarından 1848 yılı başlarına kadar miralay rütbesinde mühendis-zabit sıfatıyla Erkân-ı Harp Dairesi'nde muhtelif vazifelerde bulundu. Osmanlı ordusunun ilk kurmay subayları olarak mezun olanların lisân ve teknik konularında yetişmesini sağlayan hocaların başında gelen Edhem Bey, disiplinli çalışması ile bizzat Sultan Abdülmecid'in dikkatini çekti. Bunun sonucunda "zât-ı şahânenin" teveccühünü kazanan biri olarak saraya alındı. Öyle ki; padişahın ve şehzadelerinin (ki bunların dördü de ileride padişahlık yapacaklardır) hususi öğretmenliğini yaptı[142].

1.5. Sultan Abdülmecid'in Sarayında Görevli Olduğu Yıllar (1847-1856)

1.5.1. Edhem Bey'den Edhem Paşa'ya Hızlı Bir Yükseliş

Memleketini Tanzimat'ın temel prensipleri doğrultusunda, çağdaş bir hamle ile yeni baştan düzenlemek isteyen Sultan Abdülmecid, kendi sarayını da eski Osmanlı sarayı niteliklerinden çıkarıp, Batılı bir saray formunda yeniden düzenlemeye girişti.

Hem koca imparatorluğun yönetim merkezi; hem de padişahın bizatihi evi olan sarayın modernleştirilmesi sürecinde, padişaha yol gösterecek olan kişiler ise Batılı eğitim almış; Batıyı tanıyan Osmanlı sivil ve askeri

[142] Bu yükselme durumu Edhem Paşa'nın sicil varakasında şöyle ifade edilmiştir: "1262 senesi evâhirinde Dersaadet'e celb olunarak müceddeden teşkil olunan Erkân-ı Harb Dairesi'ne ve bir sene sonra rikâb-ı hümayun memuriyetine tayin kılınmıştır" Bkz. **BOA,** DH.SAİD 2/218.

memurlardır. Bunlar, sultana ve şehzadelerine Avrupa lisanlarını öğretmek; Avrupa basını ve neşriyatını yakından takip ederek dış gelişmeler hakkında sultanı bilgilendirmekle görevli olacaklardı.

İşte, bu bağlamda genç Sultan Abdülmecid, özellikle XIX. yüzyılın ortalarına doğru, saraydaki görevliler kadrosunda eski tip gelenekçi adamlar yerine yukarıda sözü edilen türden modern memurlar istihdam etmeye ağırlık vermiştir.

Sarayda padişahın hizmetinde daha çok Avrupa'yı bilen elemanların tercih edildiği bu dönemde Erkân-ı Harbiye Zabiti Miralay Edhem Bey, eğitimi-bilgisi ve sadakati ile öne çıkan memurlardan biri olarak dikkat çekmiştir. Taşradaki maden mühendisliklerinin ardından 1846 yılı sonlarında geldiği İstanbul'da en son bulunduğu görevi sırasındaki çalışkanlığı ile padişahın da teveccühünü kazanmıştır[143].

Sonuçta, Sultan Abdülmecid'in bir iradesi ile Edhem Bey, yeni görev yeri olan sarayda, o zamanki deyimle "Rikâb-ı Hümâyûn"da, 1847 yılının sonlarından itibaren çalışmaya başladı. Tanzimat Devri gibi Osmanlı devlet teşkilatında bir istikrarsızlık örneği olarak resmi görevlilerin sık sık değiştirildiği bir dönemde Edhem Bey'in istikrarlı bir biçimde ve kesintisiz olarak sekiz yıl gibi uzun bir süre boyunca padişahın hizmetinde kalması dikkat çekici bir durumdur.

Edhem Bey'in yapmış olduğu hizmetlerin takdir edildiğinin bir göstergesi olarak, konu ile ilgili resmî belgelerde geçen ifade ile "Liyâkâtinden, fünûn-i harbiye ve maarif-i mütenevviâdaki mahâretinden dolayı" saraydaki

[143] Osmanlı Devleti ve tarihi hakkındaki çalışmaları ile ünlü Fransız yazar J.H.A. Ubicini, Padişahın 10.09.1847 tarihinde Sultan Ahmed Camisindeki bayram töreninde sultanı daha yakından görebilmek için geceyi At Meydanı'na yakın bir evde oturan dostu Edhem Bey'in evinde geçirdiğini ve padişahı yakinen gözlemleme imkânını ilk kez onun sayesinde nasıl elde ettiğini anlatmaktadır. Bkz. Ubicini, **1855'de Türkiye,** çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, c.1, s.98.

görevinin ilk bir yılının dolmasının hemen sonrasında, rütbesi yükseltildi[144]. Miralaylıktan Mirlivâlık rütbesine terfi ederek, Osmanlılarda en yüksek mülki ve askerî unvan olan "Paşa" unvanını kullanmaya hak kazandı[145].

Mirlivâ rütbesine yükseltilmesi dolayısıyla bundan sonra kullanılacak ifade ile "Edhem Paşa"nın bu yeni durumuna uygun olarak gereken kılıç ve nişanlar 28 Mart 1849 tarihinde kendisine tevcih edildi ve bu konu ile ilgili emr-i âli dönemin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekâyi'de yayımlandı[146]. Gazetede sözkonusu emirde sarf edilen niteliklere ek olarak "ve zaten dahi sıfat-ı memdûha-i dirâyet ve iffetle mutassıf bendegândan olduğunu" ve bu tür özelliklere sahip kişilerin yükselmesinin padişahın da arzusu çerçevesinde olduğu belirtilmektedir.

Edhem Paşa'nın saraya ya da o günkü deyimle mabeyn-i hümâyuna girdiği dönemde Avrupa'da da önemli gelişmeler baş gösteriyordu. Başta Fransa olmak üzere hemen hemen tüm Avrupa ülkelerinde tarihe "1848 İhtilalleri" olarak geçen sınıfsal ve milliyetçilik temelli hareketler ortaya çıktı. Bu olaylar her ne kadar Osmanlı siyasal rejimi üzerinde doğrudan bir etkide bulunmasa da, başta Eflak-Boğdan Sorunu ve Macar Mültecileri Sorunu olmak üzere Osmanlı devletinin diplomatik sıkıntılar yaşamasına sebep oldu[147].

Bu karışık dönemde Avrupa ile diplomatik krizler yaşamak istemeyen Sultan Abdülmecid, diplomasi ustası Mustafa Reşid Paşa'yı sadarete tekrar

---

144 Bkz. **BOA** İ.DH. 193-10852 (01 Ca 1265 /25. 03.1849) tarihli belge. Ayrıca Bkz. **BOA,** A.MKT.NZD.60/28 nolu belge.

145 Osmanlı ordu teşkilatında üst düzey askeri rütbeler küçükten büyüğe doğru sırasıyla şöyledir: Miralay, Mirliva, Ferik ve Müşir. Paşalık unvanı mirlivalık rütbesinden itibaren kullanılır. Söz konusu bu rütbe ve unvanlar hakkında daha fazla bilgi için Bkz. M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946, c.1, s.606-607; c.2, s.545.

146 **BOA,** A.DVN.45/62 ; 46/16 nolu belgelerin yanı sıra ayrıca Bkz. 15 Nisan 1849 (22 Cemaziyelevvel 1265) tarihli **Takvim-i Vekâyi**, Defa 404, s.3 ; Edhem Bey'in mirlivalık rütbesine yükseltilmesine dönemin vakanüvisi Lutfi Efendi de tarihinde Hicri 1265 Senesi Vekâyii başlığı altında yer vermiştir. Bkz. **Lutfi,** c.8, s.1281.

147 Armaoğlu, **a.g.e**., s.158.

getirdi. Diplomatik ilişkiler konusunda giderek yıldızı parlayan Âli Paşa ise Hariciye Nezareti'ne tayin edildi.

1848 -1849 yıllarında Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Avusturya karşısında başarılı bir diplomatik mücadele vermesinde ve özellikle Mülteci Meselesi'ndeki kararlı ve insancıl duruşu ile Avrupa kamuoyunun sempatisini kazanmasında padişahın en yakınındaki danışmanlarından olan Edhem Paşa'nın da rolü önemlidir. Padişah, Avrupa basınının ve kamuoyunun o zamanki beklentilerini, durumunu analiz etmekle Edhem Paşa'yı görevlendirmişti. Sonuçta Edhem Paşa – tıpkı sadrazam Mustafa Reşid Paşa gibi- mültecilerin iade edilmemesi konusunda padişahı ikna etti ve Padişah Abdülmecid, Avrupa kamuoyunda "özgürlükçü/ liberal" bir hükümdar olarak takdir edildi.

Dönemin Osmanlı hükümetinin başı olarak M. Reşid Paşa'nın mülteciler meselesinde diplomasiyi tek başına yürüttüğünü iddia etmek; sultana ve Mabeyn-i Hümâyûn'daki Avrupa politikasına vakıf Edhem Paşa gibi devlet adamlarına haksızlık olur. Kaldı ki Bâbıâli'de bu önemli mesele konusunda tam bir görüş birliğinin olmadığı da bilinen bir gerçektir[148].

Edhem Paşa'nın saraydaki konumunu gösteren ilk Osmanlı Devlet Salnamesi Hicri 1266 senesine(Milâdî 1849-1850 yılları) ait olanıdır. Söz konusu bu salnamede mabeyn-i hümâyûndaki görevliler arasında "Erkân-ı Harbiye mirlivası Edhem Paşa"nın adı geçmektedir. Paşa'nın sâniye rütbesini hâiz olduğunu da yine bu kaynak göstermektedir[149]. Onun devlet kademesindeki

[148] Mülteci meselesinde Hariciye Nazırı Âli Paşa, Avusturya ve Rusya ile ilişkilerin bozulmaması için mültecilerin iâdesinden yana bir görüşe sahiptir. Bkz. Hayrettin Pınar, **Âli Paşa**, (Yayımlanmamış Dr. Tezi), Hacettepe Üniv., Ankara, 2007, s.22.

[149] Bkz. **Salnâme 1266**, Defa: 4, s.25; Bu salnamenin yayımlandığı yılda Osmanlı Devleti ve toplumu hakkındaki incelemelerini Fransa'da bir kitap halinde yayımlayan Ubicini'nin eserinde ise Edhem Paşa'ya "Sultan Mecid'in emir subayı, baş yaver-i harp" şeklinde yer verilmiştir. Bkz. Ubicini, **Türkiye: 1850,** çev. Cemal Karaağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eserleri, c.2, s.283.

rütbesinin artması, yapmış olduğu hizmetlerin padişah nezdinde takdir edilmesine paralel olarak maaşına da önemli oranda zam yapılmıştır[150].

Edhem Paşa, şahsi kariyerinde getirildiği en yüksek askeri rütbe olan feriklik rütbesine saray hizmetinde olduğu bu dönemde, 1851 yılı ortalarında erişti. Dönemin serasker paşası olan Mehmed Rüşdi Paşa tarafından 22 Mayıs 1851'de verilen bir tezkirede "…Erkan-ı harbiyeden rikâb-ı hümâyûna memur mirliva izzzetlu Edhem Paşa bendeleri ashab-ı haysiyet ve rü'yetden olmasıyla kemakan rikâb-ı hümâyûn-ı hazret-i padişahî hizmet-i müfâhiresinde bulunmak üzere uhdesine müceddeden feriklik rütbe-i celîlesi tevcihi..." talep edilmiş ve bu talep üç gün sonra padişahın iradesi gereğince gerçekleşmiştir. Böylece Edhem Paşa, bir öncekinin üzerinden iki yıl bile geçmeden yeni bir rütbe daha almış oldu[151]. Özellikle Padişahın isteği ile görev yerinde herhangi bir değişikliğe gidilmeyerek, sarayda "hizmet-i müftehire-i hazret-i padişâhîde" bırakıldı ve feriklik rütbesi için tahsisi icap eden elli iki bin kuruş maaş ve ayrıca tayınât bağlandı[152].

Edhem Paşa, feriklik rütbesini aldıktan kısa bir süre sonra saraydaki görevine ilaveten Dâr-Şûra-yı Askerî azalığı gibi önemli bir göreve getirildi[153]. Resmî kademelerdeki yükselişine ve padişah nezdindeki itibarının artmasına paralel bir biçimde üst düzey devlet adamlarına verilmekte olan nişanlar, Edhem Paşa'ya da verilmeye başlandı. Hususi olarak Sultan Abdülmecid adına

---

[150] Bkz. **BOA**, A.AMD. 17/5 (02.03.1850) tarihli belge.

[151] Son Sadrazamlar adlı eserinde Edhem Paşa'nın resmi çalışma hayatındaki yükselişinin kronolojini genellikle tam bir doğrulukla veren İnal, bir tek feriklik rütbesinin tevcih tarihi ile ilgili ufak bir hatada bulunarak Hicri 1267 yerine Hicri 1268 senesini belirtmiştir. Oysa Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak Edhem Paşa'nın Hicri 1267 senesinin Receb ayında Ferik rütbesine yükseldiğini söyleyebiliriz. Bkz. İnal, **a.g.e.,** s.683; **BOA,** İ.DH. 235/14181 (24 Receb 1267/ 25.05.1851) tarihli belge.

[152] Bkz. **BOA,** A.MKT.NZD.36/23 (08.06.1851) ; C.AS.321/13261 (29.06.1851) tarihli belgeler.

[153] **BOA,** A.MKT.NZD.36/7 (04 Ş 1267/04.06.1851) tarihli belge.

kademeli olarak dört rütbe üzerine tanzim edilmiş olan Mecidi Nişanının bütün rütbeleri, 1853-1858 yılları arasındaki beş yılda kendisine tevcih edilmiş oldu[154].

Sultan Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamid Dönemleri (1876-1909) ise Edhem Paşa'nın Osmanî nişanının bütün dereceleri ile taltif edileceği dönemler olacaktır. Ayrıca 1855 yılından itibaren çok sayıda yabancı devlet tarafından da kendisine çeşitli nişanlar takdim edilecektir ki; bunlara ileriki konularda yeri geldiğinde değinilecektir.

1.5.2 Sultan Abdülmecid ve Şehzâdelerinin Fransızca Öğretmeni Edhem Paşa

Osmanlı Devletinde Batılılaşma sürecinin ciddi anlamda başladığı III. Selim'den, XIX. yüzyılın ortalarına ya da başka bir deyişle Tanzimat'ın başladığı ilk yıllara kadar yarım asrı geçen zaman diliminde Batı dillerini öğrenmenin gerekliliği her geçen gün daha çok fark edildi. Yunan İsyanını takip eden günlerde bir mecburiyet olarak Tercüme Odasının kurulması(1821), daha sonraki yıllarda Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi ve Mühendishane gibi Batı tarzı modern okullarda derslerin önemli kısmının Fransızca verilmesi gibi hususlar Osmanlı memleketinde yabancı dile verilen önemin giderek arttığını gösteren somut örneklerden sadece bir kaçıdır.

Bu kültürel değişim sürecinin baş mimarı olan Sultan II. Mahmud, her ne kadar kendisi herhangi bir Batı lisânını öğrenememiş olsa da, oğlu Abdülmecid'in Avrupalı bir prens gibi yetiştirilmesini istiyordu. Bu amaçla şehzâdenin tahsil ve terbiyesi zamanın icaplarından sayılan Avrupa kültürüne göre verildi[155]. Avrupaî yaşam tarzı ile büyütülen Abdülmecid, bu kültürün bir

---

[154] Edhem Paşa sırasıyla Mecidi Nişanının dördüncü rütbesini 17 Şubat 1853'te; üçüncü rütbesini 18 Mayıs 1854'te; ikinci rütbesini 6 Haziran 1855'te ve birinci rütbesini ise 15 Nisan 1858'de almıştır. Bkz. **BOA,** DH.SAİD 2/218; A.DVN.96/79; A.DVN. 96/88; A.DVN.MHM.11/48; A.DVN.MHM. 14/28 ve A.DVN.MHM.25/48 nolu arşiv belgeleri.

[155] Cevdet Küçük, "Abdülmecid", **DİA**, c.1, Ankara, 1988, s.259.

unsuru olan ve aynı zamanda o dönemin evrensel diplomasi dili sayılan Fransızca'yı bir dereceye kadar öğrendi.

1839 yılında padişah olan; hukukî ve kültürel Batılılaşmanın başlangıcı sayılan Tanzimat Dönemini başlatan Abdülmecid, Fransızca bilgisini ilerletmeye devam etmiştir. Sadece kendi şahsıyla sınırlı kalmayarak; şehzadelerine ve hatta kızlarına dahi Fransızca özel dersler aldırtmıştır[156].

Fransız lisânını öğrenme konusundaki kararlılığını açıkça ortaya koyan Sultan Abdülmecid'in bu konuda en uzun süre istifade ettiği kişi ise Edhem Paşa'dır. Mabeyn-i Hümâyun'da geçen sekiz yıllık hizmeti süresince Edhem Paşa, başta padişah olmak üzere saraydaki bütün şehzadelerin Fransızca eğitiminden sorumlu bir tür baş hocalık vazifesini ifa etti.

Bu süre zarfında Sultan'ın Avrupalılarla yaptığı bütün görüşmelerde ve İstanbul'daki yabancı diplomatik temsilcilere yapmış olduğu ziyaretlerde yanında bir tercüman olarak hazır bulundu. Edhem Paşa'nın Fransızca hocalığı ile bağlantılı olarak bir diğer görevi de Avrupa matbuat ve neşriyatını yakından takip edip, dış gelişmeler hakkında padişahı sürekli bilgilendirmekti[157].

Edhem Paşa'nın saraydaki Fransızca hocalığı, küçüklüğünde onun öğrencisi olan Abdülhamid'in yıllar sonra yazmış olduğu bir tezkirede açıkça şöyle belirtilmiştir:

"Cenâb-ı hakk gânî rahmet eyleye, Edhem Paşa cennet-mekân valid-i macid-i cenâb-ı mülükâne ile zât-ı şevket-simât efendimiz hazretlerinin rızâ-yı hümâyûnlarını celb etmiş, mustalah söz söylemez idiyse de kemâl-ı malûmâtı ve lisân-ı ecnebiye vukufu mükemmel ve cennet-mekân valid-i macid-i şâhâneye lisân muallimliğinde bulunmuş; izzet ve istikametle mutassıf bir zât-ı âlîyü-kadr idi"[158].

---

[156] Tercüme Odasından yetişmiş olan Safvet Efendi 1845'te, Sultan Abdülmecid'in şehzadesi Murad ile kızı Fatma Sultan'ın Fransızca hocalığına tayin edilmiştir. Bkz. Pelin İskender, **Mehmet Esat Safvet Paşa(1814- 1883)**, On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1999, s.9.

[157] Bkz. Küçük, **a.g.m**., s.259.

[158] Bkz. **BOA**, Y.EE. 4/29 1894-1895(1312) Tarihli belge.

Nitekim Sultan Abdülhamid, babası Abdülmecid'in lisân muallimi Edhem Paşa'ya hayatının sonuna kadar bir baba yadigârı olarak korumuş ve ona saygıda kusur etmemiştir.

XIX. yüzyılın ortalarında, Batılılaşmanın Osmanlı sarayının içine girmeye başladığı bu çağda, Batıda eğitim görmüş olan Edhem Paşa'nın sultanın bir tür danışmanı ve yabancı dil hocası olması Batılı çevrelerde de dikkatle takip edilmiştir. Söz konusu bu dönemi işleyen hemen hemen bütün yabancı kaynaklarda Edhem Paşa'nın sultana ve şehzadelere Fransızca öğretmesi hususuna değinilmiştir[159].

Sonuç olarak denilebilir ki; Osmanlı devletinin Batıya kültürel açıdan açıldığı bu devirde Edhem Paşa gibi Batıda yıllarca eğitim almış bir kişinin sarayda uzun bir müddet görev yapması; sultana ve şehzadelerine Batı kültürünün yanı sıra diplomasinin geçerli dili olan Fransızca'yı öğretmeye çalışması Tanzimat Devri modernleşmesinde dikkat çekici bir husustur. Batıyı, orada öğrenime gönderilmiş bir kadro aracılığıyla tanımaya başlamış olan genç sultan Abdülmecid, devletin idaresini de; geleceğin sultan adayları olan şehzadelerini de bu kadronun eline bırakmıştır[160].

1.5.3. Sultanın Hususi Diplomatik Temsilcisi Olarak Bazı Hizmetleri (1853-1855)

1.5.3.a. Edhem Paşa'nın Sırbistan'daki Olağanüstü Memuriyeti

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Rusya'nın bir baş aktör olarak adım adım geliştirdiği ve nihayetinde büyük bir savaşa dönüşen uluslararası bir krizle başladı. Siyasi literatüre Osmanlı Devletinin üzerine yapışıp kalacak olan

---

[159] Bu konuda birkaç kaynak için Bkz. M. Destrilhes, **a.g.e.**, s.78 ; Georges Dorys, **Abdul-Hamid İn Time**, Paris, 1907, s.59 ; Sir Edwin Pears, **Life of Abdulhamid,** London, 1917, s.8.

[160] Edhem Paşa'nın oğlu Halil Edhem, babasının Sultan Abdülmecid'e ve şehzadelerine Fransızca'nın yanı sıra bazı konularda da hocalık yaptığını belirtmiştir ki; onun mühendisliğinden yola çıkacak olursak, bahsedilen bu konuların fenni-teknik konular olması muhtemeldir. Bkz. İnal, **a.g.e.,** s.603.

"Hasta adam" nitelendirmesini bu tarihlerde ekleyen Rus Çarı I. Nikola (1825-1855), Osmanlı'yı parçalamak için gerekirse tek başına hareket edeceğini dünyaya göstererek Rus ordusunu Osmanlı memleketinin üzerine gönderdi. Bu gelişme yaklaşık üç yıl sürecek (1853 Sonlarından 1856 başlarına kadar) olan Kırım Savaşı'nın yaşanmasına sebebiyet vermiştir[161].

Rusya'ya savaş ilanı konusunu görüşmek üzere İstanbul'da üst düzey bütün devlet adamlarının ve ilmiye ricâlinin katılımı ile toplanan Meclis-i Umumi'de ordunun müşirlikten sonraki en üst rütbesi olan ferik rütbesini hâiz Edhem Paşa da katılmıştır. Paşa burada açık fikirlerle ve cesurca savunduğu görüşlerle oldukça dikkat çekmiştir. Rusya'nın büyük askerî ve nüfus gücüne dikkat çeken Edhem Paşa, konuşmasında yakın tarihten bir misâl vererek, Napolyon'un bile bütün gücüne rağmen Ruslar karşısında başarısızlığa uğradığına dikkat çekmiştir. Dolayısıyla Rusya'ya karşı mümkün mertebe savaş açılmamasını talep edince savaş taraftarı ulemânın sert tepkileri ile karşılaşmıştır. Sonuçta bilindiği üzere çoğunluğun reyiyle savaş açılmasına karar verilmiştir[162].

Rusya tehlikesinin açık ve sıcak bir savaşa dönüştüğü bu dönemde Sultan Abdülmecid'i asıl endişelendiren yer, Rusya'nın tesirine ve tehlikesine en açık bölge olan Balkan toprakları idi ki; Sırbistan bu türden hassas yerlerin başında geliyordu. Tarihte Osmanlı hâkimiyetine karşı ilk milliyetçi ayaklanmayı başlatmış olan Sırplar, özellikle Rusya sayesinde 1830 tarihinde

---

[161] Osmanlı Devletine açtığı her savaş öncesinde yarattığı suni bir gündem ya da bahanelik bir nedenin arkasına sığınan Rusya, bu savaşta da bahane olarak Kudüs'teki Ortodoks Kilisesi haklarının yeterince verilmediğinden yola çıkmıştır. Bkz. Hayrettin Bey, **Kırım Harbi,** Haz. Şemsettin Kutlu, Tercümen 1001 Temel Eser, Nu: 77, s.85; Danişmend, **a.g.e.,** c.4, s.141 ; F. Armaoğlu, **a.g.e.,** s.230; Bekir Sıtkı BAYKAL, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli", **Belleten, Cilt: XXIII, Sayı: 90,** Ankara 1959, s.241-266.

[162] Candan Badem, **The Ottomans And The Crimean War**, Sabancı Üniversitesi,(Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2007, s.92.

bağımsızlığın ilk ciddi aşaması olarak özerk statüyü kazanmış ve tamamen Sırplardan oluşan ulusal bir meclis tesis edilmişti[163].

Milli varlıklarını Rusların Osmanlı ile yaptığı savaşlar neticesinde kazanılan Rus zaferlerine borçlu olan Sırpların 1853'te başlayan bu yeni Rus-Osmanlı savaşı karşısında Rusya'nın desteği ile tam bağımsızlık heyecanına kapılmaları son derece tabii bir durumdu[164].

Rusya'ya gelince; onlar etnik (Slavlık), dinî (Ortodoksluk) ve her türlü politik (Bağımsızlık vaadi) yollarla Balkanlar'ı Osmanlı aleyhine kışkırtmakta idiler. Örneğin, Rusya'nın Belgrad konsolosu Mevhin, bir yandan Sırp ayrılıkçılarına silah ve sâir cephane dağıtırken; öte yandan Osmanlı Devletinin Sırbistan'ın hukuki imtiyazlarına uymadığını ileri sürmekten geri kalmıyordu. Rus elçi, böylelikle kendi hükümetinin bu konuda Osmanlı'ya protesto mektubu göndermesini sağlayıp kararsız Sırpları da Rusya tarafına çekmeye çalıştı[165].

Sırbistan'daki bu hassas vaziyet karşısında sadece güvenlik tedbirleri ile başa çıkamayacağını bildiğinden Sultan Abdülmecid, Sırpların hukuki statülerine ilişkin kaygıları gidermek, onları yatıştırmak ve Osmanlı'ya bağlılıklarını arttırmak maksadıyla Sırbistan'a hususi bir temsilcisini gönderme kararını verdi. Bu özel diplomatik görev, padişahın en yakın ve güvenilir adamlarından olan Edhem Paşa'ya verildi. Böylece Sırbistan üzerindeki Rus emelleri sonuçsuz bırakılacaktı. Dönemin tanıklarından, Kırım Harbi'nin

---

163 Mehmet Hacısalihoğlu, "Sırbistan", **DİA,** c.37, Ankara, 2009, s.121.

164 Kırım Savaşı başladığı sıralarda bağımsızlık umutlarının nasıl yükselmiş olduğunu açıkça belirten bir Sırp kaynağı için Bkz. Vladimir Yovanovitch, **The Serbian Nation and The Eastern Question,** London, 1863, s.32.

165 İngiltere'nin de Sırbistan'daki hassas duruma, buradaki Rus entrikalarına dikkat çekmesi ile nihayet Bâbıâli harekete geçmiş ve Rus konsolosunu ülkesine yollamış; Belgrad Kalesinin muhafazasını güçlendirmiştir. Bkz. **BOA,** HR.MKT.65/78 ; A.MKT.UM 149/97.

manzum bir tarihçesini kaleme alan Salih Hayri'nin edebî bir uslupla belirttiği gibi: " Sırb işi sarpa sarmadan" padişahın güçlü bir güvence vermesi gerekti.[166]

O sırada Mabeyn-i Hümayun'da ferik rütbesinde görevli olan Edhem Paşa'nın özel elçi sıfatıyla vazifesi padişahın fermanını Sırbistan'a götürmek; fermanı Sırp Beyi'ne ve bütün ahalisine duyurmak, zararlı-ayrılıkçı faaliyetlere karşı çalışmalar yapmak ve Sırp halkının şikâyetlerini çözmekti. Ayrıca Sırbistan dönüşünde bütün olup-bitenleri bir rapor halinde padişaha ve hükümete bildirmekti.

Öncellikle padişah tarafından bir fermân-ı âlî hazırlandı. 1853 yılının son günlerinde (Evâhir-i Rebiülevvel 1270) kaleme alınan bu fermanda Sırplara, Eflak ve Boğdanlılara daha evvelden tanınmış olan imtiyazların aynen bundan sonra da geçerli olacağı belirtilmiştir. Bu imtiyazların bekâsı konusunda padişahın hâlis niyetinin değişmediği; hatta bu üç eyaletin imtiyazlarını bırakın sınırlandırmak, bilâkis genişletilmesinin bile düşünülebileceği vurgulanmıştır[167]. Padişah güçlü bir ifade ile teminatlarda bulunmakla, bu hassas savaş döneminde söz konusu üç kritik eyalette Osmanlı hâkimiyetini pekiştirmek ve Rus saflarına olası bir kaymayı önlemek amacındaydı.

Sonuçta gerekli hazırlıkların tamamlanmasının hemen ardından vakit kaybetmeden İstanbul'dan Belgrad'a 1854 yılının ilk günlerinde hareket eden Edhem Paşa'nın söz konusu bu fermanı Sırp Beyi Aleksandır'a ulaştırdı. Buna dâir haber ise konu ile ilgili, 9 Ocak 1854 tarihli bir başka belgede şöyle verilmiştir:

"Taraf-ı Devlet-i âliyyeden Sırbistan'a ihsan buyrulmuş olan imtiyazâtın devam ve bekâsı ve dâimen icrâsı nezd-i âlî-i hazret-i padişahîde matlûb ve mültezim olup, imtiyazât-ı

---

166 "Ba'dezîn pâdişeh-i adl-âyîn / Gayrettin etti be-gâyet tahsîn / İmtiyazâtı buyurdu tecdîd / İtibârâtını Sırb'ın tezyîd / Bâ-irade gidüp Edhem Paşa /Edip ahkâmını emrin icrâ / Dahi fermân-ı celîl ül ünvân / Okunup milette oldu ilân" Bkz. Salih Hayri, **Kırım Zafernâmesi – Hayrabat-**, Haz. Necat Birinci, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988, s.87.

167 Ferman metni için Bkz. Fatma Erten, **Vak'a-i Hayret-nümâ**, (Yayımlanmamış YL Tezi), İÜSBE, İstanbul, 1991; s. 292-293 ; Ayrıca Bkz. **BOA,** İ.HR. 105/5124 (29.12.1853/ 28 Rebiülevvel 1270) tarihli belge.

mezkûreyi teyidden tasdîr buyrulan fermân-ı âlî saâdetlu Edhem Paşa vasıtasıyla bu kere taraf-ı dostânelerine irsâl kılındı"[168].

Edhem Paşa, 1854 yılı başlarında, Kırım Savaşının bütün hızıyla sürdüğü bir devrede, padişahın özel temsilcisi sıfatıyla yaklaşık üç ay boyunca Sırbistan'da diplomatik faaliyetler yürüttü. Bu süre zarfında gerek Rusların ve gerekse de Sırp milliyetçilerinin çevirmeye çalıştıkları türlü entrikalar karşısında basit ama kararlı bir duruş sergiledi.

İmtiyazlarının teyid edileceğinin garantide olduğunu gören Sırp milliyetçilerinin bu kez de Osmanlı'dan daha fazla imtiyaz koparma çabalarının karşısında kesin bir duruş sergileyen Edhem Paşa, kendisine verilmiş olan görevin sadece imtiyazların teyit edilmesinden ibaret olduğunu ifade etmiştir. Sırpların bütün ısrarlarına rağmen imtiyazların arttırılması yönünde hükümete veya padişaha herhangi bir yazı ile telkinde bulunmadı. Böylece fırsattan istifade etmeye çalışan Sırpların amaçlarını boşa çıkarmış oldu.

Öte yandan Sırp halkı nazarındaki prestijini kaybetmemek adına, Edhem Paşa'nın getirmiş olduğu fermanın gizli tutulması, halka duyurulmaması için çalışan Rusya; eğer söz konusu ferman halkın önünde okunursa ve Sırp basınında yer alırsa, halkın arasında Osmanlı taraftarlığının artmasından endişe etmekte idi. Bu endişe ile hareket eden Rus konsolosu, Sırp aracılar vasıtasıyla fermanın sadece Sırp bey'ine özel ve kapalı bir toplantıda takdim edilmesini yeterli olacağını ve bu fermanın kamuoyu ile paylaşılmamasını sağlamaya çalıştı. Nitekim İstanbul'daki Sırp kapı kethüdası Nikola Eviç, Hariciye Nezareti'ne gelip; verilen fermandan dolayı Sırp hükümet ve milletinin teşekkür ettiklerini ancak Rusya taraftarlarının arasında Rusya himayesinin tamamen kaldırıldığı gibi bir dedikodu olmaması ve kendilerinin de Rusya'ya karşı zor durumda kalmamaları için bu fermanın Sırbistan halkına alenen duyurulmasının ertelemesini istemiştir.

[168] **BOA,** A.MKT.UM 150/63 (09.01.1854/09 Rebiülahir 1270) tarihli belge.

Ancak Edhem Paşa, kethüdanın ifadelerinin arkasındaki kötü niyete hükümetin dikkatini çekerek; tam aksi yönde hareket etmek gerektiğini: "… Fermân-ı âlînin setr ve ketmi tarafına gidilmesi kat'an münâsib olamıyacağı ve Rusya fesâdâtına bakılarak, iş bu emr-i şerîfin iş'ar olunmamasının gayr-i câiz…" olduğunu savunmuştur[169]. Çünkü eğer ferman açıkça ilan edilmezse bu durum, Osmanlı'nın ürkekliğini; buna karşı Rus etkisinin gücünü arttıracaktı. Fermanını kendi toprağında ilan edemeyen bir padişah konumuna düşmek sadece Abdülmecid'in değil; Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğü olarak yorumlanacaktı.

Sonuçta, Edhem Paşa'nın savunduğu şekilde ferman-ı âlî halkın huzurunda okunmuş ve Sırbistan'ın her köşesine duyurulmuştur. Özellikle Rus yanlısı Sırp basınının Osmanlı padişahının fermanını yayımlamak zorunda bırakılmaları Rusya'ya ve Sırbistan'daki işbirlikçilerine indirilmiş ağır bir psikolojik darbe oldu. Belgrad'da kalabalık bir ahalinin önünde okunan fermanı dinleyen Sırp Beyi ve rüesâsı teşekkürlerini sunmanın dışında, yerel gazetelerde Osmanlı aleyhine muzır yazıların yazılmasına engel olacaklarına dâir söz vermişlerdir[170].

Sırp Beyinin Osmanlı Devletine bağlılığını bildirmesinin hemen ardından 29 Ocak- 1 Şubat 1854 tarihleri arasında toplanan ve Edhem Paşa'nın getirdiği fermanı görüşen Sırp Meclisi 1 Şubat tarihli son oturumda Osmanlı Devleti'ne bağlılık metnini hazırlayarak oy birliği ile kabul etti[171].

Özellikle Sırp halkı arasında çeşitli iç ve dış nedenlerden ötürü epey bir süredir zayıflamış olan Osmanlı'ya bağlılık duygularının adil yöntemler sergilemekle bir ölçüde düzeleceğine inanan Edhem Paşa bu bağlamda halkın

---

[169] **BOA,** A.AMD. 50/54, 20 Aralık 1853 (19 Rebiülahir 1270) tarihli belge.

[170] O dönemin hassas koşulları içinde Osmanlı'ya karşı isyanın imkânsızlığını anlayan Sırp Beyi Aleksandır: "Bil cümle Millet-i Sırbiye kulları ile beraber kerden-i ubûdiyetimize vacib olan sıdk ve sadakat üzere olacaktır" diyerek Osmanlı Devleti'ne bağlılığını vurgulamıştır. Bkz. **BOA,** İ.HR. 107/5240; A.MKT.UM. 150/71 ; 150/72 ; 153/37 no'lu belgeler.

[171] Sırpça kaleme alınan ve altında Sırp meclisindeki bütün azaların mührünün yer aldığı bu bağlılık metni için Bkz. EK-4.

sorunlarına eğilmeye çalıştı. Toplumun ileri gelen sivil ve dinî otoritelerinin Osmanlı idaresinden şikâyet ettikleri başlıca hususları rapor haline getirerek hükümete sundu.

Edhem Paşa'ya takdim edilen sorunlar/şikâyetler arasında en önemlilerinden birisi de Sırp manastırlarına Bosnalı ve Arnavut Müslümanlar tarafından yapılan saldırılar ve devletin bu saldırıları görmezden gelmesi iddiasıdır. Örneğin, Sırp din adamları tarafından Edhem Paşa'ya takdim edilen bir belgede önemli bir şikâyet mevzusu şöyle belirtilmiştir:

Aynaroz Adası'nda bulunan yirmi adet manastırdan Sırp Milletinin ayin ve ziyaretlerine mahsus olan "Ehledar" nâm manastırın mezra ve arazisi hududuna dair tâ Fatih Sultan Mehmet Han zamanında verilmiş olan ve sonra gelen Osmanlı padişahlarının da tekrar verdikleri imtiyazlara rağmen son zamanlarda haklarının gasp edilmeye çalışıldığı belirtilerek, bu duruma engel olunması isteniyordu. Şikayet dilekçesine eski imtiyaz fermanlarının tamamını da ekleyen Sırp papazı konu ile ilgili isteğini şu sözlerle bağlamıştı:

"Manastır-ı mezkûrun arazi ve emlâkini bilâ-senet zabt ve tasarruf etmek ve manastırı bütün bütün dağıtmak niyetiyle Bosna tarafından müdahale vuku bulmakta olduğuna ve iş bu asr-ı madelet-i hazret-i cenâb-ı tac-dârîde kimesne hakkında zor kahr gadr ve taadi olunmasına rızâ-yı âli kâil olmayacağı der-kâr idüğüne mebni ziyaretgâhımız olan mezkûr manastır dağılmamak ve icrâ-yı ayin idüp veli nimet-i bi-minnetimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin davat-ı hayriyesine muvazabet eylemek üzere emr-i âli ve defter-i hakani kaydına müracaat buyrularak müdahalenin men' ve def'i içün bir kıta emr-i âlinin inayet ve ihsanı buyrulması matlûbumuzdur."[172].

Bu önemli sorunu dikkatle ele alan Edhem Paşa, daha sonra İstanbul'a dönüşünde konuyu kendisinin de azası olduğu Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın önüne getirmiş ve sorunun adalet temelinde çözülmesini sağlamış olmakla Sırpların Osmanlı'ya bağlılıklarının bir müddet daha devamına hizmet etmiştir. Sırp Ortodoks din adamları İstanbul'daki Sırp Beyi kapı kethüdası aracılığıyla bu sorunun çözülmesinden dolayı teşekkürlerini iletmişlerdir.

[172] **BOA,** İ.HR. 107/5240.

1854 Yılının ilk iki ayını Belgrad'da padişahın özel elçisi sıfatıyla geçiren ve bu süre zarfında Sırbistan'ın devlete bağlılığını sağlamak için gayret sarf eden Edhem Paşa, görevini tamamlamasının ardından 1854 Yılı Mart'ının ilk günlerinde İstanbul'a döndü. Başkente dönüşünün hemen akabinde, beraberinde getirdiği, görevine ilişkin bütün detayları ve orada karşılaştığı sorunları ihtiva eden Sırbistan'a mahsus dosyası ile birlikte Bâbıâli'ye çıkıp evrakını takdim etti. 19 Mart 1854 tarihinde yapılan bu takdimden sonra ilgili evraklar hükümet tarafından incelendi.

Gerekli incelemeleri yaptıktan sonra durum bir sadaret tezkiresi ile padişahın nazar-ı dikkatine sunuldu. Hükümetin değerlendirmesine göre Edhem Paşa, bu özel görevini başarı ile tamamlamıştır. Kendisinin başarılı hizmetlerinden ötürü padişah tarafından taltif edilmesini teklif eden sadrazam, ayrıca Sırp Beyi tarafından kendisine verilmek istenen kılıç ve nişanın da kabul edilmesi için padişahtan izin istemiştir.

Sonuç olarak, bu istekler padişah nezdinde kabul edildiğinden Edhem Paşa, devlet kademelerinde daha da yükselme fırsatını bulmuştur. 1854-1856 yılları arasında devletin en yüksek meclisi olan Meclis-i Âli-i Tanzimat azalığı yapması; 1856 Yılında Hariciye nazırlığına getirilmesi ve 1858'de Sırbistan'a ikinci kez olağanüstü memuriyetle atanması… gibi gelişmelerin temelinde Sırbistan'daki bu ilk başarılı memuriyetinin yattığını söylemek abartı olmaz.

1.5.3.b. Kırım Savaşı Sırasında Edhem Paşa'ya Verilen Bazı Özel Görevler

Kırım Savaşı sırasında Osmanlı ile Müttefik Avrupa Devletleri arasındaki diplomatik ilişkiler daha önceleri benzeri görülmemiş bir yoğunlukta yaşanmaya başlandı. Bu sırada birçok Avrupalı devlet adamları

Osmanlı ülkesine diplomatik ziyaretlerde bulundular[173]. Osmanlı Sultanı da yüzlerce yıllık geleneksel, yerleşik teamüllerin dışına çıkarak İstanbul'daki diplomatik temsilciliklere çeşitli ziyaretlerde bulundu.

Sultan Abdülmecid bu ziyaretlerinde daima en yakınında Edhem Paşa'yı bulunduruyordu. Müttefik kuvvetlerden Fransız ordusunun Davutpaşa'daki birliklerini Haziran 1854'te ziyaret eden Sultan, Mareşal Saint Arnaud ve yakın çevresini Fransızca iltifatlarla karşılarken yanında aynı zamanda Fransızca hocası olan yaveri Edhem Paşa vardı.

Osmanlı tarihinde ilk kez bir padişah tarafından İstanbul'daki bir yabancı devlet elçiliğinin ziyaret edilmesi hadisesinde de Edhem Paşa'yı padişahın hemen yanı başında, en ön safta görmekteyiz. Şöyle ki; Pera'da (Beyoğlu) bulunan Fransız elçiliği tarihinde ilk kez bir Osmanlı sultanını ağırladı. 1854 yılı Kasım ayının hemen başlarında gerçekleştirilen bu sürpriz ziyarette Sultan Abdülmecid'in tercümanlığını en yakınında bulunan Edhem Paşa yaptı. Padişah elçilikte bir-iki saat durduktan sonra tekrar Dolmabahçe Sarayı'na döndü [174].

Padişahın Fransız elçiliğini ziyareti hadisesi zaten gelişmiş olan Osmanlı-Fransız dostluğunu daha da geliştirdi. Sultan Abdülmecid, ülkesinin bekasının özellikle Fransa ve İngiltere ile dostluk sayesinde mümkün olabileceğini biliyordu. Bu bilinçle her iki devletin hükümdarından gelen nişanları kabul ederek Osmanlı tarihine bu anlamda da bir ilk olarak geçti.

İngiltere ve Fransa gibi iki dost ve müttefik devletin liderlerine karşı özenle bir dostluk kurmaya çalışan Sultan Abdülmecid, bu bağlamda 1855 yılı ilkbaharında Fransa İmparatoru III. Napolyon'a karşı girişilen başarısız bir

---

[173] Fransa veliahtı, Avusturya İmparatorunun kardeşi, Belçika Kralının oğulları… gibi önemli politik simâlar İstanbul'a uğramışlardır. Daha fazla bilgi için Bkz. Besim Özcan, "Kırım Harbi Sırasında Bazı Avrupalı Devlet Adamlarının Osmanlı Ülkesini Ziyaretleri (1854-1855)", **OTAM**, S.9, Ankara, 1998, s.288 v.d.

[174] Bu olağandışı ziyaretin ayrıntıları için Bkz. Ubicini, **1855'te Türkiye**, c.1, s.101-102; **Mufassal Osmanlı Tarihi**, c.6, s.3056.

suikast girişiminden dolayı Fransız elçiliğine geçmiş olsun ziyaretine hükümetten birini değil de, doğrudan saraydan birisi olan Edhem Paşa'yı görevlendirdi. Böylece Fransız dostluğuna en yüksek derecede önem verdiğini göstermiş oluyordu[175].

Ayrıca 5 Haziran 1855 tarihinde Paris maslahatgüzarı Hilmi Efendi, İstanbul'dan aldığı padişahın talimatı üzerine, imparatorun sarayına çıkarak, padişahın bu suikast olayından duyduğu üzüntüyü ve yine de imparatora bir şey olmamasından dolayı duyduğu sevinci ifade etti[176].

Karşılıklı siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve sair ilişkilerin bu denli hızlı ve yoğun yaşanması neticesinde Osmanlı sarayında Sultan Abdülmecid'in hususi danışmanlarının başında gelen Mabeyn-i Hümâyûn Feriki Edhem Paşa'ya da bir takım başka hususi ve diplomatik görevler daha tevdi edilmiştir.

Özellikle 1855 yılında Müteffik kuvvetlerin de yardımları sayesinde Ruslara karşı peşpeşe zaferler kazanan Osmanlı Ordusunun muzaffer Serdâr-ı Ekremi Ömer Paşa'ya padişahın hususi mektuplarını (nâme-i hümâyûn) götürme işi Edhem Paşa'ya verildi. Padişahın hususi mektuplarını alan Edhem Paşa, İstanbul'dan özel bir gemi ile Kırım'a doğru yola çıktı ve Kırım'ın en önemli limanı olan Sivastopol önüne kurulmuş olan Osmanlı-Müttefik Karargahına 1855 yılı Haziran sonlarında ulaştı.

Padişah, cepheye gönderilen bu mektuplarının birinde, başta Osmanlı askerlerinin ve "terk-i dâr ve diyâr ile gözlerimizin önünde bizim için kanlarını dökmekte olan müttefik devletlerin askerlerinin hizmet ve ikdamlarından mahzûz ve hoşnûd olduğunu tekrar tebliğ ve tebşîr etmek üzere mütehayyizân-ı ferikân-ı kirâmdan hizmet-i mahsûsa-i mülükânelerinde bulunan saadetlu

---

[175] Söz konusu suikast olayı ve Edhem Paşa'nın elçiliğe gönderilmesi konu ile ilgili 9 Mayıs 1855 tarihli arşiv belgesinde : "..Haşmetlu Fransa İmparatoruna bir İtalyan tarafından atılan kurşun tesadüf etmeyerek merkûm derhal tutulup cezası icra olunmuş idüğü ihbar kılınmasıyla bunun için Mabeyn-i Hümâyûndan Edhem Paşa cânib-i sefarete gönderilerek bu vukuatın nezd-i âlide bâis-i esef olduğu" belirtilmiştir. Bkz. **BOA,** İ.HR.. 120/5918 nolu belge.

[176] **Ceride-i Havadis,** No: 745, s.1.

Edhem Paşa Hazretlerini memur ve tayin buyurmuş" olduğunu belirtmektedir[177].

Cephede Sultanın hususi elçisi sıfatıyla birkaç gün geçiren Edhem Paşa, bu süre zarfında aldığı resmi talimatlar gereğince müttefik orduların başkomutanları ile de görüşmeler yapmıştır. Nitekim Paşa'nın sicil belgesinde: "Kırım'da bulunan Fransa mareşaline bazı irâdât-ı seniyye-i hazret-i padişahîyi tebliğe memûr" edildiğine dikkat çekilmiştir.

Edhem Paşa'nın yapmış olduğu bu kritik vazife neticesinde Kırım'daki müttefik kuvvetler ile Osmanlı askeri heyeti arasındaki bir süredir zayıflamakta olan eş güdüm tekrar güçlendirilmiş ve sağlanan etkin işbirliği sayesinde kısa bir süre sonra Sivastopol Limanı ele geçirilip, Rusların son büyük direnci de kırılmıştır.

Kırım Harbi süresince önce Sırbistan'a; ardından Kırım'a padişahın hususi diplomatik temsilcisi sıfatıyla gönderilmesi ve başkentte kimi diplomatik ziyaretlerde sultanın yanında bulunması Edhem Paşa'nın siyasi kişiliğinin oluşmasına katkıda bulunan ilk tecrübelerdir. Bu tecrübelerdir ki; Kırım Harbi'nin sona ermesinin ve Paris Antlaşmasının imzalanmasından bir süre sonra onun hariciye nazırlığına getirilmesini sağlamıştır. Ancak yine de - ileriki konularda nedenlerini ayrıntılı biçimde ele alacağımız gibi- Edhem Paşa'nın başarılı bir diplomasi kariyerinin bulunduğu söylenemez.

Edhem Paşa'nın politik bir mizaca ya da diplomasi yeteneğine sahip olup olmamasından çok onu padişahın nezdinde önemli bir mevkiye yerleştiren ve Kırım Savaşı gibi hassas bir dönemde sarayın hususi diplomatik temsilcisi haline gelmesini sağlayan şey onun sultana olan samimi sadakatidir. İlave husus olarak dönemin devletlerarası diplomasi dili olan Fransızca'yı çok

[177] **BOA**, A.MKT.UM..199/10 ve 199/34 nolu belgeler ; Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın Bâbıâli'ye gönderdiği 3 Temmuz 1855 tarihli teşekkür mektuplarında Edhem Paşa'nın hususi memuriyetinden duyulan memnuniyet dile getirilmiştir. Bkz. **BOA**, İ.DH.323/20991.

iyi bilmesi; tercümanlıktaki yeteneği de bu görevlere getirilmesinde önemli birer etken olmuştur.

Öyle ki; 1854 yılı sonlarında Meclis-i Âli-i Tanzimat'a aza olarak atandığı ve bu yüksek kurula atananların başka görevler üstlenmemesi prensibi kabul edildiği halde Sultan Abdülmecid tarafından bir yıl daha Mabeyn-i Hümâyûn'daki görevine devam ettirilmesi Edhem Paşa'ya padişah tarafından verilen değeri gösteren çarpıcı bir örnektir.

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE BİR DEVLET ADAMI OLARAK EDHEM PAŞA

"…Gelelim, memleketimizin ticaret ve sanatına! Ma'lûmdur ki, bizim şimdiki ticaret ve sanayimiz hiç hükmündedir. Ahalimiz ticarete süluk etmiyor. Her şeyi ecnebilerden alıp paralarımızı onlara veriyoruz. .Millet-i mütemeddine bize (tenbel Türkler çalışmıyor; terakki edemiyor) diyorlar…"

Basîret, Nu: 374, (26 Mayıs 1871), s.2.

2.1 Meclis-i Âli-i Tanzimat Üyeliği (1854-1859)

2.1.a. Tanzimat Prensiplerinin Koruyucusu Olarak Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın Kuruluşuna Genel Bir Bakış

Edhem Paşa'nın Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın bir azası sıfatıyla yapmış olduğu faaliyetlere geçmeden önce modernleşme tarihimizde mühim bir yer işgal eden bu yüksek kurulun ortaya çıkışını hazırlayan tarihi süreci genel hatlarıyla ortaya koymak gerekiyor

Tezin ilk bölümünde de bahsedildiği üzere, Osmanlı Devleti 1853 yılı sonlarında Rusya tarafından başlatılan ve 1854'te Avrupa'nın bazı devletlerinin de doğrudan müdahil olduğu büyük bir savaşa maruz kaldı. Devletin mevcudiyeti için hayatî önem arz eden bu savaş bile içeride üst düzey yönetici-bürokrasi kesimi arasında birbirine kenetlenmeyi sağlayamadı. Tam tersine temelde iktidarı ele geçirme çabasına dayanan politik iç çekişmeler; Tanzimat'ın yeniliklerini sürdürmekten yana olanlarla; -savaşı da fırsat bilerek- bu yenilik sürecini akamete uğratmak isteyenler arasında yaşandı.

İngiltere ve Fransa gibi iki güçlü Avrupa devletinin desteğiyle iktidarını daha da sağlamlaştırmak isteyen birinci grubun liderliğini Mustafa Reşid Paşa yapmaktadır. Tanzimat'ın reformlarına karşı olmakla itham edilen, eski düzen yanlısı ikinci grup ise Damat Mehmet Ali Paşa'nın liderliğinde saray üzerinde nüfuz kurmaya çalışmıştır.

Yukarıda betimlemeye çalıştığımız, birbirine karşıt bu iki yüksek bürokratik klik arasındaki çatışmalar - biraz da padişahın pasif tutumundan kaynaklanarak- İstanbul'da iyice ayyuka çıktı ve Rusların Sinop baskınını yaptığı sıralarda (1853 Yılı sonları) tehlikeli bir iç çatışma halini aldı. Perde arkasından Damat Mehmet Ali Paşa'nın liderliğindeki bürokrasi tarafından yönlendirildiği kuvvetle muhtemel olan iki bin kadar medrese talebesi (*softa*) Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın azlini isteyerek Babıali'ye ve Şeyhülislamlığa yürümeye kalkıştılar[178].

Olayın ciddiyetinin farkına varan Mustafa Reşit Paşa, hiç geciktirmeden kararlı bir politika ile önce softaları sert cezalarla sindirdikten bir müddet sonra, 1854 yılının ortalarından itibaren, Tanzimat prensiplerine aykırı hareket edenleri yargılamak; o prensipler doğrultusunda yeni nizamnameler hazırlamak ve bu prensiplerin yürütülmesine nezaret etmek amacıyla yüksek bir meclisin kurulmasının gündeme gelmesini sağladı. Çok geçmeden, aynı yıl içerisinde, kurulacak olan bu meclis "Meclis-i Âli-i Tanzimat" ismini alacaktır.

Yukarıda bahsedilen olaydan yıllar önce, 1838 yılında, kurulmuş olan Meclis-i Vâlâ'nın iş yükünün giderek ağırlaşması neticesinde bu yüksek kurulun yetersiz kalması da yeni bir tür yasama ve yargı meclisinin kurulmasını zorunlu kılmaktadır[179].

Nitekim 7 Eylül 1854 tarihinde yayımlanan iradede bir meclis-i cedîd teşkilinin zarurî olduğu; Tanzimat ahkâmının ancak böyle bir meclis sayesinde lâyıkıyla icrâ olunacağı belirtilmektedir[180].

---

178 Softalar Vakasının daha detaylı bir anlatımı için Bkz. Cevdet Paşa, **Tezâkir**, 3. Baskı, Yay., Cavid Baysun, TTK., Ankara, 1991, c.1, s.23 v.d. ; Bu vakadan yıllar sonra bir gün, 27 Ağustos 1858 tarihinde, Babıali'yi ziyaretleri sırasında Sultan Abdülmecid, damadı M.Ali Paşa'yı yüzüne karşı "mukademmâ softaları ayaklandırmakla" bir kez daha suçlamıştır. Bkz. Cevdet Paşa, **a.g.e.,** c.2, s.54; Ayrıca olayın yaşandığı günlerde İstanbul'da bulunan bir Fransız bir görgü tanığının gözlem notları için Bkz. Ubicini, **1855'de Türkiye,** c.2, s.28 v.d.

179 Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.,** s.47.

180 Bkz. **BOA**, 14 Zilkade 1270 tarihli, İ.DH, 306/19484; bu iradenin sureti için ayrıca Bkz. 19 Zilkade 1270 tarihli **Takvim-i Vekayi,** Defa: 508, s.5.

Sonuçta Hicri 1271 senesinin ilk günlerinde (2 Muharrem 1271/25 Eylül 1854) kuruluş çalışmaları tamamlanan yeni meclisin başkanlığına o sıralarda Hüdâvendigâr valiliğinde bulunan Mehmed Emin Âli Paşa getirildi[181]. Azalıklara da Mehmed Rüşdü Paşa, Rıfat Paşa, Hıfzı Paşa, İsmail Paşa ve Fuad Efendi'nin yanı sıra "Ferikân-ı kirâmdan" Edhem Paşa tayin edildi. Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın yazışmalarını yönetmek için bir başkatip (Şahap Bey) ve iki katip (İbrahim ve Celal Bey'ler) istihdam edildiler. Ayrıca bu yeni idari-hukukî yüksek kuruma bir müftü de (Sudurdan Rüşdü Efendi) atandı[182].

Tanzimatın temel ilkeleri çerçevesinde yeni kanunları, nizamnameleri hazırlamak gibi çok önemli bir yasama görevini üstlenmesinin yanı sıra aynı zamanda kötü idare, rüşvet… gibi fiileri işleyen devlet adamlarının yargılandığı en üst mahkeme işlevini gören Tanzimat Meclisi yedi yıl boyunca varlığını devam ettirdikten sonra Meclis-i Vâlâ ile birlikte 14 Temmuz 1861 tarihinde "Meclis-i Âhkâm-ı Adliye" adı altında birleşecektir[183].

2.1.b. Edhem Paşa'nın Meclis-i Âli-i Tanzimat Azalığına Getirilmesi

Tanzimat Meclisinin toplam yedi yıllık(1854-1861) kurumsal varlığı içinde başından itibaren görevlendirilen Edhem Paşa yaklaşık beş yıl görev yapmıştır. Bu durum arşivdeki sicil belgesinde: "Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın bidâyet-i teşkilinde bir müddet dahi oraya müdâvemet etmiştir" cümlesi ile özetlenmiştir. Onun bu yüksek kuruldaki görev süresini kısa bir aradan sonra birbirini takip eden iki dönem halinde incelemek mümkündür:

---

[181] Bkz. Hayrettin Pınar, **a.g.t.,** s.40.

[182] Meclis-i âli-i Tanzimat'ın kurumsal yapısına bakıldığında bir başkan, altı aza ve üç katipten oluşan mütevazi bir kadro ile işe başladığını görülür. Devletin resmi yıllıklarında bu kurumun varlığına ilişkin ilk bilgiler için Bkz. **Salname,** 1272 yılı, s.37.

[183] Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme,** İletişim Yay., 2004, s.66.

a) 1854'te Meclisin kuruluşundan 1856 yılı sonlarında Edhem Paşa'nın hariciye nazırlığına tayin edilmesine dek süren yaklaşık iki yıllık çalışma dönemi.

b) Yaklaşık Yedi aylık Hariciye Nazırlığı arasından sonra(10 Kasım 1856-2 Mayıs 1857) Tanzimat Meclisindeki görevine yeniden dönüşü ve 1859 yılına kadar bu görevini sürdürdüğü ikinci bir iki yıllık çalışma dönemi.

Edhem Paşa'nın Tanzimat Döneminin en önemli hukukî kurulları içerisindeki varlığı yukarıda değinilen Tanzimat Meclisi ile sınırlı kalmayacaktır. Bu dönemin sonuna kadar Tanzimat Meclisinden 1861'de kurulan Meclis-i Âhkâm-ı Adliye'ye ve ardından 1868'de kurulacak olan Şûrâ-yı Devlet'de önemli görevler üstlenecektir. Öyle ki 1876 yılında Şûrâ-yı Devlet'in başına getirilecektir.

İleride her biri ayrıntıları ile birlikte işlenecek olan bu hususların şimdiden belirtilmesinin nedeni, ciddi anlamda Tanzimat'la başlayan modernleşme sürecinin ardında yer alan önemli iç aktörlerden birisi olan, ancak buna rağmen pek de tanınmayan bir şahsiyet olarak Edhem Paşa'nın varlığına dikkat çekmektir.

Batılı anlamda çağdaş bir hukuk devleti olma yolunda adımlar atan ve bu bağlamda idareyi bir ölçüde denetleyici; yürütme ve yasama arasında giderek açılan ayrışmada bir tür en üst yasama organı niteliğindeki Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a Edhem Paşa'nın aza olarak tayinini ve yıllarca devam etmesini sağlayan etkenleri irdelemek gerekirse şu hususlar zikredilebilir:

Aşağıda dipnot olarak kullanılan belgelerde bizzat padişah tarafından satırlara dökülen bir dizi övgülerden de anlaşıldığı üzere Sultan Abdülmecid'in yakînen tanıdığı ve sadakati konusunda emin olduğu devlet adamlarının başında Edhem Paşa gelmektedir. Zira yaklaşık sekiz yıl mabeyn-i hümayunda, yani padişahın en yakınında, bulunan başka bir devlet adamı daha yoktur. Pek tabiidir ki Sultan, sadakatine ve bilgisine güvendiği; aynı zamanda hocası olan

Edhem Paşa'yı dönemin en önemli kurullarına(Encümen-i Dâniş gibi) ve meclislerine(Meclis-i Âlî-i Tanzimat gibi) tayin etmiştir. İşte Edhem Paşa'nın Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a girmesini sağlayan birinci etken budur[184].

Tanzimat reformlarının baş mimarı konumundaki Mustafa Reşid Paşa'nın eski düzen yanlısı devlet adamlarına karşı belki de en zayıf tarafı Batı'yı tanıyan ve reformların gerekliliğini takdir eden reformcu kadronun zayıf olması idi. Henüz reformcu bir yönetici kadronun zayıf olduğu bu devrede Edhem Paşa gibi bir şahsiyet Mustafa Reşid Paşa'nın kolayca vazgeçemeyeceği nitelikte bir bürokrat idi.

Bir kere en başta Fransızca'yı çok iyi bilmesi dolayısıyla Meclis-i Âli- i Tanzimat'ta kendisinden faydalanmak mümkün olabilecekti. Çünkü bu meclis, hukuksal alanda Fransızcadan birçok kanun tercümesi yapacaktır. Ayrıca teknik konulardaki yetkinliği ve önemli resmi görevleri sayesinde edindiği devlet tecrübesi bakımından da ön plana çıkıyordu. Gerek Reşid Paşa ve gerekse de Meclis-i Âli- i Tanzimat reisi Âli Paşa tarafından tercih edilen bir kişi oldu. Bu meclisin yedi yıllık varlığı süresince Edhem Paşa toplam dört yıllık görev süresi ile en uzun görev yapan kişilerin başında gelmektedir.

Edhem Paşa Meclis-i Âli- i Tanzimat azalığının ilk zamanlarında diğer azalara oranla daha geri planda gibi görünmektedir. Bu nispeten pasif durumunun oldukça önemli sebepleri bulunmaktadır. Normalde bu yüksek idarî-hukukî kurul azalarının başka bir görevde istihdamı prensip olarak onaylanmazken ve bu prensip diğer azaların çoğu için işletilirken Edhem Paşa bu genel kuralın dışında bırakılmıştır.

Bir başka deyişle Edhem Paşa, meclisteki ilk bir yılı boyunca aynı anda üç-dört ayrı görevi sürdürmek zorunda bırakılmıştır[185]. Zaten siyasi ve

[184] Nitekim Edhem Paşa Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a tayin edildikten hemen birkaç ay sonra Sultan Abdülmecid tarafından önce Mecidiye nişanının ikinci rütbesi ile ve bu görevde daha bir yılı bile dolmadan söz konusu nişanın en üst rütbesi ile taltif edilmiştir. Bkz. **BOA,** A.DVN.MHM.14/28 ve 19/84 numaralı belgeler.

bürokratik istikrarsızlık sonucu devlet adamlarının sürekli görev değiştirmek zorunda bırakılması ile nitelikli kadro azlığı sebebiyle bir çok kişinin aynı anda değişik görevlere bakmak zorunda kalması Osmanlı modernleşmesinin neden ağır aksak ilerlediğini açıklayan önemli sebeplerden biridir.

Yine de devlet yönetimindeki bütün istikrarsızlıklara ve üstlendiği farklı alanlardaki resmi görevlerinin ağırlığına rağmen Edhem Paşa, Meclis-i Âli-i Tanzimat'tın faaliyetlerinde üzerine düşen görevleri yapmaya gayret gösterdi. Bu çerçevede ilk iş olarak meclisin iç işleyiş kanununun hazırlanmasında çalıştı ve sonuçta 13 Kasım 1854 (21 Safer 1271) tarihli otuz bir maddelik dahili nizamnâme ortaya çıkarıldı[186].

2.1.c. İstanbul – İskenderiye Telgraf Hattının İnşâsı Konusunda Edhem Paşa'nın Rolü

Mesleki kariyerini jeoloji mühendisliği alanında yapan ve dolayısıyla teknik konulardaki bilgisinin yüksek olduğu düşünülen Edhem Paşa'dan Meclis-i Tanzimat'taki azalığı sırasında özellikle teknik konulardan yararlanma yoluna gidildi. Bu bağlamda Edhem Paşa'ya tevdi edilen görev İstanbul ile İskenderiye arasında yapılacak olan telgraf hattı işleri ile ilgilenecek olan komisyona başkanlık etmesidir.

Bir İngiliz vatandaşı olan Mühendis Lionel Gisborne, kardeşleri Francis ve Hartley'in yanı sıra birkaç zengin yatırımcıyı da yanına alarak, dünya

---

[185] İlgili yıllara ait devlet salnâmelerine şöyle bir göz gezdirirsek Edhem Paşa'nın adı ifa etmekte olduğu muhtelif resmi vazifelerle karşımıza çıkacaktır. Örneğin, 1272/1855 salnamesinde sayfa 29'da Encümen-i Daniş'te dahili aza; sayfa 33'te Mabeyn-i Hümayun'da ferik ve sayfa 37'de Meclis-i Âli-i Tanzimat'ta aza olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. **Salnâme,** 1272 yılı, s.29,33, 37.

[186] Devletin mevcud nizamâtının ıslahı, tahkimi ve iktiza eden yeni kanun ve nizamâtın dahi müceddeden tanzimi için teşkîl olunmuş olan Meclis-i Âli-i Tanzimatın dahili nizamnâmesi için Bkz. **Ceride-i Havadis,** No: 731 ve 732.

çapında büyük telgraf hatları inşa etmek üzere 1853'te The Eastern Telgraph Company (ETC) adında bir şirket kurmuştu[187].

Bu şirket 1855 yılının başlarında iki büyük yatırım teklifi ile Bâbıâli'ye müracaat etti. Bunlardan biri Kızıldeniz- Hindistan Telgraf hattı; diğeri ise –asıl konumuzu teşkil eden- Çanakkale Boğazı'nın güney ağzından Mısır'daki İskenderiye'ye kadar denizaltından telgraf hattı döşeme projesi idi.

İstanbul- İskenderiye Hattı inşası için yapılmış olan başvuru konusunda Osmanlı Hükümeti, konuyu inceleme ve görüş belirtmeleri için 31 Ocak 1855 tarihinde Meclis-i Âli- i Tanzimat'a havale etti[188].

Edhem Paşa'nın Meclis-i Âli- i Tanzimat azası olarak ilk kritik görevi olan bu olayın (İstanbul-İskenderiye hattının inşâsı meselesi) gelişim detaylarına girmeden önce Osmanlı'da telgrafın başlaması ile ilgili genel birkaç noktaya değinmek, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak bakımından yerinde olacaktır.

Osmanlı Devleti, telgrafla tanışma zamanlaması bakımından dünyanın en ileri ülkesi olan İngiltere'den bile pek geri kalmamıştır. 1839'de ilk telgraf hattının İngiltere'de döşendiğini göz önüne alırsak, 1850'lerin ortalarında telgraf hatları ile donanan Osmanlı memleketinin sadece on beş yıl kadar geri kaldığı sonucu ortaya çıkar[189].

---

[187] Yıllarca İngiliz devletinde bir mühendis olarak muhtelif yerlerde görev yapan; aynı zamanda diplomatik görevler de üstlenmiş olan L. Gisborne'ın biyografisi ve şirketi hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Suliman Shahvar, **The Formation of The İndo-European Telegraph Line: Britain, Ottoman and Persia 1855-1865**, (Un Published phD Thessis), SOAS, University of London, p. 39-43, 519-520.

[188] Oldukça büyük bir proje olan İstanbul-İskenderiye telgraf hattı konusunu bir tür bilirkişi sıfatıyla görüşecek olan ve Meclis-i âli-i Tanzimat bünyesinde kurulan komisyonda Mühendis Edhem Paşa'nın yanı sıra Kimyager Derviş ve Tophane-i Amire'den Halil Paşa gibi kişiler görevlendirilmiştir. Bkz. **BOA**, HR.MKT.100/56.

[189] Yukarıda dipnot olarak kullandığımız tezde ilk düzenli telgraf haberleşmesinin Padington – Londra arasında başladığı belirtiliyor(p.31). Oysa N. Yazıcı konu ile ilgili bir makalesinde ilk telgraf haberleşmesinin Amerika'da, Washington – Baltimore arasında başladığını iddia etmektedir. Bkz. Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Telgraf Teşkilatı", **TCTA**, c.6, İletişim Yay., İstanbul, 1985. s.1647.

Bilindiği üzere Kırım Savaşının bütün hızıyla sürdüğü 1854-55 yıllarında Osmanlı memleketi iletişim teknolojisinde dönemin en yeni icadı olan telgraf hatları ile tanıştı. Zaten Telgraf hatlarının dünyada ilk yaygınlaşması da büyük ölçüde bu savaş sayesinde oldu. Özellikle savaş ortamında askeri haberleşmelerin seri yapılabilmesi gibi hayati bir gereklilik ancak telgraf hatları ile mümkün olmuştur.

Döneminin en yeni teknolojik icadı olarak iletişimde devrim yapan telgrafçılığın Osmanlı'da tanınmasını sağlayanlar ise hiç şüphesiz ki Kırım Savaşında Batılı müttefiklerimiz olan Fransızlar ve İngilizlerden başkası değildi[190].

Osmanlı memleketinde telgraf hattı kurulması konusunda İstanbul'a gelip bir dizi görüşmeler yapan ve bu konuda ilk imtiyazları koparanlar Fransızlardır. Dönemin sadrazamı Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın olumlu yaklaşması üzerine 1854 yılı Haziran'ında İstanbul-Edirne-Şumnu telgraf hattını kurma imtiyazı Mösyö De La Rue adlı Fransız vatandaşa verildi ve bir yıl içerisinde açılan bu hat Osmanlı Devletinde tamamlanan ilk telgraf hattı oldu. Şark Dünyası üzerinde bir çok alanda dev yatırımlara girişen Batı'nın Osmanlı memleketinde telgraf hattı döşeme faaliyetleri kısa bir süre içerisinde çok büyük ilerlemeler kaydetti[191].

Osmanlı'da telgrafçılığın başlaması hakkındaki bu genel değerlendirmeden sonra Edhem Paşa'nın başkanlığında toplanan ve İstanbul-

---

190 Bu tezde konu ile ilgili kullanılan arşiv belgelerinin haricinde ayrıca yararlanılan bazı kaynakları şöyle sıralanabilir: Aziz Akıncan, **Türkiye'de Posta ve Telgrafçılık** ; A.Baha Gökoğlu, **Batı ve Doğuda Telgrafçılık Nasıl Doğdu: Yurdumuzda Telgrafçılık, İlk Hatlar, İlk Telgraf Tarifesi**, İstanbul, 1935; Roderic H. Davison, "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi", **OTAM**, S.14, 2003, s.347; Ayrıca telgraf hatlarının özerk Sırbistan'a da bağlanması için Bkz. Diren Çakılcı, "Osmanlı-Avrupa Telgraf Hatlarında Sırbistan Emaretinin Rolü", **OTAM**, S.34, Güz 2013, s.59-81.

191 1855-1865 arasındaki on yıl içerisinde Osmanlı topraklarındaki telgraf hattının uzunluğu 13750 kilometreye çıkartılmış ve bu süre zarfında telgraf merkezi sayısı 135'i bulmuştur. Bkz. Agaton Efendi, "Memâlik-i Mahrûsede Telgraf Hatlarının İstatistiki", **Hakayık ül Vekâyi Gazetesi**, No: 435, s.2 ; No:438, s.3.

İskenderiye arasında telgraf hattı döşenmesi konusunu görüşen komisyonun faaliyetlerine dönülecek olursa, söz konusu komisyonun 1855 Yılı Şubat - Mart aylarında yaklaşık iki aya boyunca konuyu görüşmek için defalarca toplandığı görülmektedir[192].

Doğu Akdeniz üzerinden en önemli sömürgesi olan Hindistan'a güvenli ulaşmaya büyük bir önem veren İngiltere'nin ayrıca önem verdiği büyük projelerden birisi de bu bölgeye döşeyeceği ve ileride Hindistan'a kadar uzatmayı planladığı telgraf hatları vasıtasıyla kontrolünü pekiştirmekti. Bu amaçla İngiltere, Gisborne örneğinde olduğu kendi vatandaşlarına imtiyazlar vermesi için Osmanlı hükümetini sıkıştırmakta idi. Gisborne'ın şirketi ETC'ye Bâbıâli kapılarını açtıran; Osmanlı Devletinden imtiyaz koparmasını sağlayan kişi ise İstanbul'daki İngiltere Sefiri Lord Strafford Canning'dir[193].

Büyük müttefik İngiltere'yi gücendirmek istemeyen hükümet de olumlu görüş bildirmesi konusunda Meclis-i Âli- i Tanzimat bünyesinde ve Edhem Paşa riyâsetinde toplanan komisyonu sıkıştırmakta idi. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, daha önce Fransızlara da telgraf hattı inşa etme imtiyazının tanınmış olması; İngilizlere de böyle bir imtiyazın verilmesini adeta mecbur kılıyordu.

Bütün bu tazyikler altında bulunmasına rağmen, söz konusu komisyon mezkûr talebi enine boyuna tartıştı. Komisyon başkanı Edhem Paşa, deniz altından geçecek olan hattın inşasına İstanbul'dan başlanması; bu hat tamamlanmadan başka bir imtiyaz verilmemesi ve hattın seri bir biçimde inşâ edilmesi konusunda görüş bildirdi[194].

---

192 Konu ile ilgili yapılan toplantılar için Bkz. **BOA**, HR.MKT.100/82 ; 101/88 nolu belgeler.

193 ETC ile Strafford arasında yapılan yoğun yazışmalar ve sefirin bu alanda yaptığı sıkı iş takibi için Bkz. Shahvar, **a.g.t.,** s.41 v.d.

194 Edhem Paşa'nın memleket menfaatlerini gözetmek adına ileride de sergileyeceği kılı kırk yaran titizliği, sağlam ve dürüst iş yapma konusundaki hassasiyeti Osmanlı Devletini sömürmeyi adeta bir hak gibi gören kimi Batılılarca "Yabancı düşmanı" olarak itham edilmesine yol açacaktır. Bu türden bir itham için Bkz. Mordtman, **a.g.e.**, s.394.

Neticede son bir kez daha toplanan komisyon, Gisborne'nın imtiyaz talebini kabul ederek, ihale şartlarını içeren sözleşmeyi hükümete sundu ve Osmanlı Hükümeti ile İngiliz Lionel Gisborne arasında 26 Mart 1855 tarihinde İstanbul- İskenderiye Telgraf Hattı Sözleşmesi imzalandı [195].

Sözü edilen telgraf hattının bundan sonraki akıbeti, ilerleme ve neticelendirme işlemi bu tezin esas konusunun dışında kaldığından detayına girmemekle beraber konu şöyle bağlanabilir:

Hükümet ilk olarak bu yeni sözleşme ve başlayacak inşaat faaliyetleri konusunda Mısır Valisi'ni haberdar etti. 22 Haziran 1855 tarihli yazıda validen herhangi bir engel, bir güçlük yaşanmaması ve hattı inşa edecek olanlara kolaylık sağlanması istendi[196]

Daha bu hattın inşaatının ilk safhasında iken Bir başka İngiliz yatırımcı grubu 1856'da Adriyatik, Kıbrıs, İskenderiye, Suriye, Irak, İran Körfezi yoluyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun çoğundan geçen bir Hindistan hattı önerisi ortaya attı. İngiltere gerçek amacını her geçen gün daha sârih bir biçimde ortaya koyuyordu. Ancak Bâbıâli, söz konusu hattın bitirilmesinde ısrar etti.

İmtiyaz sahibi Gisborne, sözleşmenin hilâfına İstanbul-İskenderiye telgraf hattının yapımına İstanbul'dan değil de; İskenderiye'den başladı. Bâbıâli bu konuda ısrarcı olmayarak bir anlamda durumu kabullendi. Sonunda mezkûr hattın inşâsı yaklaşık beş yıl içerisinde(1855-1860) büyük ölçüde tamamlandı. Böylece 1860'ların başlarına gelindiğinde artık bütün Yakın Doğu ve Akdeniz çevresi İngilizlerin iletişim ağının içerisine dahil olmuş oluyor. Bu durum İngiltere'nin yaklaşık yirmi yıl sonra başlayacak olan doğrudan işgaline hizmet etmiş olacaktır[197].

---

[195] Bkz. **BOA,** A.AMD. 54/27 ; İ.MMS. 4/153.

[196] Mısır Valisi Mehmed Said Paşa'ya gönderilen emirnâmenin bir sureti için Bkz. **BOA,** HR.MKT. 110/8 nolu belge.

[197] Davison, **a.g.m**., s.386.

2.1.d. Edhem Paşa'nın Mabeyn-i Hümâyûn'daki Görevinden Ayrılması

Kuruluşundan kısa bir süre sonra Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın iş yükü giderek ağırlaştı. Devleti ve toplumu ilgilendiren bütün adli ve idari işlerin son mercii statüsündeki bu yüksek kurulda görev yapanlar da yoğun bir çalışma temposuna dahil oldular.

Dolayısıyla söz konusu meclisin azalarının başka vazifelerle meşgul olmaması icap ediyordu. Bu icabın bir gereği olarak Edhem Paşa, aralıksız yedi yıldan fazla görev yaptığı saraydan ayrılmak zorunda kaldı. Kırım Savaşının bir antlaşma ile sonuçlanmak üzere olduğu 1856 yılının başlarında (Hicri 1272 yılının ortaları) saraydan alınan Edhem Paşa yedi bin beş yüz kuruş maaş ile artık bundan sonraki tek görev yeri olan Meclis-i Âli-i Tanzimat'a dönüş yaptı[198].

Edhem Paşa'nın Mabeyn-i Hümâyûn'daki işine son verilmesi konusunda, o sıralar İstanbul'da bulunan bir yabancı gözlemci olan Fransız Destrilhes'e bakılırsa, Mustafa Reşid Paşa ile yetiştirmeleri Âli ve Fuat Paşa arasındaki çekişmenin M. Reşid Paşa tarafında yer aldığı iddia edilen Edhem Paşa'ya kesilmiş bir cezalandırma faturasıdır. Güya iktidarı ellerine geçirmeye çalışan paşalar, Edhem'in azledilmesini sağlamakla, eski üstadları M. Reşid Paşa'nın saray üzerindeki nüfuzunu azaltmış oldular[199].

Muhtemelen yukarıda ismini belirttiğimiz kaynak kişinin etkisinde kalan Ercüment Kuran da ansiklopedik bir madde olarak kaleme aldığı "Ibrahim Edhem Pasha" başlıklı makalesinde onun bir saray entrikası sonucu saraydaki

---

[198] Bkz. **BOA,** DH SAİD 2/218 (29 Z 1232).

[199] Komplolara, kulis faaliyetlerine eserinde fazlaca yer veren, ancak iddia ettiği çoğu şeyi kanıtlayacak belgeler ortaya koymayan Destrilhes'e göre " ….M.Reşid Paşa, Edhem'i saraydaki sadık adamı olarak görmekte ve Sultan Abdülmecid'in danışmanlığını yapan Edhem Paşa da M. Reşid Paşa'nın saraydaki gözü-kulağı gibi hareket etmektedir…" Bu iddialar için Bkz. Destrilhes, **Confidence Sur La Turquie**, Paris, 1855, p.78.

görevinden uzaklaştırıldığını belirtmiştir. Ancak Kuran, tam olarak bu "entrika"nın nasıl bir şey olduğunu açıklayamamıştır[200].

Genel olarak bakıldığında Osmanlı başkentinde hemen her zaman konjoktürel anlamda oluşan ve kısa aralıklarla değişen belli-belirsiz güç odakları arasında iktidar çekişmeleri var olagelmiştir. Nitekim 1853 yılında Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın kuruluşunun bizzat kendisi de bir reformcu ve reform karşıtı mücadelenin reformcular lehine bir kazanımı idi. İktidar çekişmesinin bu tarihten (1853 yılından) iki-üç yıl sonra reformcu bürokratlar arasında da bir ölçüde yaşandığı kabul edilebilir. Lâkin bu genel söylem Edhem Paşa'nın saraydan ayrılması özelinde çok fazla somut verilerle açıklanamaz. O bakımdan yukarıda verilen kaynakların iddiaları ikna edici delillere dayanmaktan uzaktır.

İddiaların ötesine geçip, daha somut veriler ışığında ve tutarlı bir mantık örgüsü içerisinde değerlendirildiği vakit, Edhem Paşa'nın saraydan çıkma hadisesinin onun padişahın gözünde düşüşü anlamına gelmediğini bu olaydan sadece birkaç ay sonra kendisine vezirlik rütbesi ve hariciye nazırlığının tevdi edilmesinden bile anlamak mümkündür. Kaldı ki, Meclis-i Âli-i Tanzimat azalarının hemen hiç biri başka bir vazife ile meşgul olmazken Edhem Paşa'nın aynı anda birçok resmi vazifeyi sürdürmesi zaten beklenemezdi. Bu açıdan bakılırsa, üzerindeki diğer görevlerin alınması hem meclisi, hem de onun bir azası olarak Edhem Paşa'yı rahatlatmış oldu.

Edhem Paşa'nın bu süreçte yapmış olduğu vazifeler ve giderek resmi kariyerinde katettiği yükseliş yabancı devletlerin de dikkatini çekmeye başlamıştır. Bu bürokratik yükselişin bir neticesi olarak ilk kez bir yabancı devlet tarafından kendisine nişan verilmiştir. Kırım Savaşında Osmanlı

[200] Bkz. Ercümend Kuran, "İbrahim Edhem Pasha", **EI**, Leiden, 1986, v.III, p.993.

Devleti'nin küçük müttefiği olan Sardunya Krallığı, Edhem Paşa'ya da Saint Morlis Lazar Nişanının Komandor tabir olunan en üst nişanını takdim etti[201].

Edhem Paşa'nın yalnızca Meclis-i Âli-i Tanzimat azası görevi ile meclise tam zamanlı dönüş yaptığı, bir başka deyişle saraydaki görevinden alındığı sıralarda Osmanlı Devleti hem içeride hem de dışarıda tarihi olaylar yaşamaktaydı. Kırım Savaşı nihayet Osmanlının ve müttefiklerinin zaferleri ile sona doğru yaklaştı. Ancak durum yine de Osmanlı sultanı için rahat sayılamazdı. Padişah, bu hassas dönemde bütün yoğun diplomatik trafiği Osmanlı adına yönetme görevini Âli ve Fuat Paşa'lara havale etmiş bulunuyordu.

Rusya ile Müttefik Devletler arasında ilk olarak 1 Şubat 1856'da Viyana'da sulha yönelik bir ön protokol imzalanmış; üç hafta sonra ise (25 Şubat) sulh için Paris'te uluslar arası bir kongre açılmıştır. Kongreye Ali Paşa da Osmanlı baş murahhası sıfatıyla katılmış ve bir ayı aşan çetin müzakerelerden sonra 30 Mart 1856 tarihinde Paris Barış Antlaşması imzalanmıştır[202].

Daha Paris'te barış müzakerelerinin başlamasına bir hafta kala, 18 Şubat 1856 tarihinde, İstanbul'da Sultan Abdülmecid tarafından özellikle Gayrimüslimlerin hukuki durumlarını iyileştiren bir hatt-ı hümâyun yayınlandı[203]. Tarihimizde "Islahat Fermanı" olarak adlandırılan bu belge her ne kadar yabancı devletlerin Osmanlı içişlerine müdahalelerini engellemek

---

[201] Bkz. **Ceride-i Havadis,** No: 793, 23 Şevval 1272/27.06.1856, s.1.

[202] Bu sürecin detayları için Bkz. İ.Hami Danişmend, **a.g.e.,** c.4, s.173 v.d.; Armaoğlu, **a.g.e.,** s. 247 v.d. ; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi,** V.Cilt, TTK Yay., Ankara, 1988, s. 241 v.d. ; Otuz dört maddelik Paris Barış Antlaşmasının tam metni için Bkz. **Mecmua-i Muahedat,** c.4, s.242-258 ; **Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı**, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayını, Ankara, 2006, s.96-109.

[203] 11 Cemaziyel ahir 1272 (18.02.1856) tarihli bu Hatt-ı Hümayununun tam metni için Bkz. **Düstur**, I.Tertip, İstanbul, 1289, c.1, s. 7-14 ; Ayrıca Islahat Fermanının tenkitli bir tam metin incelemesini yapan yakın tarihli bir çalışma için Bkz. Musa Gümüş, "Anayasal Meşruti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanının Tam Metin İncelemesi", **Bilig**, S.47, Güz/2008, s.215-240.

amacı ile yayınlandıysa da kısa bir süre içerisinde tam tersi sonuçlar doğurmuştur[204].

Fermanın yayımlanmasından daha birkaç ay önce padişahın sarayındaki önemli danışmanlarının başında gelen Edhem Paşa, fermanın hazırlanması ve yayımlanması sırasında saraydan uzaklaştırılmış bulunuyordu. Dolayısıyla dönüm noktası niteliğindeki bu mühim bildirinin hazırlanmasında herhangi bir rolü olmadı. Onun özel olarak bu ferman hakkında neler düşündüğünü ortaya koyan herhangi bir belgeye sahip değilsek bile dış müdahalelere karşı genel tavrı bilinen biri olarak Islahat Fermanını desteklemediği sonucuna varılabilir. Zaten bütün bu süreçlerde Ali Paşa'nın ekibinde yer almaması da ıslahat fermanına mesafesini ortaya koyan dikkat çekici bir durumdur.

1856 yılının ilk yarısını kapsayan yoğun diplomasi ve içerideki hareketlilik sürecinde gerek Meclis-i Âli-i Tanzimat ve gerek onun azalarından Edhem Paşa bağlamında kayda değer bir gelişme yaşanmamıştır. Edhem Paşa bu zaman diliminde söz konusu meclisin bir azası olarak kurumun rutin işleyişi içerisinde yerini almıştır.

2.2. Hariciye Nazırlığına Atanması ve Çalışmaları (1856-1857)

Kırım Zaferinin kesinleşmesi üzerine Osmanlı Devleti'nde bilhassa padişah nezdinde 1856 yılı başlarında devletin geleceği konusunda belirgin bir iyimserlik havası oluşmuştu. Memleketini geleneksel şeriat anlayışının dışına çıkarmayı dahi göze alarak çağdaş Batı hukuk temelinde yeniden ayağa kalkındırabileceğine inanan ve bu yolda kanun önünde Müslim- Gayrimüslim eşitliğini içeren bir hatt-ı hümayun ilan eden Sultan Abdülmecid, çok geçmeden derin bir iç ve dış çıkmazla karşı karşıya olduğunu gördü.

Padişahın kendi iradesiyle ve kendi ülkesinin iç durumunu ıslah etmek amacıyla ilan ettiği ferman, devletlerarası bir antlaşma olan Paris Antlaşmasının

[204] Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", **DİA**, c.19, Ankara, 1999, s.185-190.

dokuzuncu maddesine gayet yoruma açık ifadelerle eklemlenmek suretiyle dış müdahalelere bir nevi kapı aralanmış oldu[205].

Öte yandan birbirleri ile müttefik görünen İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuz rekabeti özellikle Kırım Savaşı'ndan hemen sonra iyice kendini hissettirmiş ve bu rekabet padişahı derin tereddütler içerisinde bırakırken; reformcu devlet adamları arasında da belirgin gruplaşmalar meydana çıkarmıştı[206].

Söz konusu iki devletin İstanbul'daki büyükelçileri vasıtasıyla Saray ve Bâbıâli üzerinde kurdukları baskı ve bunun bir uzantısı olarak merkez bürokrasisi arasında yükselen gruplaşmalara(İngiliz yanlıları ile Fransız yanlıları başta olmak üzere) bir de Islahat Fermanı'ndan özellikle Müslüman ahalinin duyduğu rahatsızlıklar eklenince İstanbul'da sık sık hükümet değişikliklerine gidildi.

Yaklaşık bir buçuk yıl sadarette kaldıktan sonra Âli Paşa, 1 Kasım 1856 tarihinde azledilerek yerine Mustafa Reşid Paşa sadrazam tayin edildi[207]. Daha önceki yıllarda dört kez sadarete tayin edilen Paşa'nın bu beşinci sadaret dönemi aynı zamanda Edhem Paşa'nın ilk ve son kez hariciye nazırlığına getirildiği dönemdir.

Deneyimli bir devlet adamı olmanın sorumluluğu ile görevine başlayan M. Reşid Paşa, reformcu bürokrasi arasındaki ihtilafları gidermek, içeride birlik görüntüsü vermek ve de tecrübelerinden istifade etmek amacıyla Âli ve Fuad Paşa'lardan yararlanmak istediyse de bir sonuç alamadı.

---

[205] Görünüşte padişahın kendiliğinden yayımlamış olduğu bu ferman gerçekte İngiltere, Fransa ve Avusturya tarafından Osmanlı Devletine önerilmişti. Bkz. Vakur Versan, "Osmanlı Devletinde Tanzimattan Sonra Batı Devletler Hukukunun Benimsenmesi", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç,** TTK Basımevi, Ankara, 1999, s. 109.

[206] Mustafa Reşid Paşa'nın eski öğrencileri ve aynı zamanda yeni rakipleri olan Âli-Fuad Paşalara yönelik sert eleştirileri için Bkz. Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, çev., Ali Reşad, Kaknüs Yay., İstanbul, 1999, s.138 v.d.

[207] M.Reşid Paşa'nın sadarete tayini ile ilgili hatt-ı hümayun için Bkz. **Takvim-i Vekayi**, No: 546, s.1 ; Ayrıca bu tayinin tarihi için Bkz. M.Süreyya, **Sicill-i Osmani,** c.1, s.270; c.5, s.1385.

Dönemin tanığı ve aynı zamanda tarafı olan Tarihçi Ahmet Cevdet Efendi'nin: "… Ol vakit Ali ve Fuad Paşa'lardan başka Hariciye nezaretine şâyân zevât yok idi…"sözleri ile değindiği bu iki paşa'dan önceki kabinenin Hariciye Nazırı Fuad Paşa, ısrarlara rağmen M. Reşid Paşa hükümetinde göreve devam edemeyeceğini belirterek istifasını sundu[208].

Dönemin bir diğer tanığı olan Salih Hayri, Kırım Savaşı üzerine yazmış olduğu manzum eserinde devletin üst yönetim kademesindeki adamlar arasında ittihadın yerini hizipleşmeye bıraktığını, bunun sonucunda Edhem Paşa'nın hariciye nazırlığına geldiğini şu dizelerle ortaya koymuştur:

"… Sadr-ı Âli maâli ensâb / İnfisal eyledi hasbe'l-îcâb / Defa-i hâmisede sadr-ı ârâ / Olup ez-cümle Reşid ül vükelâ / Politika da değişip devlette / İttihat olmayarak hey'ette / Çekilip Rüştü Mehemmed Paşa / Yâni serasker-i satvet-pirâ /Yerine nasb-ı Rıza Paşa'nın / Defa-i râbiasıdır anın / Hariciye dahi bi'l-istifa / Nâzır olmuş iken Âli Paşa / Der-akab afvına edip istircâ / Geldi ol mansıba Edhem Paşa…"[209].

Mustafa Reşid Paşa, Padişah nezdinde girişimlerde bulunarak, Âli Paşa'nın nazırlığa tayinini sağladı. Bir dönem kendisini yetiştiren, kollayan ve resmi görevlerde yükselmesini sağlayan eski efendisi ile yollarını kesin bir biçimde ayırmış bulunan Âli Paşa, üstlenmesi için adeta zorlandığı Hariciye Nazırlığında sadece beş gün kaldıktan sonra 25 Kasım 1856 tarihinde istifasını verdi[210].

Âli ve Fuad ikilisinin kendisinden kesin olarak yüz çevirmesi üzerine Sadrazam M. Reşid Paşa, hariciye nazırlığına en uygun aday olarak Edhem Paşa'yı öne çıkardı. Zaten görevi başından beri istememiş olan Âli Paşa'nın "affını isteyip" istifasını sunduğu gün Edhem Paşa, bir hatt-ı hümâyûnla önce vezâret rütbesine yükseltildi ve aynı gün hariciye nazırlığına tayin edildi[211].

---

[208] Cevdet Paşa, **Tezakir**, 3. Bs., Yay. Haz. Cavid Baysun, TTK, Ankara, 1991, c.2, s.22.

[209] Salih Hayri, **a.g.e.,** s.290.

[210] Bkz. **Salnâme-i Nezaret-i Hariciye**, Hicri 1306 Senesi, 2. Defa, Matbaa-i Osmaniye, s.69 ; Ali Rıza- Mehmed Galib, **Geçen Asırda Devlet Adamlarımız,** Haz. F.Çetin Derin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, c.2., s.42.

[211] 1856 Senesi Edhem Paşa'nın siyasi hayatında en önemli dönüm yıllarından biridir. Bu yılda askeri görevden çıkarılıp, artık tamamen siyasi hayata atılmış ve Osmanlı Devletinin birinci

Söz konusu tayin yazısında: "Ali Paşa diğer bir hizmette istihdamı hakkında olan ricasını tekrar etmiş olduğundan…" istifasının kabul edildiği hatırlatılmakta ve devamla "umûr-u hariciye nezâretinin malumât-ı zâtiye ashabı olması cihetiyle uhdesine rütbe-i vezâret tevcih olunarak ferik Edhem Paşa'ya ihâle kılındığı…" ilan edilmektedir[212].

Edhem Paşa her ne kadar padişahın da yakından bildiği, güvendiği bir kişi olsa da, hariciye nazırı tayin edildiği ana dek siyasi-diplomatik görevlerde önemli bir tecrübeye sahip bulunmuyordu. Son Sadrazamlar'ın yazarı İnal'ın da dikkat çektiği gibi çok derin bir siyasi mâlûmat ve siyasi tecrübe gerektiren hariciye nazırlığı görevine tayin yazısında "malûmat-ı zâtiye"si cihetiyle bu göreve getirildiğinin vurgulanmış olması hayli ilginç bir yaklaşımdır[213]. Oysa bundan daha bir hafta önce Âli Paşa'nın tayin edilmesi ile ilgili hatt-ı hümâyûnda, paşanın "umûr-u hariciyeye vukufu cihetiyle" hariciye nazırlığına tayin edildiğinin altı çizilmişti. "Şahsi bilgi ve beceri" anlamına gelen "malûmat-ı zâtiye" deyimiyle kastedilen husus herhalde Avrupa'da eğitim almış olması, Fransızca'ya ileri düzeyde hakimiyeti, padişahın bir tür danışmanı olarak dış dünyadaki gelişmeleri sürekli takip etmesi ve on yıldan fazla bir süredir bulunduğu resmi görevlerde edindiği tecrübelerdir.

İçerideki bu hükümet değişikliğinin Avrupa devletlerine yansımasına bakıldığında ise, olayla en çok ilgili görünen iki devlet İngiltere ve Fransa olarak dikkat çekmektedir ve İngiltere şimdilik istediğini elde etmiş görünmektedir.

---

sınıf paşaları arasındaki yerini almıştır. Edhem Paşa hazırlamış olduğu hususi armasının altında kariyerinde önemli bir yıl olarak "1856" rakamına yer vermiştir. Bkz. **EK-5**

[212] Edhem Paşa'nın hariciye nazırı olarak tayin edildiğine dair hatt-ı hümayun için Bkz. **BOA**, HAT 1648/6; Harciye Nazırı Edhem Paşa'nın vezaret menşuru kendisine 7 Aralık 1856 tarihinde takdim edilmiştir. Bkz. **BOA**, İ.DH. 362/23950 ; Ayrıca Hariciye Nazırlığına tayini ile ilgili hattın basına verilmiş bir sureti için Bkz. 14 Aralık 1856(16 Rebiülahir 1273) tarihli **Takvim-i Vekayi**, No: 547, s. 1.

[213] "Edhem Paşa hakkında mâlûmat-ı fenniye ashabından denilse idi hakikatte tamamıyla tevafuk ederdi". Bkz. İnal, **a.g.e**., s.604 v.d.

Şöyle ki; M. Reşid Paşa'nın sadarete tayini ile birlikte yaşanan kabine değişikliğinin arka planında etkin bir rol oynamış olan İngiltere'nin İstanbul büyük elçisi Lord Straford, Ali - Fuat Paşa ikilisinin kabine dışında kalmalarının kesinleşmesi ve nihayetinde Edhem Paşa'nın hariciye nazırlığına atanması üzerine bir tür diplomatik zaferi olarak yorumladığı bu olayı devletine ulaştıran ilk kişi olmuştur.

Lord Straford, aynı zamanda Londra'daki Osmanlı sefiri Kostaki Musurus Efendi'yi de Osmanlı Devletinden bile önce durumdan haberdar etmiştir[214]. Büyük elçi, yeni hariciye nazırı Edhem Paşa'dan da sitâyişle bahsetmekte ve onun sahip olduğu yüksek bilgi donanımı ile Osmanlı Devletinin istikbâlinde önemli bir rol oynayacağını tahmin etmektedir.

Ne var ki; inkırâz halinde bulunan, istikrarını kaybetmiş, şirâzesi bozulmuş bir devlet mekanizması içinde siyasilerin ve bürokrasi kesiminin durmadan yer değişikliğine uğratıldığı Osmanlı Devletinde Edhem Paşa gibi disiplinli ve prensiplere sahip bir adam özellikle siyasi yaşamda önemli bir rol oynayamayacaktır.

Yine de kişiyi en iyi değerlendirme aracı, yaptığı icraatlardır gerçeğinden yola çıkarak Edhem Paşa'nın hariciye nazırlığı süresince neler yaptığına, ya da yapmaya çalıştığına bakmak gerekiyor.

2.2.1. Birleşik Romanya Yolunda Bir Basamak Olarak Memleketeyn Meselesi(1856-1858)

Edhem Paşa'nın hariciye nazırlığında karşılaştığı en önemli iç ve dış mesele "Memleketeyn Meselesi" olarak adlandırılan Eflak ve Boğdan

[214] Büyükelçinin M. Reşid Paşa Kabinesindeki son değişiklikler hakkında bilgi veren 25 Kasım 1856 tarihli telgrafı için Bkz. **BOA**, HR.SFR.30/4.

Prenslikleri'nin birleştirilmesi meselesidir[215]. Bu aynı zamanda 1856 Paris Antlaşması ile Avrupa devletler hukuku sisteminin içerisine dahil edilen Osmanlı Devleti'nin ilk ciddi diplomatik sınavıdır.

Tarihin seyri içerisinde Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı hakimiyetinde geçen yüzlerce yıllık geçmişini bir tarafa bırakıp, sadece konumuzun daha iyi anlaşılmasını sağlaması için XIX. yüzyılın başlarından ortalarına kadar Bâbıâli ile Prenslikler arasındaki ilişkilere bir göz atmakta fayda vardır. Bu yakın tarih aralığını gösteren mercekten bakıldığında milliyetçi uyanışın her iki prenslikte de giderek yükselişe geçtiği bir gerçektir.

Osmanlı padişahları tarafından XVIII. yüzyıldan 1820 yılının başlarına kadar kesintisiz olarak İstanbul'daki Fenerli Rum Beylerinin yönetimine verilen Eflak-Boğdan'ın halkı Grek - Rum değil; Latin - Rumen bir kökenden gelmekte ve bu ithal valileri doğal olarak yabancı bulmakta idiler. Üstelik bu valilerden sonuncusu olan Aleksandır İpsilanti, bu coğrafyada bir ayrılıkçı Rum isyanına kalkışınca, bu durum Rum valilerin bölgedeki idaresinin kesin olarak sonunu getirdi[216].

1821'den itibaren yeniden Romen prens tayinine yönelen Babıali, Eflak'a Grigore Ghika'yı atadı(1822-1828). Ancak XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı karşısında kazandığı askeri zaferlerin neticesinde Rusya, Memleketeyn üzerinde hâmi(koruyucu) bir devlet haline geldi. Burası (Memleketeyn), Osmanlı idaresinde ancak Rus himayesinde bir yerdir artık. Alexander Ghica(1834-1842), George Bibescu(1842-1848) gibi Eflak prensleri ve Boğdan

---

[215] Osmanlı devletinin kuruluş döneminden başlayarak Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı karşısındaki durumu ve Osmanlı hakimiyetindeki özel statüsü hakkında bütünlüklü ve genel bir bilgi için Bkz. Aurel Decel, "Boğdan", **İA,** c.2, s.697 v.d.; aynı yazar ve aynı ansiklopedi, "Eflak", c.4, s.178 v.d., MEB, İstanbul, 1979. Ayrıca Bkz. Abdülkadir Özcan, "Boğdan", c.6, s. 269 v.d.; Kemal Karpat, "Eflak", **DİA**, c.10, Ankara, 1994, s. 466 v.d.

[216] Dönemin vakanüvisi Şânizade'nin deyişi ile buraları "umûmen Rumlardan her vechi ile emniyet selb oldu". Bkz. Şânizâde M. Ataullah Efendi, **Şâni-zâde Tarihi,** II, Haz. Ziya Yılmazer, Çamlıca Yay., İstanbul, 2008,s.1212.

Prensleri artık hem padişahın ve hem de çarın onayıyla bu bölgeleri yönetmektedirler.

Bu karışık ve çelişkili durumdan faydalanmaya çalışan prensler ve ahali ileride Osmanlı Devletinden ayrılmakla neticelenecek olan milliyetçi bir zemin oluşturma adına daha 1830'larda Rus askeri yetkililerinin teşvik ve yardımları ile "Reglement Organique" başlıklı dahili bir nizamname bile hazırladılar[217].

1848 yılında bütün Avrupa'yı saran ihtilalin heyecanı Memleketeyn'e de sıçradı. Yaşanan karışıklıklar ve bağımsızlık dalgalanması sadece Osmanlı idaresine karşı değil; aynı zamanda Rus vesayetine karşı bir duruş da ortaya çıkarmıştı. Bu karışıklıkların ardından önce Rus ve Osmanlı askeri müdahalesi ve nihayet 1849 Baltalimanı Muahedesi ile ortam biraz yatıştırıldı. Bu tarihten Kırım Harbi'ne kadar geçen dört yıl içerisinde bölgede önemli bir sorun meydana gelmedi.

Kırım Savaşı'nda(1853-1856) Rusların işgaline uğrayan yerlerin başında Boğdan ve Eflak gelmektedir. Rus işgalinin tehlikeli boyutlara varmasını engellemek isteyen Avusturya-Macaristan da bu memleketleri işgal etmeye başladı. Böylece aslında Osmanlı olan bu coğrafyalar iki devlet tarafından işgale uğramış oldu.

Kırım Savaşının sonlarına doğru yenilen Rusya, kuvvetlerini bölgeden çekmek zorunda kaldı. Avusturya'nın çekilme işlemi ise 1857 yılı başlarında Edhem Paşa'nın hariciye nazırı bulunduğu dönemde tamamlandı[218].

Osmanlı siyasi tarihinde bir dönüm noktası olan 1856 Paris Barış Antlaşması'nın maddelerinden altı tanesi(22.-27. Maddeler) doğrudan "Memleketeyn" tabir olunan Eflak ve Boğdan Prenslikleri ile ilgilidir. Bu

---

[217] Memleketeyn adı ile bilinen Eflak ve Boğdan Prensliklerindeki olayları Osmanlı Tarihi içerisinde en ayrıntılı veren kaynak, bizatihi kendisi de bir tarihçi olmanın yanı sıra üst düzey bir Rumen devlet adamı olan Jorga'ya aittir. Özellikle konumuzu doğrudan ilgilendiren Rumen birliği için 1856-1862 yılları arasında verilen mücadeleleri anlattığı bölüm için Bkz. Nicolea Jorga, **Osmanlı Tarihi**, çev. Nilüfer Epçeli, c.5, Yeditepe yay., İstanbul, 2009, s.407- 428.

[218] Bkz. **BOA**, HR.MKT.181/31; 182/39 nolu belgeler.

antlaşma Memleketeyn Sorununa nihai bir çözüm getiremese de bölgedeki Rus hâmiliğini kesin olarak kaldırıp, burayı Avrupa devletlerinin müşterek himayesi altına aldı[219].

Osmanlı bu bölgedeki egemenlik davasını artık Rusya ile ikili ilişkilerde ve Rus Çarının insafında değil; Avrupa'nın çok devletli politik arenasında çoklu ilişkilerde kuracağı hassas denge politikasında savunmaya çalışacaktır.

Gerek Sadrazam M. Reşid Paşa, gerekse de onun Hariciye Nazırı Edhem Paşa, iki prensliğin birleşmesine ve Osmanlı idaresi ile bağlarının zayıflamasına karşı idiler. Bu konuda onların en önemli destekçileri ise Avusturya Devleti ile İstanbul'da bulunan İngiliz Büyükelçiliği idi.

Eflak- Boğdan'ın birleştirilmesini en hararetli savunucusu ise Fransa'dır. Eflak ve Boğdan'nın statüsü konusunda İngiliz ve Fransız tezlerinin çarpışması İstanbul'da yaşanan sadaret değişikliklerinin en önemli etkeni olmuştur. İki güçlü müttefikini de gücendirmekten çekinen Sultan Abdülmecid, Eflak – Boğdan Meselesinde içinden çıkılması güç bir açmaza düşmüş ve çareyi sık sık sadaret değişikliklerinde aramıştır. Tarihçi Ali Fuat, dönemin Osmanlı Devlet adamlarını kaleme alan yazı dizisinde sadarette sık sık yaşanan değişmeleri "O sıralarda birbirleriyle çatışan İngiliz ve Fransız nüfuzunun netâyic-i tesirâtından" şeklinde yorumlamıştır ki, bu yorum büyük ölçüde doğrudur[220].

Yalnız söz konusu bu devletlerin birbirleriyle olan ihtilaflarının ne derece ve ne kadar süreceği; Osmanlı tezine destek verenlerin ne kadar destek vereceği belirsizdir. Osmanlı'dan yana kesin bir devlet politikası ortaya koyan Avusturya'nın aksine İngiltere'nin Osmanlı Devletinin ne ölçüde destekleyeceği çok da belirli değildir. 1856 – 1858 arasındaki bu dönemde İngiliz devlet adamları Osmanlı Devletini desteklemek ile Fransız tezlerine

[219] Danişmend, **İOTK**, c.4, s.79 ; Armaoğlu, **a.g.e**., 262.
[220] Ali Fuat(Türkgeldi), "Ricâl-i Mühimme-i Siyasiye", **Servet-i Fünun,** No: 1506-32, s.86.

yanaşmak arasında kararsızdırlar ve Eflak-Boğdan meselesi bu kararsızlığın en belirgin olduğu konu olarak dikkat çekmektedir [221].

Memleketeyn Meselesini, Osmanlı Devleti'nin merkezi çıkarları doğrultusunda ve Avrupa başkentlerine taşırmadan İstanbul'da çözmek isteyen Bâbıâli, konu ile ilgili ilk toplantının İngiltere'nin İstanbul'daki elçiliğinde yapılmasını sağladı. 30 Aralık 1856 tarihinde elçilik binasında yapılan toplantıya deneyimli Sadrazam M. Reşid Paşa ve daha görevde bir aylık Hariciye Nazırı Edhem Paşa birlikte katıldılar[222].

Söz konusu toplantıda Paris Antlaşması'nın çizdiği ana çerçeve içinde Eflak ve Boğdan'da her türlü hukuki iyileştirmenin yapılması; her iki prensliğin de Osmanlı Devletine bağlılığının devam etmesi ve prensliklerin kendi iç meclisleri için 1857 yılının ilkbaharında seçimlerin yapılacağı, ayrıca bu bölgelerde hiçbir yabancı askeri güce izin verilmeyeceği konusunda bir tür ön anlaşma sağlandı.

Memleketeyn konusunda Osmanlı Devleti'ni sıkıntıya sokabilecek ve yukarıda detayları verilen prensip antlaşmasını çiğneyecek olan devlet Fransa idi. Nitekim Fransa'nın İstanbul'daki yeni elçisi Thouvenel, Memleketeyn için Fransız Sefaretinde de bir toplantı (meclis-i mükaleme) yapılmasını istedi ve 3-6 Ocak 1857 tarihleri arasında burada da bir toplantılar gerçekleştirildi. Yalnız bu kez toplantılara sadrazam katılmayıp, Osmanlı Devleti adına Hariciye Nazırı Edhem Paşa katıldı. Bu onun çok taraflı diplomatik bir toplantıyı Osmanlı Devleti adına ilk kez yönetmesi idi. Politikanın inceliklerinden çok; doğru

---

[221] Nitekim Fransız İmparatoru III.Napolyon Ağustos 1857'de Kraliçe'ye yaptığı bir ziyaret sonucunda İngiltere'yi de Memleketeyn hususunda kendi safına çekmeyi başarmıştır. Bkz. Edouard Driault, **Şark Meselesi: Bidâyet-i Zuhûrundan Zamanımıza Kadar**, çev. Nafiz, Yayına Haz. Emine Erdoğan, Berikan Yay., Ankara, 2010, s.256 ; T.W. Riker, "The Pact of Osborne: A Controversial Episode İn The Making Of Romania, **American Historical Review**, XXXIV, p. 237-249.

[222] Bu toplantıda Hariciye Nazırı Edhem Paşa, Devlet-i aliye'nin Avrupa devletler hukukunun bir parçası olduğunu ve kendi içinde bağımsız yaşamayı diğer devletler kadar hak ettiğini belirtmekle dikkati çekmiştir. Bkz. **BOA,** İ.HR. 139/7201.

olduğuna inandığı görüşleri savunan Paşa, birkaç gün önce İngiliz elçiliğinde öne sürdüğü görüşlerini aynen tekrarladı[223].

Toplantıda durumun bizzat yerinde incelenmesi, Eflak ve Boğdan'da ayrı ayrı yapılacak olan eyalet meclisleri seçimlerinin izlenmesi, bu eyaletlerin gelecekteki nizamlarının görüşülmesi için Bükreş'te bir Avrupa Devletler komisyonunun toplanması kararlaştırıldı. Komisyon çalışmalarına Osmanlı devletinin özel görevli bir komiseri ile Rusya temsilcisi de katılacaktı. Hariciye Nazırı Edhem Paşa'nın da olumlu görüş belirtmesi üzerine 21 Şubat 1857 tarihinde Safvet Efendi görevlendirildi[224].

Bükreş'te devletler arası temsilcilerin bulunduğu ve aynı zamanda kritik bir seçimin yaşandığı 1857 yılı ilk baharında Osmanlı Hariciyesinin etkin rol oynadığını özellikle belirtmek yerinde olacaktır. Edhem Paşa'nın Hariciye Nazırlığı'ndaki etkili çalışması sonucunda birleşme taraftarları değil de; eski usul üzerine Osmanlı idaresi altında ve ayrı eyaletler halinde devam etmekten yana olanlar seçimi kazandılar. Bu durum birleşme ve bağımsızlık hayallerini kuranları ve onları destekleyen devletleri hayal kırıklığına uğrattı[225].

Fransa himayesinde "bağımsız" bir Romanya hayalleri kuran Fransa İmparatoru III. Napoleon, bizzat devreye girerek, diplomasinin bütün araçları ve şahsi nüfuzunu da kullanarak, seçimlerin bu kez tam anlamıyla Avrupa gözetiminde yenilenmesini İngiltere Kraliçesi'ne de kabul ettirince ister istemez

---

[223] Fransız Sefiri Thouvenel, "Şark Meselesinde Üç Yıl" başlığı altında yayımladığı hatıralarında Edhem Paşa'nın çok iyi bir Fransız eğitimi aldığını; dürüst, çalışkan bir teknokrat ve bürokrat olduğunu ancak iyi bir politikacı olmadığını savunmaktadır. Bkz. L. Thouvenel, **Trois Aneés de la Question d'Orient 1856-1859,** Paris, 1897, s. 91, 100; Ayrıca bu toplantı için Bkz. **BOA,** İ.HR. 139/7209.

[224] Safvet Efendi'ye altmış beş bin kuruş maaş ve yüz elli bin kuruş harcırah tahsis edilmişti. Bkz. **BOA**, İ.HR.140/7342; Ayrıca hemen hemen aynı günlerde Bükreş'te bulunan Avrupalı temsilcilerin başında Fransız Baron de Talleyrand, İngiliz Henry Bulwer gelmekte idi. Bkz. **BOA,** A.MKT.UM. 271/86.

[225] Romen birleşmesine ve bağımsızlığına bir engel teşkil eden bu beklenmedik seçim sonucuna ilişkin son derece taraflı yorumda bulunan Jorga, yorumlarına dayanak olarak aynı derecede taraflı Fransız kaynakları ile yetinmiş ve objektif tarihçiliğine burada gölge düşürmüştür. Bkz. Jorga, **a.g.e.,** s. 416.

Sadrazam Mustafa Reşid Paşa da çark etmek zorunda kaldı. Bu durumda dış müdahalelere karşı bağımsızlık prensibine fazlasıyla eğilimli Edhem Paşa bir anlamda feda edilerek hariciye nazırlığından alındı.

Hariciye Nezaretinin tam manasıyla tamamen kendi uhdesinde bulunmasını isteyen M. Reşid Paşa, nazırlığa oğlu Ali Galip Paşa'yı getirtti[226]. 2 Mayıs 1857 tarihli bir irade ile gerçekleşen bu nazırlık değişikliği belgesinde padişah, sadrazama hitaben: "Hariciye nezaretinin tebdili lazım gelerek Mec. Tanzimat azasından Ali Galip Paşa'nın liyakati cihetiyle umur-ı Hariciye nezareti uhdesine tevcih kılınmış" olduğunu belirtmekte idi[227].

Oysa söz konusu iradesinde padişah, neden böyle bir değişikliğe gittiğini açıklamadığı gibi, hiçbir üst düzey idari ve diplomatik görevlerde bulunmamış olan, Cevdet Paşa'nın dahi Tezâkir'inde "tecrübe ve melekesi yetersiz" diye nitelendirdiği Ali Galip Paşa'nın nasıl bir "liyakat" taşıdığını açıklamıyordu[228].

Yaşanan olayda tamamen Mustafa Reşid Paşa'nın isteği doğrultusunda yapılmış bir keyfiyet söz konusu olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Sonuçta Hariciye Nazırlığından azledilen Edhem Paşa, Meclis-i Âli-i Tanzimat azalığına

---

[226] Hiçbir devlet tecrübesi olmamasına rağmen yirmi sekiz yaşında hariciye nazırlığına atanan A. Galip, Sultan Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan'la evlidir. Sırf padişah damadı(ve aynı zamanda M.Reşid Paşa'nın oğlu) olduğu daha yirmi beş yaşında iken paşalık rütbesi almıştı. Bkz. Necdet Sakaoğlu, **Bu Mülkün Kadın Sultanları,** 4.bs., Oğlak Yay., İstanbul, 2011, s.442.

[227] Bkz. (8 Ramazan 1273 tarihli) **BOA**, İ.DH.378/24966 ; Dönemin yarı resmi gazetesi olan Ceride-i Havadis, nazır değişikliği olayını hemen iki gün sonra yayınladı. Bkz. **Ceridei Havadis,** No: 834, (10 Ramazan 1273), s.1 ; Hariciye Nazırlığının değişikliği ile ilgili bu belgenin bir nüshası için ayrıca Bkz. **Takvim-i Vekayi**, No: 553 (Selh-i Ramazan 1273/23 Mayıs 1857), s.1.

[228] "Tecrübe ve melekesi bu makamın idaresine kâfi olmadığından hariciye işleri kâmilen pederinin üzerinde kaldı". Cevdet Paşa, **Tezâkir**, c.2, s.22 ; Edhem Paşa'nın neden azledildiğine dair tek ilginç rivayet dönemin vakanüvisi Lutfi Efendi'den gelmektedir. Buna göre nezaretin kapalı olduğu bir Ramazan gününde, diplomatik bir mesele için kalkıp, Edhem Paşa'nın konağına giden bir yabancı elçilik memurunun Paşa tarafından kabul edilmemesi onun azledilmesine bahane olarak kullanılmıştır. Bu olayın tuhaf bir bahane olduğunu; Sadrazam Reşid Paşa'nın en baştan kendi oğlunu bu makama getirmek istediğini lâkin böyle genç bir mahdumun hariciye gibi büyük bir makama münasib olmadığının herkesçe malum olduğunu yine Lutfi Efendi belirtmektedir. Bkz. **Vakanüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi**, Haz. Münir Aktepe, İÜEF Yay., İstanbul, 1984, c. IX, s.136.

getirildi. Zaten o kurumdan Hariciye nazırlığına gelmişti. Şimdi ise yeniden eski kurumuna dönüş yapmış oldu.

Edhem Paşa'nın hariciyeden azledilmesinde dolaylı bir etkisi olan Memleketeyn Meselesinin ve Hariciye Nezaretinin bundan sonraki serencamına kısaca ve özetle bir göz atmak konunun tamamlanmasını sağlayacaktır.

Edhem Paşa'yı hariciyeden azletmek, Mustafa Reşid Paşa kabinesine istikrar getirmedi. Tam aksine söz konusu meselede Fransız siyasetine temâyül gösteren Sultan Abdülmecid, aynı yıl içinde, 6 Ağustos 1857 tarihinde, Paşa'yı sadaretten azletti. Böylece Ali Galip Paşa da hariciye nazırlığında hiçbir varlık gösteremeden sadece üç ay kalabildi. Devlet idaresinde büyük bir kararsızlık, karmaşa ve istikrarsızlığın hakim olduğu bu devrede Mustafa Reşid Paşa, 22 Ekim 1857'de bir kez daha sadarete geldiyse de üç ayı bile tamamlanmadan vefat ettiği için bu onun altıncı ve son sadrazamlığı olarak tarihe geçti.

Memleketeyn Meselesine nihai bir çözüm getirmek amacıyla Nisan 1858'de Paris'te, iki yıl önceki Paris Antlaşmasına imza atan devletlerin birer temsilcinin bulunduğu ve Osmanlı Devleti adına da Fuad Paşa'nın temsilci olduğu devletlerarası konferans, üç aylık bir çalışmanın ardından 19 Ağustos 1858 tarihinde Paris Antlaşması imzalandı. Sözde bu bölge Osmanlı egemenliğinde kalmak üzere "Eflak-Boğdan Birleşik Prensliği" adını alacaktı[229].

Bu arada Memleketeyn'de yeniden seçimler yapılmış ve bu kez birlik yanlısı olanlar kazanmıştı. Romen Albay Aleksandru Cuza 5 Şubat 1859'de oy birliği ile hem Boğdan; hem de Eflak Beyliğinin tek adayı olarak prens ilan edilmiş ve daha yeni imzalanan Paris Antlaşmasının hükümlerine bile aykırı olmasına padişah bu oldu-bittiyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Sonuçta 24

[229] Elli maddelik bu antlaşmanın tam metni için Bkz. **Mecmua-i Muahedat,** c.5, s.2-23; Danişmend'in yerinde ifadesi ile bu antlaşma gerçekte müstakbel olan Romanya'nın istiklal esaslarını ortaya koymuştur. Bkz. Danişmend, **İOTK**, c.4, 186.

Eylül 1859 tarihli bir fermanla Cuza'yı iki beyliğin ortak prensi olarak tanımıştır.

Fransızlar, Eflak-Boğdan'ın Osmanlı'dan ayrılma sürecini hızlandıran 1858 Paris Konferansı'nda Avusturya kadar bile sorun çıkartmayan Hariciye Nazırı Fuad Paşa'yı en yüksek devlet nişanları olan *Legion d'Honnoeur* nişanı ile taltif ederken; Sultan Abdülmecid'de çaresiz bir biçimde yeni Romen Prensi Couza'yı İstanbul'a davet edip en yüksek nişanlarla taltif etmek zorunda kaldı. Bütün bu gelişmeler neticesinde 5 Şubat 1862 tarihinde iki meclisli yapıyı da terk edip, ortak ve ulusal bir meclis çatısı altında birleşik Romanya resmen ilan edildi ve en son 1878 yılında ise Osmanlı Devleti'nden tamamen ayrıldı[230].

2.2.2. Köle Ticaretinin Yasaklanmasında Edhem Paşa'nın Rolü (1857)

Kuruluşundan itibaren en baskın niteliği olarak İslam Hukukuna (Şer'i kurallar) dayanan Osmanlı Devlet teşkilatında kölelik ve köle ticareti XIX. Yüzyıl ortalarına dek süregelmiş tarihi bir olgudur[231].

1840'lara kadar İstanbul'da Kapalı Çarşı yakınında, Tavuk Pazarı denilen muhitte kethüdası, emini, şeyhi… ve sair resmi görevlileri ile üç yüz kadar odadan oluşan büyük bir hanın içinde kalabalık bir Esir Pazarı mevcuttu[232]. Ayrıca Osmanlı memleketinin bir çok şehrinde esirlerin toplandığı ve satıldığı benzeri pazar mekanları bulunmakta idi.

---

[230] Jorga, **a.g.e.,** s.424 ; Karal, **a.g.e.,** c.6, s.62.

[231] Kölelik ve köle ticaretinin İslam'daki yeri, İslam Devletlerinde ve Osmanlı Devletindeki tarihi seyri hakkında Bkz. Muhammed Hamidullah – Mehmet Akif Aydın, "Köle", **DİA,** c.26, Ankara, 2002, s.237 v.d ; Osmanlı bir çok konuda olduğu gibi kölelik konusunda da Akdeniz ve çevresindeki Eski Dünyanın kültürel mirasını devam ettiren açık ve yumuşak köle sistemini uygulayan bir imparatorluktur. Bkz. Madeline C. Zilfi, "Osmanlıda Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler", **Osmanlı**,Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.5., s.475.

[232] M..Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,** MEB, İstanbul, 1946, s.552 v.d.; "Esir Pazarı", **Türk Ansiklopedisi",** c.XV, MEB, Ankara, 1968, s.403, v.d. ; Reşad Ekrem Koçu, "Esir Hanı, Esir Pazarı", **İstanbul Ansiklopedisi**, c.10,İstanbul, 1971, s.5276.

Özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere'nin öncülüğünü yaptığı bir akım olarak dünyada köleliğin yasaklanmasına yönelik girişimler hız kazanmaya başladı. Temelde sanayi öncesi toplumların ihtiyaç duyduğu bir unsur olan kölelik; İngiltere'nin öncülük ettiği sanayi devrimi sonrası gereksiz, kullanışsız bir yük olarak addedilmiştir[233]. Buna bir de XVIII. Yüzyıl Aydınlanma Çağı ile birlikte gelişen ve Fransız devriminde somut ifadesini bulan İnsan hakları ve özgürlük kavramları da eklenince kölelik gibi insan onurunu yıkan bir müesseseye karşı mücadele yürütülmesi kaçınılmaz hale geldi[234].

XIX. yüzyılın ortalarına doğru geri dönülmez bir biçimde Batılılaşan/modernleşen Osmanlı Devleti'nde köleliğin mevcut aleni biçimiyle devamı giderek zorlaştı. Aynı yüzyılın sonlarında köleliğin hemen her alanda yasaklanması ile neticelenecek olan bu durumu sadece Avrupa devletlerinin baskıları ile açıklamak; -biraz sonra Edhem Paşa özelinde değinileceği gibi- Tanzimat'ın çağdaş hukuk değerleri ile yetişmiş bürokratik kesimin ve hatta o değerlerle yetişmiş olan Sultan Abdülmecid'in görüşlerini görmezden gelmek mümkün değildir.

İstanbul'un orta yerindeki büyük esir pazarının kapatılması yönündeki ilk isteği Sultan II. Mahmud'a dayandırmaya çalışan bazı kaynaklar olsa da; kesin olan şudur ki; bu kapatma icraatının sahibi Sultan Abdülmecit'ten başkası değildir[235].

---

[233] Yasaklanma çağındaki Osmanlı köleliği ile ilgili çalışmasında sık sık İngiltere'nin köleliği yasaklaması için Osmanlı'ya yaptığı baskıları sadece "hak-özgürlük" gibi kavramlar ekseninde işleyen Toledano, bu devletin gerçekten hangi sebeplerle köleliği yasaklamaya çalıştığını açıklamamıştır. Bkz. Ehud R. Toledano, **Osmanlı Köle Ticareti 1840-1892,** çev. Y.Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1994.

[234] Aydınlanma Çağı filozoflarından Rousseau,daha 1750'lerin başlarında, köleliği insanlık onuruna karşı en büyük darbe olarak nitelendirmiş ve köle sahibi efendileri de köle kategorisinde değerlendirmiştir. Bkz. J.J., Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı,** çev. Rasih Nuri İleri, Say yay., İstanbul, 1995, s.163.

[235] II. Mahmud'a atfedilen esir pazarlarının kaldırılmasına yönelik ifadeler için Bkz. Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi İçin Yapılan Çalışmalar", **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1994, s.1501.

Gülhane Hatt-ı Hümayununda vaad ettiği çağdaş hukuk reformlarını uygulama konusunda dört-beş yıl sürecek olan bir tür kararsızlık hali yaşadıktan sonra nihayet 1845'ten itibaren reformların zaruriliğini iyice kavrayan Sultan, önce Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa'yı sadarete tayin ederek, devlet yönetimini ona teslim etti. Ardından her Hicri yıl başlarında adet yaptığı üzere, Hicri 1263 yılı başlarında (1846 Yılı sonu ve 1847 yılı başları) Meclis-i Umumi açılış merasimine gelerek bu kez dönemin şartları içinde radikal sayılacak bir adım atarak; "insaniyete muhâlif böyle bir hâlin devam edemeyeceğini" belirterek Esir Pazarı'nın derhal lağvedilmesini emretti[236].

Osmanlı padişahının söz konusu esir pazarını kaldıran fermanını ve hükümetin köleliğe karşı attığı bundan sonraki adımları açıklarken; hem bunların köleliği kaldırma yanlısı bir politikayı tetiklemekte yeterli olduğunu, yani köle ticaretine karşı basit birer işlem olmaktan öteye gittiğini öne sürüp; hem de aynı sayfada bu kez İstanbul Esir Pazarı'nın kapatılmasının köle satışına karşı bir önlem olarak düşünülmediğini ve kölelik meselesiyle bir ilgisi olmadığını ileri sürmek gibi tuhaf ve tutarsız tezler ileri sürmeye hiç gerek yoktur[237].

Osmanlı Devletinde 1847'den itibaren somut olarak başlayan köle ticaretinin yasaklanması ve bu yolla köleliğin kaldırılması sürecinde söz konusu ferman sadece bir başlangıçtır. Bu adımın atılmasında özellikle İngiltere merkezli faaliyet gösteren ve İngiliz devlet adamlarını yönlendirmeye Kölelik Karşıtı Cemiyetin önemli bir rolü olmuştur[238].

---

[236] Dönemin olaylarını kayıt altına almakla görevli Lutfi Efendi tarihinde bu olaya "İbtâl-i Bazar-ı Esîr" başlığı ile yer vermiş ancak olayın tam gününü kaydetmemiştir. Bkz. Lutfi, **a.g.e.,** c. 8, s.1239 ; Ancak İstanbul Ansiklopedisinde konu ile ilgili yazıldığı belirtilen o döneme ait bir tarih düşürme dizesine göre padişahın bu yasaklama emri Hicri 9 Muharrem 1263 tarihlidir ki; bunun Miladi karşılığı 28 Aralık 1846 tarihidir. Bkz. R.Ekrem Koçu, **İstanbul Ansiklopedisi**, c.10,İstanbul, 1971, s.5278.

[237] Birbirini yadsıyan bu çelişkili iddialar için Bkz. Y. Hakan Erdem, **Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909**, çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s.123 v.d.

[238] "The British and Foreign Anti- Slavery Society" adlı bu örgütün çalışmaları sonucunda önce İngiltere'de (1807-1833 yılları arası) kölelik resmen yasaklanmış; ardından diğer devletler-

Padişahın esir pazarını yasaklama fermanından hemen sonra(3 Mart 1847) İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi kendi devleti adına memnuniyetini belirten resmi bir beyanname sunmuş olsa da, Osmanlı devletinde kölelik uygulamasının 1847'den sonra da yıllarca devam ettiğini gösteren çok sayıda kaynak ve belge mevcuttur[239].

1847 – 1857 Yılları arasındaki on yıllık dönemde Osmanlı Devleti idarecileri içerideki bütün ısrarlara rağmen, esir pazarlarını tekrar açmadığı gibi, genel olarak köle ticaretini zorlaştırmak ve bazı bölgelerde(1847'de Basra, 1850'de Gürcü) köle ticaretini yasaklamak yönünde adımlar attı.

Ancak tüm bu önlemlere karşın, 1857 tarihli fermana kadar en yaygın tür olarak Afrika'dan zenci köle ticareti yaygın bir biçimde devam edecektir.

Nihayet Sultan Abdülmecid, 1857 yılının başlarında (7 Ocak 1857) köle ticareti konusunda son derece önemli bir adım atarak, Osmanlı ülkesinin –*Hicaz hariç*- her yerinde zenci köle ticaretini yasakladığını bir fermanla ilan etti[240]. Bu ferman ilan edildiğinde – tıpkı on yıl önce esir pazarını kaldıran ferman ilan edildiğinde olduğu gibi- Mustafa Reşid Paşa sadaret makamında (*beşinci sadareti*) bulunmakta idi. Edhem Paşa ise 1847'de esir pazarı kaldırıldığı vakit Sultan Abdülmecid'in sarayında daha yeni çalışmaya başlamış bir bey iken; 1857 yılı başlarında Hariciye Nazırlığında bulunan bir paşa olarak, köleliğin yasaklanmasındaki aktif tavrı ile dikkat çekmiştir.

özellikle söz geçirilebilecek zayıf Osmanlı- üzerinde kurulan diplomatik baskılar sonucunda yasaklama yaygınlaştırılmak istenmiştir. Bkz. Toledano, **a.g.e**., s.77 v.d.

[239] İngiliz sefirinin Babıâli'ye takdim eylediği belge için Bkz. **BOA**, İ.MSM. 29/825 ; Esir Pazarlarının kaldırılması ancak buna karşılık köle ticaretinin devam etmesinden cesaretle bazı esirciler pazarın tekrar açılması için resmi taleplerde dahi bulunuyorlardı. Bu konuda iki örnek için Bkz. **BOA,** A.MKT.NZD. 64/22 (10.11. 1852 Tarihli belge) ; MVL. 137/8 (15.05.1853 Tarihli belge) ; 1849 yılında İstanbul'da bulunan bir İngiliz seyyah, daima açık bir esir pazarının bulunmadığını ancak Süleymaniye Camii bitişiğindeki dükkanlarda zenci köle satılan yerleri ziyaret ettiğini belirtmektedir. Bkz. Albert Smith, **A Month at Constantinople,** London, 1850, p.174-175.

[240] Bundan böyle zenci kadın, erkek ve çocukların köle olarak alınıp- satılmasının yasak olduğunu ilan eden bu ferman metni için Bkz. **BOA,** A.MKT.UM. 266/11 ve İ.DH. 367/24316 nolu belgeler.

"Esâret-i Zenciyyenin Men'iyle Tüccar ve Mütecâsirlerinin Mücazâtı Hakkında Şeref-sadır Olan Emr-i âli" başlığıyla yayımlanan bu fermana göre köle tacirlerine izin verilmeyecek, ticareti sürdürmeye çalışanların kölelerine el konulacak; daha da devamı durumunda bu tacirlere hapis cezası verilecektir[241].

Osmanlı Devletinin zenci ticaretini yasaklayan bu kararını dış dünyaya, özellikle İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerine açıklama ve onları ikna etme görevi Hariciye Nazırı Edhem Paşa'ya verilmiştir.

Edhem Paşa bu bağlamdan hareketle ilk olarak, köle ticareti yasağına uymadıkları konusunda bir-iki örnek üzerinden Bâbıâli üzerinde baskı kurmaya çalışan; kölelik konusunda hassas olan devleti adına protesto notaları veren İngiliz Sefiri Lord Strafford'a 29 Ocak 1857 tarihli bir beyanat verdi[242].

En başta aile yaşantısı, dünya görüşü ve değer yargıları ile Batılı anlamda medeni bir yapıya sahip olan Edhem Paşa'nın söz konusu bu beyanatta kullandığı etkili üslup, İngiliz sefirini ikna etmişti. Ayrıca Edhem Paşa'nın kölelikten yetişme bir devlet adamı olması onun bu konudaki görüşlerini daha da ilginç kılmaktadır.

Edhem Paşa, köleliğin kaldırılması gerektiği konusunda İngiliz sefiri ile tamamen aynı fikirde olduğunu belirtmekle en az onun kadar köleliğe karşı olduğunu vurguladı. İnsan onuruna yakışmayan zenci esir ticaretine katiyen son vermek konusunda Osmanlı Devletinin kararlı olduğunu belirten Edhem Paşa, Padişahın yayımladığı son fermanın "efkâr-ı insaniyeye muvâfık olan bir madde-i memdûha" olarak kabul edilmesi gerektiğini ve bu fermanın bir an önce tam olarak uygulamaya geçmesi için çalışacaklarını belirtmektedir.

Önce Sultan Abdülmecid'in fermanının; hemen ardında Hariciye Nazırı Edhem Paşa'nın Batılı devletlere konu ile ilgili verdiği teminatların fiiliyatta

---

241 **Düstûr**, I. Tertib, c.4, s.368 v.d.

242 Y.Hakan Erdem eserinde bu belgenin orjinali ve İngilizce çevirisini karşılaştırmalı işleyerek, ikisi arasındaki küçük ancak önemli farkı ortaya koymuştur. Bkz. Erdem, **a.g.e**., s.141-143 ; Ayrıca bu mühim beyanatın bir örneği için Bkz. A. Gallenga, **Two Years of The Eastern Question**, London, 1877, v.1, p.353.

bazı aksaklıklara rağmen ülke içinde samimiyetle ve kararlılıkla uygulanmaya çalıştığını görmek mümkündür. Padişah adına başta Mısır Valisi Mehmed Said Paşa'ya; Trablusgarb Valisi Osman Mazhar Paşa'ya …ve sâir valilere gönderilen emirlere zenci köle yasağı fermanı iliştirilerek, bu yasağa kesinlikle uymaları istendi. Hatta bu konuda Osmanlı Devleti, Edhem Paşa'nın hariciye nazırı olduğu dönemde Yemen ve Somali arasındaki boğazda engellenmesi çok güç olan köle geçişlerini durdurmak için İngiltere ile askeri işbirliğine gitti [243].

Zaman zaman yaşanan aksaklıklara rağmen, Osmanlı devletinin kararlığını takdir etmeye başlayan Köleliği Önleme Cemiyeti yöneticileri raporlarında özellikle Edhem Paşa'nın adını ön plana çıkarmışlardır. Dünyada köle ticaretini durdurma konusundaki ağırlığı ve aktif çalışmaları ile tanınan The British and Foreign Anti-Slavery Society, 1 Temmuz 1858 tarihinde 19. Yıllık raporunu yayınladı. Dünyada köleliği önleme konusunda son bir yıl içinde yaşanan gelişmelerin ülke ülke kaydedildiği bu uzun raporda Osmanlı Devletinden ismi zikredilen tek devlet adamı Edhem Paşa'dır. Osmanlı devletinde köle ticaretinin yasaklanması konusunda kaydedilen gelişmelerin yanı sıra kimi olumsuz vakalardan yola çıkarak çekincelerin de ele alındığı raporda Edhem Paşa'nın İngiltere Sefirine 29 Ocak 1857 tarihinde verdiği yazılı beyanata ve sefirin 31 Mart'ta verdiği olumlu beyanata değinilmiş ve Paşa'nın daha da ileri giderek köleliğin tümüyle yasaklanmasında önemli bir kademe atlattığımızın kabul edilmesi gerektiğini belirten ifadelerine yer verilmiştir[244].

Bu raporun Osmanlı hakkında kullandığı üsluba genel olarak bakıldığında dünyadaki kölelik karşıtı kamuoyunun Osmanlı Devletinin

---

[243] Yukarıda belirtilen yasaklamalar ve önlemler için Bkz. **BOA**, HR.MKT. 189/52 ; Y.EE. 91/20 ; A.MKT.UM 271/89 ; İ.MTZ (05) 18/656 ; A.MKT.NZD 215/5 ; Köle yasağını çiğneyen ve Trablusgarptan köle getirmeye çalışan Hacı İsmail ve Bayram Ağaların üç ve altı ay hapis cezası aldıklarını ve bu cezaların infaz edildiğine dair bir başka örnek için Bkz. Gülnihal Bozkurt, Osmanlı Devletinde Köle Ticareti Yasağının Uygulanmasında Çıkan Sorunlara İngiliz-Amerikan-Osmanlı Arşiv Belgelerinden Örnekler", **XV. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 2010, s.1367.

[244] Söz konusu yıllık rapor için Bkz. **Anti-Slavery Reporter: The Nineteenth Annual Report of The British and Foreign Anti-Slavery Society**, July 1, 1858, p. 13.

adımları konusunda bir ölçüde ikna edilmesinde Edhem Paşa'nın önemli bir rol üstlendiğine dair tezimiz gerçeklik kazanmaktadır.

Bütün bu yasaklamalar sonucunda yine de köle ticaretinin ortadan kalktığını ileri sürmek doğru değildir. Zira bu adet yüzlerce yıl sürmüş, gelenek ve hatta dini anlayışın içinde kendine bir yer açmış tamamen olağan sayılan köklü bir uygulama idi. Üstten, devlet zoruyla yapılan baskılar, yasaklamalar bir yere kadar etkili olabilmektedir.

Ancak yine de köleliğin topyekun ilgası ile sonuçlanacak bir hareketin Tanzimat döneminde başladığını kabul etmek gerekir. Bu harekette her ne kadar yukarıda sözünü ettiğimiz dış baskılar ön planda gözüküyorsa da; yine yukarıda değindiğimiz üzere Edhem Paşa gibi Tanzimat Devri aydın devlet adamlarının çabaları da küçümsenmeyecek kadar etkilidir. Bütün bunların sonucundadır ki, Osmanlı Devleti köleliği mahkum eden 1889 tarihli Uluslararası Brüksel Konferansının kararlarına imza atabilmiştir[245]. Sonuçta yirminci yüzyıl başlarına gelindiğinde Osmanlı toplumunda – Hicaz hariç- kölelik uygulaması çok cılız bir hareket olarak kalmıştır.

2.2.3. Memâlik-i Şâhâneye Mülteci Çekme Çabası

Edhem Paşa, nazırlığı sırasında Avrupa'dan Osmanlı memleketine mülteci akımını çekmek için çalıştı. Belirlenecek olan şartlar ve miktar dahilinde alınacak olan bu mülteciler mutlaka Osmanlı tabiiyetine girecek; nüfus dengesi gözetilerek memleketin muhtelif şehirlerine yerleştirilecek ve bu yolla Osmanlı devletinin nitelikli-meslek erbabı insan ihtiyacı bir ölçüde karşılanmış olacaktı.

Burada kullanılan ifade tarzından hareketle bu nazik konunun sadece tasavvur düzeyinde kaldığı sanılmamalıdır. Gerçekten de Hariciye Nazırından çıkan bu mülteci çekme fikri, evvela nazırlık içinde kurulan bir komisyon

[245] Men'-i Esâret Hakkında Brüksel Konferansının sened-i umumisinin imzalanması hakkında Bkz. **Düstûr**, I. Tertib, c.6, s.672,676, Tarih: 16 Za 1307/03.07.1890.

marifetiyle 1857 yılının ilk ayları içerisinde bir program çerçevesi dahilinde düzenlenerek, Bâbıâli'ye ve oradan da sarayın dikkatine sunuldu.

Padişah ve sadrazamın konuya olumlu yaklaşması üzerine mülteci konusu Meclis-i Mahsus'da görüşüldükten sonra bir nizamname haline getirildi ve padişahın iradesi ile bu nizamname resmiyet kazandı[246].

Söz konusu nizamname, Hariciye Nazırı Edhem Paşa'nın hazırlattığı taslak çalışmasının hemen aynısıdır. Osmanlı Devletinin mülteci konusundaki resmi görüşünü ve hassasiyetlerini gösteren önemli bir vesika olması hasebiyle toplam on dört maddeden oluşan bu nizamnamenin içeriği hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

"Kabul-i Tabiiyet İle Hariçten Devlet-i Âliyye Memâlikine Gelecek Familyalar Hakkında Nizamnâme" başlığı altında sıralanan on dört maddede sırasıyla şu hususlara yer verilmiştir:

Gelecek olan her mülteci istisnasız Osmanlı tabiiyetini kabul edecektir. Devlet-i âliye'nin yürürlükteki bütün kanunlarını uymakla yükümlü olunacaktır. Din ve inanç serbestliği garanti edilmiştir. Gelecek olanlara mir-i araziden lüzumu kadarı verilecektir. Devletin arazisine yerleşenlerden Rumeli'dekiler altı yıl; Anadolu'dakiler on yıl vergiden muaf olacaklardır. Gelen erkek mültecilerden Rumeli'ye yerleşenler altı yıl; Anadolu'dakiler ise on iki yıl askerlik(ya da isterlerse askerlik bedeli ödemesi) yapmayacaklardır. Bu muafiyet sürelerinin bitimi ile birlikte tıpkı diğer Osmanlı vatandaşları gibi mülteciler de bütün yükümlülükleri kabul ederler. Devletten alınan arazi yirmi yıl süre ile satılamaz; dışarıdaki varislere bırakılamaz. Gelmeden önce kendi memleketlerinde cinayet gibi ağır adli suç işleyenler tabiiyete kabul edilmeyecek; kabul edildikten sonra bu tür suçları tespit edilenler ülkelerine iade edileceklerdir. Maddelerle ilgili son bir husus olarak şunu da kaydedelim

[246] 19 Şubat 1857 tarihli Osmanlı Tabiiyetini Kabul Ederek Memâlik-i Şâhâneye Yerleşecek Olanlar Hakkında Nizamnâme için Bkz**. BOA**, İ.MMS.9/362 ; 10/408.

ki; Osmanlı memleketine yerleşmek isteyen bir mülteci yanında en az altmış altın Mecidi tutarında bir sermaye bulundurmak mecburiyetindedir.

Yukarıda birer cümle ile özetlenen maddelere yaklaşık bir yıl sonra yapılan ilavede mültecilerin varislerine bir takım kolaylıklar sağlandı. Şöyle ki; Osmanlı memleketine yerleştikten sonra vefat eden kişilerin varisleri için geçen süre dikkate alınarak, miras hakları korunacaktır. Ayrıca kişi isterse kendisine verilen araziyi satmak isterse, yeni alıcı toprağı ilk sahibi mültecinin aldığı süre ile birlikte satın alabilecektir[247].

Nizamname çıktıktan sonra bunun gereğini yapmak, yani beklenen mülteci akımını çekmek vazifesi pek tabii olarak hariciye nazırlığına verildi. Gelecek olan aileler için gerekli olan bütün resmi işlemler Osmanlı elçilikleri tarafından süratle ve ücretsiz olarak yapılacaktı. Hariciye Nezaretinden elçilik, konsolosluk ve şehbenderliklere gönderilen talimatta mültecilerin aile nüfus kayıtlarının ve diğer bilgilerinin ayrıntılı olarak kaydedilmesini ve bu kayıtlardan birer nüshanın nezarete gönderilmesini istedi.

O sıralarda özellikle Almanya, İrlanda, İskandinav Ülkeleri ve Lehistan gibi yerlerde çeşitli nedenlerden ötürü başka yerlere doğru yoğun bir göçmen akını vardı. Göçmen alan yerlerin başında ise Amerika kıtası gelmekteydi. İşte, Osmanlı Devleti de bu hareket halindeki nüfus gücünün bir kısmını kendi ülkesine çekmeye çalışmaktadır.

Muhtelif din-mezhep ve etnik unsurların kırılgan bir çizgi üzerinde yaşadığı iç ve dıştaki otoritesi zaafa uğramış Osmanlı İmparatorluğunda mülteci çekme konusu oldukça hassas bir işti. Herhangi bir kitlenin bir yere dikkat çekici bir biçimde yığılma taleplerine (Yahudilerin Kudüs'e yoğunlaşması olasılığı gibi) karşı uyanık olmanın yanı sıra bir de mültecileri çekecek bir takım formüller bulunmalıydı. Gelecek olan yabancı bu memleketi

[247] Nizamname'nin tam metni ve daha sonra, 15 Nisan 1858 tarihinde nizamnamede yapılan bir maddelik ilave için Bkz. **Takvim-i Vekayi**, No:562, s.3-4, 23 Mayıs 1858 (9 Şevval 1274) tarihli nüsha.

kısa vadeli bir sömürme vasıtası olarak da kullanabilirdi. O bakımdan ilgili nizamname sıkı tutulmuş; şartlar biraz zorlaştırılmıştı.

Her şeyden önce Osmanlı uyruğuna girmek ilk şart olarak koşuldu. Ardından mültecinin istediği yere değil; devletin uygun gördüğü yere yerleşme esası getirildi. Anadolu ve Rumeli dışındaki bölgelere yerleşim yapılmayacaktı. Devlet mültecileri nüfusun daha az olduğu, sosyo-ekonomik gelişmenin Rumeli'ye göre daha geri olduğu Anadolu'ya özellikle teşvik etmeye çalıştı. Olası suiistimalleri önlemek maksadıyla yerleştirilen nizamname maddelerinden birine göre buraya yerleşecek ve Osmanlı tabiiyetine girecek kişilerin mirasları yirmi yıl boyunca dışarıya çıkarılamayacaktı[248].

Onlarca yıl çalıştığı Osmanlı Devletinin mali sistemini ve Osmanlı Devlet adamlarını yakından tanıyan Prusyalı bir danışmanın nitelendirmesiyle "kamu yararını engelleyecek hiçbir şeyin dikkatinden kaçmadığı; titiz-iş, bilir bir vatansever" olan Edhem Paşa, bir yandan çeşitli faydalar mülahazasıyla mülteci çekmeye çalışırken; öbür yandan hassas statükoyu gözetmek zorundaydı[249].

Edhem Paşa'nın Osmanlıya Avrupalı mülteci çekme isteğindeki asıl amaçlardan bir tanesi de bu yolla Avrupa kamuoyunun Osmanlı'ya olan sempatisini arttırmaktı. Zira bundan yaklaşık on yıl önce, 1849 yılında Avrupa'da Macar ve Leh Mülteci Meselesi çıktığında, Osmanlı devleti mültecilere sahip çıkmakla Avrupa halkı nazarında büyük bir sempati

---

[248] Nizamnamenin ilan edilmesinden sonra gelen mülteci örneklerini belgelerden takip edebildiğimiz kadarıyla nizamname esaslarına riayete dikkat edilmiştir. Birkaç örnek için Bkz. **BOA**, A.AMD.75/31 ; İ.MMS.8/322 ; 11/467 ; 12/508.

[249] Yukarıda eserinden alıntı yapılan yazar, Edhem Paşa hakkında olumlu özelliklerin yanında "yabancıların müdahalelerini istemeyen asabi bir kişilik"… gibi olumsuz bulduğu niteliklerini de belirtmekten kaçınmamıştır. Bkz. Anreas David Mordtmann, **Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar: Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar**, çev. Gertraude Habermann-Songu, Pera Yay., İstanbul, 1999, s.394.

kazanmıştı. Şimdi de benzer bir şekilde Düvvel-i Muazzama efkâr-ı umûmiyesi ile sağlam münasebetler tesis edilebilirdi[250].

Sonuçta hariciye nazırlığı mülteci çekme işi için Avrupa ülkeleri nezdinde ilgi toplamak maksadıyla bir kampanya başlattı. Konu ile ilgili olarak Osmanlı devletinin Avrupa'daki sefirleri bilgilendirildi. Ayrıca yine bu sefirler aracılığıyla mülteci nizamnamesi çeşitli dillere çevrilerek, dış kamuoyunda tanıtıldı. Avrupa'nın belli başlı gazetelerinde konu ile ilgili ilanlar verilmek suretiyle mültecilerin dikkati çekilmeye çalışıldı. Bütün bu çalışmaların sonucunda umulan netice hasıl olmasa da, Osmanlı memleketini tercih edip çeşitli yerlerden gelen –yoğunlukla Lehli ve Prusyalı aileler- Avrupalı aileler memleketin muhtelif yerlerine yerleştirildi.[251].

Osmanlı memleketine mülteci çekme denemesinden umulan neticenin alınamamasının çeşitli nedenleri vardır. Mordtmann iddialı bir sözle bu denemenin hüsranla bittiğini belirtirken; kendince bunun nedenini şöyle izah eder:

> "Bu deneme hüsranla bitmeye mahkumdu. Zira göçmen kendi memleketindeki koşulların çok daha iyisini bulabileceği yerleri arar; Türkiye'de gerçi daha kolay hayat şartlarını bulabilirlerdi ancak buradaki hukuk sisteminin can ve mal güvenliğini ne kadar garanti edeceği konusunda ciddi şüpheler vardı"[252].

Mordtmann'ın dediklerine bir ölçüde katılmakla beraber; onun belirtmediği ancak çok önemli olduğunu düşünülen bir husus şöyle ilave edilebilir:

Osmanlı devletinde özellikle Islahat Fermanı ve Paris Antlaşmasından sonra kendi devletinin uyruğunda kalıp Osmanlı'da yaşamak, ticaret yapmak bir Avrupalı için çok daha ayrıcalıklı bir durumdu. Avrupa devleti vatandaşlarına Osmanlı memleketinde mal-mülk edinme ve yatırım yapma

---

[250] Sözü edilen mülteciler meselesi hakkında bir kaynak için Bkz. Bayram Nazır, **Mülteciler Meselesi 1849-1851**, Atatürk Üniversitesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1999.

[251] Yabancı gazetelere verilecek ilanlar için gerekli olan paranın hazineden alınması konusundaki talep için Bkz. **BOA**, A.AMD.78/18.

[252] Mordtmann, **a.g.e.,** 394.

konusunda önemli ayrıcalıklar verilmişti zaten. Bu ayrıcalıklı statüyü bırakıp, Osmanlı tabiiyetine geçmek pek de akıl karı bir şey değildi. O yüzden Edhem Paşa'nın bu çabaları onun ve Osmanlı hariciyesinin kişisel ve kurumsal başarısızlığından değil; devleti topyekun ilgilendiren çok daha önemli yapısal bir sorundan kaynaklanmıştır.

2.2.4. Edhem Paşa'nın Hariciye Nazırlığındaki Diğer Bazı İcraatları

Edhem Paşa, Hariciye Nazırlığı görevini üstlendiği beş aylık kısa bir süre zarfında Romen Sorunu, köle ticareti, mülteci çekmek gibi önemli meselelerin yanında yoğunlukları ve önem dereceleri nispeten daha az sayılabilecek muhtelif icraatlarda da bulunmuştur. Aslında bunların tümüne tam olarak icraat denilemez. Bazıları yarım ya da proje safhasında kalan kimi tasavvur ve girişimlerinden de bu konu başlığı altında söz edilecektir.

Edhem Paşa'nın hariciye nazırlığı döneminde gerçekleştirilen bir icraat olarak Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan telgraf haberleşmelerine dair mukaveleyi zikretmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri ile ve oralardaki Osmanlı diplomatik temsilcilikleri ile yaptığı neredeyse bütün telgraf haberleşmeleri Avusturya üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Bu bakımdan söz konusu haberleşmenin sağlam ve güvenilir bir surette yapılması için Avusturya ile bir mukavele akdetmek zaruri idi. Avusturya ile antlaşma sağlanması konusunda Bâbıâli tarafından Hariciye Nazırı Edhem Paşa yetkili kılındı[253].

Telgraf mukavelenamesinin hazırlanması için Hariciye Nazırı Edhem Paşa ile Avusturya'nın İstanbul'daki sefiri Prokesch Von Osten arasında İstanbul'da bir dizi görüşmeler yapıldı. Bazen hariciye nazırlığında; kimi

[253] Avusturya devleti ile düzenlenecek telgraf mukavelenamesi için Hariciye Nazırlığına gerekli iznin verildiğine dair Bkz. **BOA**, İ.HR.139/7230, 8 Ocak 1857 (12 Cemaziyelevvel 1273) tarihli belge.

zaman ise Avusturya sefaret binasında gerçekleştirilen ve yaklaşık on beş gün süren görüşmelerin sonucunda 23 Ocak 1857 tarihinde bir mukavelenâme metni hazırlandı[254].

Daha sonra her iki devletin hükümetleri tarafından tasdik edilen bu telgraf haberleşmelerine ilişkin sözleşme uyarınca, Avusturya, Osmanlı Devletinden Avrupa'ya gönderilecek olan telgraf mesajlarının seri ve güvenilir bir biçimde yerine varması konusunda taahhütte bulunuyordu. Buna karşılık Osmanlı Devleti de bundan böyle Balkanlarda kurulacak olan yeni telgraf hatlarında Avusturya'nın tavsiyelerini dikkate alacağını ve hat inşa etme imtiyazları gibi konularda Avusturya tabiiyetindeki yatırımcılara öncelik tanıma sözü veriyordu[255].

Bir devlet olarak ayakta durmayı Avrupa devletleri ile kurduğu yoğun ilişkilerde; bir diğer deyişle denge politikasında arayan Osmanlı Devleti için Avrupa ile kesintisiz ve seri muhâbere son derece önemli bir husus olarak görülmektedir. Bu açıdan bakınca giderek önem kazanan telgraf haberleşmelerinde kilit ülke Avusturya ile eşit mütekabiliyyet esasları çerçevesinde böyle bir sözleşmenin imzalanması Osmanlı hariciyesinin ve başındaki Edhem Paşa'nın başarı hânesine yazılmalıdır.

Edhem Paşa'nın hariciye nazırlığı döneminde atılan kimi diplomatik adımlar sayesinde Osmanlı- Rusya arasındaki ikili ilişkiler düzelmeye başladı. Bilindiği üzere temelde bir Osmanlı – Rus savaşı olan Kırım Savaşı(1853-1856) Edhem Paşa'nın hariciye nazırlığından önceki dönemde yaşanmış ve her ne kadar 1856 yılının başlarında barış antlaşması yapılmış olsa da, ikili ilişkilerdeki soğukluğun geçmesi biraz daha zaman almıştı. İşte bu mesafeli ilişkinin yerini daha sıcak ilişkilere bırakması konusunda Hariciye Nazırı Edhem Paşa'nın çabaları zikredilmeye değerdir.

---

[254] Bkz. **BOA**, İ.HR. 332/21370, 23 Ocak 1857 (27 Cemaziyelevvel 1273) tarihli belge.

[255] Söz konusu antlaşma metninin içeriği, takdimi ve tasdiki hususlarında Bkz. **BOA,** İ.HR. 140/7354 ; HR.MKT. 188/12 ; A.AMD. 75/21 nolu belgeler.

Rusya'nın büyük ve güçlü bir devlet olduğu gerçeğinin farkında olan; bu devleti gücendirecek politikalardan kaçınmaya özen gösteren Sultan Abdülmecid, Bâbıâli'den bu konuda gerekli adımların atılmasını istiyordu. Söz konusu ikili ilişkilerin geliştirilmesi konusunda Hariciye Nazırlığına önemli vazifeler düşmekteydi. Esasen Hariciye Nazırı Edhem Paşa da Rusya ile ilişkilerin geliştirilmesi taraftarı olarak konu ile ilgili bir çok icraatta aktif rol aldı. Mesela Paris Antlaşmasından sonra İstanbul'a atanan Rus Ortaelçisine nişan verilmesi hususunda Paşa'nın önerisi kabul görmüş ve neticede elçiye ve baş tercümanına Mecidiye Nişanı verilmiştir[256].

Osmanlı Devleti Rusya ile ilişkileri yumuşatmanın ve geliştirmenin birinci yolu olarak Rus Çarı'na varana dek birçok Rus devlet adamlarına nişan vermek gibi sembolik/gösterişli bir yolu takip ederken; Rusya çok daha etkili diplomatik ilişkiler kurmak çabasındaydı. Bu da büyük devlet ile onu gücendirmek istemeyen zayıf devlet arasındaki diplomasi farkını ortaya koyan dikkat çekici bir husustur[257].

Rusya'nın bu dönemde tesis etmeye çalıştığı diplomatik adımların başında ise Kırım Savaşı'nın bitiminin hemen sonrasında, 1856 yılı ortalarına doğru, İstanbul'a yeniden elçi göndermek vardır. Ortaelçilik unvanı ile Apulinar Botnef'in yanı sıra sefaret müsteşarı unvanı ile Prens Aleksi Lobanof, beraberlerinde kalabalık bir elçilik maiyeti ile İstanbul'da göreve başladılar. Osmanlı Devleti ise Petersburg'a Kırım Savaşı sonrası yeniden elçi göndermek konusunda Rusya'dan yaklaşık bir sene geç harekete geçebilmiş; ancak Edhem Paşa'nın hariciye nazırlığının sonlarına doğru, 29 Nisan 1857'de, Petersburg

[256] Edhem Paşa'nın teklifi için Bkz. **BOA**, İ.HR. 141/7395 ve söz konusu nişanların verilmesi için Bkz. A.DVN.MHM. 21/54.

[257] Osmanlı'nın bu sembolik taltif siyasetini gösteren, konumuzla ilgili dönem içerisinde geçen birkaç örneği şöyle sıralayabiliriz: Hocabey'e (Odessa) gelen Çar'ın harp yaverine özel nişan gönderilmesi, Çar'ın bir yeğeni dünyaya geldiği için bizzat Hariciye Nazırı Edhem Paşa'nın Rus Sefaretinde verilen davete katılması, Rus Dışişleri Bakanı Gorçakof'a ve muavinine nişan gönderilmesi ve en nihayetinde Rus Çar'ı II. Aleksandır'ın şahsına birinci dereceden Mecidiye Nişanı verilmesi … gibi konularla ilgili Osmanlı belgeleri için Bkz. **BOA**, İ.HR.141/7377 ; HR.MKT. 179/65 ; 186/92 ; 188/63 ; İ.HR.142/7435 ; A.DVN. 122/67.

sefirini tayin edebilmiştir[258]. Oysa Rusya, İstanbul'daki elçiliği yeniden açmanın dışında; Osmanlı memleketinin özellikle Balkanlar'daki bir çok şehrinde hızla konsolosluklar da tesis etti.

Edhem Paşa'nın hariciye nazırlığı döneminde Osmanlı ile Rusya arasında çözülen mühim bir mesele olarak, Doğu Anadolu ve Kafkasya cihetlerindeki Osmanlı – Rus hududu konusundaki teknik pürüzlerin giderilmesi ve sınırın kesin hatları ile ortaya konulması gösterilebilir. Osmanlı hariciyesi ile Rus hariciyesindeki uzmanların çalışmaları sonucunda iki devletin sınırlarını gösteren tafsilatlı haritalar her iki devletin hükümetlerince onaylanıp, onaylı nüshalar karşılıklı olarak takdim edildi[259].

Sonuç olarak, Osmanlı- Rus ilişkilerinin tamiri ve yeniden geliştirilmesi konusunda yapılan bu çalışmalar sonucunda ikili ilişkiler belli bir düzeye getirilmiştir. İstanbul'daki Rus Sefaret Müsteşarı Prens Lobanof, ülkesine dönüşte Hariciye Nazırı Edhem Paşa'nın Osmanlı- Rus dostluğu konusundaki çabalarının takdir edilmesini kendi devletine teklif edecek ve Rus Çarı tarafından en üst düzey devlet madalyalarından olan Eagle Black nişanı paşaya takdim edilecektir. Edhem Paşa'nın Rusya nezdinde kazandığı bu takdirden istifade etmek isteyen Sultan Abdülmecid de padişahın özel temsilcisi sıfatıyla 1859 yılında Çar'ın huzuruna Edhem Paşa'yı gönderecektir[260].

Her devletle iyi geçinmeyi barışçı, statükocu dış politikasının temel esası haline getiren Osmanlı Devletinin bu temel esas üzerinde yürümesinde Hariciye Nazırı Edhem Paşa da mümkün mertebe katkı sunmaya gayret etmiştir. Onun hariciye nazırlığı döneminde Osmanlı, sadece o günün klasik

---

[258] Rusya Devleti nezdine dâimi bir sefir tayini gerektiğinden, Atina eski sefiri Rıza Bey'in ortaelçilikle Rusya'ya gönderildiğine dair Bkz. **Takvim-i Vekayi**, No:552, s.1, 29 Nisan 1857 (5 Ramazan 1273) tarihli nüsha; Paris, Londra, Viyana gibi Avrupa şehirlerinde büyükelçi bulunduran Osmanlı Devleti, Rusya'yı ortaelçilikle idare etme yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti'nin Petersburg'daki sefaret görevlileri ve buna karşılık Rusya'nın İstanbul'daki elçilik kadrosunun karşılaştırılması için Bkz. **Salnâme,** 13. Defa, Sene 1275, s.85, 88.

[259] **BOA,** HR.MKT. 182/26 ; 187/19.

[260] **BOA**, A.MKT.NZD.292/40 ; HR.MKT.307/13 ; 307/41 ; 310/36.

"Düvel-i Muazzama"sı ile değil; uzak ve ufak devletlerle de diplomatik ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda dikkat çekici bir nokta olarak Osmanlı- İskandinav ilişkilerini gösterilebilir. 1857 Yılındaki Hariciye Nazırlığı döneminde Edhem Paşa'ya verilen tek yabancı devlet nişanı İsveç Krallığından gelmiştir. İsveç Kralı, Osmanlı Hariciye Nazırı olan Edhem Paşa'ya en önemli devlet nişanları olan Saint Olaf nişanının birinci derecesini vermiştir. Konu ile ilgili Osmanlı arşivindeki belgelerden bu nişanın tam olarak ne tür bir sebeple uygun görüldüğü açıklanmamakla birlikte, bu nişanın kabul edilmesi için istenen izn-i hümayunun verildiğini ve Paşa'nın bundan sonra nişanı kabul ettiğini görmekteyiz[261].

Söz konusu belgede Divan-ı Hümayun Tercümanı Kabuli Efendi'ye de mezkur nişanın ikinci derecesinin verildiğine dair bilgi mevcuttur. Kralın bu türden jestlerde bulunmasının asıl gayesi Osmanlı Devleti ile dostça münasebetler geliştirmek ve bu yolla diğer Avrupa devletleri gibi Osmanlı memleketinden bazı ticari-ekonomik imtiyazlar elde edebilmektir.

İsveç Kralından nişan alan Edhem Paşa'nın hariciye nazırlığı süresince bu krallıkla ve diğer İskandinav ülkesi Norveç ile benzer jestlerde bulunmak suretiyle ilişkileri daha da geliştirmeye çalıştığını belirtmek gerekir. İsveç ve Norveç Hariciye Nazırlarına ve bazı memurlarına Osmanlı padişahı adına çeşitli derecelerden nişanlar verilmesini Hariciye Nazırı sıfatıyla sağlamıştır[262].

Dünyadaki bilimsel ve teknik gelişmeleri özel bir ilgi ile yakından takip eden biri olarak Edhem Paşa, hariciye nazırlığı zamanında nezaret binasına ilk matbaayı (Litografya makinası) getirten kişidir. Şöyle ki, Uluslararası Paris Sergisi'nde teşhir edilmek üzere Osmanlı Devleti tarafından gönderilmiş olan eşyaları İstanbul'a getirmekle görevlendirilen Hariciye Nezareti Teşrifatçısı

---

[261] "Haşmetlü İsveç Kralının bu kere Hariciye Nazırı Devletlu Paşa'ya" gönderdiği nişanın kabulüne izin verildiğine dair belge için Bkz. **BOA,** A.AMD. 75-46 ; Ayrıca nişanın kabul edilmesi talebi için Bkz. İ.HR.145/7645.

[262] Bkz. **BOA**, A.DVN.MHM. 22/10.

Kamil Bey, aynı zamanda nezarete bir baskı makinası satın almak konusunda Nazır Edhem Paşa tarafından görevlendirildi[263]. Aldığı bu özel görevi yapmak için Paris'teki matbaaları gezen Kamil Bey, uygun bir maliyetle modern bir makine satın alarak, söz konusu sergi eşyaları ile birlikte İstanbul'a gönderdi. Gönderilen bu yeni baskı makinesinden hemen sonra bir tane daha baskı makinası alınmasını gündemine alan Bâbıâli, yine Hariciye Nezareti üzerinden, ancak bu kez Londra'dan bir makine sipariş etti. Sonuçta Hariciye Nazırı Edhem Paşa'nın girişimleri sonucu 1857 yılı başlarında gerek nazırlık; gerekse de hükümet (Bâbıâli) bünyesinde özel matbaa tezgahları kurulmuş oldu[264].

Yazışmaları, evrakları …ve sâir bürokratik işlemleri ile Bâbıâli'nin en yoğun çalışan birimlerinin başında gelen Hariciye, bundan böyle kendi bünyesindeki taş baskı makinası ile basım ve yayın faaliyetlerini rahatlıkla yapabilecektir. Zaten hayatı boyunca her zaman basın – yayın teknikleri çok ilgili bulunan Edhem Paşa'nın nasıl modern bir devlet matbaasını kurduğunu nafıadaki hizmetleri bahsinde detaylı olarak işleyeceğiz.

Ayrıca bu dönemde Osmanlı Hariciye binası dış ve iç mimari açısından kapsamlı bir tadilat geçirmiş olup, hem çalışanlarına rahat çalışma olanağı hem sunmuş; hem de dış dünyaya karşı görkemli bir yapı imajı kazandırılmıştır.

Yukarıda başlıklar halinde açıklamaya çalıştığımız bütün bu iş ve işlemleri altı ayı bile doldurmayan kısa bir zaman zarfında yapmaya gayret eden Hariciye Edhem Paşa –ilk kez bu göreve geldiği için- tecrübesiz olarak nitelendirilebilir. Yabancı müdahalelerine tepkili ve asabi olması gibi kişisel özelliklerinden yola çıkarak Hariciye gibi aşırı politik kişilik ve sabır isteyen hassas bir mevkiye uygun düşmediği de iddia edilebilir. Ancak onun bu ilk ve

---

[263] Burada bahsi geçen sergi, 15 Mayıs- 15 Kasım 1855 tarihleri arasında Paris'te bizzat İmparator III. Napoleon'un himayesinde gerçekleştirilmiştir. Kırım Savaşı'nın sürdüğü bir zamanda, savaşın gölgesinde kalan bu sergiye katılan devletlerden birisi de Osmanlı İmparatorluğudur. Söz konusu bu uluslar arası organizasyonun tanıtımı için Bkz. **Visite A L'Exposition Universelle de Paris en 1855,** Librairie de L.Hachette, Paris, 1855.

[264] Konu ile ilgili resmi belgeler için Bkz. **BOA,** A.MKT.NZD.222/1 ; 209/68 ; A.MKT.MHM. 101/5 ; A.AMD.77/47 ; HR.MKT.171/41.

son hariciye nazırlığında başarısızlıkla itham etmek son derece öznel bir yargı olacaktır.

Başta Edhem, Ahmet Vefik ve Safvet gibi ikinci kuşak "Tanzimatçı devlet adamı" denilebilecek kişiler gerçekte ilk kuşak Tanzimatçı büyük paşalardan (M.Reşid- Âli- Fuad Paşa gibi) çok daha fazla bilgi donanımlı olup, daha üst düzey bir Avrupaî eğitim almışlardı. Ancak bu genç kuşak nispeten M. Reşid Paşa sayesinde himaye gördülerse de; devlet adamı yetiştirmek konusunda üstadları olan M. Reşid Paşa'nın çok gerisinde kalan ve Bâbıâli'yi 1858-1871 yılları arasında adeta tekellerine alan Âli – Fuad Paşaların kıskançlığına bir bakıma feda edilmiş oldular.

Edhem Paşa'nın kısa süreli hariciye nazırlığını saymazsak (ki o da M. Reşid Paşa'nın iktidarının son devrelerinde olmuştu) bu genç Tanzimatçı kuşaktan hiç kimse sadarete ve hariciye nazırlığına getirilmedi[265].

2.3. Sırbistan'da Karışıklıklar ve Edhem Paşa'nın Belgrad'a İkinci Gidişi (1858)

1856 Tarihli Paris Antlaşması'ndan kısa bir müddet sonra ilkin kendi içinde baş gösteren bir karışıklığın ardından Avrupa'nın nazar-ı dikkatini celp etmeye başlayan Sırbistan'daki olaylara geçmeden önce Edhem Paşa'nın Hariciye Nazırlığı sonrası ilk vazifelerine kısaca bir göz atmakta yarar vardır:

2 Mayıs 1857 tarihindeki azil fermanını hemen aynı gün takip eden tayin fermanı ile Hariciye Nazırlığından Meclis-i Âli-i Tanzimat'a dönüş yapan Edhem Paşa, politikanın gergin atmosferinden sıyrılıp, nispeten daha sakin bir ortamda çalışma imkanına kavuşmuş oldu. Bu süre içersinde meclisin asli bir

[265] Akyıldız'ın "II. Kuşak Tanzimatçılar" adını verdiği ve Edhem Paşa'yı da dahil ettiği bu kuşak daha fazla reform istemekte olup, Tanzimatın kurucu kuşağını muhafazakar bulmaktadır. Bkz. Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform 1836-1856**, Eren Yay., İstanbul, 1993, 252.

azası sıfatıyla, kurulun önüne gelen idari, hukuki meselelerin çözümü için bir yandan gayret sarf ederken; öte yandan devlet meselelerini ilgilendiren teknik konularla ilgili özel ve olağanüstü surette toplanan komisyonlarda da kendisine verilen görevleri ifa etmeye çalıştı.

1857 yılı içerisinde Osmanlı devletinin dış devletlere karşı hukukunu ilgilendiren en önemli konuların başında Avrupa'daki hudut meselesi gelmektedir. Bu mesele, bir yıl önceki devletlerarası Paris Antlaşmasının geride bıraktığı teknik pürüzlerden biridir. Mesele, özellikle Tuna'daki Osmanlı varlığının devamı açısından önem arz etmektedir.

Tuna Nehrinin ağzında yer alan ve bir çoğu stratejik açıdan önemli olan bir takım irili-ufaklı adaların doğrudan Osmanlı Devletine mi; yoksa giderek özerkliğini pekiştiren Eflak ve Boğdan Beyliklerine mi ait olacağının Paris'te yeniden masaya yatırıldığı bir sırada İstanbul'da "Tuna Komisyonu" adı altında bir ihtisas kurulu teşkil edilmişti. Osmanlı'nın mezkur sınırdaki devlet menfaatini en doğru şekilde tespit etmek ve Paris'te Osmanlı devletini temsil eden diplomatlara konu ile ilgili detaylı malumat sağlamakla görevli geçici ve olağanüstü bir komisyondu bu[266].

İstanbul'da Hariciye Nezaretinin binasında Çarşamba ve Pazar günlerinde haftada iki gün toplanan bu komisyon daha çok askeri mahiyetli bir konu üzerinde çalıştığından reisliğe Mirliva Ömer Fevzi Paşa tayin edilmişti. Tuna hududuna dair konuların görüşüldüğü komisyonun yaptığı toplantılara hariciye nazırlığından yeni ayrılmış; konuya vakıf olduğu düşünülen Edhem Paşa da çağrılmıştır[267].

Dolayısıyla Tuna Komisyonu marifetiyle ortaya konulan çalışmalardan ve elde edilen neticelerden Edhem Paşa'nın da belli bir payı ve sorumluluğu

---

[266] Bkz. **BOA**, HR.MKT. 184/7 ; Danişmend, **a.g.e.**, c.4, s.183.

[267] Meclis-i âli-i Tanzimat azasından Edhem Paşa'nın Tuna Komisyonu'na dair mevâddın müzâkeresi zımnında akd olunan komisyona çağrılması ve bundan sonra yapılacak bütün toplantılarda hazır bulunması için gönderilen 31 Mayıs 1857 tarihli tezkire için Bkz. **BOA**, HR.MKT.191/14 nolu belge.

bulunmaktadır. Komisyonun gönderdiği görüş ve öneriler doğrultusunda hareket eden Osmanlı diplomasisi, devletin Tuna'daki varlığının devamını sağlayan 19 Haziran 1857 tarihli uluslararası bir sözleşme akdine muvaffak oldu. Paris'te Osmanlı Devleti, Avrupa Devletleri ve Rusya temsilcileri tarafından imzalanan bu sözleşme gereğince Tuna Nehri'nin Karadeniz'e doğru döküldüğü deltaların üzerinde yer alan adalar Osmanlı Devletine bırakıldı.

Osmanlı Devleti, Tuna Nehri ve Eflak – Boğdan Beylikleri üzerindeki tarihi hukukunu muhafaza etmek için çabalarken, Sırbistan'da en başta ayrılıkçı çevrelerin sinsi çabaları ile başlatılan ve Sırp Bey'inin basiretsiz politikaları ile tırmanan bazı olaylar devletin buradaki himaye haklarına zarar verebilecek bir noktaya taşındı. Dolayısıyla 1857 yılı ortalarından itibaren Osmanlı ve Avrupa kamuoyunun dikkati Belgrad'a doğru kaymaya başladı.

Sırbistan'ın Kırım Savaşı yılları boyunca içerideki bütün heyecana ve dışarıdan Rusların tüm kışkırtmalarına rağmen nasıl tarafsız kalabildiği tezin daha önceki konularında izah edilmeye çalışılmıştı. Bu tarafsızlığın neticede Sırpların milli menfaatlerini temin yolunda önemli bir aşama sayılabilecek olan Paris Antlaşması'na yansımasını antlaşmanın 28. ve 29. maddelerinde görmek mümkündür. Söz konusu iki madde doğrudan Sırpların imtiyazları ile ilgilidir ve bu imtiyazları antlaşmaya imza atan Avrupa devletlerinin ortak teminatı altında pekiştirmektedir[268].

Avrupa'nın büyük devletlerinin teminatları Sırp milliyetçileri açısından bundan sonra tam bağımsızlık yönünde atacakları adımlar için önemli bir

[268] Antlaşmanın ilgili maddelerinde Sırbistan için her ne kadar "Saltanat-ı seniyyeye tebaiyetinde devam eyleyecektir" ibaresi yer alsa da, "Zikr olunan beylik, idare-i müstakille-i milliyesiyle umur-ı mezhebiye ve kanuniye ve ticaret ve seyr-i sefain serbestisini muhafaza edecektir" hükmü ile tam bir özerklik statüsü getirildi ve 29. Maddede ise, "Düvel-i muâhede ile evvel-i emirde bir ittifak hâsıl olmaksızın Sırbistan'da hiçbir vesâtat-ı müsellaha vuku' bulamayacakdır" ifadelerinde açıkça belirtildiği üzere, Osmanlı Devleti, diğer devletlerin onayı olmadan Sırbistan"da askerî tedbirlere başvurmayacaktır. Bkz. **Mecmua-i Muahedat,** c.4, s.242-258 ; **Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı**, s.107.

basamak olarak değerlendirilmekle birlikte yeterli görülmemekteydi[269]. "Osmanlı Devletinin adamı" gözü ile bakılan ve giderek halk desteği zayıflayan Sırp Beyi Aleksandır'ın durumu bilhassa Kırım Savaşı sonrasında kritik bir vaziyet almaya başladı.

Sırbistan'daki iç sorun sadece Bey ile ayrılıkçı halk kesimi arasında değildi; bir zamanlar kendisine yakın duran ve ileri gelen kişilerden oluşan Konsey ile de giderek ciddi bir hal alan sorunlar yaşanmakta idi. Yönetim üzerindeki hakimiyetten dolayı Aleksandr ve konsey arasında çekişme vardı. Aleksandr bazı önemli memuriyetleri atamak istemiş ve konsey üyeleri ise memuriyetlerde bulunacak kimselerin kendi içlerinden seçilmesini istemişlerdir. Ayrıca konseye üye tayin olunacağı zaman da Bey, uygun gördüğü kişileri atamak istemiş, konsey üyeleri buna da karşı çıkarak üyelerin seçim ve tayininin kendilerine ait olduğunu ve Bey'in yetkisinin sadece bu seçilenleri kabul ve tasdik etmekten ibaret olduğunu iddia etmişlerdir[270].

Sırbistan'da içeride giderek tırmanan hakimiyet mücadelesi, 1857 yılı sonlarına doğru Aleksandır Karayorgeviç'e yönelik bir suikast girişiminin ortaya çıkarılması ve çok geçmeden Osmanlı Devletinin müdahale etmesiyle tehlikeli bir hal aldı. Aleksandır'ın keyfi yönetimini dizginleyemeyen muhalif kanat liderleri, bir iddiaya göre, aralarında gizlice birleşip, Avusturya asıllı bir anarşisti suikast yapması için tuttular. Bu gizli teşebbüs, bizzat kiralık katil olarak tutulmuş olan kişinin itirafı ile ortaya çıkmış oldu[271].

Kendisine karşı planlanan suikast tertibinden dolayı ayrıca öfkelenen Sırp Beyi Aleksandır, keyfi yönetimini daha da sertleştirerek, suikastle ilişkili

---

[269] William Miller, **The Balkans: Roumania Bulgaria Servia and Montenegro**, Newyork, 1896, s.325.

[270] Ayşe Özkan, **Sırbistan'ın Bağımsızlığını Kazanması (1830-1878)**, (Yayımlanmamış Dr. Tezi), Gazi Üniv. Ankara, 2009, s.126.

[271] Sırp Beyliğindeki bütün bu iç karışıklıkların detaylı anlatımı, O sıralarda Belgrat'ta bulunan Müslüman bir tanığı olan Belgradi Raşid Efendi'nin hatıratının ikinci cildinde mevcuttur. Yazma halindeki bu hatıratın transkripsiyonu için Bkz. Fatma Erten, **Vak'a-i Hayret-nümâ**, (Yayımlanmamış YL Tezi), İÜSBE, İstanbul, 1991, s. 157 v.d.

olduğu iddiasıyla Sırp Meclisinin ve konseyinin bir çok ileri gelenini tutukladı. Tutuklular doğru-düzgün bir muhakemeye tabi tutulmadan sert bir şekilde cezalandırıldılar.

Belgrad'ın dışına çıkarılarak, sıkı gözetim altında tutulan bir kaleye hapsedilen tutukluların yakınları ve Sırp Milletinden bir çok kişi İstanbul'a mektuplar yazarak, padişahın bir temsilci göndererek, duruma müdahale etmesini, zalim Sırp Beyi'ni uyarmasını rica ettiler.

Osmanlı hakimiyeti karşısında Balkanların en hassas yerlerinden biri olan Sırbistan'da giderek artan ve bir iç çatışmaya dönüşmek üzere bulunan karışıklıkların daha fazla büyümesini katiyen istemeyen Bâbıâli, çok temkinli hareket etmek zorundaydı. Paris Antlaşmasını imzalayan Avrupa Devletlerinin bir tür himayesi altına giren Osmanlı Devleti, bu devletlerin onayı alınmadan Sırbistan'a askeri bir müdahalede zaten bulunamazdı. Buradaki vukuatlar hakkında detaylı malumat biriktiren Bâbıâli, harekete geçmek için acele etmeden uygun bir zaman ve ortam bekledi[272].

Nihayet Osmanlı Devleti, uzun ve titiz bir hazırlığın ardından, 1858 yılı başlarında, bölgeyi iyi tanıyan tecrübeli ve üst düzey bir devlet adamı olan Edhem Paşa'yı doğrudan padişah adına hareket eden olağanüstü bir temsilci sıfatıyla görevlendirdi[273].

Osmanlı devletinin Sırbistan üzerindeki hakimiyet haklarının zarar görmemesi için Sırp Beyi ile Meclis azalarının arasında sulhun bir an evvel sağlanması, tutuklanmış olan azaların serbest bırakılarak gergin ortamı

---

[272] Konu ile ilgili bazı arşiv belgeleri için Bkz. **BOA,** HR.MKT.216/79; 214/9 ; İ.HR.149/7882.

[273] Edhem Paşa'nın Sırbistan'a özel bir temsilci olarak gönderileceğini duyuran ilk gazete İngiliz The Times Gazetesidir. 12 Şubat 1858 tarihli sayısında Sırbistan olaylarına değinirken; Padişahın olağanüstü temsilcisi olarak oraya gidecek olan Edhem Paşa'nın ismini zikreden gazetenin haberinde ayrıca Paşa'nın iyi yetişmiş, donanımlı ve tecrübeli bir devlet adamı olduğuna değinilmiş; vazife ile gideceği bölgenin dilini de (gazetede yanlışlıkla Slovence tabiri kullanılmış) gayet iyi konuştuğundan bahsedilmiştir. Bkz. **The Times,** 12 February, 1858 tarihli sayı ; Aynı gazetenin 4 Eylül 1858 tarihli nüshasında yer alan "Doğu Sorununa Bakışlar" başlıklı bir makalede de Sırp olayları çerçevesinde Edhem Paşa'nın memuriyetinden bahsedilmektedir.

yatıştırılması ve Paris Antlaşmasında belirtilen uluslararası yasal çerçevenin ötesinde yabancı devletlerin Sırbistan işlerine karışmalarının önüne geçilmesi Edhem Paşa'dan beklenen başlıca vazifelerdir[274].

Ayrıca başta Belgrad olmak üzere Sırbistan'da bulunan ve giderek sıkıntılı bir azınlık durumuna düşmeye başlayan Müslüman tebaanın hukukunu teminat altına alması kendisine verilen hususi talimatlar arasında bulunmaktadır. Konu ile ilgili bir belgede Belgrad ve diğer birkaç kale içerisinde yaşayan Müslümanların fakirlik ve sair baskılardan dolayı ızdıraplı hallerinin arttığına dikkat çekilerek, bunlara devlet tarafından her türlü yardımın yapılması, kendilerine devlet tarafından ödenen yıllık meblağın artırılması ve Edhem Paşa'nın bilhassa bu konu ile ilgilenmesi istenmektedir[275].

15 Şubat 1858 tarihi itibari ile Edhem Paşa'nın Belgrad'a doğrudan Osmanlı padişahını temsilen memuriyet-i mahsusa ile gideceği kesinlik kazandıktan sonra bu memuriyetin amacı ve kapsamı hakkında yabancı devletlerin sefirleri ve konsolosları bilgilendirildi[276].

Görevi süresince Edhem Paşa'ya refakat edecek ekibin kimlerden oluşacağı ve yolculuğunun nasıl olacağına dair teknik detaylar yaklaşık bir ay zarfında açıklığa kavuşturuldu. Buna göre Edhem Paşa'ya refakat edecek olan en üst düzey görevli Divan-ı Hümayun Tercümanı Kabuli Efendi olacak ve bu zat Edhem Paşa'ya Belgrad görevi süresince bir tür müsteşarlık vazifesi yapacaktır. Bunun dışında Edhem Paşa'nın özel kalem memurluğuna mektubi-i

---

[274] Sırbistan'da hukuk ve emniyetin tesisi; bilâ muhakeme hapsedilen meclis azalarının tahliyesi ve sâir bazı hususâtın tesviyesi maksadıyla görevlendirildiğine dair Bkz. **BOA**, İ.HR.154/8150 ; 8170 ; 8208 nolu belgeler.

[275] Bkz. **BOA,** HR.MKT.228/10 ; İ.HR. 332/21373 ; Belgrad Kalesinde yaşayan bir Müslüman olan Raşid Efendi, 1850'lerde Sırbistan'da tutunmaya çalışan Müslüman ahali için yaşamın nasıl giderek zorlaştırıldığını kendi örneğinden anlatmış ve Bosna taraflarına göç etmeye karar vermişken; Edhem Paşa'nın gelmesi üzerine gitmekten vazgeçirildiğini anlatmaktadır. Onun bu anlatımı konu ile ilgili arşiv belgelerini doğrulayıcı mahiyettedir. Bkz. Erten, **a.g.t.,** s.

[276] Buna göre Edhem Paşa bazı mühim meseleleri bildirmek; neticede Osmanlı tebaası olan Sırp Milletinden gelen adalet taleplerini yerine getirmek üzere padişah tarafından Belgrad'a gönderilecektir. Bkz. **BOA**, HR.MKT.229/72.

hariciye hulefâsından Tahir Efendi ve askeri refakat heyetine de Erkan-ı Harbiye Miralayı Osman Bey görevlendirildi. Bu özel heyet için gerekli tahsisat ve harcırahların devlet hazinesi tarafından ödenmesi işlemleri de 1 Mart 1858 tarihi itibariyle tamamlanmış oldu[277].

Artık sıra Belgrad'a gidecek olan Edhem Paşa'nın Sultan Abdülmecid'in huzuruna çıkmasına geldi. Balkanlar'daki hassas durumun farkında olan; Sırbistan'da - o sıralarda Eflak ve Boğdan'ın yaşadığı türden- bir ayrılığa meydan vermek istemeyen Sultan, Edhem Paşa'nın bu memuriyetine özellikle önem veriyordu. O bakımdan gitmeden önce Paşa'nın huzura getirilmesini ve kendisi ile doğrudan görüştürülmesini emretmişti.

Söz konusu görüşme 6 Mart 1858 tarihinde gerçekleşti. Edhem Paşa, yıllarca çalıştığı Mabeyn-i Hümâyûna gelerek, oradan "li-ecl-i veda, huzur-i şâhâneye" çıkarıldı. Böylece Belgrad'a gitmeden evvel son talimatları bizzat padişahtan almış oldu[278].

Aynı gün Osmanlı Hükümetinden Sırbistan'daki Osmanlı devleti görevlilerine gönderilen emirnâmede Meclis-i Âli-i Tanzimat Azası Edhem Paşa'nın padişahın özel temsilcisi sıfatıyla orada başgösteren bazı meseleleri çözmek için gönderileceği belirtilmiş ve kendisine yardımcı olunması; talimatlarına uyulması istendi[279].

---

[277] Sırbistan görevi dolayısıyla Edhem Paşa'ya iki yüz elli bin kuruş harcırah ve kırk bin kuruş maaş verilirken; yardımcısı Kabuli Efendi'ye yetmiş beş bin kuruş harcırah ve on beş bin kuruş maaş tahsis edilmiştir. Bkz. **BOA,** HR.MKT.228/10 nolu belge; ayrıca heyetteki diğer memurların harcırah ve maaşları için Bkz. İ.HR.153/8091.

[278] Sırbistan'a Memur olan Edhem Paşa'nın Padişahın Huzuruna Kabulü için Bkz. **BOA**, İ.DH.397/26303 nolu belge.

[279] **BOA**, A.MKT.UM. 309/14 ; HR.MKT. 229/72.

Edhem Paşa ve beraberindeki heyet 10 Mart 1858 tarihinde İstanbul'dan kalkış yapan Avusturya Loyd Kumpanyası vapurlarından "Mahmudiye" adlı vapur ile Karadeniz ve Tuna yolu ile Belgrad'a doğru hareket etti[280].

Edhem Paşa'nın kalabalık bir heyetle Sırbistan'a gitmesi Avrupa devletleri ve Rusya tarafından yakından takip edildi. Sözü edilen devletler bu görevin maksadı ile ilgili detaylı bilgiler vermesi için Bâbıali'yi ve başkentlerindeki Osmanlı sefirlerini sıkıştırıyorlardı. Ayrıca bu devletlerin Belgrad'daki konsolosları da gelişmeler hakkında ülkelerini derhal bilgilendirmek üzere gerekli talimatları almışlardı.

Örneğin İngiltere, Edhem Paşa´nın niçin bölgeye gönderildiğine dair açıklama yapması için Londra'daki Osmanlı Sefiri Kostaki Musurus´u dış işlerine çağırmış ve Edhem Paşa´nın bölgeye gönderilme sebebini sormuştur. Musurus, Belgrad´da ortaya çıkan karışıklıkların Sırp Bey´inin hatalı davranışlarından kaynaklandığını; bu durumun Osmanlı Devleti tarafından müsamaha ile karşılanmasının mümkün olmayacağını ve Bâbıâli´nin Paris Antlaşması´na uygun hareket ettiği konusunda İngiliz devlet erkânını bilgilendirmiştir[281].

Dolayısıyla Edhem Paşa Avrupa devletlerini ve Rusya'yı rahatsız etmeden; daha iki yıl önce imzalanmış olan Paris Antlaşması'na hâlel getirmeden Sırbistan'daki iç karışıklığı çözmek ve Osmanlı Devletinin buradaki hakimiyetinin devam ettiğini özellikle ayrılıkçılık emelleri besleyen Sırplara göstermek gibi zor bir görevle karşı karşıya bulunmaktaydı.

1858 yılının Mart ayının sonlarına doğru memuriyet bölgesi olan Sırbistan'a ulaşan Edhem Paşa, Osmanlı Devletinin bölgedeki hakimiyet merkezi olan Belgrad Kalesi'ne yerleşti. Öte yandan Sırp Beyi Aleksandır

---

[280] Bkz. **Ceride-i Havadis,** No: 878, Selh-i Receb 1274/16.03.1858, s.1; Aynı gazete 30 Mart tarihli nüshasındaki bir haberde Edhem Paşa'nın Belgrad'a ulaştığını yazıyordu. Bkz. No: 880, 14 Şaban 1274/30.03.1858, s.1.

[281] Nurdan Şafak, **Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa(1807-1891),** (Yayımlanmamış Dr. Tezi), Marmara Üniv., İstanbul, 2006, s.119.

Karayorgeviç, Edhem Paşa'nın yola çıktığını haber alır almaz, bir süredir çıkmış olduğu memleket gezisini yarıda bırakarak, Belgrad'a döndü ve Edhem Paşa'yı Belgrad'a girişte karşılayanlar arasında ön safta yerini aldı.

Edhem Paşa Belgrad'a vardıktan hemen sonra ilk iş olarak malumatını daha da zenginleştirmek, en doğru kararları vermek, olayın muhtelif yönlerine vakıf olmak amacıyla hemen her kesimin görüşlerine başvurdu. Sırasıyla başta Bey olmak üzere; Belgrad'daki yabancı diplomatik temsilciler, İstanbul'a gizli şikayet dilekçesi sunmuş olan Sırp ileri gelenleri ve Müslüman ahali temsilcileri ile özel olarak ve ayrı ayrı görüşmeler gerçekleştirdi[282].

1858 yılı itibariyle hesaplandığında Sırbistan'ın yarım asrı aşan ayrılıkçı mücadelesinde Karayorgiler ve Obrenoviçler en güçlü ama birbirlerine rakip iki aile olarak sivrilmişlerdir. Sırp beyliği bu müddet zarfında bir aileden diğerine gidip gidip gelen bir daire çizmiştir. Edhem Paşa, Sırbistan'daki sorunların çözümü konusunda Sırplarla görüştüğünde bunların önemli bir bölümü mevcut bey Aleksandır'ın değiştirilmesini talep ettiler. Aslında bu değişiklik talebini ileri sürenlerden bir kısmı Yıllardır Bükreş'te sürgünde yaşayan lider Miloş Obrenoviç hesabına çalışmaktaydılar[283].

Böylesine kritik bir zamanda Sırp Beyinin değiştirilmesi gibi mühim bir hareket, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hakimiyeti açısından büyük sorunlar doğurabilirdi. Nitekim kendisine iletilen bu görüşlerden Bâbıâli'yi haberdar eden Edhem Paşa, Paris'te Romanya meselesinin görüşüleceği bir sırada Sırbistan'da bey değişimi konusuna girmenin doğru olmayacağını; esasen bazı hatalarına karşın on beş yılı aşan görev süresince Sırp Beyi Aleksandır'ın

[282] Edhem Paşa'nın ilk icraatları, onun 3 Nisan 1858 tarihinde Sadarete gönderdiği ilk yazısında ayrıntılı olarak sıralanmıştır. Bkz. **BOA**, İ.HR. 154/8150 nolu belge.
[283] Yovanovitch, **a.g.e.,** s.22 v.d.

Devlet-i âliye'ye sadık bir beylik yaptığını savundu. Bâbıâli'nin politikası da bu yönde şekillendi ve bey değişimi talepleri askıda kaldı[284].

Hemen her kesimle yapılan ilk görüşmelerin tamamlanmasının hemen ardından Sırp Beyi Aleksandır'ı yanına çağıran Edhem Paşa, zindana kapatmış olduğu mahkumların tümünü derhal tahliye etmesini ve bunların kendisine teslim edilmesini emretti. Alışılageldik yumuşak Osmanlı tavrına pek uymayan bu sert ve kesin talimat karşısında geri adım atmak zorunda kalan Aleksandır, tutukların tahliyesini kabul etti.

Tahliye edilen mahpusların Belgrad'a dönmeleri Sırp Beyi ve taraftarlarını rencide edebilir ve iç çatışmalar daha da alevlenebilirdi. Zaten en önemli görevi ortalığı yatıştırmak, Bey ile muhalifleri uzlaştırmak olan Edhem Paşa, bu sorunlu şahısların Belgrad'ın yaklaşık 250 kilometre güneyinde bulunan Niş Sancağı'na zorunlu ikametleri için maiyyetinde bulunan Miralay Osman Bey'i görevlendirdi ve bu şahıslar kısa bir zaman içinde Niş Mutasarrıfına emanet edildi[285].

Ortalıkta herhangi bir karışıklığın yaşanmasına fırsat verilmeden, kesin bir kararlılıkla tutuklu şahısların meselesinin halledilmesi bu olağanüstü görevde en kritik eşiğin geçilmesi demekti. Sırp Beyi, tutukluların salıverilmesi talimatını iç serbestliklerine aykırı bir talimat olarak değerlendirip reddedebilirdi. Yahut Bey'e muhalif olanlar, tutukluların Belgrad'a dönmelerinde ısrar edip, ortalığı karıştırabilirlerdi. Sırbistan'ı iyi tanıyan Edhem Paşa, sergilediği usta politikacılığıyla bu her iki olumsuz ihtimali bertaraf etti. Bundan sonraki sorunlar nispeten daha kolay çözülecektir.

---

[284] Ancak Edhem Paşa'nın memuriyeti savunduğu görüşlerin aksine sonuç olarak Aleksandır'ın zaten sarsılmış olan otoritesini daha da zayıflatmış; Sırp konseyini daha güçlü hale getirmiştir. **BOA,** İ.HR.154/8170.

[285] Niş'e ikamet şartıyla salıverilen bu kişiler, Niş'te yaklaşık iki ay ikamet ettikten sonra Babıâli'ye ricacılar göndererek, ikamet mahallerinin Rusçuk'a nakledilmesini istemişlerdir. Onların görünüşte önemsiz olan bu isteklerinin kabul edilmesi aslında telafisi imkansız bir hata olmuştur. Zira Niş'te dış dünya ile irtibatları kopuk iken, Rusçuk'ta hem Bükreş'teki Sırp lider Miloş Obrenoviç'le hem de Ruslarla kolayca temasa geçebilmişlerdir.. Bkz. Özkan, **a.g.t.,** s.129.

Edhem Paşa'nın Sırbistan görevinde sergilediği azim ve kararlılık padişah tarafından memnuniyetle takdir edilerek Paşa'ya saraydan özel bir teşekkür telgrafı çekilmiştir. Sırbistan'daki icraatlarına devam eden Edhem Paşa, sadarete çektiği 8 Nisan 1858 tarihli telgrafında Sırp Meclisi ile Bey arasındaki kavgalı durumun ortadan kaldırılması için çalıştığını ve sulhun yarı yarıya gerçekleştiğini haber verdi. Şu ana dek barışma davetine icabet etmemiş olan azılı muhalif liderlerinden de söz aldığını ve onların da iki gün içinde barışmak için geleceklerini ekledi[286].

Sırbistan'daki olayların akış seyrine bakıldığında Edhem Paşa'ya verilen sözlerin tutulduğu; yukarıda değinilen muhalif liderlerinin de gelip Sırp Beyi ile barıştıkları görülmektedir. Osmanlı Padişahının özel görevli temsilcisi olarak önce haksız yere tutuklananları kurtarmakla adaleti sağlayan Edhem Paşa; Belgrad'da ortalığı karıştıran Bey ve muhalifleri barıştırmakla da sükunet ve emniyeti tesis etmeye çalıştı. Bütün bu icraatlarında, özellikle de barıştırma merasiminde Avrupalı diplomatik temsilcileri yanında tutmayı bildi. Sırbistan'a olası bir Avrupa müdahalesinin önüne geçmek ve her fırsatta ortalığı karıştırmaya çalışan Rusya'yı ve Rus yanlısı Sırp ayrılıkçılarını etkisiz hale getirmek için böylesi bir siyaset şarttı[287].

Nitekim Avrupa devletlerinin bazı başkentlerinden İstanbul'a gönderilen resmî yazılarda Edhem Paşa'nın Sırbistan'daki görevindeki başarıları övülmüştür. Örneğin, Sardunya Hariciye Nazırlığı'na çağrılan Torino Maslahatgüzarı Rüstem Bey'e Sırbistan'da karışıklığı çözen Edhem Paşa'nın

---

[286] Bu telgrafın hemen ardından konu ile ayrıntılı raporun posta ile gönderileceğini belirten Edhem Paşa'nın söz konusu telgrafı için Bkz. **BOA**, İ.HR..154-8170 nolu belge.

[287] Edhem Paşa'nın önerisi ile Belgrad'da görev yapan Avrupalı diplomatik temsilcilerinin hemen hepsine nişan ve hediyeler gönderilmiştir. Bkz. **BOA,** A.DVN.MHM. 25/77 ; ADVN.131/62 ; A.AMD 82/92 ; HR.MKT. 246/20.

aldığı tedbirlerden duyulan memnuniyet ifade edilmiş ve bunu devletine ulaştırması istenmiştir[288].

Tespit edildiği kadarıyla Edhem Paşa'nın memuriyetinin dışarıda nasıl değerlendirildiği konusunda daha objektif bir saptama olaydan beş yıl sonra, 1863'te, dönemin İngiliz Hariciye Nazırı Müsteşarı Henry Layard'ın Avam Kamarası'nda yaptığı konuşma sırasında sarf ettiği sözlerdir. "Şark Sorunu" çerçevesinde Sırbistan'ın Osmanlı ile ilişkilerinde yakın tarih boyunca yaşanan gelişmeleri sıralayan Layard, Edhem Paşa'nın aldığı akıllı tedbirler ve kararlı uygulamalarla Osmanlı Devletinin buradaki hakim konumunu, adalet dağıtıcılığını son bir kez daha gösterdiğini belirtir ve sözlerini şöyle sürdürür:

"Onun (Edhem Paşa'yı kast ederek) etkili icraatları; buna karşılık Sırp Beyi'nin çaresiz şaşkınlığı ayrılıkçı Sırpları hayal kırıklığına uğratmış ve Bey'den iyice soğumalarına, ilk fırsatta onu devirmelerine yol açmıştır"[289].

Edhem Paşa yaklaşık üç ay süren Sırbistan görevinin son günlerinde, Belgrad'dan ayrılmadan önce, Hicri 1274 yılı Ramazan Ayının sona erdiği bayram günlerinde (1858 Yılı Mayıs ortası) geniş katılımlı, büyük bir ziyafet tertip etti. Benzerlerine daha önce Sırbistan'da hiç rastlanmayan; tıpkı Avrupa başkentlerinde zaman zaman icra edilen büyük ölçekli balolara benzeyen bu ziyafetten maksat, Avrupa devletler kamuoyuna Sırbistan'da herhangi bir sorun olmadığı; Sırp Beyi ile ileri gelenlerinin barıştıkları mesajını vermenin yanı sıra muhtemelen Osmanlı Devleti'nin bölgedeki ev sahibi rolünün sürdüğüne dikkat çekmekti.

Tamamen Avrupaî surette tertip edilen büyük baloda başta Edhem Paşa ve diğer Osmanlı memurları olmak üzere, Sırp Beyi Aleksandır, Meclis üyeleri ve çeşitli meslek dallarındaki Sırp ileri gelenleri ile Belgrad'daki bütün yabancı

[288] Rüstem Bey, 21 Nisan 1858 Tarihinde kendisine verilen talimatı şu sözlerle ifade etmiştir: "…Sardunya Devleti umur-u ecnebiyesi nazırı, Saltanat-ı seniye ile Sırp beyi beyninde zuhur etmiş olan makalatın Edhem Paşa'nın memuriyeti ile tesviyesinden dolayı devlet-i metbuasının memnun ve mahzuz olacağını beyan ile beraber keyfiyeti Babıaliye arz ve inha eylemekliğimi sipariş eylemiştir…" Bkz. **BOA**, HR.TO. 99-45 nolu belge.

[289] Henry Layard, **The Debate on Turkey in House of Commons,** London, 1863, s.48 .

diplomatik temsilciler eşleri ile birlikte bulundular. Müslüman yerli ahali temsilcileri de bu ziyafete katıldılar[290].

Edhem Paşa'nın genellikle gergin geçen Sırbistan görevi süresince ortamı geçici ve kısmen de olsa yumuşatan söz konusu balo için harcanan masrafın devlet hazinesinden karşılanmış olduğunu Osmanlı arşiv belgeleri ortaya koymaktadır[291].

Sırbistan'da bulunduğu süre içerisinde asıl siyasi görevlerinin dışında üzerinde çalıştığı farklı, dikkat çekici bir proje olarak eğitimle de ilgilenen Edhem Paşa, Belgrad Şehri'nde modern bir mektep açılması konusunda bir rapor (lâyiha) hazırlayarak hükümete sundu.

Daha çok Tanzimat Meclisinin bir azası olarak bir uzman gözüyle hazırladığı bu raporunda mektebin ne suretle teşkil edilebileceğine; hangi alanlarda eğitim-öğretim yapacağına ve sâir nizamâtına dair önerilerde bulundu. Öncellikle, Osmanlı vatandaşı olan her kesimin (sunûf-i tebaa-i şahâne) bir hak olarak eğitimden yararlanmasını sağlamanın devletten beklenen bir ödev olduğunu şu sözlerle vurguladı: ".. Bil cümle sunûf-i tebaa-i şahânenin tahsil-i hüner ve maarif eylemeleri hususunda her türlü teshilât ve teşvikât saltanat-ı seniyenin matlûbudur.."[292].

Kurulması öngörülen mektebin çağdaş esasları hâiz, modern bir müfredatla daha çok fen ve teknik(fünûn ve sanâyi ta'limi) eğitimine ağırlık veren bir kurum olarak tasarlandığı söz konusu rapordan anlaşılmaktadır. Edhem Paşa kurulacak olan bu okulun teknik derslerin yanı sıra bilhassa lisân konusuna da ehemmiyet vermesi gerektiğini; başlıca lisanlar olarak Türkçe, Fransızca ve mahalli lisân Sırpça'nın bir arada okutulmasını ileri sürdü. Buna

---

[290] Ziyafetin ayrıntılı bir tasviri Belgrad'ın yerli Müslüman ahali temsilcilerinden biri olarak baloya katılan Raşid Efendi'nin notlarında yer almaktadır. Bkz. Erten, **a.g.t.,** s. 162 v.d.

[291] Bkz. **BOA,** HR.MKT.244/94 ; İ.HR. 156/8306 nolu belgeler.

[292] **BOA**, İ.HR.156/8288 nolu belge.

göre teknik dersler Fransızca verilecek; kültür dersleri ise Türkçe ve Sırpça verilecekti.

Belgrad'da kurulacak olan bu örnek mektep din-dil-mezhep ayrımı yapılmaksızın gerekli şartları taşıyan Müslim, Gayrimüslim ve istekte bulunan başka bölgelerden gelecek her din ve mezhepten çocuklara açık bir kurum olacak; leyli (yatılı) ve nehâri (gündüzlü) talebe kabul edebilecekti. Mektebin kuruluşu için gerekli olan sermayenin bir kısmı devletten; bir kısmı da gönüllü bağışlardan temin edilecektir.

Gerçek bir toplumsal kaynaşmanın ancak çağdaş değerlere göre kurulacak eğitim kurumları sayesinde olabileceğine inanan bir Osmanlı aydını olarak Edhem Paşa, Belgrad'da sadece birkaç ay gibi kısa bir süre kalmasına rağmen ortak mektep açmanın gerekliliği hususunda Sırp ileri gelenlerini ikna etmeye çalışmış ve bu çabası belirli bir karşılık da bulmuştur. Belgrad'dan İstanbul'a dönüşünün hemen ardından iş bu mektep açılması konusunu Meclis-i Tanzimat'a taşımıştır.

Nitekim ileri gelen bir Sırp zengini Mösyö Mişa, Edhem Paşa'nın Belgrad'da konu ile ilgili yaptığı telkinâtın tesiriyle, daha ortada somut bir inşaat girişimi bile yokken aşağıda bir pasajını aktaracağımız mektubu ile birlikte yüklüce bir bağış yapmıştır:

"Tebaa-perver padişahımızın asâr-ı âliyyesinden olmak üzere Sırbistan'da sanayi ve elsîneye mahsûs bir mekteb küşâd olunacağını istihbâr eyledim. Çâkerleri Sırplı bulunduğum cihetle böyle bir eser-i cemîlenin her şeyden evvel elzem olduğunu; iş bu eserin ne mertebe şayân-ı medh u senâ idüğünü ve bilcümle Sırbistan ahalisinin bundan ne derece müteşekkir olacaklarını ibrâz etmek içün yüz otuz bin kuruş itasına ictisâr eyledim."[293].

Bütün bu iyi niyetlere rağmen, Tanzimat Devri Osmanlı Devlet yapısının belirgin olumsuz bir vasfı halini alan yapılan bir işin/reformun arkasında daima duramamak hasleti bu konuda da kendisini gösterdi. Söz konusu mektep konusunda sadaretten saraya; saraydan tekrar sadarete yazışmalar yapıldı.

[293] **BOA**, HR.MKT.245/34 nolu belge.

Projenin ehemmiyeti sözde takdir edildi. Konu bu kez sadaretten Maarif-i Umumiye Nezareti'ne havale edildi.

Ancak gerek nezaretin tembelliğinden, gerekse de daha sonra, 1858 sonlarından itibaren, Sırbistan'da ahvâlin tekrar karışmasından dolayı bu zaten gecikmeli mektep açma projesi hayata geçirilemedi.

Sonuç olarak, Edhem Paşa'nın 1858 yılı başlarındaki Sırbistan özel memuriyetindeki kararlı, etkili icraatları ve zamanında aldığı her kesimi yatıştıran yerinde tedbirleri dışarıda takdir edildiği gibi, özellikle İstanbul'da devlet tarafından hayranlıkla karşılandı. Konu ile ilgili Osmanlı belgelerinde en sık tekrarlanan ifadelerden biri "vazifesini mükemmelen ifâ eylediği" şeklindedir. Edhem Paşa'nın Sırbistan'daki vazifesini ifâ eylemesi sırasında ortamın Osmanlı devlet çıkarlarını zedelemeden yatıştırılmasından oldukça memnun kalan Sultan Abdülmecid'in bir iradesi ile Paşa'nın dönüşü beklenmeden en üst düzeyden Mecidi Nişanı gönderilerek, gösterişli bir törenle kendisine takdim edildi[294].

Edhem Paşa'nın Sırbistan'daki görevi ayrılıkçı-milliyetçi Sırp hareketini elbette durduramayacak; sadece mevcut statükonun kısa bir süre daha devamını sağlayabilecektir ancak. Sırp Beyi ve halk temsilcileri arasında sureten ve biraz da zorlama ile geçici ve sahte bir barış ortamı oluşturulabilirdi en fazla. Edhem Paşa da bunu yapabildi.

Onun İstanbul'a dönmesinin üzerinden daha altı ay bile geçmeden, 1858 yılı sonlarında Sırbistan tekrar karıştı ve bu kez çok daha perişan duruma düşüp, çaresizce Belgrad Kalesindeki Osmanlı kuvvetlerine sığınan Aleksandır

[294] Devletlu Edhem Paşa Hazretlerine ihsan buyrulmuş olan birinci Rütbe Mecidi nişan-ı hümâyunu berat-ı âli ile beraber icâb-ı icra buyrulmak üzere irsal-ı sevki hakkında Bkz. **BOA,** İ DH 402/ 26604 (29 Ramazan 1274/ 13 Mayıs 1858).

Karayorgeviç iktidardan düşerek, yerini ezeli rakibi Miloş Obrenoviç'e bırakmak zorunda kaldı[295].

Kesin olan bir şey varsa o da Obrenoviç'in bir an önce Osmanlı'dan kurtulma politikasına sıkı sıkıya bağlı olmasıydı. Bunu da yaklaşık on yıllık bir süreçte başardı. 1862 ve 1867 yıllarında Bâbıâli ile imzaladıkları protokollerle bölgedeki fiili Türk egemenliğine son veren Sırplar, 1878 yılında her anlamda Osmanlı Devletinden ayrılmış oldular.

2.4. Edhem Paşa'nın Ticaret Nazırlıkları (1859-1872)

Osmanlı Devleti askerî, siyasi ve iktisadî açıdan Avrupa Devletlerinin ve Rusya'nın açık bir biçimde gerisine düşmesine rağmen 1830'lu yılların sonlarına kadar dışarıya karşı nispeten de olsa iktisadi bağımsızlığını koruyabilmiştir. Yabancı tüccarın ve dışarıdan gelen ticari metaların Osmanlı pazarını istila etmesinin önündeki en önemli engel olarak yüksek iç gümrük rejimi bu nisbi bağımsızlığın korunmasını sağlayan bir etken olarak dikkat çekmektedir.

Ne var ki, iç ve dış baskıların dayanılmaz bir hal alması üzerine 16 Ağustos 1838 tarihinde, dünyanın en büyük ticari ve sanayileşmiş gücü İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti bir yandan iç gümrük vergilerini kaldırırken; öte yandan -türüne

[295] Dönemin Sırplı bir tanığı olan Nikola Hıristiç, Aleksandır'ın hazin akıbetini şöyle anlatmıştır: ".. Babası Kara yorgi, elli yıl önce arkasına bütün Sırpları alıp Türklere karşı zafer kazanarak, Belgrad Kalesi'ne girmişti. O ise, elli yıl sonra, bu kez Sırplardan kaçarak, Türklere sığınmak için Belgrad Kalesine girdi. Bu bir insanın kader yolculuğunda ne garip bir durumdur!" Bkz. Bojana D. Savić, **The Ottoman Says: "To hell wıth the Serbs": Troublesome Coexistence İn The Mid-Nineteenth Century Belgrade Through The Eyes of two Contemporarıes Belgradi Raşid and Nıkola Hrıstıć as Spokesmen for Respectıve Sides**, (Unpublished Thessis of Master's in Arts), Sabancı University, İstanbul, 2010,

rastlanmayacak bir tuhaflıkla- daha sanayileşmeye başlamadan dünyanın en liberal ticaret rejimine sahip ülkesi haline geldi[296].

Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın hemen ardından başlayan Tanzimat dönemi ile birlikte geniş Osmanlı coğrafyasının bereketli hammadde kaynakları ve yanı sıra pazarı Avrupalı tüccar ve sanayiciye serbest bir biçimde açılmış oldu. Artık kaçınılmaz biçimde Osmanlı Devleti bir bütün olarak Avrupa ekonomisine ticaret, yatırım ve borçlanma kanalıyla ve daha çok tek taraflı bağımlılık temelinde eklemlenme süreci yaşayacaktır[297].

Bu süreçte Osmanlı ekonomisinde asıl büyüme dış ticaret alanında gerçekleşmiştir. Rakamsal olarak iç ve bilhassa dış ticaret artışı 1870'lerin ortalarına kadar neredeyse kesintisiz bir surette devam etmiştir[298].

Ticaretteki büyüme karşısında 24 Mayıs 1839 tarihinde geleneksel zahire nazırlığı ilga edilmiş; onun yerine modern bir kurum olarak ticaret nezareti ihdas edilmiştir[299]. Osmanlı Devletinde gerek iç ve gerekse dış ticaret hacminin her yıl bir önceki yıla göre artış gösterdiği ancak bunun aksine makro iktisadi vaziyetin giderek kötüleştiği ve büyük bir mali krizin baş gösterdiği Sultan Abdülmecid Devrinin sonlarında, 18 Aralık 1859 tarihinde, Edhem Paşa ticaret nazırlığına tayin edildi[300].

---

[296] Charles İssawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914,** Chicago, 1980, p..76.

[297] Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913),** Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2005, s.28 v.d.; Çağlar Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomi Sistemi", **TCTA,** c.3, s.642.

[298] Yusuf Kemal Tengirşek, "Tanzimat Devri Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.289 v.d.

[299] Aziz Tekdemir, **Ticaret Nezareti (1839-1876)**, (İstanbul Üniv. Yayımlanmamış Dr. Tezi), İstanbul, 2010, s.16.

[300] Edhem Paşa'nın ticaret nezaretine getirilmesi için Sadaret makamınca gönderilen 16 Aralık 1859 /19 Cemaziyülevvel 1276 tarihli tezkiresinin iki gün sonra padişah tarafından onaylandığına ve ertesi gün resmi tevcihat bildirisinin yapıldığına dair resmi belgeler için Bkz. **BOA,** İ.DH.447/29582 ; A.DVN.148/86 ; Hicri 1276 senesi olaylarını değerlendiren Ahmed Cevdet, Cumâdelûlanın 22. Cumartesi günü Ticaret Nazırı Mahmud Nedim Paşa'nın azli ve yerine Meclis-i Tanzimat azası Edhem Paşa'nın getirildiğini belirtmekle yukarıda verdiğimiz resmi belgelerle örtüşen bir tarih vermektedir. Bkz. Cevdet Paşa, **Tezakir**, c.2, s.92, Yay. Haz. Cavid Baysun, TTK, Ankara, 1991.

Bu tarihten itibaren ilki şimdi bahsedeceğimiz Sultan Abdülmecid zamanında ve üç kez de Sultan Abdülaziz (1861-1876) zamanında olmak üzere Edhem Paşa aralıklarla toplam dört kez ticaret nazırlığı görevine getirilmiştir. Bu dönemler içinde Osmanlı Devletinin kurumsal anlamda en belirgin vasfı herhalde istikrarsızlık olarak gösterilebilir. Devlet teşkilatındaki tayinler ve aziller adeta baş döndürücü hızla gelişen bir furya halini almıştır.

Sıklıkla değiştirilen sadece nazırlar değildir; nezaretlerin kurumsal olarak kendileri de durmadan başka nezaretlerle zaman zaman birleştirilmekte veyahud ayrıştırılmaktadır. Edhem Paşa örneğinde de gördüğümüz üzere ticarete bakan birine ziraatla, nafıa işleri ile ve hatta maarifle de ilgilenmesi görevi verilebilmekte ve nazır doğal olarak herhangi bir alanda tam bir mesai sarf edemediğinden başarı yakalanamamaktadır . Özellikle Abdülaziz dönemi bu açıdan tam bir karmaşıklık devridir ve Edhem Paşa bu devrede aynı anda üç- dört nazırlık yüklenmek zorunda bırakılmıştır[301].

Edhem Paşa'nın 1859 yılı sonlarından başlayan ilk ticaret nazırlığı Sultan Abdülmecid'in 25 Haziran 1861'deki ölümüne kadar, yaklaşık bir buçuk yıl sürdü[302]. Nazırlığa onun tayin edilmesini sağlayan dönemin sadrazamı Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa: "Meclis-i Tanzimat Azası olan Edhem Paşa'nın ticaret konularına vakıf, dirâyet ve istikâmet-i zâtiye sahibi" bir zat olduğunu ve bu nedenle ticaret nazırı olması gerektiğini belirtmiştir[303].

Gerçi sadrazamın bu olumlu ifadelerine rağmen kendisinden önceki hemen hemen diğer bütün nazırlar gibi Edhem Paşa da özellikle bir ticaret ehli

---

[301] Bu karışık ve ağır durumlara birkaç belge özeti üzerinden örnek verilecek olursa; ticaret ve banka işlerinin yanı sıra nafıa nazırlığının ve ilaveten maarif nezaretinin Edhem Paşa'ya verilmesinin ağırlığı karşısında bir müddet geçtikten sonra ticaret nezareti üzerinden alınarak Safvet Paşa'ya verilmiştir. Bkz. **BOA**, İ.DH.504/34292, 508/34600 ; Edhem Paşa'nın Nafıa, Maadin, Meabir ve Banka Nezaretlerine tayini için Bkz. **BOA**, A.MKT.MHM. 272/44 nolu belgeler.

[302] 1861-62 Yılı Salnamesinde (Hicri 1278 Yılı) ticaret nazırı olarak Edhem Paşa'nın yanı sıra Safvet Efendi'nin de adı yazılarak bu yıldaki nazır değişikliği kaydedilmiştir. Bkz. **Salnâme,** Sene:1278, Defa:16, Matbaa-i Amire, s.37.

[303] Bkz. **BOA,** İ.DH.447/29582 nolu belge.

sayılamazdı. Maaşlı, resmi birer memur/bürokrat sıfatıyla geçinen Osmanlı devlet adamlarının ticaret nazırlığı gibi serbest piyasaya bilgi ve tecrübe bakımından hâkimiyet gerektiren bir alanda bilhassa uzman olma şartı zaten hiçbir zaman aranmamıştır.

Örneğin, Edhem Paşa'nın selefi olan ve bir yıldan fazla ticaret nazırlığı makamında bulunan Mahmud Nedim Paşa, devletlerarası resmi ve ticari yazışmaların ve sözleşmelerin ortak dili olan Fransızca lisân bilgisine dahi hakim değildi[304].

Bu açıdan bir mukayese yapmak gerekirse, mükemmel Fransızca bilgisi, ticaretin ana merkezi olan Avrupa'da geçirdiği yıllara dayanan görgüsü ve Avrupa dönüşünü müteakip İstanbul'da yüksek bürokratik hayattaki çalışkanlığı dikkate alındığında Edhem Paşa'ya ticaret nazırlığının verilmesi daha tutarlı gözükmektedir.

Edhem Paşa'nın ilk kez ticaret nezaretine tayin edilmiş olması Osmanlı basınında önce Ceride-i Havadis'te; ardından Takvim-i Vekayi'de "Ticaret Nezareti Meclis-i âli-i Tanzimat azasından Edhem Paşa'ya tevcih edilmiştir" şeklinde kısa birer haber cümlesi olarak yer almıştır[305].

Yukarıda da belirtildiği üzere Edhem Paşa, ticaret nazırlığına getirildiği sırada sadaret makamında Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa bulunmaktaydı. Ancak Osmanlı devlet hazinesinin içine sürüklendiği mali bunalım ve ilaveten baş gösteren Lübnan ile Hersek krizleri karşısında çareyi sadaret değişikliklerinde arayan kararsız Sultan Abdülmecid, bir değişikliğe giderek Mehmed Rüşdi Paşa'yı sadarete tayin etti. Ancak onun da sadaretine sadece beş ay tahammül edebilen padişah, sadareti tekrar Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'ya verdi. Bu kez

---

[304] Mahmud Nedim Paşa'nın sadece Fransızca değil; kısmi Arapça ve Farsça bilgisi dışında hiçbir lisan bilmediği konusunda kaynaklarda ittifak vardır. Durum böyle olduğu halde ticaret nazırlığından önce bir ara Hariciye müsteşarlığı ve vekaleten de olsa hariciye nazırlığı yapması ticaret nazırlığı yapmasından daha büyük bir garabettir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Maruzat,** (Haz.) Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay., İstanbul, 1980, s.67.

[305] Bkz. 21.12. 1859/26 Cemaziyelevvel 1276 tarihli **Ceride-i Havadis**, No: 966, s.1; 9 Ocak 1860 (15 Cemaziyelahir 1276) tarihli **Takvim-i Vekayi**, No: 576, s.1.

bir yıl iki ay sadarette kalabilen Kıbrıslı, böylece Sultan Abdülmecid'in son sadrazamı olarak tarihe geçti.

Sadaretin üç kez değiştirildiği ve Sultan Abdülmecid'in son bir buçuk yılına tekabül eden bu karışık dönemde uhdesine verilen Ticaret Nazırlığı vazifesini koruyan Edhem Paşa işe ilk olarak ticaretin hukukî yönünü Osmanlı Devleti lehine güncelleme gayreti ile başladı. Zira mevcut olan ticaret kanunu bir çok bakımdan devletin aleyhinde olduğu gibi ticarete ait bir çok mevzuyu da belirsizlik içinde bırakıyordu. Bu belirsizliklerden ve açıklardan en çok istifade edenler de hiç şüphesiz Avrupalı tüccarlar oluyordu.

Edhem Paşa'nın nazırlığı döneminde, "Ticaret Kanunu Zeyli" başlığı altında yedi fasıl ve yüz iki maddeden oluşan ek bir kanun metni hazırlanarak, padişahın onaylamasının ardından 30 Nisan 1860 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir. Bu suretle 1807 Fransız Ticaret Kanununun kısmi ve kötü bir tercümesine dayanan 1849 tarihli Kanunnâme-i Ticaret yeni baştan ele alınmış; daha da genişletilerek güncellenmiştir[306].

Yenilenen hali ile ticaret kanunun Osmanlı memleketinin her yerine ulaştırılmasında dönemin resmi gazetesinin kanun metnini tefrika halinde yayımlamasına ilaveten ayrıca yarı resmi Ceride-i Havadis Gazetesi, Ticaret Nazırı Edhem Paşa'dan aldığı özel izinle kanunnameyi bir kitap formatında bastırarak yerli ve yabancı tüccarlara satmaya başlamıştır[307].

Maddelerinden yola çıkarak ticaret alanındaki bu yeni kanunun getirdiği yeniliklere birkaç örnek vermek gerekirse; ticaretle ilgili davalara sadece ticaret mahkemeleri bakacak; memlekette ticaret mahkemelerinin sayısı yaygınlaştırılacak; ticaret mahkemesi azaları başka hiçbir memuriyette bulunamayacak ve aynı mahkemede birbirine birinci derece akraba azalar

---

[306] **Düstur**, Tertib-i evvel, c.1, s.445-465'te yer alan Ticaret Kanunu Zeylinin metni ayrıca bölümler halinde **Takvim-i Vekayi** Gazetesinin 586- 593. Sayılarında yayımlanmıştır. Kanun metni belgesi -muhtemelen daha sonraları götürülmüş olduğu- Yıldız evrakları arasında bulunmaktadır. Bkz. **BOA,** Y.EE.41/131, 132.

[307] Söz konusu izin belgesi için Bkz. **BOA**, A.MKT.MHM. 186/77.

bulunamayacaktır. Kanunun ikinci fasıldaki maddeleri ticaret mahkemelerinin ne suretle teşkil edileceğini; üçüncü fasıldakiler ticaret mahkemelerinin bakacağı davaları ve diğer fasıllar da ticaret mahkemelerinin iç işleyişi (umûr-i dahiliyesi) ile ilgili maddelere yer vermiştir.

Ticaret Kanunu zeyli ile birlikte gerçekleşen en önemli kurumsal yenilik ise, herhalde "İstinaf Mahkemesi" adıyla yeni bir mahkemenin kurulmasıdır. Bu yeni kuruluş, ticaret mahkemelerinde çözülemeyen veyahud itiraza uğrayan hususları çözmekle görevli yüksek bir ticaret mahkemesi olarak Ticaret Nazırı Edhem Paşa'nın başkanlığı altında görev yapacaktır. Bu yüksek mahkeme daha sonraki dönemlerde "*İstinaf Meclisi*" adı ile ticari konuların çözüldüğü en yüksek yargı mercii olarak varlığını hep sürdürmüştür[308].

İstinaf Mahkemesinin kurulmasını takiben ve ticaret kanunu zeyli doğrultusunda nezarette yeni bir yapılanmaya giden Edhem Paşa, ticaret mahkemelerinin düzenli bir usul altına alınması için yapılacaklar hakkında bir ferman yayımlanmasını sağladı. 18 Aralık 1860 tarihli Takvim-i Vekayi nüshasında yayımlanan bu fermana göre, Ticaret Meclisi iki daire şeklinde düzenleniyor; bu dairelerden ilkinin başına Berlin Eski Sefiri İhsan Bey, ikincisinin başına ise Tercüme Odası azalarından Münif Efendi getiriliyordu. Her bir dairenin dördü daimi; dördü ise yedek olmak üzere sekiz azası bulunacaktır[309].

Ticaret gibi değişken, dinamik bir faaliyet sahasında Osmanlı Devleti ve toplumunun daha fazla yarar sağlaması için her şeyden evvel teşkilat yapısı bakımından çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek modern bir ticaret nazırlığı ihdâs etmek isteyen Edhem Paşa'nın yaptığı reformlar bunlarla sınırlı kalmadı. Ticaret Nazırı'nın doğrudan danışabileceği, ticaret konularına daha fazla hakim

---

[308] İstinaf Mahkemesinin Edhem Paşa tarafından kurulması hakkında Bkz. **BOA**, A.AMD.93/51 numaralı 18 Kasım 1860 tarihli belge ; Bu mahkemenin 1862 yılı başlarında İstinaf Meclisi adı altında yeniden düzene tabi tutulması hakkında Bkz. **BOA,** İ.MMS., 24/1049.

[309] Bkz. **Takvim-i Vekayi,** Defa: 602, s.1 ; Resmi gazete yoluyla duyurulan bu değişikliklerin resmi belgesi için ayrıca Bkz. **BOA**, A.DVN.158/51.

bir müsteşarlık makamı teşkil etti ve kendisine rütbe-i evvel verilmesini sağladığı Salih Efendi'yi 17 Ocak 1860 tarihinde müsteşarlığa getirdi[310].

Ticaret nezaretinde, biraz da geleneksel ve dini kaygılarla, nezaretin kuruluşundan beri bulundurulan müftülük makamının kaldırılması da Edhem Paşa'nın icraatları arasındadır. Esasen dünyevî prensipler üzerine kurulu olan; kanunları, mevzuatı Batı'dan alınan Osmanlı ticaret sahasında ticaret nezareti bünyesinde bir din görevlisini bulundurmanın herhangi bir somut gereği yoktu. Yine de yukarıda belirtilen kaygılardan olsa gerek, Tanzimat devri devlet adamları dinî olmayan konularda bile dinî görevli bulundurmayı bir zaruretten çok yerine getirilmesi gereken geleneksel bir görüntü olarak gerekli addediyorlardı.

Ancak herhangi bir işlevselliği olmayan geleneksel uygulamalar yerine daha çok rasyonel hareket eden Edhem Paşa, ticaret müftülüğünün 28 Kasım 1860 tarihinde lağvedilmesini sağladı. Böylece Meclis-i Ticaretin son müftüsü olan İbrahim Ferid Efendi'nin azalığı sona erdi. Ayrıca o gün alınan mühim bir kararla mahkemeye başvuran Gayrimüslimlerin, Müslümanlardan fazla harç vermeleri yasaklanarak ticaret meclisindeki dinî/geleneksel son izler de silinmiş oldu[311].

Edhem Paşa'nın ticaret nazırlığı yaptığı dönem, devletin malî krizlerine rağmen, ticaretin Osmanlı ekonomisindeki payının hızla arttığı; ticaretin artması ve memleket dahilinde yaygınlaşmasına paralel olarak eyaletlerde ticaret meclislerinin açıldığı dönemdir. Özellikle yakın liman bağlantıları olan eyaletlerde ticaret meclislerinin açılmasına yönelik yerel talepler iyice artmıştır

---

[310] Konunun uzmanı olan Salih Efendi, ticaret nezaretinin ilk müsteşarı olup, Edhem Paşa'nın ilk ticaret nazırlığı boyunca görev yapmıştır. Bkz. **BOA,** İ.MMS, 17/710 ; Bu atama olayı Takvim-i Vekayi'nin 578. Sayısının birinci sayfasında ilan edilmiştir.

[311] **BOA,** İ.DH. 448/29630; A.MKT.MHM.173/22 numaralı belgelerden anlaşıldığı üzere 1859 yılı sonlarında ticaret müftiliğine atanan İbrahim Ferid Efendi bir yıl sonra ticaret müftiliğinin lağvedilmesi ile Deavi Meclisine tayin edilmiştir. **BOA,** A.MKT.MHM. 201/9.

ki; çoğunlukla bu taleplerin arkasında o vilayetlerde faaliyet gösteren Gayrimüslim Osmanlı ve Avrupa tüccarları dikkat çekmektedir[312].

Edhem Paşa, taşradan merkeze gelen ticaret meclisleri kurma taleplerinin çoğunu ticaret kanunnamesini 1860 yılı başlarında hazırlanan detaylı bir ekleme (zeyl) ile güncelleyene dek bekletmiştir. Kanunun hazırlanması, resmi gazetede yayımlanması ve yayımlanan örneğinin taşraya gönderilmesinin ardından taşradaki bazı şehirlerde peş peşe ticaret meclisleri açılmıştır[313].

Taşra Ticaret Meclisleri, tüccarın karşılaştığı yerel sorunları ilk başlarda danışma/uzlaşma yöntemi çerçevesinde çözmek üzere tasarlanmış olan meclislerdi. Bu meclislerle ticaret nezareti arasında gidip gelen bir çok evraktan, mazbata suretlerinden anlaşıldığı kadarıyla nazırlık denetim görevini yerine getirmeye, artan ticaretten devletin daha çok kazanç temin etmesine gayret göstermektedir[314].

Kurulmaya başlandığı 1860 yılında mahkeme özelliği bulunmayan bu meclisler, iki- üç yıl içinde mahkeme niteliği kazanmaya başladılar. Özellikle dış ticaretin en yoğun olduğu yerlerin başında gelen İzmir'de 1863 yılından itibaren artık bir ticaret mahkemesine dönüşmüştür. 1864 Yılında yayınlanan Vilayet Nizamnamesine göre her vilayette bir ticaret mahkemesi ve bir de ticaret meclisi olacaktı. Son olarak ticaret mahkemeleri 1875 yılına kadar Ticaret Nezaretine bağlı iken, o tarihten itibaren Adliye Nezaretine bağlanmıştır[315].

---

[312] Sadece liman şehirlerinde değil; örneğin Diyarbekir gibi limana uzak bir yerde bile, hem de bir çok büyük liman şehrinden önce, 3 Mayıs 1860 tarihinde ticaret meclisi açılmıştır. Bkz. **BOA**, A.MKT.MHM.182/21 (12 L 1276)

[313] İzmir, Antalya, Biga, Rodos, Yanya, Narda, Vidin, Görice … gibi şehirler ilk etapta birer ticaret meclisine kavuşan yerlerdendir. Açılması planlanan bu taşra ticaret meclislerine ve bu şehirlerin ticari durumlarına ilişkin Ticaret Nezaretinden uzmanlar tarafından hazırlanan 14 Temmuz 1860 tarihli bir ön raporda söz konusu meclislerin açılmasının uygun olduğu belirtilmiştir. Bkz. **BOA**, A.MKT.MHM. 187/67

[314] Bu bağlamda Yanya Ticaret Meclisi'ne nazırlık tarafından yapılan bir uyarı için Bkz. **BOA**, HR.MKT.341/75.

[315] Tekdemir, **a.g.t.,** s.249.

Ticaretin idari yargı boyutunda bütün bu değişimlerin yaşandığı dönemlerde kısa aralıklarla dört kez ticaret nazırlığı yapmış olan Edhem Paşa'nın da belirli bir rolü vardır.

Daha önceki nazırların aksine reformcu özelliği ile ticaret nazırlığında dikkat çeken Edhem Paşa'nın yenilikçi icraatları arasında çağdaş anlamda noterliğin temellerini atmasını da sayabiliriz. Bilindiği üzere ticaretin temel faaliyeti olan alım-satım işlemleri için etkili bir güvence mekanizması olarak noterlik önemli bir makamdır. Durum böyle olduğu halde 1860'a kadar Osmanlı Devletinde çağdaş bir noterlik makamı bulunmayışı ticarette güvenceyi zedeleyen bir husus idi. Böyle bir durum karşısında Ticaret Nazırı Edhem Paşa'nın kurduğu Ticaret Mahkemesi Kalem Odası iktisat tarihimizde noterliğin ilk biçimi olarak kabul edilmektedir.

Kalem Odasının yanı sıra ticaret nezareti bünyesinde iflas konularını inceleyen bir uzmanlık masasının kurulması da Edhem Paşa'nın icraatları arasındadır. Paşa, muayyen ölçülerin belirlenmesini sağlayacak bir komisyonculuk düzenlemesi hazırlattıysa da bazı diplomatların karşı çıkması ile yürürlüğe koyamadı[316].

1838-1839 tarihlerinden başlayarak önce İngiltere ve ardından diğer Avrupa devletleri ile imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşmalarının kısmi değişikliklerle yenilenmesi bakımından 1860-1862 arası dönem önemlidir[317].

Dönemi özel olarak konumuz açısından daha da önemli kılan husus ise Edhem Paşa'nın ticaret nazırlığı ile büyük ölçüde çakışmasıdır. Dolayısıyla bu antlaşmalara Osmanlı Devletinin menfaatleri doğrultusunda yeni bir biçim vermeye yönelik çabalarda onun da katkıları olmuştur. Geçerlilik vakti dolmak

---

[316] Çağın gerektirdiği reformları ticaret sahasında uygulamaya çalışırken Edhem Paşa'nın, dürüstçe hareket etmesi, kurum bünyesindeki rüşvet ve iltimasları ortadan kaldırmaya çalışması, vasıflı- liyakat sahibi eleman istihdam etmesi… gibi özellikleri ile İstanbul efendilerini pek kollamadığını ve bu yüzden sevilmediğini dönemin tanığı Mordtman ifade etmektedir. Bkz. Mordtman, **a.g.e.** s.395.

[317] Mübahat Kütükoğlu, "Baltalimanı Muahedesi", **DİA**, c.5, Ankara, 1992, s.38 v.d.

üzere olan söz konusu antlaşmaların yerine Osmanlı Devleti açısından daha faydalı ne türden antlaşmalar imzalanabileceğine dair görüşlerini aktarmış ve yenilenen antlaşmalarda bu görüşlerden bazıları gerçekleşmiştir[318].

Ancak yenilenen antlaşmaların Osmanlı tarafındaki asıl belirleyici aktörleri Sultan Abdülaziz Devrinin hemen başlarında hükümetin başına getirilen Fuad ve Âli Paşalardır. İlkin Fransa ile 29 Nisan 1861'de (Hicri 19 Şevval 1277) Hariciye Nazırı Âli Paşa ile Fransa'nın İstanbul'daki sefiri arasında, Sadrazam Fuad Paşa'nın Kanlıca'daki yalısında imzalanan antlaşma tadil edilen diğer antlaşmalara model olmuştur. Büyük oranda Fransa lehine olan toplam on sekiz maddelik bu ticaret antlaşmasında Osmanlı Devletinin lehine sayılabilecek birkaç husus konulmuştur.

Mesela ithal ürünlerden alınacak olan gümrük vergisinin % 5'ten % 8'e çıkarılması; buna karşılık ihracat vergisinin ise % 12'den % 8'e indirilmesi (4. ve 5. maddeler); ayrıca bazı önemli yerli mallarının (tuz gibi) ihracatına sınır getirilmeye çalışılması yerli ticareti yabancı istilasına karşı korumaya yönelik çabalara örnek gösterilebilir. Ancak bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu tür zayıf ticari bariyerlerin Avrupa ticari istilasına karşı bir netice vermeyeceği de ortadadır. Kaldı ki, Osmanlı Devleti, önemli bir gelir kaynağı olabilecek ihracat vergisinin her yıl % 1 oranında düşürülmesini kabul etmek zorunda kalmıştır[319].

Geçerlilik süresi yirmi sekiz yıl olarak belirlenen bu ticaret antlaşmasının imzalanmasının hemen akabinde diğer Avrupa devletlerinin neredeyse tamamına da aynı şekilde tanınması Osmanlı Devletinin zaten zayıf olan ticari rekabet gücünü büsbütün zayıflatmıştır.

Osmanlı ticaretinde, bilhassa ihracat söz konusu olduğunda, en önemli pay pamuk, tütün, üzüm… gibi zirai ürünlere aittir. Muhtemelen bundan

---

318 Bkz. **BOA**, İ.MMS., 20/899 ; A.AMD. 93/58 nolu ve 27 Kasım 1860 tarihli belgeler.

319 Söz konusu ticaret antlaşmalarının tam metni için Bkz. **Muahedat Mecmuası,** Hakikat Matbaası, İstanbul, 1294, c.1, s.45 v.d.

dolayıdır ki, ziraat işleri de Tanzimat dönemi boyunca çoğunlukla ticaret nezaretinin uhdesine bırakılmıştır. Bu bağlamda memleketin ziraatinin geliştirilmesi ve bir ihraç kalemi olarak başarılı bir surette ticarete eklenmesi hususunda Edhem Paşa'nın gayretleri dikkatlerden kaçmamaktadır. Mesela Tarımın durumunu tespit edecek bir İstatistik Bürosu kurdu. Bu büro daha sonra "verimsiz" olduğu gerekçesiyle lağvedildi.

Memleketin başlıca üreticileri olan ziraat ve sanayi erbabını teşvik etmek de motivasyon anlamında önemliydi. Bu amaçla tıpkı Batı memleketlerinde olduğu gibi ziraat, ticaret ve sanayi madalyalarının hazırlanması düşünüldü. Bu işin başında bizzat Ticaret Nazırı Edhem Paşa vardır. Sadrazam Yusuf Kamil Paşa'nın talebi üzerine 11 Şubat 1863 tarihinde (Hicri 21 Şaban 1279) ikinci kez ticaret nazırı tayin edilen Edhem Paşa, ilk icraatlarından birisi olarak üreticinin teşvik edilmesini sağlamak üzerinde durmuştur. Gümüş ve bronzdan imal edilecek olan bu madalyalar için elini çabuk tutmak ve madalyaları pamuk hasadına yetiştirmek isteyen Paşa, madalyaların şekli için çizim siparişleri vermiş ve o sırada İstanbul'da bulunan İngiliz Vatandaşı James Robertson tarafından yapılan çizimler kabul edilmiştir[320]. Böylece Osmanlı Devletinde ilk kez 1863 yılından başlamak üzere yerli üretici ve tüccar için hazırlanan teşvik madalyaları, yine ilk kez o yıl İstanbul'da düzenlenen Sergi-i Umumi vesilesi ile dağıtılmış oldu.

Bir ülkede özellikle ticaretin gelişmesini sağlayan en önemli etmenlerin başında ulaşım gelmektedir. Ulaşımın gelişmemiş olması ya da ilkel yöntemlerle yapılıyor olması ticaretin büyük çapta gerçekleşmesini sekteye uğratır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devletinde 1856'ya kadar ulaşım geleneksel yollardan ve çağın getirdiği teknolojik devrimlerden mahrum bir biçimde yapılmaktadır. Burada özellikle kastedilen iki büyük devrim var ki;

---

[320] Bkz. **BOA,** İ.DUİT 24/31'de 14 Mart 1863 (23 Ramazan 1279) tarihli belge ve ayrıca konu hakkında daha detaylı malumat için Bkz. Edhem Eldem, **İftihar ve İmtiyaz: Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi**, İstanbul, 2004, s.242.

onlardan biri buharlı gemi işletmeciliği, diğeri ise demiryolu ulaşımıdır. Osmanlı memleketinin buharlı gemicilikle değil ama demir yolu ile tanışması 1856 yılından sonra başlar[321]. Demiryolları ile tanışmak tamamıyla yabancı sermayenin bir getirisidir.

Burada konuya sadece bir başlangıç olması açısından değinilen ancak doğrudan konuyla ilgili olmadığı ve ayrıca hakkında oldukça geniş bir akademik literatürün bulunduğu Osmanlı Memleketinde demiryolunun gelişimini bir tarafa bırakarak, Ticaret Nazırı Edhem Paşa'nın 1860'larda ulaşımın ve dolayısıyla ticaretin gelişmesi konusundaki icraatlarına odaklanılacaktır.

Çağın yeniliklerinden haberdar olan ve bunları takip edebilen Edhem Paşa, ticaretin ancak gelişmiş ulaşım ağları sayesinde ilerleme kaydedeceğinin bilincinde olarak bu hususa el atmıştır. Osmanlı Devleti her ne kadar ulaşımdaki büyük yatırım işini yabancı yatırımcılara havale etse de hiçbir zaman bu alandan tümüyle çekilemezdi. Bu anlamda bilhassa ticaret ve nafıa nazırlıklarına büyük iş düşmekte idi ki, her iki nazırlık da çoğu zaman Edhem Paşa tarafından yönetilmekte idi.

Ticaret Nazırı Edhem Paşa'nın başından beri takip ettiği ve nihayetinde açılışını da yapacağı önemli bir proje olarak Köstence – Boğazköy Demiryolu Projesi zikredilebilir. Aslında Boğazköy-Köstence arasında bir demiryolu inşası konusu Sultan Abdülmecid iktidarının ilk yıllarında gündeme gelmiş ve her ne kadar Kırım Savaşı öncesinde Romenlerle Fransız bazı yatırımcılar bir

[321] 1856 yılından önce yapımı devam eden ve bir bölümü 1855'te tamamlanarak işletmeye açılan İngiliz yapımı İskenderiye- Kahire Hattı bir istisna olarak kabul edilmelidir. Bkz. Omar Abdel-Aziz, **Anglo- Egyptian Relations and The Construction of The Alexandria- Cairo- Suez Railway(1833-1858),** (Unpublished PhD Thesis) Univ. Of London, 1966, s.188 v.d.

demiryolu inşası işine fiilen girmişlerse de devletten imtiyaz alınamadığı için yarım kalmıştı[322].

Osmanlı Devletinin Avrupa coğrafyasında yapımına başlanan bu ilk demiryolu hattının yapım imtiyazı Sultan Abdülmecid'in izniyle 2 Eylül 1857 tarihinde (Hicri 12 Muharrem 1274) bir İngiliz yatırım şirketi adına İstanbul'da ikamet eden Barkley Kardeşlere verilmiştir[323].

Osmanlı Devleti nezdindeki adıyla Karadeniz ve Tuna Demiryolu Kumpanyası, yaklaşık iki buçuk yıllık bir çalışmanın ardından yaklaşık altmış beş kilo metrelik bir mesafeye sahip olan Köstence ile Boğazköy'ü (Çernavoda) demir yolu vasıtasıyla bir birine bağladı. Bu aynı zamanda bir Karadeniz limanının Tuna Nehrindeki güvenli bir limanla buluşması olarak başkent İstanbul'un iktisadi hayatında da önemli bir yeri bulunan Karadeniz ticaretinin canlandırılması demekti ve daha önce bahsedilen Mısır (Kahire-İskenderiye Hattı) istisnası hariç Guboğlu'nun dediği gibi "Bu demiryolu Osmanlı İmparatorluğunda muhakkak ki inşası tamamlanan ilk demiryoludur".[324]

Edhem Paşa, ticaret nazırı olarak Köstence-Boğazköy Hattının yapımını yakından izledi. Hattı inşa etmekte olan şirketin işini sözleşme kurallarına ne derece uygun yaptığının teftişini Devlet-i Aliyye adına Ticaret Nazırı Edhem Paşa yapmıştır ve 5 Ekim 1860 tarihindeki (Hicri 19 Rebiülevvel 1277) açılışı devleti temsilen Edhem Paşa gerçekleştirmiştir[325].

---

322 Mihail P. Guboğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Karadeniz- Tuna Kanalı Projeleri (1836-1876) ve Boğazköy-Köstence Arasında İlk Demiryolu İnşası (1855-1860)", **Çağını Yakalayan Osmanlı,** Yay. Haz. E.İhsanoğlu- Mustafa Kaçar, İRCİCA, İstanbul, 1995, s.232.

323 Doksan dokuz yıllık geçerlilik süresi öngörülen ve 20 maddeden oluşan sözleşmenin tam metni için Bkz. **Mecmuâ-i İmtiyazât ve Mukavelât**, c.1, İstanbul, 1302, s.39-47.

324 Guboğlu, **a.g.m.,** s.235.

325 "İnşa olunmakta olan Köstence Demiryolu bu kere reside-i hitâm olmakla iş bu Eylülün içinde küşâdına müsaade-i seniyye şayan buyrulmuş ve yolun açılışı esnasında orada bulunmak ve ber-mucib-i mukâvele inşa olunmuş olduğunu müşahade ve muayene eylemek üzere Ticaret Nazırı Edhem Paşa vapur-i mahsûs ile hareket etmiştir." Bkz. **Takvim-i Vekayi,** Sayı: 597, Tarih: 14 Ekim 1860 (28 Rebiülevvel 1277), Sayfa: 1.

Bir bakan olarak açılışı gerçekleştirmenin yanı sıra aynı zamanda titiz bir müfettiş edasıyla şirket tarafından yapılması gereken tamamlayıcı çalışmaların neler olduğunu o gün rapor edip devlete bildirmekten geri durmayan Edhem Paşa söz konusu raporunda şuna dikkat çekmektedir:

"Tarîk-i mezkûre tamam-ı hitâm bulmuş gibi nazar olunmayıp hâlâ kendilerine elzem olan istasyon mahallerine henüz başlanmamış ve Köstence'de inşa olunacak mağaza ve kemerin memurlarına tayin kılınacak kalem odaları ve anbar gibi ebniyelerin vücudu olmadığı misillü Boğaz Karyesi'nde ve Mecidiye Kasabası'nda iktiza edecek ebniyelere dahi mübaşeret olunmadığı hususunu arz eylerim."[326].

Demiryolunun yapımı ile birlikte Tuna ve Karadeniz ticari ulaşımında büyük bir rahatlık sağlandı ve bu durum kısa bir süre içerisinde bölgenin ticari yaşamına canlılık kazandırdı. Bundan kârlı çıkanların başında elbette ki başta İngiltere ve İngiliz yatırımcılar oldu. Ancak gerek Osmanlı Devleti ve gerekse de birleşik bir Romanya'ya doğru ilerleyen Eflak-Boğdan Prensliği de bu ticari gelişmeden önemli ölçüde faydalandılar. Demiryolunun yapıldığı saha hemen her alanda önemli bir gelişme katetti[327].

Hattın tamamlanmasında emeği geçenler Sultan Abdülmecid tarafından ödüllendirildi. Demiryolunun müessisi olan Mösyö Lebed'e üçüncü; mühendisi Mösyö Barkley'e dördüncü ve Dersaadet'de kumpanya baş acentası olan Mösyö Garaçnebu'ya beşinci rütbelerden Mecidî Nişanı verildiğini devletin resmi gazetesinden öğreniyoruz[328].

Osmanlı Devletinde bir demiryolu hattının tamamlanmasını yerinde inceleyen ilk nazır Edhem Paşa'dır. Bu tecrübeden yola çıkarak bundan sonraki süreçte de Osmanlı demiryolculuğunun gelişimini yakından izleyecek, -Nafıa Nazırlığı başlığı altında ileride değinileceği gibi- çok önemli lâyıhalar

[326] Raporun tamamı için Bkz. **BOA,** A.MKT.UM. 431 /67.

[327] Sultan Abdülmecid'in muhacirleri yerleştirmesiyle kurulan Mecidiye Kasabasının hızlı büyümesi; Köstence Kazası'nın genişlemesi; Bölgede başta İngilizler olmak üzere Avrupa devletlerinin konsolosluklar açması… Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan gelişmelerdir. Ayrıca konu ile ilgili bir makale için Bkz. Ali Akyıldız, "Bir Teknolojik Transferin Değişim Boyutu: Köstence Demiryolu", **Osmanlı Araştırmaları,** İstanbul, 2000, c.XX, s.313 v.d.

[328] 6 Aralık 1860 (22 Cemaziyelevvel 1277) tarihli **Takvim-i Vekayi,** Sayı:601, s.1.

hazırlayacak ve 1870'lerin başlarında ilk ve tek yerli yapım demir yolu olan Haydarpaşa- İzmit Hattının yapımını sağlayacaktır.

Osmanlı memleketinde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren açılmasına başlanan demiryollarını bir kenara bırakıp, kara yollarına bakıldığında geleneksel ulaşım ağının çağın gerektirdiği donanımdan mahrum kaldığı açıkça görülmektedir[329]. Osmanlı memleketinde ulaşım ağının tam olarak ne suretle yapılacağına dair resmî- hukukî- çağdaş bir düzenlemenin ilk örneği olan Turuk ve Meâbir Nizamnâmesi bile 1863 yılına kadar yapılamamıştır. Edhem Paşa'nın nafıa nazırlığına tayininin hemen akâbinde bu nizamname yayınlanarak yürürlüğe girmiştir[330]. Üstelik bayındırlıkla ilgili bir bakanlık teşkilatı olan Nafıa Nazırlığı bile 1863 yılına kadar tam anlamıyla tesis edilememiştir.

Aksaklıklar her ne olursa olsun kesin olan bir husus vardır ki; o da ulaşımdaki bu aksaklık en başta ticaretin gelişmesine zarar vermektedir. Dolayısıyla Ticaret Nazırı Edhem Paşa'nın ivedilikle ele almak zorunda olduğu konuların başında ulaşım gelmektedir. Nazır Paşa, aslında jeoloji mühendisi olması hasebiyle bu konuya vakıf bir kişidir.

Öncelikle başkent İstanbul'a yakın civar yolların tesviyesi; yeni baştan ele alınıp, çağın gerektirdiği fenni tekniklerle ele alınması gerekliydi. Bu çerçevede Edhem Paşa'nın ticaret nazırlıklarından çok önce yapımına başlanan ve bir türlü bitirilemeyen Gemlik- Bursa yolunun onun ikinci nazırlığındaki gayretleri ile 1863 yılı sonlarında bitirilmesi hususu üzerinde biraz durmak icap edecektir.

---

[329] Osmanlı Devletinin geleneksel ulaşım politikasını "olanın korunması" şeklinde nitelendiren Musa Çadırcı, Tanzimatın ilanından hemen sonra da ulaşımda önemli bir değişim gerçekleştirilemediğine dikkat çekmektedir. Bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", **AÜTAD,** c.15, S.26, Ankara, 1991,s.153.

[330] Yollar ve Köprüler Kanunu demek olan 20 Ekim 1863 (Hicri 7 Cemaziyelevvel 1280 senesi) tarihli ilk Turuk ve Meâbir Nizamnâmesi'nin metni için bkz. **Düstur,** Birinci Tertib, c.2, s.499-513. Bu kanun altı yıl sonra yapılan bir tadilatla yeniden güncellenmiştir.

Gemlik, ticari anlamda çok önemli bir liman; tarihi ipek yolunun önemli bir durağı olan Bursa ise bilhassa ipekçilik alanında ve birçok ziraî üründe Avrupa ticaretine eklemlenmiş olan bir merkez konumundadır. Tanzimat reformlarının başkent dışında uygulamaya konulduğu ilk şehirlerden biri olan Bursa'da özellikle dış ticaretin gereklerine uygun olarak yolların yapılması büyük bir önem arz etmektedir[331].

Gemlik Limanı ile Bursa Şehri arasındaki yaklaşık kırk kilometrelik mesafede bile modern bir şosenin olmayışı gündelik yaşamın yanı sıra ticarete darbe vuran önemli bir sorun teşkil ediyordu. Bu bakımdan Gemlik-Bursa yolunun yapımına halka refah vaat eden Tanzimatın bir tür "prestij projesi" olarak 1856 yılında başlandı. Ancak yukarıda da değinildiği üzere yıllar geçtiği halde bir türlü bitirilemeyerek; en nihayetinde Ticaret Nazırı Edhem Paşa'nın önüne konulmuş oldu.

Ticaretin yanı sıra banka nazırlığı ve bir de maarif nazırlığını aynı anda yürütmek zorunda kalan Edhem Paşa, öncellikle Gemlik- Bursa yolundaki yapım çalışmalarını teftiş etmek, hızlandırmak amacıyla yanına mühendislerden oluşan bir teknik heyet alarak 13 Nisan 1863 tarihinde bölgeye gitti ve yaklaşık bir ay Bursa'da kaldı[332].

Bu süre zarfında vazgeçilmez "bir ümrân vesilesi" saydığı yol yapım çalışmalarını bizzat yerinde inceledi. Ona göre halk, çağın mümkün kıldığı kolaylıklardan yararlanma hakkına tabii olarak sahiptir ve devlet bu kolaylıkları (ahâlinin nâil-i teshilât olmasını) halkına sağlamak zorundadır. Hal böyle iken şimdiye kadar birçok akçeler ve hayli imkanlar sarf olunmasına

---

[331] Sevilay Kaygalak, **Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa 1840-1914,** (Yayınlanmamış Dr. Tezi), AÜ SBE, Ankara, 2006, s.178.

[332] Tanzimat reformlarının geliştirilmesi; memleketin kalkınması gibi hususlara önem veren yayıncılık anlayışıyla Şinasi Efendi'nin çıkardığı Tasvir-i Efkâr'da konu ile ilgili haberlere sıkça rastlanmaktadır: "…Gemlikten Brusa'ya mukademmâ inşâsına mübâşeret olunarak nâ-tamam kalmış olan tarîkin ikmâline bu defa teşebbüs olunmuş olduğundan bu işin teshili zımnında Ticaret ve Maarif-i Umumiye Nazırı Edhem Paşa Brusa'ya azîmet etmiştir." Bkz. **Tasvir-i Efkar,** No: 71, (13.04.1863/ 23 Şevval 1263), s.1.

rağmen yol inşaatının bir türlü bitmemesi karşısında devlet sessiz kalamazdı. Edhem Paşa bu geciktirmenin baş müsebbibi olarak gördüğü ecnebi mühendislerin çoğunun işine son vererek bunların yerine memleket mühendislerini iş başına getirdi[333].

Ayrıca yolun tamamlanması için gereken her türlü yardımı temin etmek için kurulan acil komisyona Hüdâvendigâr Eyalet Meclisi'nin kudretli azalarından Mustafa Ağa başkan tayin edildi. Böylece zaten oldukça uzamış olan bu işin artık uzamasına tahammül gösterilmeyeceğine dair kesin bir irade ortaya konmuş oldu.

Bölgedeki çalışmaları yoluna koyduktan sonra İstanbul'a dönen Edhem Paşa, buradan da söz konusu yolun yapım çalışmalarındaki ilerleyişi sürekli takip etti[334].

Sonuçta, bitiş tarihi için taahhüt edilen süreden beş-altı ay daha evvel Gemlik-Bursa yolunun inşaatı 1863 yılı sonlarına doğru bitirildi ve çağın gerektirdiği nitelikte şose bir yol olarak ana hatlarıyla hizmete açıldı[335].

Osmanlı karayolu ulaşımının modernleştirilmesindeki bu küçük başarının bile ticaretin gelişiminde olumlu bir etkisinin olacağı muhakkaktır. Bereketli Bursa ovasının ürünlerinin limana rahatça taşınabilmesinin sağlanması bilhassa dış ticaret üzerinde nisbi ve mühim bir artış sağlamıştır. İşte bu başarı Ticaret Nazırı Edhem Paşa'nın siyasi ve idari kariyerinde zikredilmesi gereken bir başarı olarak kaydedilmelidir.

Ne var ki, Osmanlı Devletinin bu dönemdeki kronik rahatsızlıklarının başında gelen istikrarsızlığın en belirgin tezahürlerinden biri hükümetlerin ve

---

[333] Mesela aylık 1800 kuruş gibi yüksek bir maaş alan baş mühendisin yerine aylık 1250 kuruşla çalışacak ve işi en geç bir yıl içinde bitireceğini taahüt eden memleket mühendisi Batiyone işbaşına getirildi. Bkz. **BOA,** İ.MVL 484/21934.

[334] Bkz. **Ceride-i Havadis,** No: 1139,s.1 ; No: 1144,s.2.

[335] Gemlik- Bursa yol yapımının bittiğini duyuran Ceride-i Havadis, 29 Kasım 1863 tarihli sayısında şöyle yazmaktadır: "… Bundan on sene kadar evvel Gemlik ile Brusa arasında tesviye ve tanzimine mübâşeret olunarak bazı esbâb-ı maniaya mebni ara sıra tatil edilmiş olan tarikin emr-i tesviyesi bu kere sâye-i mülûkânede hitâm bulmuştur." Bkz. **Ceride-i Havadis,** No: 1169, s.2.

dolayısıyla da nazırlıkların sık sık değiştirilmesidir. Bu hızlı azil ve tayinlerden nasibini alanlardan birisi olarak olarak Edhem Paşa, 13 Haziran 1863'te bir kez daha (ikinci kez olarak) ticaret nazırlığından alınmış; yerine Safvet Paşa getirilmiştir. Neyse ki, bu kez azil sebebi muhtelif nazırlıkları aynı anda yürütmekten doğan iş yükü ağırlığını biraz hafifletmektir. Yukarıda da değindiğimiz gibi ayrıca maarif ve banka nazırlıkları da Edhem Paşa'nın uhdesine verilmişti.

Edhem Paşa bundan sonra iki defa daha - biri 1864 yılında; diğeri de 1871 yılında olmak üzere- ticaret nazırlıklarına getirildiyse de bu görevlerini nafıa nazırlığı görevi ile birlikte yürütmüştür[336]. Tezimizin ilerleyen bölümünde bu konuya "Nafıa Nazırı Olarak Osmanlı Devletinin Kalkınmasındaki Hizmetleri" başlığı altında yer verilecektir.

2.5. Osmanlı Devletinin Finans Reformlarında Edhem Paşa

Bu başlık altında Sultan Abdülaziz Döneminin(1861-1876) ilk iki yılında devleti topyekun bir iflasın içine sürükleyecek hale gelen ciddi finansal krizleri ana hatları ile ele alıp, Edhem Paşa'nın bu krizlerin çözümündeki rolüne değinilecektir.

Söz konusu dönemin başlarında ticaret nazırlığı görevinden azledilen Edhem Paşa, yine o sıralarda Meclis-i Âli-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ'nın birleştirilmesi sonucu 14 Temmuz 1861 tarihli hatt-ı hümâyûnla kurulmuş olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye aza olarak tayin edildi[337].

---

[336] **BOA,** DH.SAİD 2/218 ; **Hakayık ül Vekayi**, No: 357, (26 Cemaziyelahir 1288/ 11.09.1871), s.1 ; **Basiret,** No: 466 (26 Cemaziyelahir 1288 /12.09.1871) , s.1.

[337] Edhem Paşa, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin Mülkiye kısmında azadır. Bkz. **BOA,** A.DVN.MHM. 33/41; A.DVN.167/85 ; 04.08.1861 tarihli(27 Muharrem 1278) **Takvim-i Vekâyi**, Defa:617, s.1**Tercüman-ı Ahval,** No: 56 (15 Muharrem 1278/23.07.1861) ; Kurulan bu yeni meclisin üç alt birimden(mülkiye, kavânin ve muhâkemât) oluşan teşkilat yapısı ve üyeleri hakkında toplu bir malumat için ayrıca bkz. **Ceride-i Havadis,** No: 1051, 5 Ağustos 1861 (28 Muharrem 1278), s.1.

Bu görevi süresince daha çok finansal uzmanlık gerektiren konularda görevlendirilen Edhem Paşa, daha önceki ticaret nazırlığının da kazandırdığı ekonomi bilgi birikimini kurul bünyesinde uygulama fırsatı bulmuştur.

Mesela Meclis-i Ahkâm-ı Adliye azası iken, malî bir bunalımın eşiğinde bulunan devletin halka verdiği borçları tahsil etmesi ve bu sayede hazinenin durumunun iyileştirilmesinde önemli hizmetleri görüldü. Devlet hazinesinin alacaklarının tahsil edilmesi amacıyla kurulan komisyonun başkanlığını yaptı ve kurulan bu komisyon marifetiyle alacaklar önemli bir oranda tahsil edildi.

Söz konusu komisyonun kuruluş belgesinde şunlar yazılıdır:

"Devletin bulunduğu müşkilat ve müzayakat-ı maliyenin esbab-ı mahfufasından biri de bu makule matlubatın istihsali olup niyaz-ı âliye bu yolda esaslı bir tedbir ve takyide teşebbüste bulunmak lazım geldiğine mebni bunların düyun-u müsbitelerinin tahsili çaresini bulmak üzere Meclis-i Ahkam-ı Adliye aza-yı kiramından devletlu Edhem Paşa Hazretlerinin riyasetiyle utufetlu Hacı Sarım Efendi ve Dar-ı Şura-yı Askeri azasından saadetlu Mecid Efendi ve varidat muhasebecisi saadetlu Muhtar Efendi ve Meclis-i Mahruse-i Maliye azasından saadetlu Nazif Efendi'den mürekkeb bir komisyonun teşkili tensib kılınmıştır."[338]

Böylece tamamen hukukî, teknik ve bürokratik özelliklere sahip uzmanlık gerektiren devlet işleri ile meşgul olan Edhem Paşa bu ara devrede kağıt paranın piyasadan toplatılması için 1862'de kurulan komisyonun reisliğini yapmış ve hemen bir yıl sonrasında kurulacak olan Osmanlı Bankası'nın nazırlığına tayin edilmiştir.

2.5.1. Kağıt Paranın (Kaime) Piyasadan Toplatılması

Kâime (Çoğulu: Kavâim) Osmanlı diplomatikasında üst makamdan alt makama yazılan resmi belge anlamında kullanılmakla beraber esasında bir maliye terimi olarak kağıt para anlamına gelmektedir[339]. Bu konu başlığı altında

[338] Bkz. **BOA,** A.MKT.NZD..365-73 (26 Safer 1278 /2 Eylül 1861) tarihli Hazine alacaklarını tahsil komisyonunun kuruluş belgesi.

[339] M.Zeki Pakalın, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,** c.2, s.140 ; Ali Akyıldız, "Kaime", **DİA**, c.24, Ankara, 2001, s.212 v.d.

bir tür hazine bonosu ve kağıt para olarak kâimenin ortaya çıkış serüveninden ziyade piyasadan toplatılması sürecine odaklanılacaktır.

Sultan Abdülmecid, daha saltanatının daha ilk yılında, 1840 Haziran'ında, "Kavâim-i Nakdiye-i Mutebere" adıyla ilk kağıt parayı piyasaya sürerken; bunun ileride ciddi mali sorunların bizzat sebeplerinden birini teşkil edeceğini ve devletinin piyasadan kaimeleri toplamak için dış borç almak zorunda kalacağını elbette ki hesap etmemişti.

Davison'un da belirttiği gibi Osmanlı Devleti, piyasaya kâime sürmeyi içeriden borç para almanın bir tür yöntemi olarak değerlendirmiş olup, modern piyasa ekonomisinde paranın nasıl kullanılacağını ve etkilerinin neler olabileceğini kavramaktan uzak bulunmaktaydı[340].

Piyasaya sürülen ilk kâimeler bir tür kağıt para hükmünde olup ticari hayatta kullanılabilecek ve tasarruf sahipleri ölse bile kaimesi normal akçe gibi varislerine intikal edebilecekti. İlk kaimeler daha çok hazine tahvili mahiyetinde olup; amatörce bir yöntemle elle yazılmış ve mühürlenmiş en küçüğü 50; en büyüğü de 1000 kuruş şeklinde tertip edilmişti. Karşılıksız basılan kaimenin sadece faizleri için İstanbul gümrük gelirleri teminat olarak gösterilmiştir[341].

Kaimelerin tedavül süresi sekiz yıl olarak; nisbet(faiz) oranı da %8 olarak belirlenmiş ve toplam 160 bin lira tutarında basılan kaimelerin belirtilen süre bitiminde bedeli ödenerek piyasadan çekileceği kararlaştırılmıştı. İsteyen sekiz yıl sonunda kaimeleri muhafaza ederek tahakkuk eden faizlerini yılda iki taksitle maliyeden alabilecekti.

---

[340] Yazar yine de Osmanlı Devletinin 1852'ye kadar kâimeyi kontrol altında tutabildiğini ve ancak bu tarihten itibaren kâime işinin devletin kontrolünden çıkmaya başladığını ileri sürüyor. Bkz. Roderic H. Davison, "The First Ottoman Experiment With Paper Money", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Birinci Uluslar arası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri**, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 11-13 Haziran, 1977, ed. Osman Okyar, Halil İnalcık, Ankara, 1980, s.249.

[341] Mine Erol, **Osmanlı İmparatorluğunda Kağıt Para,** TTK Yay., Ankara, 1970, s. ; Hüseyin Avni Şanda, "Bizde Kağıt Para'nın Tarihçesi", **HTM**, S.3, (Nisan, 1967), s.81.

Ancak devlet başlangıçta verdiği sekiz yıl vaadini yerine getirip kâimeleri piyasadan çekemediği gibi bu iş giderek önü alınmaz bir şekilde yaygınlaştırılarak devam ettirildi. 1853- 1856 Kırım Harbi sırasında ayrıca "ordu kaimesi" adı altında da kağıt para bastırıldı.

Mali sıkışmışlığına karşı hafifletici bir çözüm olarak başvurulan kâime uygulamasından devletin beklediğini elde edemeyişinin bir çok iç ve dış nedenleri vardı. Bir kere çığ gibi büyüyen sahte kâimelerin önü hiçbir zaman tam anlamıyla alınamadı.

Bilhassa Kırım Harbi esnasında İstanbul piyasası başta İngiliz ve Fransız altınları olmak üzere ecnebi para ve değerli emtiasının istilasına uğradı. Böyle olunca yatırımcı kâimeden daha sağlam olarak gördüğü bu altınlara yöneldi.

Bu süreçte kâimeden umudunu kesen devletin de mecburen 1854 tarihinde ilk kez dış borç almaya başladığı ve bu dış borçlanmanın kısa aralıklarla tekrarlandığı bilinmektedir.

Padişah başta olmak üzere devlet adamlarının çoğu, kâimenin mâli sıkışmışlığa çözüm olmayacağını bilhassa Kırım Harbi sürecinde görmüş oldular. Artık kâimenin tamamen piyasadan çekilmesi; o devrin tâbiriyle "ilgâ"sı bir zaruret halini almış bulunuyordu. Fakat bu karmaşık durumun çözümünün pek de kolay olmadığı yapılan denemelerden, müdahalelerden sonra görüldü. Kaimelerin piyasan çekilmesi yönünde, 1858 yılında dış borç alınarak kaimelerin piyasadan kaldırılması planlandı ise de gerçekleştirilememiştir.

Sultan Abdülmecid, basılmasına izin verdiği; ancak çok geçmeden finansal sorunlar yumağının başlıca sebeplerinden biri haline gelen kâimenin kaldırılmasını başaramadı. Piyasadaki kaime miktarı o denli kabardı ki, 1860 yılı itibariyle Osmanlı para piyasasında on dört milyon liralık kaime bulunmakta idi[342]. Üstelik Abdülmecid'in vefat ettiği 1861 yılında 1.250.000

[342] Biltekin Özdemir, **Osmanlı Devleti Dış Borçları,** Maliye Bakanlığı Yay., Ankara, 2010, s.54.

kuruşluk rekor miktarda kaime daha İstanbul piyasasına sürüldü. 400 kuruşluk kaimenin kuru bir altın liraya kadar geriledi. Böylece Osmanlı tarihindeki ilk kâğıt para deneyimi yirmi yıl gibi bir sürede aşırı hızlı bir enflasyon ile sonuçlanmış oldu.

Sultan Abdülaziz, büyük bir finansal krize sürüklenmiş, borç batağına saplanmış bir devletin yeni padişahı olarak tahta oturduğunda ilk iş olarak kâime sorunundan kurtulmanın kesin çarelerini aradı. Yeni padişah, devleti açısından bir bekâ sorunu olarak gördüğü bu kaime krizinin aşılması için kararlı bir destek vererek, hassa hazinesinin üçte birini devlet hazinesine aktardı. Ayrıca Sadrazam Fuad Paşa'nın da cüret-kâr tavsiyelerine uyup, saray masraflarında ciddi kısıtlamalara gitti[343].

Kâimenin tedavülden çekilmesi ve devletin dalgalı borçlarının tasfiyesi amacıyla 1862 yılının başlarında Fuad Paşa ve Ahmed Vefik Efendi'nin yanı sıra çoğunlukla İngilizlerden müteşekkil yabancı uzmanların da yer aldığı bir ön komisyon kurulmuştur. Komisyonda alınan karar gereği Osmanlı Devleti, finansal krizini kesin olarak aşmak için dış borç almıştır[344].

Ayrıca burada devletin modern bir merkez bankası görevini görecek olan bir banka tesisine de karar verilmiştir ki; Edhem Paşa'nın nazırlığını yapacağı bu bankanın kuruluşunu bir sonraki konu başlığı altında ele alınacaktır.

Sonuçta, İngiliz Devaux Şirketi ve ortaklarından alınan 5.100.000 sterlin tutarındaki dış borcun 3.600.000 tutarındaki kısmı kaimenin ilgasında kullanılmıştır. Kaimenin ortadan kaldırılması işini üstlenen ve 1862 yılının

---

[343] Fuad Paşa'nın 1862 yılı başlarında padişaha sunduğu raporun tam metni için Bkz. **Muhârerât-ı Nâdire**, s.127-143; Maalesef hükümdarın bu desteği sonraki yıllarda kesintisiz bir biçimde devam etmemiştir. Bkz. Cevdet Küçük, "Abdülaziz", **DİA**, c.1, Ankara, 1988, s.179.

[344] Hüseyin Al, **Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi 1820-1875**, Osmanlı Bankası Araştırma Merkezi Yay.,İstanbul, 2007, s.118 ; Özdemir, s.56.

Temmuz ayının başlarında kurulan komisyonu reis sıfatıyla Edhem Paşa yönetmiştir[345].

Yaklaşık iki ay aralıksız süren yoğun bir çalışmadan sonra komisyon, girift bir mesele olmasına rağmen, kâime toplama ve ortadan kaldırma işini başarılı bir biçimde sonuçlandırmıştır. Yapılan program gereği 13 Temmuz 1862'den itibaren çalışmalara başlanmış; hızla değer kaybetmiş olan kaime piyasadan toplatılmıştır. Kaime toplama işlemleri 13 Eylül 1862 tarihine kadar devam etmiştir. Toplanan kaimelerin karşılığı meskûkât ve esham-ı cedide olarak ödenmiştir.

Komisyon, getirilen kaimelerin toplamından %40 tutarını nakit ödüyor; kalanını da "eshâm-ı cedîde" adı verilen uzun vadeli tahvillerle ödeme taahüdü veriyordu.

Kaime Komisyonu için çalışma merkezi olarak da Sultanahmet'te bulunan Darülfünun Binası tahsis edilmişti[346]. Bizzat Edhem Paşa yönetiminde hemen her gün yoğun bir mesai geçiren komisyon yukarıda tarihleri verilen iki aylık süre zarfında iki milyon keselik kaime toplama başarısını göstermiştir.

Yine de bu miktar piyasadaki kaimenin tamamı anlamına gelmemektedir. Kalan küçük bir miktarın da toplanması için bir defaya mahsus olmak üzere bir aylık ek süre tanınmıştır. Böylece komisyon en son 10 Ekim 1862 tarihine kadar çalışmasını devam ettirmiştir.

Bu arada bin bir güçlükle elindeki kaimesini komisyona getiren ahalinin kaimesini noksan fiyata almaya çalışan ve aldıklarını komisyona satmaya yeltenen "ayak sarrafı" tabir olunan kişileri fark eden Komisyon Başkanı

---

345 Komisyonun diğer azaları ise şöyledir: Bank-ı Osmanî Müdürü Gilbertson, Franko Nasri , Graçino ve Krikor Agaton Efendi'dir. Bkz. **Ceride-i Havadis**, nr. 1099, 9 Muharrem 1279/ 6 Temmuz 1862 ; Bu azalardan Agaton Efendi'nin biyografisi için ayrıca bkz. Mahmut Akpınar, "Bir Tanzimat Bürokratının Portresi: Krikor Agaton Efendi(1823-1868)", **TİD**, XXVIII/2, 2013, s.329-354.

346 Sözde modern bir üniversite binası olması için İtalyan Mimar Fossati'ye yaptırılan; ancak inşaatı bir hayli zaman ve paraya mal olan bu devasa bina nihayetinde bir türlü kurulamayan üniversite yerine 1865'te maliye nezaretine tahsis edilmiştir. Bkz. Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi 1: Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)**, İBÜY, İstanbul, 2009, s.48.

Edhem Paşa, bu türden fırsatçılara engel olmuş ve bunlara yönelik kovuşturma yapılmasını sağlamıştır[347].

1862 yılı sonlarına gelindiğinde Osmanlı para piyasasında kaime faslı artık kapanmıştır. Kaldırılan kaimelerin yerine "Mecidiye", "Beşlik" ve "Altılık" tabir olunan paralar almıştır. Piyasa geçerliliği daha yüksek olan bu yeni paranın yanı sıra 1863 yılında devletin bir tür merkez bankası rolünü üstlenecek olan Osmanlı Bankasının tarafından çıkarılacak olan ilk Osmanlı banknotlarında da Edhem Paşa'nın imzası bulunacaktır.

Neredeyse içinden çıkılmaz bir mesele olarak görülen kaimenin başarılı bir mali operasyonla üç ay gibi kısa bir sürede piyasadan toplatılmasında gerek İstanbul ve gerekse de taşra halkının verdiği desteği de vurgulamak gerekir. Öyle ki, memleketin bir çok yerinde halk, karşılık beklemeden kaime bağışlamış ve bu suretle zor durumdaki hazineye yardım etmiştir.

Bu yardımsever kamuoyunun oluşturulmasında dönemin resmi ve özel gazetelerinin payı da büyüktür. Sadrazam Fuad Paşa ve kaime komisyonu başkanı Edhem Paşa, basının kamuoyu oluşturma gücünü destekleyerek; kaimenin nerede, nasıl ve ne zaman toplanacağı hakkında ilanlar verilmesini; gerekli uyarıları anlaşılır bir biçimde yapılmasını sağlamışlardır. Ayrıca dönemin gazete sütunlarında hemen her gün bağış yapanların isimleri verilmek suretiyle ahali bağış yapmaya teşvik edilmiştir[348].

Bu başarılı faaliyette bulunan Edhem Paşa'nın hizmetleri karşılığında kendisine Sultan Abdülaziz tarafından Osmani Nişanının ikinci rütbesi ve ayrıca 100.000 kuruş miktarında atiye verilmiştir[349]. Kaime toplama işinin bitmesinin hemen ertesinde kurulan Osmanlı Bankasına devleti temsilen nazır

---

[347] Bkz. 22.08.1862 tarihli **Tasvir-i Efkâr**, Defa:16, s.1.

[348] Dönemin basınından bir örnek vermek gerekirse, Biga'da memurlar ve halk tarafından bin kuruş tutarında kaime bağışlandığı haberi için Bkz. 23.12.1862 tarihli **Tasvir-i Efkâr**, Defa: 51, s.2; Bir başka örnek olarak Eskişehir halkının kaime bağışını ele alan bir makale için Bkz. Cahit Y.Bilim, "Eskişehir'in Kaime Bağışı", **Neşet Çağatay'a Armağan,** Eskişehir, 2005, s.65 v.d.

[349] Ali Akyıldız, **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüşüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-ekonomik Etkileri**, Eren Yay., İstanbul, 1996, s.75.

olarak onun tayin edilmiş olması da çalışmalarından memnun kalındığının bir göstergesidir.

Sonuçta, kâime toplama işinde örnekleri ile açıklamaya çalışıldığı üzere bütün gayretlere rağmen devlet hazinesinin açıkları tam anlamıyla giderilemediğini 23 Şubat 1863 tarihli resmi gazetede yayımlanan bir hatt-ı hümâyundan da anlamak mümkündür. Sultan Abdülaziz bu resmi yazısında kâime toplanması konusundaki başarıyı vurgulasa da, hazine açıklarının devam ettiğini de itiraf etmektedir. Durum böyle olunca bir dizi kemer sıkma politikalarına daha gidileceğinin mesajını vermiştir[350].

2.5.2. Osmanlı Bankası Nazırı Edhem Paşa

Daha önceki Müslüman – Türk devletlerinden tevârüs ettiği para (sikke) basma geleneği Osmanlı devletinde devlet olarak kuruluşunun ilk zamanlarına kadar uzanmaktadır[351]. Yine de paranın Osmanlı'daki serüveni çok eski olmasına rağmen bilinen klasik manasıyla bankacılık sistemi ancak Tanzimat'tan sonra kurulabilmiştir.

Bankacılığın bulunmadığı yüz yıllar boyunca başta saray ve devlet hazinesi olmak üzere devlet adamlarının ve tüccarın nakit para ihtiyacını "Sarraf" adı verilen neredeyse tümü Gayrimüslim azınlıklardan oluşan kişiler karşılamaktaydılar. Belirli bir komisyon, yani faiz, karşılığında ödünç para temin eden; değerli madenleri paraya tahvil eden sarrafların ağırlıklı toplanma yeri, bir başka deyişle tarihi merkezleri İstanbul'un Galata semti idi[352].

---

350 **Takvim-i Vekâyi,** Defa:680, 23 Şubat 1863 (4 Ramazan 1279), s.1 ; Aynı hatt-ı hümayun bir gün sonraki Tasvir-i Efkar'da da yayımlanmıştır(Defa: 69, s.1).

351 Yakın zamanlarda Osman Bey adına bastırılmış sikkelerin olduğu iddia edilmişse de; en güvenilir, kesin nümizmatik kanıtlar Osmanlı'da ilk paranın Orhan Bey'le birlikte 1326-27 yıllarına denk gelen Hicri 727 senesinde basıldığını göstermektedir. Bkz. Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi**, TVYY, İstanbul, 1999, s.23.

352 Devlet tarafından sarraflardan alınan faizli borçların ödenmesinde Tanzimat öncesi dönemde doğrudan "faiz" sözcüğü yerine "sarrafiye, güzeşte.. " gibi terimler kullanırdı. Bkz. Pakalın, **a.g.e.**, c.3, s.131 ; İstanbul'un fethinden beri verilen ticari imtiyazlarla Galata, Osmanlı Tarihi

Bilhassa 18. Yüzyılın sonlarından itibaren ve 19. Yüzyıl boyunca Avrupa'daki Sanayi Devriminin Osmanlı pazarını adeta istila ettiği dönemde sözü edilen sarraf kesimi Avrupa malları ve sermayesi ile Osmanlı Devleti arasında bir tür arabuluculuk yaparak zenginliklerine zenginlik kattılar. Osmanlı ticari- ekonomik ve finans hayatındaki rolleri her geçen gün artan sarraflar yukarıda sözü edilen bu yeni dönemde artık "Galata Bankerleri" olarak adlandırılmaktadırlar[353].

Osmanlı Devletinde 1843 yılında kurulan ve sadece üç yıl sınırlı, yerel bir faaliyet gösteren İzmir'deki İngiliz tüccarların kurdukları bir bankayı saymazsak ilk banka 1847 yılında İstanbul'da iki Galata bankerinin ortaklığında kuruldu[354]. Osmanlı tebaasından olmadığı halde devlet tarafından kendisine hatırı sayılır bir emlak imtiyazı verilen ilk yabancı olup, kısa bir zamanda yerleştiği Galata'nın en önemli bankerleri arasına dahil olan Manolaki Baltazzi ile ihtilal sırasında zengin mal varlıkları ile birlikte gelip İstanbul'a yerleşmiş Fransız soylu bir ailenin üyesi olan Jacques Alléon'un kurduğu bankanın Fransızca adı "La Banque de Constantinople"; Türkçe ismi ise "Dersaadet Bankası" olarak geçmektedir[355].

1844 yılından itibaren modern bir para sistemini oluşturmaya yönelik reformlara girişen ve "tashîh-i ayar" denilen uygulamaya ile resmi ve tek para birimini kuruş üzerinde sabit kılan Osmanlı Devleti; kendi para birimini

---

boyunca hep bir ticaret ve finans merkezi olagelmiştir. Bkz. İlber Ortaylı, "Galata", **DİA**, c.13, Ankara, 1996, s.306.

353 Bu isimle yayımlanmış değerli bir monografik eser için Bkz. Haydar Kazgan, **Galata Bankerleri**, 2bs., Orion Yay., Ankara, 2005.

354 Bereketli İzmir- Aydın arasındaki tarım ürünlerini başta İngiltere olmak üzere Dünya piyasalarına ihraç eden İngiliz firmalarının kredi ihtiyacını çözmek maksadıyla kurulan Commercial Bank of Symirna; ya da Türkçe karşılığı olarak İzmir Ticaret Bankası hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Reşat Kasaba, "İzmir Ticaret Bankası", **Tarih ve Toplum**, S.43, 1987, s.57-60.

355 Bu bankanın kuruluşu ve faaliyetleri hakkında bilgi veren bir ana kaynak için Bkz. A. Du Velay, **Essai Sur l'Histoire Financiére de la Turquie**, Paris, 1903, s.126 v.d ; Osmanlı finans sektörünün en önemli bankerlerinden olan Baltazzi Ailesi'ni ele alan yayımlanmamış bir doktora tezi için Bkz. Cem Çetin, **Baltazzi Ailesinin İktisadi Faaliyetleri ve Osmanlı Maliyesi İle İlişkileri**, Marmara Üniversitesi, 2009.

yabancı para ve değerli kâğıtlar ile eşleştirmek; yani modern bir kambiyo sistemi kurmak amacındaydı. Devlet adına kambiyo işlemlerini yürütmek imtiyazını iki yıl boyunca kullanan Baltazi- Alléon ortaklığı nihayet üçüncü yıllarında devletin de teşviki ve desteği ile yukarıda adı geçen bankayı kurdular[356].

Ancak Dersaadet Bankası, öz sermayesinin yetersiz oluşu, Avrupa'da 1848 İhtilali sonucunda istikrarın sarsılması ve Avrupa sermayedarlarından kredi bulmakta sıkıntıya düşülmesi; ayrıca Osmanlı parasının sürekli değer kaybının önüne geçilemediği için devletin bankaya olan güveninin sarsılması gibi nedenlerle 1852 yılında kapanmak zorunda kaldı.

Ekonomik durumu her geçen gün kötüye giden Osmanlı Devleti bir de Kırım Harbi çıkınca bilhassa mali anlamda temelli sarsıldı. Bilindiği üzere bu harb süresince ilk kez dış borç aldı.

1856'da, Kırım Harbi'nin sona ermesinin hemen akabinde, Sultan Abdülmecid "Islahat Fermanı" adı bilinen 18 Şubat 1856 tarihli meşhur hatt-ı hümâyununda –mecburen- Avrupa sermayesi ve bilgisi dahilinde memleketinde bankaların kurulması isteğini şöyle ifade etmiştir:

> " … ve devlet-i âliyyemin tashîh-i usûl-i sikke ile umur-i maliyesine itibar verecek banka misillü şeyler yapılıp memâlik-i mahrûse-i şâhânemin meba-ı servet-i maddiyyesi olan hususâta iktizâ eden sermayelerin tayini; maarif ve ulum ve sermaye-i Avrupa'dan istifâdeye bakılmasına …"[357].

Padişahın bu isteğini yerine getirmeye hazır olan güçlü İngiliz sermayesi büyük yatırımlar yapmakta olduğu Osmanlı Devleti'nde 1856 yılında Ottoman Bank adında bir banka tesis etti. Sağlam kaynaklara dayalı bu bankanın asıl amacı, Osmanlı memleketinde yatırım yapan İngiliz yatırımcılara güvence sağlamak, kredi açmak ve kâr dağıtmaktır. Bu yönüyle esasında özel bir ticaret

---

[356] Dersaadet Bankası, Osmanlı topraklarında banka adını taşıyan ilk kredi kuruluşudur. Zafer Toprak, " Osmanlı Devletinde Para ve Bankacılık", **TCTA**, c.3, s.761.

[357] Bkz. 25 Cemaziyelahir 1272 /3 Mart 1856 tarihli **Takvim-i Vekayi**, Defa: 539, s.2; **Düstur**, 1. Tertip, c.1, s.7-14 ; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c.5,TTK Basımevi, Ankara, 1988, s.263-264.

bankası olup, devlet bankası özelliğini hâiz değildi. Ottoman Bank, 1863 yılında kurulan Bank-ı Osmanî-i Şâhâne ile birleşene dek kuruluş amacını başarıyla devam ettirmiştir[358].

1861 yılındaki büyük mali kriz ve sonucunda kâimenin tamamen piyasadan toplatılması, Osmanlı parasının uluslararası finans piyasasında bir türlü istikrar bulamayışı gibi nedenler merkez bankası rolünü üstlenecek olan sağlam bir banka ihtiyacını bir zaruret haline getirmiştir. Ancak Osmanlı Devletinin bu türden bir teşekkülü oluşturacak mali ve finans birikimi olmadığı gibi bunu gerçekleştirecek bilgi ve tecrübe birikimi de bulunmamakta idi.

Durum böyle olunca, Osmanlı Devletinde en büyük dış sermayeyi temsil eden İngiliz ve Fransız ortaklar, Osmanlı finans yönetimini tamamen denetim altına almak için harekete geçtiler ve Osmanlı Devleti ile yapılan çetin müzakerelerin sonunda 4 Şubat 1863 tarihinde Bank-ı Osmanî-i Şâhane ya da uluslararası piyasalarda bilinen Fransızca adı ile "La Banque İmpériale Ottomane" adı verilen ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan meşhur banka kurulmuş oldu[359].

Bankanın kurulması için yapılan görüşmelerin çoğu Fuad Paşa'nın sadareti döneminde onun yönetiminde gerçekleştirilmiş ve kuruluş temelleri onun döneminde atılmış olsa da, bankanın resmen açılışı Edhem Paşa'nın da ticaret nazırlığını üstlendiği Yusuf Kamil Paşa Hükümeti zamanında gerçekleştirilmiştir. Osmanlı devleti bir nizamnâme çerçevesinde bu İngiliz ve

---

[358] J. Lewis Farley, **Turkey**, London, 1866, s.192; Jacques Thobie, "Osmanlı Devletinde Yabancı Sermaye", **TCTA,** c.3, s.725.

[359] Sırf Osmanlı Bankasının kuruluş ve gelişme tarihçesini ele alan ilk önemli eser için Bkz. Adrien Billioti, **La Banque İmpériale Ottomane**, 1909 ; Ayrıca bankanın kuruluşundan itibaren başlayıp, Cumhuriyete kadar uzanan faaliyetlerini inceleyen diğer eserlerden iki örnek için Bkz. Edhem Eldem, **Osmanlı Bankası Tarihi**, Osmanlı Bankası Yay., İstanbul, 1999; André Autheman, **Bank-i Osmanî-i Şahane,** Osmanlı Bankası Yay., İstanbul, 2002.

Fransız ortaklığından müteşekkil "Osmanlı" adını kullanan bankaya otuz yıllığına sürecek olan geniş imtiyazlar tanıdı[360].

Asıl yönetim merkezi Londra ve Paris'te bulunan; ilk başlangıçta 2.700.000 İngiliz Sterlini tutarında bir öz sermaye ile kurulan Osmanlı Bankası İstanbul'da, yine bu iki merkezin atadığı bir genel müdürlük açmış ve kısa bir süre içinde memleketin birçok kentinde şubeler açmak suretiyle genişlemiştir. Osmanlı devleti, devlet olmanın en önemli egemenlik simgesi olan para basmak hakkını; ya da çağdaş bankacılık terimi ile ifade edecek olursak, emisyon yetkisini bankaya vermiştir[361].

Banka, devlet adına para basma yetkisini kullanacak; bunun dışında Osmanlı devleti kendi başına para basmayacaktı. Ayrıca hazinenin ihtiyaç duyması halinde gereken dış borçlanma banka tarafından sağlanacak ve banka her borçlanmadan yüzde bir komisyon alacaktır. Bankanın dış borçlanma üzerinden elde edeceği kâr ve Osmanlı maliyesinin bir türlü düzelmemesi dış borcu giderek artan kronik bir hastalık halinde arttırmıştır. Nitekim banka daha kurulduğu yıl, 1863'te, Osmanlı maliyesi için Avrupa'dan iki yüz milyon frank tutarında bir borç temin etmiş; bunu 1865'te bir başka borçlanma takip etmiştir[362].

İmtiyaz sözleşmesinin özel olarak konumuzu, Edhem Paşa'nın banka nazırlığını, daha iyi anlamak bakımından yer verilecek olan üçüncü maddesinde; " Devlet-i âliye banka üzerine hukuk-i teftişiyesini tarafından

---

360 Osmanlı Devleti ile Banka arasında imzalanan; bir giriş ve yirmi iki maddeden oluşan sözleşme ve imtiyaz metninin tamamı için Bkz. **Düstur,** 1. Tertip, c.2, Matbaa-i Amire, İstanbul, s.976 – 983 ; Bankanın imtiyaz suretinin daha sonraki yıllarda kısmen değişikliği için ayrıca Bkz. **Düstur,** 1. Tertip, c.4, s.419.

361 Autheman, a.g.e., s.39 v.d. ; Kaya Bayraktar, **Osmanlı Bankasının Kuruluşu Faaliyetleri ve Osmanlı Devletinin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875),** Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2002, s.99.

362 Osmanlı Bankası yönetiminde alınan Osmanlı dış borçları konusunda Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuasında(DFHM) kaleme alınan bir makale dizisi için Bkz. İbrahim Fazıl, "Osmanlı Bankası", S.21,s.1072-1089 ; "Osmanlı İstikrazları", **DFHM**, S.23-25, 1341/1925 Senesi, s.71-84.

seçilmiş bir nazır marifetiyle icra edecektir" denildikten sonra sözü edilen nazırlığın görev tanımı şu şekilde açıklanmaktadır: "İş bu nazır, bankanın idari işlerine, yönetimine müdahale etmeksizin, bankanın gerçekleştirdiği işlemler hakkında bilgi edinecek ve sözleşmeye tam uyulup uyulmadığını gözlemleyecektir".

Devlet, banka ile ilgili kurmuş olduğu bu nazırlığın dışında ayrıca devlet hazinesi ile banka arasındaki mali işlemlerin kaydını tutmak için bir muhasebeci dahi tayin etmiştir.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devletinin bankadaki temsilcisi sıfatını taşıyan nazırın son derece dar ve daha çok simgesel bir rolü vardır. Mesela ne asıl merkezler olan Londra ve Paris'te; ne de genel müdürlüğün bulunduğu İstanbul'daki yönetim kurullarında Osmanlı devletinin atadığı aza bulunmamaktadır. Osmanlı Bankası Nazırı olan Edhem Paşa, idari toplantılara sadece gözlemci sıfatı ile katılmaktadır. Oysa kararlarda diğer azalar gibi oy kullanamamaktadır.

İmzalanan sözleşmenin Osmanlı devleti aleyhine getirdiği bütün sınırlılıklara rağmen devlet, banka işlemlerini her zaman bir nazır vasıtasıyla takip etmiş ve ilk nazır olarak tayin olunan Edhem Paşa, üç yılı aşkın bir süre bu nazırlık vazifesini yerine getirmiştir. Üstelik bunu diğer ağır resmi vazifeleri ile birlikte sürdürmüştür. Maarif ve Nafıa gibi iki önemli nazırlık görevini sürdüren Paşa'ya bir irade-i seniyye ile ilaveten Banka nazırlığı tevcih edilmiştir.[363]

Bu arada Edhem Paşa'nın yukarıda sıralanan resmi görevleri sürdürebilmesinde en çok katkı sunanlardan biri de onun hem nafıada; hem de maarifde müsteşarlığını üstlenen meşhur kimyager Derviş Paşa'dır. Bu ikili

[363] Bkz. **BOA**, İ.DH. 508/3460 ; bankanın kurulması ile birlikte 13 Haziran 1863'te bu irade ile geçici olarak atanan Edhem Paşa'nın durumu, kısa bir süre sonra, meclis-i mahsus'da görüşülmüş; uygun bulunmuş ve sonuçta 22 Haziran 1863'te, banka nazırlığı bir kez daha kesin bir biçimde tescil edilmiştir. Bkz. **BOA**, İ.MMS.27/1172 ; Banka nazırlığına tayin edilmesine yönelik basından bir haber için ayrıca Bkz. 16 Haziran 1863 tarihli **Tasvir-i Efkâr,** No: 101, s.1.

sayesinde memleketin bayındırlığı ve maarifi önemli bir gelişim göstermiştir ki, tezin sonraki konularında bilahare izah edilecektir.

Edhem Paşa'nın Banka nazırlığı sırasında Osmanlı Bankası, uluslararası değeri ve geçerliliği altın değeri üzerinden belirlenmiş; kambiyo değeri yüksek ilk banknotlarını piyasaya sürmüştür. Bankanın çıkardığı ilk para olan 200 kuruştan başlayarak, çıkarılan bütün paralarda Edhem Paşa'nın adı, imzası ve mührü dikkat çekmektedir[364].

Sonuç olarak, özel banka yapısından hiçbir fedakarlıkta bulunmadan, Osmanlı'da devlet bankası imtiyazını kullanan dünyada eşsiz bir banka olarak Bank-ı Osmani-i Şahane, devletin yıkılmasına kadar geçen elli dokuz yıl boyunca toplam olarak üç defa imzaladığı sözleşmeler vasıtasıyla konumunu hep devam ettirmeyi başardı. Osmanlı Bankası hakkında yazılmış ilk Türkçe makalenin sahibi Kadri Bey'in ifade ettiği gibi: "Umumi(merkez) bankalar her memleketin hal ve mevkiine göre tagayyur ettiğinden (değiştiğinden) bunlar hâl ve muâmelâtça yekdiğerinden pek çok farklı" olabilmektedir[365]. Osmanlı Devletinin son dönemdeki bilgi-birikimi ve daha da önemlisi devlet olarak gücü (daha doğrusu Avrupa sermayesi karşısındaki güçsüzlüğü) böyle nev'-i şahsına münhâsır bir bankanın ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Devletin içinde bulunduğu mali krizleri kurdukları banka adına fırsata çeviren yabancı yatırımcıların sahibi oldukları bu bankada ilk Osmanlı nazırı olarak üç buçuk yıl görev yapan Edhem Paşa, sözleşmenin kendisine verdiği görevi devleti adına en iyi şekilde yerine getirmeye çalıştığı söylenebilir. Zirâ üst düzey devlet mevkilerinin durmadan el değiştirdiği; tayin ve azledilmelerin

---

[364] Banka nazırlığı yaptığı müüdet boyunca bankanın çıkardığı banknotların miktarını gösteren bir cetvel için Bkz. **BOA,** A.MKT.MHM.361-13; Osmanlı Bankasının çıkardığı banknotlar hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Christopher Clay, "The Banknotes Of The İmperial Ottoman Bank (1863- 1876)", **New Perspectives On Turkey,** No:9, 1993 ; Edhem Eldem, **Banknotes Of The İmperial Ottoman Bank (1863-1914),** Osmanlı Bankası Yay., İstanbul, 1999 ; Ayrıca Osmanlı Bankasının Edhem Paşa imzalı ilk banknotunun ön ve arka fotoğrafı için Bkz. **EK-6.**

[365] Kadri Bey, "Bank-ı Osmânî", **Mecmuâ-i Fünûn,** (Mayıs- Haziran 1863/Zilhicce 1279 tarihli), No: 12, s.495-502.

adeta birbirlerini kovaladığı istikrarsız bir ortamda Edhem Paşa, banka nazırlığı görevini kesintisiz sürdürebilmiştir.

13 Eylül 1866 tarihinde taşradaki ilk görevlendirmesi olan Tırhala Sancağı Mutasarrıflığı görevine getirilen Edhem Paşa'nın Osmanlı Bankası'ndaki nazırlık görevi sona erdi[366].

2.6. Maarif Nazırı Edhem Paşa (1863-1865)

Osmanlı Devletinin kendisini zorlayan dış ve iç şartlara uyum sağlamak adına 3 Kasım 1839 tarihinde ilan ettiği Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile başladığı kabul edilen Tanzimat Döneminde maarif ile ilgili reformlara hemen başlanamadı[367]. II. Mahmud'un başlattığı batılılaşma yönündeki eğitim reformlarının aşılabilmesi ancak hariciye nazırı ve hemen akabinde sadrazamlığa getirilen Mustafa Reşid Paşa'nın telkinleri sonucunda Sultan Abdülmecid'in hazırladığı ve 13 Ocak 1845 tarihinde bizzat Babıâli'ye gelerek okuttuğu, ana teması maarifin çağdaşlaşması olan hatt-ı hümâyunla mümkün olabilmiştir[368].

Padişahın, maarifin terakkisi adına yaptığı bu talimatın ardından peş peşe yeni mektepler açılmaya başlandı. Ayrıca çağdaş bir maarif teşkilatı için sonunda Maarif-i Umumiye Nezâreti'nin kurulmasına kadar gidecek olan bir takım kurumlar oluşturuldu. Gerek açılan mektepler; gerekse de maarif yolunda oluşturulan kurumların ilk başlardaki en önemli ortak özellikleri içerik bakımından zayıf, biçimsel yapılanmalar olmalarıdır.

---

366 **BOA**, İ.MMS.32/1323.

367 Tanzimat maarifini devrin şartları içerisinde değil de; yüz yıl sonrasının şartlarına göre ele alıp, yetersiz, başarısız olarak niteleyen bir makale için Bkz. Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.441-462.

368 Ülkesinin umduğu ilerlemeyi bir türlü yakalayamamış olmasının açık bir itirafı ve bundan dolayı devlet adamlarına açık bir serzenişte bulunan Sultan Abdülmecid bu hattında, gerekli olan okulların bir an evvel inşa edilmesini emretmektedir. Bkz. **Takvim-i Vekâyi,** Defa: 280, s.1 ; **Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi,** c.8, s.1184.

Konumuz olan Edhem Paşa'nın maarif nazırlığına geçmeden önce maarif teşkilatlanması açısından oluşturulan kurumlar kısaca şöyle özetlenebilir[369]:

Maarif nazırlığının kurulmasına giden yolda ve Sultan'ın yukarıda değinilen hattından önceki devirde atılmış ilk iki adımdan biri Meclis-i Umûr-i Nafıa; diğeri ise Mekâtib-i Rüşdiye Nezâretidir. Bunların ikisi de 1839 tarihinde kurulmuşlardır[370].

Tanzimat'ın hemen öncesinde maarifle ilgili yukarıda belirtilen iki kuruluşun ardından, bu kez peş peşe sayılabilecek bir surette kurulan üç tane kurum daha dikkati çekmektedir. İlkin, 13 Mart 1845 tarihinde geçici bir maarif meclisi kurulmuştur. Her ne kadar bu mecliste ağırlık eski tarzın temsilcisi denilebilecek (başkan Kazaskerlikten Abdülkadir Efendi, aza meşhur vakanüvis Esad Efendi…gibi) ilmiye sınıfından yana olsa da, ileride Osmanlı yenileşme tarihine damga vuracak isimlerinden biri olan o dönemin genç doktor ve mütercimlerinden Fuad Efendi gibi yenilikçiler de dikkat çekmektedir. Ayrıca bu meclisin sadece maarif işleri ile ilgilenmesi de önemli bir gelişme sayılmalıdır; çünkü bundan önceki devirde maarif hep başka alanların bir eklentisi durumunda olup, yalnız kendi başına bir yapılanma olarak ele alınmamıştı.

Geçici Maarif Meclisi, kuruluşundan bir yıl sonra, 21 Temmuz 1846'dan itibaren, artık dâimi bir meclise dönüştürülerek, daha önemli bir hale getirilmiş ve yenilikçi azaların ağırlığı artmıştır. Bundan birkaç ay sonra ise, 9 Ocak 1847'de bu kez Mekâtib-i Umumiye Nezareti adında ve çağdaş eğitim

---

369 Tanzimat Devrinde maarif teşkilatının oluşum sürecini muntazam bir şekilde işleyen iki başvuru kaynağı için bkz. Hasan Ali Koçer**, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923),** MEB Yayınları, İstanbul, 1991. Cahit Yalçın Bilim, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi(1734-1876),** AÜEF Yay., Eskişehir, 1998, s.115-142.

370 Bu iki kuruluşu maarife yönelik icraatların menşei olarak sayan Mahmud Cevad, Rüşdiye Mektebleri Nazırlığının kurulduğu o dönemde henüz memlekette rüşdiye mekteblerinin bulunmaması gibi bir ironik durumu belirtmeden geçememiştir. Bkz. Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi, **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı,** MEB Yay., Ankara, 2002, s.14-18.

tarihimizde önemli bir simâ olan Kemal Efendi'nin yönetiminde bir kurum oluşturulmuştur.

İşte, bütün bu adımlardan sonra nihayet 29 Nisan 1857 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezâreti kurulmuştur. Böylece eğitim- öğretimin tek ve merkezi bir noktada toplanması büyük ölçüde başarılmıştır[371].

Maarif-i Umumiye Nezâretinin kuruluşunun altıncı yılında, 9 Mart 1863 tarihinde, Maarif Nazırlığına tayin edilen Edhem Paşa, bu göreve getirilen beşinci kişidir. Bu tarihten 19 Mart 1865 tarihine dek sürmüş olan, iki yıllık maarif nazırlığında aşağıda ayrıntılarına girilecek önemli icraatlarda bulunmuştur[372].

Maalesef onun bu alanda daha fazla verimli çalışmasını engelleyen birinci husus sık sık yaşanan hükümet değişiklikleri; bir diğeri ve daha önemli husus ise üzerinde bulunan maarifin dışındaki diğer resmi vazifeleri yerine getirmek zorunda bırakılmasıdır. Dönemin resmî gazetesi Takvim-i Vekâyi ve özel gazetelerden Tercüman-ı Ahvâl'de aynı gün ve aynı ifadelerle yayınlanan tayin haberi bu karmaşık zincirleme görevlendirmeler arasında maarifin nasıl ilave bir görev olarak sıkıştırıldığını göstermesi bakımından mânidârdır:

"Maarif-i Umumiye Nezaretinin takvimhâne nezaretiyle beraber der-kâr olan ehliyet-i mücerrebe ve malumât-ı kâmilesine mebni Ticaret nezaret-i celilesine ilaveten devletlu Edhem Paşa Hazretleri uhdesine ihalesi hususunda irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi müteallik ve şeref-sudur buyrulup mantuk-i münifi üzere icabı icra kılınmıştır"[373].

Edhem Paşa'nın maarif nazırlığına getirileceğinin haberini veren ilk gazete Şinasi Efendi'nin çıkardığı Tasvir-i Efkâr'dır. Söz konusu gazete,

---

371 İdari teşkilat tarihi açısından bu nezaretin kuruluşundan Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar geçen sürecini inceleyen derli toplu bir çalışma için bkz. A. Teyfur Erdoğdu, **Maarif-i Umumiye Teşkilatı,** İstanbul Üniversitesi, (Yayımlanmamış YL Tezi), İstanbul, 1995.

372 Edhem Paşa'nın maarif nazırlığına tayin tarihi olarak gerek maarif salnamesinde ve gerekse de onu baz alan Mahmud Cevad'ın eserinde gösterilen 12 Haziran 1863 (Hicri 24 Zilhicce 1279) tarihi, onun maarif nazırlığına ilk tayin tarihi olmayıp, ticaret nazırlığından ayrıldığı; maarif ile nafıa nazırı olarak kaldığı tarihtir. Bkz. **Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye,** 2. Sene, 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Amire, 1317, s. 39 ; Mahmud Cevad, **a.g.e**., s.66.

373 9 Mart 1863 (Hicri 18 Ramazan 1279 senesi) tarihli **Takvim-i Vekâyi,** Defa:686, s.1 ve aynı tarihli **Tercümân-ı Ahval,** No: 307, s.1.

tayinden bir hafta kadar önce, 2 Mart 1863 tarihli nüshası ile böylesi bir tayinin olacağına yönelik işitilmiş bir haberi okuyucusuna duyurmuştur. Aynı gazetenin 13 Mart tarihli diğer bir diğer nüshasında tayin haberi bu kez resmi bir haber tarzında bildirilmiştir[374].

Tanzimat devrinin çağdaş bir eğitim – öğretim teşkilatı kurmak yönündeki ağırlıklı resmî iradesi dikkate alındığında yeni nazır Edhem Paşa, maarif yönü bakımından aslında bu görev için tam da uygun adamların başında gelmektedir. O, hangi görevi yaparsa yapsın, hemen her zaman bir maarif adamı olarak görülmüştür. Batı'da aldığı sağlam eğitim, Sultan Abdülmecid ve şehzadelerinin Fransızca öğretmenliğini yapması, Encümen-i Daniş'in dahili azalarının başında gelmesi, mekteplerin açılması yönünde verdiği lâyihalar ve nazır olmadan önceki son icraatlarından olarak, Darülfünun'un açılması için harcadığı çabaların yanısıra halka açık konferansları organize etmesi… gibi özellikleri onun maarif nazırı olmasını sağlayan bazı etkenlerdir.

Daha Meclis-i Ahkâm-ı Adliye azası iken, 1862 yılında, adeta bir maarif nazırıymış gibi, yukarıda değinildiği üzere, çağdaş bir üniversite olarak açılması planlanan Darülfünun'da oldukça rağbet gören halka açık bilimsel konferanslar düzenledi. Bu konferanslar onun maarif nazırlığı döneminde alan ve konu bakımından çeşitlenerek yaygınlaştırıldı.

Ayrıca yine maarif nazırlığının hemen öncesindeki bu dönemde Darülfünun çatısı altında zengin bir bilim kütüphanesinin açılması ile fizik - kimya laboratuarı kurulması için Edhem Paşa'nın girişimleri kayda değerdir. Yurtdışından binlerce çağdaş ders araç – gereçleri ile laboratuar malzemelerinin getirtilmesini sağlamıştır[375].

---

[374] Gazete, tayinin kesinleşmesi haberini verirken; bu hadiseyi ilk duyuranın kendileri olduğunu hatırlatmayı da ihmal etmemiştir. Bkz. **Tasvir-i Efkar,** No: 71 ve 74.

[375] Bkz. **BOA,** 248/35 ; 250/16 nolu belgeler.

Maarif Nazırlığının hemen öncesinde maarife katkısı bakımından verebileceğimiz üçüncü ve son örnek ise 3 Haziran 1861 tarihinde kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye yaptığı katkılardır. Çağdaş anlamda bir bilim akademisi sıfatına kendisinden on yıl önce kurulan Encümen-i Dâniş'den çok daha yakın olan bu ilim cemiyeti, tam resmi olamayan karakteri; ya da bir başka deyişle bir bilim kuruluna yakışan özerk yapısı ile Osmanlı'da eğitim ve bilimin çağdaşlaşmasında önemli hizmetler yapmıştır[376].

Kuruluş tezkeresinde açıkça belirtildiği üzere cemiyetin asıl amacı Avrupa milletlerini yükselten eğitim ve bilimin Osmanlı ülkesinde de yaygınlaştırılmasını sağlamaktı. Edhem Paşa, maarif adına her şeyin devletten beklenemeyeceğinin bilincinde biri olarak eğitim ve bilim alanında yaşanan bu sivil aydınlanma hareketinin önünü açmıştır. Bilhassa Müslüman aydın kesimin bir oluşumu olarak dikkat çeken Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra Mecmua-i Fünun adlı popüler bir bilim-teknik dergisi çıkarmak ve telif-tercüme çalışmalarına girişmek suretiyle çağdaş bilimsel gelişmeleri yaygınlaştırma faaliyetlerine hız vermiştir[377].

Edhem Paşa, hem cemiyetin yayın organına makaleleri ile katkı sağlamak; hem de bulunduğu üst düzey resmi konumundan yola çıkarak cemiyetin faaliyetlerine devlet desteğini sağlamak bakımından katkılar sunmuştur. Bilhassa maarif nazırı olarak görev yaptığı dönemde cemiyetin faaliyetlerine her türlü desteği vermiştir[378].

Cemiyetin yukarıda belirtilen amacını çok daha etkin bir biçimde yerine getirmek için aşağıda ayrıntıları sunulacak olan ve bir bakıma cemiyetin tamamlayıcısı denilebilecek telif ve tercüme heyetini resmi bir statüde kurmuş

---

[376] Bernard Lewis, "Djemiyeti İlmiye-i Otmaniyye", **EI,** E.J. Brill, Leiden, 1991, c.2, s.532.

[377] Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kuruluşunun resmi belgesi olan irade-i seniye ve bir bakıma cemiyetin iç tüzüğü diyebileceğimiz nizamname için Bkz. **Mecmua-i Fünun**, S.1,İstanbul, Hicri Muharrem 1279, s.2-17.

[378] Ali Budak, **Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa,** Kitabevi, İstanbul, 2004, s.188.

ve heyetin başına aynı zamanda cemiyetin de başkanı olan Münif Efendi'yi getirmiştir[379].

Maarif nazırlığının ilk dört ayında üzerindeki iş yoğunluğundan ötürü pek bir icraat yapamayan Edhem Paşa, bilhassa ticaret nazırlığı görevinden ayrıldıktan sonra maarife yoğunlaşmış ve bu alanda önemli icraatlarda bulunmuştur[380]. Edhem Paşa bilhassa Sadrazam Yusuf Kamil Paşa hükümeti döneminde hem maarif nazırı ve hem de üstlendiği diğer nazırlıklarda aktif bir dönem geçirmiştir. Bu durum onun sadrazamla olan uyumu ve daha doğrusu sadrazamın onun liyakat ve tecrübelerine gereken değeri vermesi ile açıklanabilir. Ancak Yusuf Kamil Paşa sadaretinin 1863 yılı içerisinde sadece altı ay sürmesi ve hükümetin tekrar Ali ve Fuad Paşalara geçmesi Edhem Paşa'yı bir ölçüde geri plana atmıştır[381].

Maarif Nazırlığına getirilen Edhem Paşa'nın ilk icraatlarından biri maarifin merkezi teşkilatındaki aksaklıkları gidermeye çalışması ve teşkilatı yeni baştan aktif bir biçimde düzenlemeye girişmesidir. Paşa, daha 8 Ekim 1863 tarihinde Bâbıâli'nin dikkatine sunduğu arz dilekçesinde maarif nazırının etkin kılınmasını; çalışmayan meclis ve kurullara son verilmesini ve yeni bir düzenlemenin kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır. Bu girişimler dönemin sadrazamı Fuad Paşa'nın da onayıyla nispeten müspet sonuç vermiştir. Örneğin, maarif işlerini düzenlemekle görevli; içinde Gayrimüslim azaların da bulunduğu; ancak kurulduğu günden beri hiçbir zaman toplanamamış olan Meclis-i Muhtelit lağvedildi[382].

Bir tür eğitim şûrâsı şeklinde tasarlanan; ancak hiçbir verim alınamayan bu danışma meclisinin yerine daha somut, daha pratik tarzda iki yeni danışma

---

[379] Ali Fuat, "Münif Paşa", **TTEM,** c.4, S.4, Mart – Mayıs 1930, s.6.

[380] Bkz. **BOA,** İ.DH.508/34600.

[381] Ahmed Rıfat, **Verdül Hadaik,** İstanbul, 1866, s.71.

[382] Edhem Paşa'nın maarif nazırlığı sırasındaki kurumsallaşma çalışmalarını nazırın ismini hiç anmadan özetleyen Cahit Bilim, eserinin sonunda verdiği "Tanzimat Devri Maarif Nazırları" listesinde ise Edhem Paşa'nın adını yanlışlıkla "İbrahim Osman Paşa" şeklinde vermiştir. Bkz. **a.g.e.,** s.313.

kurulu oluşturuldu. Üstelik bu yeni kurulların her ikisinin de maarif nazırı Edhem Paşa başkanlığında olmasına karar verildi. Bunlardan biri Sıbyan Mektebleri Komisyonu olup, yalnızca Müslüman ahalinin ilköğrenim okulları konusunda çalışmalar yapmakla görevlendirildi. Oluşturulan diğer kurul ise Rüşdiye ve Âliye Mektebleri Komisyonudur. Bu ikinci danışma kurulunda orta ve yükseköğrenim işleri görüşülecek ve bu iki kurul, "Maarif-i Umumiye Heyeti" adında bir üst çatı altında eğitim ile ilgili durumları görüşmek üzere Sıbyan Komisyonu haftada iki; Rüşdiye Komisyonu ise haftada bir defa olmak üzere düzenli aralıklarla toplandı.

Yukarıda sözü edilen heyet ve alt kurullardan başka bir de doğrudan Maarif Nazırı Edhem Paşa'nın başkanlığında nazırlığın icra organı olarak 10 Şubat 1864 tarihinde Meclis-i Maarif kuruldu. Böylece maarif meclisi, kurulları ile nazırlık arasında tam bir eş güdüm sağlanmış oldu[383].

Maarif Nazırlığının kurumsal bünyesi içinde yetki-sorumluluk ve protokolde nazırdan sonra gelen müsteşar makamının oluşturulması da Edhem Paşa'nın icraatları arasındadır. Onun nazırlığından önceki dönemlerde maarif nezaretinde müsteşarlık makamı yoktu. Nazırlığa geldikten hemen sonra müsteşarlık makamı ihdas eden Edhem Paşa, bu makama da liyakatli, donanımlı bir devlet adamı olan Derviş Paşa'nın getirilmesini sağlamıştır[384].

Edhem Paşa'nın maarif nazırlığı döneminde gerek merkezde ve gerekse de taşrada yeni sistem mekteblerin sayısında önemli artış kaydedilmiştir[385]. 1864-65 yılının maarifi de içeren bir istatistiğini yayımlayan devletin resmi

---

383 A. Teyfur Erdoğdu, **a.g.t.,** s.52.

384 **Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye,** 2. Sene, 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Amire, s.26.

385 Modern ve merkezi devlet eğitiminin taşradaki başlangıç evresi hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Selçuk Akşin Somel, **Osmanlıda Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908),** İletişim Yay., İstanbul, 2010, s.93-114.

gazetesinden öğrenildiğine göre bu dönemde memleketin bir çok eyalet ve sancağında rüşdiye mektepleri açılmıştır[386].

Yukarıda zikredilen resmi istatiği bıraktığı yerden tamamlayan bir başka istatistik örneğinden de şöyle bahsedilebilir: Merkezi Londra'da bulunan İstatistik Derneği'nin dergisinde 1867 yılı sonlarında yayımladığı makalesinde Osmanlı'daki okullaşma durumunu ele alan Hyde Clarck'ın tespitlerine göre 1860-1866 arasındaki altı yıl içinde okul sayısı yüzde elli artmıştır. İstanbul'daki Müslüman ailelerin erkek çocuklarının yüzde otuz beşinin; kızların da yüzde yirmi dördünün okula gittiğini belirten Clarck, Edhem Paşa'yı son derece gayretli ve başarılı bir maarif nazırı olarak nitelendirmektedir[387].

Maarif teşkilatını yakından tanıyan, okulları sık sık teftiş eden; öğrenci alımında ve mezuniyetlerde liyakate önem veren Edhem Paşa'nın nazırlığı döneminde eğitim-öğretim istatistiklerinde bir artış olması kaçınılmazdı.

Bu artış yalnız adet bakımından yaşanan niceliksel bir durumla sınırlı kalmayıp aynı zamanda söz konusu mekteplere hem öğrenci alımında hem de öğretmen alımında niteliksel bir iyileştirme duruma doğru uzanmıştır.

Mesela, Mülkiye Mektebini ele alırsak, 1859'daki kuruluşunda o vakit Meclis-i Âli-i Tanzimat azası olan Edhem Paşa'nın da rolü bulunan bu mektebin ders müfredatında çağın gerektirdiği bir takım ıslahatların ilk defa yapılması Maarif Nazırı Edhem Paşa'nın yükseköğrenim alanındaki önemli hizmetlerindendir[388]. Bu dönemde mülkiyenin kontenjanında da önemli bir artış yapılarak, her öğretim yılında alınacak öğrenci sayısı yüze çıkarılmıştır. Okula girişte ve okuldan mezun olurken çift sınav esası getirilerek; hem daha

---

386 Buna göre Konya Eyaleti'nde dört; Hüdavendigar'da üç; Kıbrıs, Kastamonu, İzmir, Sivas, Ankara, Amasya ve Kars gibi yerlerde birer rüşdiye mektebi açılmıştır. Bkz. Hicri 21 Muharrem 1282 tarihli (16.06.1865) **Takvim-i Vekayi,** Aded: 804, s.4.

387 Bkz. Hyde Clarck, "On Public İnstruction in Turkey", **Journal of Statistical Society of London**, vol. 30, No:4, December, 1867, s.502-534.

388 Osmanlı'dan günümüze gelen en önemli eğitim kurumlarımızdan olan Mekteb-i Mülkiye'nin kuruluş belgesinde Edhem Paşa'nın da mührü vardır; aynı Edhem Paşa, yıllar sonra, 1883'te dahiliye nazırı iken, mektebin hazineden daha fazla pay almasını sağlamıştır. Bkz. Ali Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler,** Mars Matbaası, Ankara, 1968, s.42, 164.

kaliteli öğrenci alınmış; hem de donanımlı, başarılı mülki memurlar mezun edilmiştir. Edhem Paşa, maarif nazırı kaldığı sürece, her yıl mülkiyede yapılan giriş imtihanları ile mezuniyet imtihanlarını bizzat teftiş etmekte idi.

Edhem Paşa'nın maarif nazırlığında oldukça mühim bir icraat olarak ayrıca Telif ve Tercüme Heyeti'nin nazırlık çatısı altında kurulmasını gösterebiliriz. 1865 yılında kurulduktan hemen sonra 12 Nisan 1865 tarihinde hazırlanan nizamname ile yasal bir çalışma çerçevesine kavuştu[389]. Heyetin başkanlığına ise Türk maarifinin Batılılaşmasında önemli bir rol oynayan bu heyetin başına devrin önde gelen aydınlarından Münif Efendi getirilmiştir[390]. Kurulun asli görevi, maarife katkı sağlamak bakımından faydalı görülen yabancı dillerdeki bilimsel eserleri Türkçeye çevirmekti. Bu yolla Osmanlı ülkesindeki eğitim-öğretim çağdaşlaştırılması ve bilimin geliştirilmesi amaçlanmaktadır.

Maarif Nezareti bünyesinde bir telif- tercüme heyetinin kurulmasını sağlayan Edhem Paşa yabancı dil öğrenimi görmek isteyen herkesin yararlanabileceği bir lisân mektebinin açılmasını da kaçınılmaz bir gereklilik olarak görmekteydi.

Bâbıâli bünyesindeki Tercüme Odası dışında, Müslüman gençlere yabancı dil öğretecek hiçbir dil okulu mevcut değildi. Dolayısıyla bir lisân mektebinin gerekliliği Batı ile ilişkileri tarihinin hiçbir döneminde olmadığı kadar gelişmiş olan Osmanlı memleketinde bir zaruret halini almıştı. Bu

---

389 Yalnız bu icraatlar eğitim tarihçilerinden Hasan Ali Koçer'in –bir yanlışlıkta bulunarak – kaydettiği gibi Kemal Paşa'nın nazırlığı ile bir ilişkisi yoktur. Bkz. Koçer, **a.g.e.,** s.77 ; Telif-Tercüme Heyetinin kurulması hakkında ayrıca Bkz. Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi,** 3. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1999, s.19.

390 Niyazi Berkes bütün bu gelişmeleri dinsel alandan giderek ayrılan laik eğitim hamleleri olarak değerlendirmektedir. Bkz. Berkes, **a.g.e.**, s.236 ; Bayram Kodaman da yukarıda dipnot olarak verilen eserinde aynı değerlendirmeyi tekrarlamıştır. Bkz. Kodaman, **a.g.e.,** s.20; Ayrıca konu ile ilgili yayımlanmamış bir tezde de belirtildiği gibi Telif ve Tercüme Heyeti gayri resmi Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin resmiyetteki bir tür uzantısı ve tamamlayıcısı olup heyetin yapacağı çeviriler yoluyla çağdaş bilginin kitleye yaygınlaştırması hedeflenmiştir. Bkz. Neslihan Demez, **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme ve Çeviri Hareketi,** Yayımlanmamış YL Tezi, İÜSBE, İstanbul, 2007, s.34.

koşullar altında İstanbul'da Lisân Mektebi açıldı. Dönemin uluslararası diplomasi ve kültür dili olan Fransızca eğitim-öğretimin yapıldığı bu mektepte diğer Batı dilleri de programa konulduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu içinde konuşulan dillerin de öğretilmesi programa alınmıştı[391]. Söz konusu mektebin programında yer verilen iddialı amaçlara – Fransızca eğitim dışında- ulaştığı söylenemez.

Sıbyan mekteplerinden başlayarak, Mülkiye ve Darülfünun gibi yüksek öğrenim mekteblerine kadar bütün okulların ihtiyaç duydukları yeni ders kitaplarının basımında da önceki dönemlere nazaran birkaç misli artış gerçekleşmiştir. Bütün bu kitapların hazırlanmasını ve basımını Edhem Paşa'nın idaresindeki maarif nezareti üstlenmiştir. Edhem Paşa, modern tedris usullerine göre hazırlanan bu kitaplar için Ahmed Vefik ve Münif Efendi gibi devrin bilgili şahıslarından da faydalanmıştır[392].

Memlekette maarifin ilerlemesi matbaanın geliştirilmesi ile doğrudan bağlantılı bir durumdur. Edhem Paşa'nın maarif nazırlığında mektepler için gerekli olan ders kitapları ve diğer eğitim materyallerinin önceki dönemlerden çok daha yaygın ve kolay ulaşılabilir olmasının temel sebebi bu dönemde resmi matbaa binası ve makinelerinin yeni baştan düzenlenmesidir.

Edhem Paşa'nın maarif nazırlığındaki kayda değer başarıları içinde en dikkat çekici olanı devletin artık köhnemiş olan resmi matbaasını (matbaa-i âmîre) tümüyle yenilemekte gösterdiği olağanüstü azmidir[393].

Edhem Paşa'nın maarif nazırlığına gelinceye kadar kırk yıl boyunca(1824-1864) Beyazıt'ta eski bir hamamın devşirilmesiyle oluşturulmuş

---

391 Osman Nuri Ergin,**a.g.e.** c.2, s.534.

392 Maarif Teşkilatımızın kitabını yazan Mahmud Cevad, Edhem Paşa'nın maarif nazırlığındaki 1863-1864 senesinde okullara dağıtılan kitap adedinin yüz doksan iki bini bulduğunu; bunun bir önceki yıla nispet edildiğinde çok büyük bir rakam olduğunu belirtmektedir. Bkz. **a.g.e.,** s.73.

393 Dönemin vakanüvisi Lûtfî Efendi, kendisi şahsen Edhem Paşa'nın teveccühünden uzak kalmanın üzüntüsüne ve hatta kızgınlığına rağmen; yine de matbaanın yenilenmesi hususundaki hakkını teslim etmiştir ve Paşa'nın bu alandaki hizmetini "fevkal gâye" olarak nitelendirmiştir. Bkz. A. Lûtfî Efendi, **a.g.e.,** c.X, s.111.

olan binada hizmet veren matbaa artık çağın teknolojisinin oldukça gerisinde kalmıştı. Dolayısıyla kapsamlı bir değişim gerekliydi.

Matbaanın kurulacağı en uygun yeri belirlemek ve hemen modern bir matbaa binası inşâ etmek göreviyle 1863 yılının ortalarında harekete geçen Edhem Paşa'nın çalışmaları bir yıl gibi kısa bir süre içinde sonuç verdi[394]. Maarif Nazırı Edhem Paşa'nın gayretleri ile Matbaai Amire Binası Topkapı Sarayı içinde bulunan ve eskiden kaime basma fabrikası olarak planlanmış; ancak yarım bırakılmış büyük bir binanın yeniden onarılması ile oluşturuldu.

Yenilenen sadece bina kısmı değildi; aynı zamanda baskı için en son teknoloji alet ve edevat da alındı. Yönetimi müneccim-i sâni Tahir Efendi'ye verildi. Açılış gününde Vakanüvis Ahmed Lutfi Efendi'nin bir kıtası buharlı baskı makinelerinde basılarak katılanlara dağıtıldı. Aynı zamanda devletin resmî gazetesinin de basıldığı bu matbaa, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar hizmet vererek, oradan da Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal edecektir[395].

Edhem Paşa'nın sadece maarifi değil; üzerine aldığı her vazifeyi titizlikle ve hakkıyla yerine getiren biri olduğunu, yıllar sonra Necip Asım'ın aktardığı bir anekdot, şu ifadelerle ortaya koymaktadır:

> "Şimdiki Matbaa-i Âmîre Binası sadr-ı esbâk Edhem Paşa'nın marifetidir. Zelzeleyi (1894 İstanbul depremi) müteakip bir gün Ahmet Midhat Efendi ile matbaada bulunduğum sırada bana: Korkma Necip! Bu Edhem Paşa binasıdır; çalınmadan çırpılmadan sağlam yapılmıştır demişti"[396].

Genel eğitim yapan ilk, orta ve yüksekokulların yanı sıra Osmanlı memleketinin en çok ihtiyaç duyduğu okul türlerinden biri olarak mesleki ve teknik okullar gelmekte idi. O devirdeki adlandırma ile söyleyecek olursak; "Sanayi mektebi"nin açılması için bir takım teşebbüsler yapıldı ve bu

---

394 **BOA,** A.MKT.MHM 272/5.

395 Reşad Ekrem Koçu, "Darü Tıbaat ül Amire", İstanbul Ansiklopedisi, Koçu Yay., İstanbul, 1966, c.8, s.4269 ; Turgut Kut, "Darüttıbaa", **DVİA**, c.9, İstanbul, 1994, s.11.

396 Bkz. Necip Asım, "Matbuat Hatıraları, **İkdâm,** 19 Aralık 1921 ; Bu makalenin yeni yazıya çevrilmiş halini incelemek için Bkz. Ziver Öktem, "Osmanlı Basın Tarihine İlişkin Anılar, Tanıklıklar", **Müteferrika,** S.34, Güz 2008/2, s.167.

teşebbüslerde Edhem Paşa'nın belirli bir rolü vardır. Osmanlı Devletinde çağdaş sanayi mektebinin öncüsü olarak Tuna Valisi Midhat Paşa'yı kendi insiyatifi ile başlattığı icraatlarına bakarak kabul etmek gerekir. Midhat Paşa, 1864'te Tuna Eyaleti'nde "Islah-ı Sanayi" adı altında mesleki – teknik mektepler açarken; Edhem Paşa da devletin maarif nazırı olarak benzer bir gayreti başkent İstanbul'da sergilemektedir.

Sanayi Mektebinin açılması için yapılan girişimlerin sonucunda 7 Eylül 1862 tarihli bir tezkire ile ilgili bir komisyon toplanmış ve başkanlığına da Edhem Paşa getirilmiştir. "Islâh-ı Sanayi Komisyonu" adı verilen bu kurulun Edhem Paşa imzasıyla Bâbıâli'ye ve oradan da Saraya takdim edilen raporda böyle bir mektebin gerekliliği hususunda şöyle denilmektedir:

"Memleketimizde hiref ve sanayi ashabı malumât ve ameliyatça mükemmel olmadığı cihetle bir hayli zamandan beri ekseri sanayi yed-i âhere geçmiş ve müsta'mel olunan bir çok şey Avrupa'dan gelmekte veya oradan gelen adamlar elinde bulunmaktadır. Milletin ve devletin refah ve saadetinin mebde-i olan sanayinin ilim ile tatbikâtını tahsîl ettirmek ve bazı eşya için hem fabrika hem de tahsil yeri olmak üzere bir sanayi mektebinin teşkili münasib ve muktezidir"[397].

Daha bu komisyon çalışmalarını sürdürürken; bu kez maarif nazırlığına atanan Paşa, sanayi mektebinin kuruluşu için gereken alt yapı çalışmalarını kararlılıkla sürdürdü.

Ancak bu çalışmaların tam anlamı ile bir sanayi mektebini ortaya çıkarması Paşa'nın maarif nazırlığından sonraya uzadı. Sonunda 21 Eylül 1866 tarihinde İstanbul'da ilk modern mesleki – teknik okulu sayılabilecek Sanayi Mektebi açıldı[398]. Memlekette gündelik hayatın bir parçası olan demircilik, marangozluk, terzilik, kunduracılık …v.b. meslek dallarının hemen hepsinin teorik ve pratik bir surette öğretilmesinin hedeflendiği sanayi mekteplerine

[397] Söz konusu raporun metni için Bkz. **BOA,** A.MKT.MHM. 243/68 nolu belge ; Ayrıca Bkz. Bayram Kodaman, "Tanzimat'tan II. Mesrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Birinci Uluslar arası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri**, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 11-13 Haziran, 1977, ed. Osman Okyar, Halil İnalcık, Ankara, 1980, s. 287- 295.

[398] Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi,** c.2, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1940, s.527.

Edhem Paşa'nın ilgisi maarif nazırlığından sonra da devam etmiştir. Şöyle ki, bu mektep Şûrâ-yı Devlet'in 1868'de kurulması ile birlikte Şûrâ'nın Nafıa Dairesi'ne bağlanmış olup, söz konusu dairenin başında da Edhem Paşa getirilmiştir. Mektebin faaliyetlerini sürdürmesi için gerekli olan ödenek Nafıa Dairesi'nin uygun görmesiyle doğrudan devlet hazinesinden karşılanmaktadır.

Sanayi Mektebi örgün eğitim yaptığı gibi, onun dışında ayrıca halka yönelik yaygın mesleki kurslar da düzenleyebilmiştir. Kuruluşundan bir süre sonra hazırlanan ve 10 Aralık 1868 tarihinde yayınlanan Sanayi Mektebi Nizamnâmesi'nin hazırlanmasını sağlayan birim Edhem Paşa'nın başında bulunduğu Şûrâ-yı Devlet Nafıa Dairesi'dir[399].

Edhem Paşa'nın maarif nazırlığı zamanında Osmanlı maarifinin gelişmesi adına bazı olumsuzluklar da yaşanmıştır. Maarif nazırının hânesine bir başarısızlık olarak da yazılabilecek olan bu türden olumsuzluklardan birisi yapımı yaklaşık yirmi yıl süren Osmanlı'daki ilk çağdaş üniversite(Darülfünun) binasının Maliye Nezaretine tahsis edilmesidir. Osmanlı Devleti'nde yükseköğrenimin gelişmesi bakımından umut kırıcı bir hadise olarak nitelendirilebilecek olan bu olay devletin eğitime verdiği önemin sınırlılığının göstergesi olmak bakımından anlamlıdır[400].

Mühendis kökenli bir maarif nazırı olarak Edhem Paşa, inşaatının çeşitli safhalarında destek sunduğu ve maarif nazırlığı sırasında büyük ümitlerle tamamladığı bu devasa binanın bir eğitim-öğretim kompleksi olarak değil de maliye için kullanılmasına mani olamamıştır. Ancak yine de son ana kadar engel olmaya çalıştığı görülmektedir. Hatta binayı kaptırdıktan sonra bile Darülfünun açılmasını sağlamak için çalışmaktan geri kalmamış; Saray ve

---

[399] Mekteb-i Sanayi hakkında nizamname için Bkz. **Düstur,** Birinci Tertib, c.2, s.258-276.

[400] Bu hadise sadece devletin değil; aynı zamanda dönemin resmi tarihçisi Lütfi Efendi'nin de maarif görüşünün sınırını ortaya koymak bakımından önemlidir. Çağdaş eğitim komplekslerinden bihaber olan tarihçimiz, bunca medrese dururken ayrıca büyük bir Darülfünun binasının zaten gereksiz olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Lütfi Efendi, **a.g.e.,** c.X, s.132.

Bâbıâli nezdinde yürüttüğü ısrarlı taleplerinden sonra başkentin merkezi bir mahali olan Sultan II. Mahmud Türbesi civarında yeni bir Darülfünun binası inşa etmek iznini almıştır[401].

Kendi binasına kavuşmadığı ve ilk ciddi kurulma çalışması yarıda kaldığı halde geçici de olsa yüksek öğrenim sahasında faaliyetlerini sürdüren Darülfunun'a Edhem Paşa tarafından dört bin adet nümune ile bir takım alet – edevat hediye edilmiştir. Darülfunun Binası içinde Paşa'nın maddi yardımları sonucunda bir Nümunehane, bir kimyahane ve bir de kütüphane oluşturulmuştur[402].

Edhem Paşa'nın maarif nazırlığı çerçevesinde göstermeye çalıştığımız biçimde Osmanlı maarifi bir yandan gelişirken; öte yandan bakıldığında görülen en önemli eksiklik ise eğitim – öğretimin temel ve birleştirici bir kanundan yoksun olmasının yanı sıra Maarif Nazırlığının tek yetkili merci olamayışıdır. Osmanlı maarifi 1860'lı yılların sonlarına kadar tek bir yasal, nizami çerçeveye kavuşturulamadığı gibi çok başlılıktan kurtulamamıştır.

Edhem Paşa'nın iki yıllık maarif nazırlığı bu mühim meselenin çözülmesi için yeterli gelmemiştir. Maarif Nezareti, memlekette eğitim-öğretim faaliyeti yürüten mektepler üzerinde tek yetkili üst merci konumuna yükselememiştir. Osmanlı Devleti maarif alanında tek, merkezî, ortak bir eğitim politikası ortaya koyamadığı için çok başlılığın önü alınamamıştır. Bir yandan devletin hiçbir şekilde denetleyemediği ve her geçen gün çoğalan yabancı okullar, diğer yandan benzer şekildeki azınlık mektepleri; ayrıca medrese gibi eski usul eğitim yapan kurumlar maarif nezaretinin denetiminin dışında kalmıştır.

---

401 Bkz. 10 Nisan 1865 (14 Zilkâde 1281) tarihli **Takvim-i Vekâyi,** Defa: 794, s.1; Mahmud Cevad, **a.g.e.,** s.73 ; Mehmet Ali Ayni, **Darüfünun Tarihi,** Haz. Aykut Kazancıgil, Kitabevi Yay., İstanbul, 2007,s.13-19 ; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş", **Belleten,** S.210, Ankara, 1990, s.701-738.

402 Emre Dölen, **a.g.e.,** İBÜY, İstanbul, 2009, s.65.

Bu çok başlılık ve denetimsizlik halinin kısmen aşılabilmesi ancak 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesin hazırlanması ve yürürlüğe girmesi ile mümkün olabilmiştir. Söz konusu nizamname Edhem Paşa'nın nazırlığının bitmesinden üç yıl sonra Safvet Paşa'nın nazırlığı zamanında hazırlanmıştır[403].

Sonuç olarak Osmanlı Devletinin yapısı gereği maarif nazırını fazlasıyla aşan durumlardan ötürü Osmanlı maarifinde bir takım aksaklık, eksiklik ve sorunlar yaşansa da; 1863 – 1865 yılları arasında maarif nazırlığı yapan Edhem Paşa'nın dönemi yukarıda bazı örnekleri ile açıkladığımız üzere başarılı bir dönemdir. Ancak buna rağmen 19 Mart 1865 tarihinde Edhem Paşa'nın Maarif Nazırlığı görevi sona ermiştir.

Herhalde bu süreçte elde edilen en önemli kazanım maarifin artık bir vazife-i şeriyyeden ibaret sayılmayacak kadar mühim bir alan olduğunun; lâik ve çağdaş bir eğitimin gerekliliğinin daha çok farkına varılmasıdır. Bu farkındalık günümüze kadar gelen modern eğitim tarihimizin ilk önemli aşamasını teşkil etmektedir.

2.6. Nafıa Nazırı Olarak Osmanlı Devletinin Kalkınmasındaki Hizmetleri

Modern bir devletin temel niteliklerinden birisi de yönetimi altındaki yerlerde yaşayan vatandaşlarının hayatını kolaylaştıracak planlı – programlı bir bayındırlık ve iskân (nafıa) hizmeti sunabilmektir.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl öncesi klasik yapılanmasında bayındırlık ve imar işleri merkezi bir nitelik arz etmeyen; daha çok yerel vakıfların insiyatifinde işleyen dağınık bir yapı arz etmekteydi. Durum böyle olunca bölgeler, yöreler, şehirler ve hatta mahalleler arasında bile bayındırlık gelişimi bakımından büyük farklılıklar bulunabiliyordu.

---

[403] 1 Eylül 1869(Hicri 24 Cemaziyel evvel 1286) tarihli; beş bölüm ve 198 maddeden oluşan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin tam metni için Bkz. **Düstur,** I. Tertib, c.2, s.184-296.

İcraatlar anlamında önemli eksiklikleri, ciddi yetersizlikleri olmakla beraber Osmanlı Devleti yöneticilerinin, modern bir nafıa hizmetinin memleket için gerekliliğini kavramaya başladığını XIX. Yüzyılda II. Mahmud'un idari reformlarından çıkarmak mümkündür. Çağdaş, mamur ve müreffeh bir memleketin ortaya çıkarılmasını sağlamak için 1838 yılında kurulan ziraat, ticaret, sanayinin yanı sıra nafıa meclisinin de kurulması bunun göstergesidir.

II. Mahmud'un büyük oranda şekilsel düzlemde kalan reformlarının içerik bulduğu Tanzimat Dönemi'nde Meclis-i Umur-i Nafıa da gelişmiştir. Ayrıca bu dönemin başlarında, 1845 yılında, kurulan İmar Meclisleri vasıtasıyla memleketin birçok yerine imar müfettişleri gönderilerek, bayındırlık ve iskân durumu yerinde tespit edilmiş ve tespit edilen bilgiler bu meclislerin bağlı bulunduğu üst merkezi yapı olan Meclis-i Vâlâ'da toplanmıştır.

Atılan bu adımların bir sonucu ve üst basamağı olarak ilk kez merkezî devlet teşkilatlanmasında kurumsal olarak müstakil bir nafıa nezareti, 1848 yılı sonlarında kurulmuştur. Ancak nafıa nezareti kurulduktan sadece üç ay sonra tekrar ticaret nezareti ile bütünleşmiş ve bir dahaki kesin kuruluşu olan 1863 yılına kadar bu birleşik halde devam etmiştir[404].

Müstakil merkezî bir birim olarak 1863 yılından Osmanlı Devletinin yıkılmasına kadar kurumsal varlığını sürdüren Nafıa Nazırlığında nazır olarak göreve getirilen ilk kişi İbrahim Edhem Paşa'dır[405].

Nazırlığa atanmasının hemen ardından ehliyetli, çalışkan bir kadro oluşturmak gayreti içerisine giren Edhem Paşa'nın çabaları sonucunda Nafıa müsteşarlığına Derviş Paşa atanmıştır. Aynı zamanda madencilik, yol ve köprü işlerine bakan meclisin de reisi bulunan Derviş Paşa da tıpkı Edhem Paşa gibi

---

[404] Şenay Atam, **Osmanlı Devletinde Nafıa Nezareti,** Niğde Üniversitesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Niğde, 2015, s.21.

[405] Nafıa Nazırlığına ilk tayini hakkında Bkz. **BOA,** A.MKT.MHM. 266/11; Ayrıca bu atamanın dönemin basınına yansıması için Bkz. **Tasvir-i Efkar,** No: 101, (Selh-i Zilhicce 1279 /Salı, 4 Haziran 1863), s.1.

modern bir eğitim almış ve liyakatiyle devlet kademelerinde ön plana çıkmıştır[406]

Edhem Paşa nafıa nazırlığında en fazla görev yapmış olanların başında gelmektedir. 1863 -1875 tarihleri arasında toplamda altı defa Nafıa Nazırlığına getirilmiştir. Nazırlık görevinin dışında o ayrıca 1868 -1876 tarihleri arasında üç kez de Şûrâ-yı Devlet çatısı altında nafıa dairesi başkanlığı yapmıştır. Tek başına bu göstergeler bile Osmanlı Devletinin Tanzimat devrindeki nafıa işlerinde Edhem Paşa'nın rolünün göz ardı edilemeyeceğini ortaya koymaktadır.

Özellikle 1870'li yıllarda Osmanlı Devlet teşkilatında temel sebep olan malî krizlerden dolayı baş gösteren kurumsal istikrarsızlıklardan nafıa nezareti de payını aldı. Bilhassa kadrolarda yaşanan istikrarsızlıklara misâl olarak şunlar gösterilebilir:

1871-1875 yılları arasında tam altı kez nazır değişikliği yaşanmıştır. Sadece dört yıl içinde göreve getirilen bu altı nazırdan Edhem Paşa'nın dışındaki beş kişinin toplam görev süreleri iki yılı bile bulmamıştır. Üstelik bu nazırların çoğunun ataması kağıt üstünde kalmıştır. Örneğin, meşhur kumandanlardan Ahmet Muhtar Paşa, Yemen'de görevli iken nafıa nazırlığına tayin edilmiş; atandığı bu görevine fiilen başlayamadan ve hatta İstanbul'a dahi gelemeden iki ay içinde bu kez Girit'e kumandan olarak atanmıştır. Bu dönemde yaşanan benzer bir istikrarsızlık örneği olarak Şirvânizâde Mehmed Rüşdü Paşa'nın iki hafta içinde nazırlığa tayini ve azli gösterilebilir. Bütün bu örnekler dönemin Osmanlı Devletinin nasıl büyük bir istikrarsızlık içerisine sürüklendiğini göstermektedir[407].

---

406 Edhem Paşa'nın tayini hakkında Bkz. 25 Zilhicce 1279 tarihli **BOA,** İ.DH.508 34600 ; bu tayinden iki hafta sonra Derviş Paşa'nın müsteşarlığa getirilmesi hakkında Bkz. **BOA,** A.MKT.MHM.267/68.

407 Osmanlı nafıa nazırlarının görev süreleri ve topluca bir listesi için Bkz. Şenay Atam, **a.g.t.,** s.56.

Oysa bu istikrarsız dönemde bile Edhem Paşa, diğer beş nazırın toplam görev sürelerinden daha fazla olarak, nafıa nazırlığında iki yıl görev yapmıştır. Eğitimi, bilgi ve tecrübesi bakımından nafıa işlerine en yatkın devlet adamlarından olduğu için nafıa nazırlığı görevlerine en çok o getirilmiştir.

Edhem Paşa'nın eğitim ve meslekî formasyonu açısından bakıldığında ise yapmış olduğu muhtelif nazırlıklar içerisinde en verimli nazırlığın nafıa nazırlığı olduğu görülecektir. Bir jeoloji mühendisi olarak Osmanlı memleketinin bayındırlık reformlarına katkı sunmaya gayret göstermiştir. Tanzimat Devri'nde bayındırlık alanında yapılan en önemli işlerin başında ise demiryolları yapımı gelmektedir.

2.6.1. Rumeli Demiryollarının Yapımı ve Bölgenin İmarı Konusundaki Çalışmaları

XIX. yüzyılın ulaşım alanındaki en önemli devrimlerinin başında gelen demiryolculuğunun Osmanlı memleketine getirilmesinin öncüsü İngiltere Devleti ve İngiliz yatırımcılarıdır. Özellikle 1856'da Kırım Savaşı'nın sonuçlanmasından sonra Avrupa devletleri, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, Osmanlı memleketinde demiryolu inşâ etme imtiyazları almaya başladılar. Mısır'da İngiliz sermayesinin girişiminin bir sonucu olarak Kahire ile İskenderiye arasında yapılan ve 1858'de açılan demiryolu hattı bu alanda bir ilktir[408].

Osmanlı memleketinde sınırlı ve tekil birkaç demiryolu yapım örneğini bir kenarda tutarsak, ilk kapsamlı ve büyük bütçeli demiryolu projesi Rumeli Demiryolu Projesidir. Osmanlı Devleti egemenliği altındaki Balkan coğrafyasında, Avrupa ile ulaşımını daha kolay sağlayacak büyük bir demiryolu ağı kurmak ve böylece başkent İstanbul'un Batı dünyasına erişimini

[408]Omar Abdel Aziz, **a.g.t.**, s.219.

kolaylaştırmak amacındaydı. Bu amaç doğrultusunda Rumeli Demiryolu Projesi doğdu[409].

Ancak 1857'de ilk mukavelenin imzalandığı Rumeli Demiryollarında istenilen amaç bir türlü gerçekleştirilemedi. Mukaveleyi imzalayan yabancı yatırımcılar ortaya doğru-düzgün ve somut eserler bırakmadan çekiliyorlardı. Yine de bu ilk süreçte Rumeli'de ancak birkaç kısa hat inşâ edilebilmiştir.

Örneğin, daha önceki konu başlıkları altında zikrettiğimiz ve Rumeli'de yapılan ilk demiryolu hattı olan Köstence ile Boğazköy Hattı, 1857-1860 tarihleri arasında yapılmış ve açılışını o dönemlerde Ticaret Nazırı olan Edhem Paşa yapmıştır. Köstence'den Boğaz Karyesine kadar uzatılan demiryolu onun tarafından açılmıştır[410].

Edhem Paşa, 1863'te yeniden kurulan nafıa nazırlığına ilk nazır olarak tayin olduğu vakit, Osmanlı Devleti Rumeli Demiryolu Projesinde ilk iki mukavelenin başarısızlığa uğramasının ardından üçüncü mukaveleye hazırlanıyordu. Osmanlıya özgü tuhaflıklardan biri olarak nafıa nazırının işe karıştırılmadığı; onun yerine doğrudan Sadrazam Ali Paşa tarafından yürütülen çalışmalar sonucunda Belçikalı yatırımcı Van der Elst ile Osmanlı Devleti arasında 31 Mart 1863'te yeni bir sözleşme imzalandı. Kendisine doksan dokuz yıllığına yapacağı hatların işletme hakkı ve daha birçok imtiyazın

[409] Rumeli Demiryolları hakkında bugüne kadar en ayrıntılı çalışma Vahdettin Engin tarafından yapılmıştır. Bkz. **Rumeli Demiryolları**, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, 1992. Bu tez çalışması bir yıl sonra kitap olarak da yayımlanmıştır: Vahdettin Engin, **Rumeli Demiryolları**, Eren Yay., İstanbul, 1993.

[410] Bkz. **BOA,** A. MKT.UM 431/67.

tanındığı Elst ve ortakları ancak beş yıl dayanabildikten sonra başta malî olmak üzere çeşitli nedenlerle projeyi yarım bırakarak çekildiler[411].

Konumuz gereği Rumeli Demiryolları Projesinin kendisinden ziyade Edhem Paşa'nın bu projedeki rolü üzerinde durmamız îcâb ettiğinden paşanın kaleme aldığı ve sadarete sunduğu uzun ve dikkat çekici bir raporun (lâyıha) üzerinde durmak gerekiyor.

Nafıa Nazırı Edhem Paşa, 1864 yılının Ağustos ayında geniş kapsamlı bir Rumeli seyahatine çıktı ve bu seyahatin sonucunda 16 Eylül 1864 tarihli bir rapor hazırladı[412]. Bu rapor, her ne kadar sadece demiryolu ile sınırlı olmasa da, Rumeli demiryolları hakkında yapılmış ilk kritik sayılmalıdır.

Edhem Paşa'nın bölgeye gidişi ve yapacağı teftiş faaliyeti yabancı basının bölgedeki muhabirleri tarafından ilgiyle takip edilmiştir. Paşa, hem maarif; hem de nafıa nazırı sıfatıyla bu seyahate çıkmıştır. Seyahati Köstence, Mecidiye, Rusçuk, Varna ve Şumnu gibi yerleri kapsamaktadır[413].

Özellikle Köstence – Rusçuk demiryolunun ve o bölgedeki diğer şose yolların teftişi ile görevlendirilen paşa, bölgedeki bütün imar faaliyetlerinden eğitim- öğretim durumuna varıncaya dek titiz bir gözlemci olarak görüş ve önerilerini sıralamıştır. İleride Osmanlı Devletini ciddi malî krizlere sürükleyecek olan Rumeli Demiryolu Projesinde yaşanan aksaklıklar, ihmalkârlıklar ve daha da önemlisi usulsüzlüklere ilk kez burada dikkat çekilmiştir.

---

411 İmtiyaz sözleşmesinin metni için Bkz. **İmtiyazât ve Mukavelât Mecmuası,** c.1, s.434 v.d. ; Elst'in faaliyetleri için ayrıca Bkz. Engin, **a.g.t**., s.48 v.d.

412 Bkz. **BOA,** İ.DH. 1292/101610.

413 Journal de Constantinople Gazetesinin haberinden yapılan bir alıntı için Bkz. 5 Eylül 1864 tarihli **Ceride-i Havadis,** No: 1209, s.1.

Örneğin, Köstence demiryolu yapıldığı halde yolun bazı güzergahı, Mecidiye Kasabası civarındaki irili ufaklı göllerin sularını ıslah edecek köprüler ve kanallar yapılmamıştır. Paşa, bu yarım bırakılmışlığın sadece teknik bir sorun olmayıp, bölgede başta sıtma olmak üzere ciddi sağlık sorunlarına da yol açtığına dikkat çekmiştir. Osmanlı Devletinin nafıa nazırı olarak, demiryolu şirketinin bölgedeki başmühendisini ikaz ettiğini ve kendisinden bu eksikliklerin bir an önce giderilmesi konusunda söz aldığını belirtmiştir.

Edhem Paşa, "Köstence şehri demiryolu münasebetiyle bir taraftan kesb-i vus'at etmekte (genişlemekte) ise de sokaklar tesviyesiz bırakılmış ve mukademmâ (daha önce) yapılan harita üzerine yapılacak pek çok şey dahi kalmıştır" diyerek, demiryolu yapımının bölgeye getirdiği hareketlilik sonucunda civardaki şehirlerin hızlı ve çarpık büyümesine dikkat çekmiştir. Hemen ardından bu büyümenin sağlıklı bir şekilde gelişebilmesine yönelik birtakım önerilerde de bulunmuştur.

Şehrin en büyük sıkıntısı olan su sorunun da nasıl çözüleceğini araştırmış ve yaptırılan tahkikat sonucunda civarda yeterli su kaynaklarının olmadığı tespit edildiğinden gerekli olan suyun vapurlarla şehre getirilmesinin ve yaptırılacak büyük depolarda saklanmasının en uygun yöntem olduğunu belirtmiştir.

Edhem Paşa, bölgenin artık göçe doyduğunu ve bilhassa Kafkasya'dan Dobruca ve Köstence'ye sevk edilen kitlelerin yeni sorunlara yol açabileceğini şu sözlerle ön görmektedir: "Dobrice'nin iki cânibi (tarafı) biri Tuna ve diğeri Bahr-i Siyah ve Köstence demiryolu ile mahdûd (sınırlı) olan kıtada artık muhâcir iskân ettirilecek mahal kalmamış gibidir." Fakat yine de devletin, bu uyarıları dikkate almayıp, bölgeye Kafkasya'dan getirdiği kitleleri plansız yerleştirmesi ve gelenlerin sebep olduğu birtakım toplumsal uyum sorunları,

1870'lerin ortalarından itibaren önü alınamaz bir dereceye gelecek ve Osmanlıların Balkanları kaybetmesinde önemli bir etken teşkil edecektir.

Köstence'den sonra Silistre Eyaleti'nin merkezi konumundaki Rusçuk Şehri'ni ziyaret eden Edhem Paşa, buradaki imar ve iskân faaliyetleriyle ulaşımdaki durumunu genel olarak beğendiğini ifade etmiştir. Raporda belirtildiğine bakılırsa, şehirde modern bir belediye teşkilatı kurulmak üzeredir ve eyalet valisi memleketin imarına; ziraatin gelişmesine; şose yolların çoğalmasına; yolların ve nehirlerin emniyetine sarf-ı mesai etmektedir.

Edhem Paşa, her ne kadar teftiş alanına girmese de, Niş Eyaleti'nin başında bulunan Midhat Paşa'nın ıslahatlarına ve başarılarına bir vesileyle dolaylı olarak değinmektedir. Örneğin, Mecidiye ahalisinin de Niş'i örnek alarak bir ıslahhâne ve diğer modern okullar açmak istediğini belirtmiştir. Aşağıda orijinal bir paragrafını sunacağımız bu rapor sayesinde Rumeli'de küçük bir Osmanlı kasabasında bile sadece imar işleri değil; aynı zamanda maarifin durumu da gözler önüne serilmektedir:

"Mecidiye Kasabasında yirmi iki adet sıbyan mektebi olup, gittikçe dahi tekessür eyleyecektir(çoğalacaktır) ve zükûr ve inâs şâkirdânının(erkek ve kız öğrencilerin) emr-i ta'lim ve taallümiyesi(eğitim – öğretim işleri) dahi oldukça bülend olarak(yükselerek) el-an adetleri beş yüz yirmiye bâliğ olmuştur. Ahali-i Mecidiye tâlib-i terakki ve ma'muriyet olmalarıyla bir rüşdiye mektebi ile Niş'de olduğu gibi bir ıslahhânenin emr-i inşâsı hususu niyâzında bulunup buna dair icab eden mazbatayı takdim etmek üzeredirler"[414]

Edhem Paşa'ya göre Rusçuk şehrinde binalar yönetmeliğe (Ebniye Nizamnâmesi'ne) uygun olarak yapılmakta, sokaklar, yollar temiz tutulmakta, yayaların rahat yürümeleri için kaldırımlar inşâ edilmektedir. Ayrıca tipik bir Avrupa şehri gibi evlere konut numaraları verilmekte ve geceleri şehir gazla aydınlatılmaktadır.

[414] **BOA,** İ.DH. 1292/101610.

Edhem Paşa, sadece Rusçuk'ta değil; aslında Rumeli'nin hemen her yerinde halkın nafıa hizmetlerine gönülden verdiği desteğe dikkat çekmiştir. Ahali, insana yakışır bir yaşam istemekte ve bunun yolunun da imar-iskân hizmetlerinden geçtiğini fark etmektedir. Rusçuk ile Şumnu arasındaki şose yolun yapımından şartları yeten insanlar bir yılda kırk beş gün çalışmışlardır.

Kendisi de bir mühendis olarak ve yanında götürdüğü mühendis, mimar heyetiyle demiryolları ve şoseleri inceleyen Edhem Paşa, raporunda verdiği somut örneklerle hangi kısımların fen ve tekniğe uygun olduğunu ve hangilerinin olmadığını tek tek belirtmiştir. Uygun görmediklerine yerinde müdahalelerde bulunmuştur. Örneğin, 1864 Yılı Ağustos ayının ilk günlerini Vidin'de geçiren Edhem Paşa, Tuna Nehri kenarındaki bu kasabanın bütün yol ve geçitlerindeki inşaat faaliyetlerini yerinde denetlemiştir[415].

Rumeli Demiryolu Şirketi'nin bölgedeki yetkililerinden yapılacak olan demiryolları hakkında detaylı teknik bilgiler isteyen Edhem Paşa, aldığı malumat doğrultusunda hükümeti bilgilendirmiştir. Örneğin, Rusçuk ile Varna arasındaki demiryolunun iki yılda biteceğinin sözünü almıştır. Başta nazır olmak üzere devletin bu işi sıkı takibi netice vermiş ve söz verildiği üzere 224 kilometre uzunluğundaki Varna- Rusçuk Demiryolu Hattı, 7 Kasım 1866'da açılmıştır.

Ne var ki, Rumeli demiryolu hattını yapmakta olan şirket birkaç başarılı örneğin dışında vermiş olduğu diğer taahhütlerini yerine getirememiştir. Nafıa işlerini başarıyla yürütmesine rağmen, birtakım siyasi mülahazalarla, Edhem Paşa da görevden alınmış ve mutasarrıflıkla taşraya gönderilmiştir.

---

[415] **BOA,** A.MKT.MHM.308/39 ; Edhem Paşa'nın Köstence ve Varna teftişleri için de Bkz. **BOA,** A.MKT.MHM. 331/57.

Bu arada Rumeli Demiryolu inşaatını yapan şirket, finansal bazı problemlerinden ötürü, 1869 yılında işten çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin daha kötü niyetli başka bir şirketle anlaşma imzalamasına sebep olacaktır.

Rumeli Demiryolu Projesinde, 1869 yılından itibaren devreye giren yeni şirket Baron Hirsch'in başını çektiği şirkettir. Bu yeni şirketin Osmanlı Devleti ile imtiyaz sözleşmesi imzalaması Davud Paşa'nın nafıa nazırlığı dönemindedir.

Edhem Paşa bu dönemde nafıa nazırı olmadığı halde yine de Rumeli Demiryolu Projesi'nin ilerlemesini sağlamak için katkılarda bulunmuştur. İşin en çetrefilli kısımlarından olan kamulaştırma konusunda bir çözüme varılmasını sağlamaya çalışmıştır. Hattın yoğun yerleşim alanları içinden geçen Sirkeci ile Yedikule arasındaki istimlâk işlerini yapan komisyonun başkanlığına 1871'de Edhem Paşa getirilmesiyle sorun çözümlenmiştir.

Rumeli Demiryolu yapım imtiyazlarının sahibi Baron Hirsch'in 1872'den sonra Osmanlı Devletinden yeni imtiyazlar koparmaya çalışması karşısında bu kez Nafıa Nazırı Edhem Paşa, devletin menfaatlerini gözeterek karşı çıkmıştır. Hirsch'in alternatifsiz olmadığını ve ondan daha düşük teklif verenlerin bulunduğunu göstermiştir.

Demiryolu inşaatının her bir kilometresi başına 14000 Frank gibi astronomik bir rakam alan Hirsch'e karşı kilometre başına 2200 frank öneren Alman mühendis Wilhelm von Pressel ön plana çıkarılmıştır[416]. Daha uygun bir maliyetle iş yapacak olan bu yeni alternatifi bulan kişi Nafıa Nazırı Edhem Paşa'dır. Böylece zaten büyük zararlara uğratılmış olan devletin daha fazla zarar etmesini engellemeye çalışmıştır.

[416] Engin, **a.g.e.,** s.50.

1872-1875 yılları arasına denk gelen son ve en uzun nafıa nazırlığı döneminde Edhem Paşa, Rumeli demiryollarında yaşanmış olan yolsuzlukların, sıkıntıların bir daha tekrar etmemesi için işi sıkı tutmuştur. Bu amaçla demiryolunu üstlenen şirket temsilcileriyle sık sık bir araya gelmiş ve bizzat sahada teftişler yapmıştır.

Edhem Paşa'nın nafıa nazırı olarak kurulmasına katkıda bulunduğu en önemli kurumların başında 23 Eylül 1872'de kurulan Demiryolları İdaresi gelmektedir. O ana dek hep yabancı şirket, yatırımcı, mühendis ve müteahhitler tarafından geliştirilen Osmanlı demiryollarını kamu yararı adına profesyonel anlamda denetleyecek, düzenleyecek bir kamu kuruluşu mevcut değildi. Demiryolları İdaresi bu eksikliği gidermek amacıyla kuruldu[417]. Bu sayede demiryollarının müteahhitlik işlemlerini artık bir demiryolları idaresi mevcut bulunan Osmanlı Devleti üstlenmiş oldu.

Edhem Paşa, yanına maliye nazırı Yusuf Ziya Paşa ve Defter-i Hakanî (Tapu) Nazırı genç Sadullah Bey'i de alarak bir teftiş heyeti ile birlikte Rumeli Demiryolları'nın inşaatlarını yerinde denetlemiştir. Bu çerçevede Edirne, Dedeağaç ve Sofya gibi mahallere uğranılmıştır[418]. Döneminde yapılan eksik işleri yerinde kendisine göstermek için Baron Hirsch de götürülmek istenmişse de, kendisi heyete iştirak etmek istememiştir.[419]

Rumeli demiryolu meselesinde Edhem Paşa'nın asıl amacı daha önceki işletmeci Baron Hirsch'ten hesap sorulmasıydı. Babıali'de sadrazamın

---

[417] Kurumun yapısı, işleyişi ve kuruma tayin edilen ilk memurlar hakkında Bkz. **BOA**, İ.MMS. 44/1808 nolu belge.

[418] Ali AKYILDIZ, **Sürgün Sefir Sadullah Paşa Hayatı, İntiharı, Yazıları,** Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s.26.

[419] **Basiret,** Sayı: 1515, s.1. 04.05.1875 ; sözü edilen gazete 10.05.1875 tarihli, 1520. sayısında İstanbul'a dönüşünü haber verdiği Edhem Paşa'nın Rumeli Demiryolu teftişi hakkında daha ayrıntılı bir haber yapmıştır. Buna göre teftiş olumlu geçmiştir. Trenler saatte 30 kilometrelik hızlarıyla düzgün çalışmakta; inşaatı yapan şirket yapmış olduğu istasyonları ve ayrıca Dedeağaç Liman binasını düzgün yapmaktadır.

başkanlığında, Nafıa Nazırı Edhem, Şûrâ-yı Devlet azası Server, Maliye Nazırı Yusuf Paşalar ile Defter-i Hakanî Nazırı Sadullah Bey, Osebyan, Kuyumcuyan Efendiler ve Baron Hirsch hazır oldukları halde bir komisyon toplantısı yapılmıştır. Bu toplantının detayları dönemin gazetelerinden Vakit'in 14 Haziran 1875 tarihli sayısında yer almaktadır.

Gazete iki gün sonraki, 16 Haziran 1875 tarihli, nüshasında Devlet-i aliye ile Rumeli Demiryolları şirketleri arasında çıkan sorunun çözümü için mezkur şirketler tarafından hakem tayin edilen Kont Brokeş Austen ile Mösyö de Kramer'in İstanbul'dan ayrılmadan önce Nafıa Nazırı Edhem Paşa'ya takdim ettikleri mektubun tercümesine yer vermiştir[420].

Edhem Paşa'nın Rumeli Demiryollarında Baron Hirsch ve ekibinin yolsuzluklarını ortaya çıkarmak ve devletin uğramış olduğu zararları hiç olmazsa kısmen telafi etmek adına faaliyetlerini yoğunlaştırdığı bir sırada nafıa nazırlığından azledilmesi düşündürücü bir olaydır. 30 Haziran 1875'te gerçekleşen bu olay Edhem Paşa'nın bürokratik kariyerinde nafıa nazırlığından son kez azledilmesidir. Kendisine bir yıl boyunca devlet kademesinde herhangi bir görev verilmemiştir.

2.6.2. İstanbul'un Çağdaş Bir Şehir Olarak Gelişmesindeki Hizmetleri

Edhem Paşa daha nafıa nazırlığına gelmeden yıllar önce, Meclis-i Âli-i Tanzimat azası olduğu 1857 yılında, İstanbul'un mevcut durumu ile olması gereken durumunu şu çarpıcı ifadelerle ortaya koymuştur:

"İstanbul Şehri sahîhan(açıkça) dünyada yegâne olarak hüsniyât-ı tabî'iyesine(doğal güzelliğine) biraz da tezyînât-ı senâ'iye(çağın gerektirdiği şehircilik düzenlemeleri) ilave olunursa Avrupa'da meşhûr olan en güzel şehirlerin en güzeli olacağından şüphe yoğ iken, doğrusu şu matlûbâ muvâfık ve lâyık bir halde değildir"[421].

---

[420] **Vakit,** No: 17, (10 Ca 1292 / 2 Haziran 1291 Pazartesi/ 14 Haziran 1875), s.1 ; No: 19, (12 Ca 1292 / 4 Haziran 1291/16 Haziran 1875), s.1.

[421] Bkz. Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umur-i Belediye**,c.5., İBB yay., İstanbul, 1995, s.1308.

Bu ifadelerin de işaret ettiği gibi şehirleri yaşanılır kılan ve güzelleştiren en önemli şey çağın en son teknolojileri kullanılarak alt ve üst yapılar inşâ etmektir ki, bu da ancak modern bir belediye teşkilatı kurmakla mümkün olabilir. Oysa Osmanlı Devletinde 1857'ye gelindiğinde başkent İstanbul'da bile henüz çağdaş bir belediye teşkilatı kurulabilmiş değildi.

Edhem Paşa'nın başında bulunduğu Meclis-i Âli-i Tanzimat bünyesindeki özel bir komisyon İstanbul'u modern belediye teşkilatlarıyla buluşturmanın hukukî ve teknik alt yapısını hazırlamaya çalışmaktaydı. Yapılan bu çalışmalar sonucunda 31 Ekim 1857 tarihli bir rapor oluşturulmuş ve ilgili raporda İstanbul'da (Adalar da dahil) on dört belediye dairesinin açılması tavsiye edilmişti. Ancak bunlardan sadece Beyoğlu'nda (Pera) "Altıncı Daire" adıyla bilinen belediye teşkilatı kurulabilmiştir.

Edhem Paşa, 1863'te nafıa nazırı olduktan sonra, hem başkent İstanbul'da, hem de memleketin diğer şehirlerinde belediye teşkilatlanmasını yaygınlaştırmaya çalıştı. Ancak bayındırlık sadece her şeyi üstten belirleyen merkezi bir mantıkla ve atama üsulune dayanan belediyelerin kurulmasıyla sağlanamayacak kadar zor bir iştir. Bayındırlık, yahut Osmanlı Devleti zamanındaki karşılığı ile nafıa, temelde devlet planlamasına dayanan bir mimarlık ve mühendislik gerektirmektedir. Merkezi planlaması ve mimar – mühendis kadroları zayıf bir memlekette nafıa yatırımları yetersiz kalacaktır.

Neredeyse 19. Yüzyılın son çeyreğine kadar çağdaş anlamda sivil bir mimarlık-mühendislik mektebinden dahi mahrum bulunan Osmanlı Devleti nafıa alanında yetersiz kalmıştır. İstanbul'da Darülfünun binası ve bilhassa demiryollarının inşası örneklerinde spesifik olarak görüldüğü üzere yerli mimar-mühendis kadrolarından neredeyse yoksun bulunan Osmanlı Devleti, kapsamlı bayındırlık işleri için Avrupa'ya, hem sermaye anlamında hem de teknik uzmanlık personeli anlamında bağımlı bir durumda kalmıştır.

Böylesi bir gerçekle karşı karşıya bulunan Osmanlı Devleti'nin mühendis kökenli Nafıa Nazırı Edhem Paşa, bir taraftan nazırlığın ihtiyaç duyduğu uzman eleman ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla bazı personeli Avrupa'ya gönderirken, öte taraftan hiç olmazsa başkent İstanbul'da, bir tane sivil mühendislik mektebinin kurulması gereğini görmüş ve bu yönde çabalar sarf etmiştir[422]. Kara ve demiryollarının yanı sıra madenlerde de çalıştırılacak yerli ve sivil mühendisler yetiştiren bir mektebin kurulmasının zaruri bir ihtiyaç olduğuna dikkat çekmiş ve böylesi bir teknik okulun kurulması için 1873 yılı başlarında işe başlamıştır[423].

Neticede 1874 yılına gelindiğinde artık bir mühendislik mektebinin kuruluş çalışmaları özellikle Edhem Paşa sayesinde tamamlanmış ve gerekli olan izn-i hümâyun alınmıştır. Edhem Paşa, mektebin kurulması için oluşturulan komisyonun başkanlığını yapmış ve bu komisyon sayesinde mektebin çerçeve planı 18 Nisan 1874 tarihli komisyon nihaî raporuyla ortaya konulmuştur. Bundan bir hafta sonra da, bu kez açılacak olan Sivil Mühendis Mektebi için gerekli olan masrafların bilançosu ortaya çıkarılmıştır. [424].

İstanbul, Osmanlı idaresindeki tarihi boyunca sık sık birçok yangın olayına sahne olmuştur. Yüzyıllar boyunca tekrarlanarak gelen bu yangınlar serisinin son büyük örneklerinden birisi 1865'de Hocapaşa'da; diğeri ise 1870'te Pera'da yaşanmıştır. Bu her iki yangın olayı da Edhem Paşa'nın nafıa nazırlığı çalışmaları üzerinde belirleyici etkilere sahip olmuştur.

18 Eylül 1865 tarihinde başlayan ve sadece üç gün içinde tarihî yarımada'nın büyük bir bölümünü yok eden Hocapaşa Yangını sırasında Edhem Paşa, nafıa nazırı olarak görev yapmakta idi. Yangın sonrasında

---

[422] Tahsil amacıyla, 1872-73 senelerinde Avrupa'ya gönderilen nafıa memurlarının çoğu kısa ve yoğun bir mesleki eğitimden geçtikten sonra 1874-75'lerde yurda dönmüşlerdir. Paris'ten dönen Nafıa Memuru Ahmed Cemal Efendi'nin durumu için Bkz. **BOA**, MF.MKT.30/145.

[423] Bkz. **BOA**, A.MKT.MHM. 448/53.

[424] Bkz. **BOA,** İ.DH. 682/47568 ; MF. MKT. 16/30 ; A.MKT.MHM. 476/10.

İstanbul'un modern bir şehir olarak yeniden inşâ edilmesi gibi zor bir vazifeyi yerine getirmesi gereken devlet adamlarının başında gelmekteydi.

Yangınların kısa sürede yayılmasını kolaylaştıran ahşap yapıların yerine betonarme-kagir yapıların inşâsı; yangın ve diğer doğal afetlerle mücadele edilmesini zorlaştıran sıkışık sokak düzeninin yerine ise daha geniş caddelerin açılması modern kentsel dönüşümde yapılması gereken ilk işlerdendi. Biraz da bu büyük yangın musibetinden ders çıkaran ve çoğunluğu Müslüman olan yöre ahalisinin yangın sonrası modern şehirleşme çabalarına verdiği destekle Edhem Paşa'nın öncülüğündeki bayındırlık inşaatında ilerlemeler kaydedilebildi[425].

Edhem Paşa, çağdaş şehir yapılaşması uğrunda verdiği mücadelesinde bilhassa son nafıa nazırlığı döneminde kesin yasal düzenlemeler çıkartmaya muvaffak olabilmiştir. İstanbul şehir merkezinde ahşap yapılar inşasına yönelik kesin yasaklama 1875 yılında yayımlanan İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de Yapılacak Ebniye Nizamnâmesi ile getirilmiştir[426].

İstanbul'un daha rahat yaşanılabilir, çağdaş bir kent olmasını sağlamak için ciddi alt ve üst yapı çalışmaları gerekmekteydi. Bu gereklilikten yola çıkılarak, kapsamlı bir kent planlamacılığına ihtiyaç duyulmaktaydı. Nafıa Nazırlığının 1863'te kurulması bu gerekliliğin artık acil bir zorunluluğa dönüşmesinin sonucudur.

Acil çözüm bekleyen üst yapı sorunlarının başında kent içi ulaşım gelmekteydi. Bozulmuş olan mevcut yolların yeniden tesviyesi, yeni ulaşım hatlarının açılması gibi meseleler Nafıa Nazırı Edhem Paşa'nın gündemindeki en önemli konulardandı. Bu çerçevede mevcut yollar bir ölçüde yeniden ele

---

[425] Osmanlı Devleti, aynı halk desteğini 1870 Pera Yangını sonrasında o yörenin ahalisinden görememiş ve çoğu Avrupa uyruklu olan bu kesimlere söz geçirememiştir. Bkz. Zeynep Çelik, **19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul,** çev. Selim Deringil, 2.bs., Türkiye İşbankası Kültür Yay., İstanbul, 2016, s.85.

[426] İlgili nizamnâme için Bkz. **Düstur,** I. Tertib, c.3, s. 1044 v.d.

alındı. Yolların her iki ya da hiç olmazsa bir yakasının yaya kaldırımları şeklinde tasarlanması ilk kez bu dönemde gerçekleştirildi.

İstanbul şehrinin belirli yoğun noktalarında, önemli yolların kenarlarında yeni parklar açıldı. Örneğin, şehrin Taksim'den Şişli'ye doğru genişlemeye başlanmasının bir sonucu olarak, günümüzde "Gezi Parkı" olarak adlandırılan park, 1865'te Nafıa Nazırı Edhem Paşa tarafından açılmıştır.

Edhem Paşa'nın nafıa nazırlığı döneminde İstanbul'un geceleyin aydınlatılması konusunda da önemli mesafeler kat edilmiştir. Bunun için şehrin işlek bazı noktalarına aydınlatma fenerleri yerleştirilmiştir[427].

Nafıa Nezaretinin kararlı tutumu sonucunda şehir içinde olmaması gereken bazı yapılar ya kapatılmış; ya da şehri dışına çıkarılmıştır. Bu konuda bir misâl vermek gerekirse, İstanbul'un Fener Semti'nde çok eskiden beri süregelen kasap kulubeleri, mezbahalar ve buralarda sağlıksız bir biçimde yapılan hayvan kesimi bütün semt sâkinlerini rahatsız etmekteydi. Semt ahalisinin nezarete verdiği şikayet dilekçelerinin gereğini yapmak ve bunları kapatmak ancak 1865'te mümkün olabildi[428].

Yerleşme yerlerinin içerisinde kalmış ve yer yer tehlikeli durumlar arz eden; üstelik şehir içi ulaşımı da hayli zorlayan eski sur kalıntıları ortadan kaldırılmak suretiyle şehir içi ulaşımın bir nebze de olsa, ferahlaması sağlandı. Aslında bir yönüyle şehrin kadîm tarihî dokusuna da zarar veren bu eski surları yıkma işi Edhem Paşa'nın nafıa nazırlığındaki ekibi vasıtasıyla bilhassa Galata ve Pera arasında yoğunlaştırıldı. Böylece sözü edilen komşu iki semt arasındaki trafik akışı biraz rahatlamış oldu.

---

[427] Darül Maarif Mektebi'nin önüne üç adet fener konulduğuna dair 10 Mayıs 1864 tarihli resmi belge için Bkz. **BOA,** İ.MVL. 861/65.
[428] **BOA**, MVL. 871/36.

Edhem Paşa'nın, İstanbul'un ticarî kalbi durumundaki bu bölgeye yaptığı en önemli hizmet ise, günümüze kadar gelen ve dünyanın ilk metrolarından biri sayılan Tünel'in inşâsıdır[429].

İstanbul'un şehiriçi nakliyesinin en çok yapıldığı güzergâhların başında gelen Beyoğlu / Galata – Karaköy arasındaki yol, dik eğimli yapısıyla hamalların ve yük hayvanlarının oldukça zorlanmasına neden olmaktaydı. İstanbul seyahatinde, bu yorucu güzergahta güçlükle yapılmakta olan taşımacılık faaliyetini gözlemleyen Fransız mühendis Eugene Henri Gavand, modern bir çözüm bulmaya çalışmış ve tünel projesini Osmanlı Devleti'ne sunmuştur. Edhem Paşa'nın yönetiminde kendisiyle yapılan görüşmeler sonucunda Gavand ile devlet arasında Tünel Mukavelenâmesi imzalanmıştır[430].

Gavand, tünelin açılışından kısa bir süre sonra Paris'te yayımladığı ve tünelin yapılış hikayesini anlatan eserini Edhem Paşa'ya ithaf etmiş ve dünyanın şehir içi ilk yer altı metrolarından biri olan bu projede en büyük destekçisinin Edhem Paşa olduğunu ifade etmiştir[431].

Tünel Şirketinin 121 maddeden oluşan dahilî nizamnâmesinin altında Rumî 21 Mart 1288 tarihiyle (2Nisan 1872) şirketin sahibi Gavand ile Ticaret ve Nafıa Nazırı Edhem Paşa'nın imzası bulunmaktadır[432].

Tünel için gerekli olan istimlâk işinde zaman zaman zorlanan Gavand sık sık Nafıa Nazırı Edhem Paşa'ya müracaat etmiş; ve Paşa'nın yardımıyla inşaat ilerleyebilmiştir. Edhem Paşa, Şûrâ-yı Devlet'e yazdığı 4 Eylül 1872 tarihli yazıda Gavand'ın tünel inşaatı için istediği istimlâkların yapılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine devlet istimlâk işi için yeni bir komisyon kurmuş;

---

[429] Tünel hakkında monografik bir çalışma için Bkz. Vahdettin Engin, **Tünel'den Fünikülere (Kabataş-Taksim,** Yeditepe Yay., İstanbul, 2007.

[430] **BOA,** A.DVN. MKL. 10/31, H-29-12-1288 /10-03-1872.

[431] Bkz. Eugene – Henri, **Chemin de Fer Metropolitain de Constantinople,** Paris, 1876, s.3. ; Kullandığımız bu kaynaktan başka Tünel'in yapım aşaması hakkında bilgi veren ve Gavand tarafından yazılan ilk kitap ise, 1873 yılında İstanbul'da basılmış "Chemin de Fer Souterrain de Galata a Pera Documents Divers" başlığıyla basılmıştır.

[432] **Mecelle-i Umur-i Belediye**, İBB yay., İstanbul, 1995, c.5, s.2517 v.d.

ancak istenilen elde edilmemiştir. Edhem Paşa, bu konuyu halletmek, 1872 yılı sonlarında Mühendis Süleyman ve Karatodori Bey'den oluşan bir inceleme ekibini kurmuş ve bu ekip ev sahiplerini ikna etmeye çalışmıştır.

Kararlı politikalar sayesinde sonuçta hedefe ulaşılmış ve İstanbul, ilk metrosuna kavuşmuştur. Tünel'in 17 Ocak 1875'teki açılış töreninde devleti temsilen katılanların başında Nafıa Nazırı Edhem Paşa gelmekteydi[433].

Şu ana dek üzerinde odaklanılan ana konulardan olan İstanbul şehiriçi ulaşım sorunundan daha önemli bir başka ihtiyacı olan su ve kanalizasyon sorununa köklü bir çözüm bulmak arayışına giren devlet, bu işi Edhem Paşa başkanlığında toplanacak olan bir nafıa komisyonuna havale etmiştir[434]. Ancak nazırlık, sınırlı bütçesinin el verdiği imkânlarda bu konuları çözmeye çalışmışsa da, özellikle 1870'lerde yaşanan malî bunalımın da etkisiyle köklü bir çözüm getirilememiştir.

İstanbul'da sahil şeridinin açılması; özel iskele ve rıhtımların kamulaştırılması konularında ilk ciddi devlet müdahalesi Nafıa Nezaretinin 1863'te kurulmasıyla başlamıştır. Nazır Edhem Paşa'nın hazırlattığı Rıhtım Nizamnâmesi'yle mülkiyetlerindeki sahil şeridini kamuya bağışlayanlara çeşitli teşvikler getirildi[435].

İstanbul'da demiryolu, tünel ve rıhtımların yanısıra tramvay kurma çalışmaları da 1860'larda başlayan bir gelişmedir. 1863'te nafıa nezaretinin kurulması ve başına Edhem Paşa'nın getirilmesi, İstanbul'da tramvay hattı açmak isteyen yerli ve yabancı yatırımcıyı harekete geçirdi. 1863 yılında bu yönde yapılan müracaatlar karşısında kararlı bir devlet politikası ilk başta sergilenemedi ve dolayısıyla tramvay kurma çalışmaları beş yıl boyunca uygulamaya dönüşemedi. Daha önceleri bir İngiliz yatırımcıyla Rüstem Bey adındaki bir yerlinin başvurularını kabul etmeyen devlet, 28 Haziran 1869'da

[433] Bkz. Engin, **a.g.e**., s.59 v.d.
[434] **BOA**, İ.MMS. 44/1844.
[435] Rıhtımlar hakkında nizamname için Bkz. **Düstur**, Birinci Tertib, c.2, s.537 v.d..

Konstantin Karapanos adında Gayrimüslim bir Osmanlı vatandaşının Şura-yı Devlete sunduğu tramvay başvurusunu görüşüp kabul etti.

Nihayet 1 Kasım 1869'da Karapanos'la kırk yıllık bir tramvay sözleşmesi imzalandı[436]. Dersaadet Tramvay Şirketi'nin üç yıllık yoğun bir hat inşaat çalışması ve kamulaştırmanın ardından nihayet 1872 yılının ikinci yarısında İstanbul, tramvay ulaşımıyla tanışmış oldu. Azapkapı – Beşiktaş ile Eminönü – Aksaray tramvay hatları İstanbul'un ilk tramvay hatlarıdır. Tramvay, bu tarihten başlayarak uzunca bir dönem atlar eşliğinde yolcu taşımacılığı yaptı.

Tramvay tasarılarının ilk aşamasında nafıa nazırı olarak bulunmuş olan Edhem Paşa, her ne kadar 1869 tarihli sözleşmenin imzalanma sürecinde görev almamış olsa da, yukarıda bahsedilen ilk iki tramvay hattının kısa sürede tamamlanmasında etkin rol oynadı. Nafıa Nazırı olarak tramvay açılışında hazır bulundu.

Sonuçta denilebilir ki Ehem Paşa, on dokuzuncu yüzyılın bilhassa ikinci yarısından itibaren oldukça hızlı bir değişim süreci yaşayan Osmanlı başkentinin bu değişimindeki birkaç baş aktörden birisidir. İstanbul'un çağın getirdiği yeni şehircilik özelliklerini kazanmasında Edhem Paşa, Tanzimat Meclislerindeki azalıklarıyla ve ardından nafıa, maarif ve ticaret nazırlıklarıyla, Şura-yı Devlet azalığıyla ve en nihayetinde sadrazamlık sıfatıyla önemli roller oynamıştır. Devletin siyasi ve malî gücünün sınırları, idari bakımından yaşanan istikrarsızlıklar, Edhem Paşa'nın verimli olmasının sınırlarını da belirlemiştir.

2.6.3. Haydarpaşa-İzmit Demiryolunun Yapımındaki Rolü

Osmanlı Devletinin demiryolu tarihinde Haydarpaşa – İzmit Demiryolu Hattı sıra dışı bir örnek olarak üzerinde durulması gereken dikkat çekici bir

[436] Karapanos'un sunduğu dilekçe için Bkz. **BOA**, ŞD 2854/109; Karapanos'la Osmanlı Devleti arasında imzalanan Tramvay Sözleşmesinin tam metni için Bkz. **BOA**, A.DVN.MKL.7/21.

yatırım örneğidir. Bu yol ayrıca başlangıcından tamamlanmasına kadar bütün özellikleriyle Nafıa Nazırı Edhem Paşa ve ekibinin eseridir.

Söz konusu hattın en farklı özelliği, yerli bir yapım olmasıdır. Hatta Osmanlı tarihinde yerli sermayeyle, devlet eliyle yapılan tek hat olduğunu söylemek mümkündür.

Haydarpaşa – İzmit Hattı, bir diğer yönüyle uluslararası yabancı yatırımcıya karşı tepkisel bir harekettir. Osmanlı Devleti 1871 – 1875 tarihleri arasındaki dört yılda, yabancı büyük şirketlere karşı daha önce hiçbir zaman göstermediği kadar yerli –devletçi bir refleks göstermiştir. Ancak genel olarak bakıldığında bu refleksin çok kısa süreli ve sonuçta başarısız kalan bir hareket olduğu görülecektir.

Osmanlı devletinden demiryolu inşâsı için imtiyaz koparan yabancı yatırımcının devleti sürekli olarak zarara uğratmaları; işlerini zamanında ve düzgün biçimde yapmamaları… gibi etkenler, devlet eliyle demiryolu yapılmasına neden olmuştur.

Devletin demiryolu işlerinde aşırı derecede zarara uğradığı ve neredeyse malî iflasın eşiğine geldiği bir dönemin Nafıa Nazırı olan Davud Paşa'nın azledilmesinde ve yerine Temmuz 1871'de Edhem Paşa'nın getirilmesinde yabancı yatırımcıya duyulan derin güvensizlik ve aşırı tepki rol oynamıştır[437].

Edhem Paşa, 1870'lerin başındaki bu nafıa nazırlığı devresinde biri tamamlanan; diğerleri ise yarım kalan bir dizi yerli büyük yatırım projelerine girişmiştir. Haydarpaşa – İzmit arasındaki doksan bir kilometrelik demiryolunu bu çerçevede ele almak gerekmektedir.

Dönemin Türkçe yayın yapan basın –yayın organlarında da devlet eliyle bir demiryolu hattı yapılacak olmasından dolayı memnuniyet ve heyecan hâli dikkati çekmektedir. Demiryolu inşası konusunu dikkatle takip eden

[437] Edhem Paşa'nın nafıa nazırlığına tayin edildiğine dair 7 Temmuz 1871 tarihli bir haber için Bkz. **Basiret,** No: 408, s.1.

gazetelerden biri olan Hakayık ül Vekayi, 31.08.1871 tarihli Perşembe günkü sayısında Üsküdar'dan İzmit'e inşası kararlaştırılan hattın inşaat faaliyetine bir önceki hafta Perşembe günü (24.08.1871 tarihi) Haydarpaşa Sahrası'nda resmen başlandığını bildirmektedir[438].

Aynı gazete bir başka nüshasında yapılacak olan Haydarpaşa – İzmit hattı ile yabancı şirketler tarafından devam etmekte olan diğer hatların ilginç bir mukayesesini sunmakta ve devleti korumacı bir anlayışla bu şirketleri açıktan şöyle tenkit etmektedir:

"Üsküdar'dan İzmit'e inşâ olunacak demiryolu, ecnebilere ilzâm olunmadığı halde Ankara'ya dek yapılıp nokta-i bidayet add olunacaktır. Anlaşılan Mösyö Hirsch'in saltanat-ı seniyye sayesinde akdine muvaffak olduğu menfaatli mukavelenâme üzerine artık demiryolları küşâdı için imtiyaz itası hususundan sarf-ı nazar edilmiştir. Her kilometre için devletten 225 bin Frank alan Hirsch, kilometre başına 80 bin Frankla işi başka başka müteahhitlere ihale etmektedir. Halbuki 96 kilometre uzunluğa sahip İzmit Demiryolunda maliyet kilometre başına 80 bin Franktır. Hattın toplam inşaat maliyeti 8 milyon Franktır"[439].

Yabancı bir şirket tarafından yapılmakta olan Rumeli demiryolu ile devlet tarafından yaptırılan İzmit Demiryolunun inşaat maliyetleri karşılaştırıldığında bu mukayeseden de anlaşılıyor ki; şirketin sahibi Baron Hirsch'in yaptığı demiryolu tam bir soygun nitelemesini hak etmektedir. Hirsh'ten adeta ağzı yanan devlet yeni demiryolları yapımına artık daha temkinli yaklaşmaktadır.

Dönemin birçok gazetesi gibi Basiret de Haydarpaşa – İzmit demiryolu inşaatına yardım için en üst devlet adamlarından halka kadar yapılan yardımlar ve fedakârlıklar üzerinde durulmuştur. Gazetenin 11.08.1871 tarihli sayısında şöyle bir habere yer verilmiştir:

"Cânib-i devlet-i âliyeden inşası karar-gir olarak geçen Pazartesi günü Nafıa Nazırı devletlu Edhem Paşa Hazretlerinin hazır oldukları halde İzmit'de inşasına şuru olunmuş olan Anadolu şimendiferinin iş bu İzmit şubesi râh-ı rastı olan Nerdiban Köyü ahalisi şimdiden beynlerinde 600 lira toplayıp, Nafıa Nezaret-i celilesine getirmiş oldukları gibi daha böyle akçe verenler olmak cihetiyle devletlu Fazıl Mustafa Paşa Hazretleriyle mecâlis-i âliyeye memur

[438] **Hakayık ül Vekayi,** No: 348 (31.08.1871, Perşembe), s.1.
[439] **Hakayık ül Vekayi**, No: 329 (21 Cemaziyelevvel 1288 /09.08.1871), s.3.

devletlu Rıza Paşa Hazretleri teşvikat-ı lazime ile beraber verilen akçelerin cem' buyurmakta oldukları işitilmiştir"[440].

Edhem Paşa, halktan bu tür yardımların toplanmasında, fedakarlıkların yapılmasında kurumunun da ötesine geçerek şahsi çabalarıyla olumlu neticeler elde etmiştir. Demiryolu inşaatının başladığı devirde kendisi yöre ahalisiyle daha yakından tanışmak, kaynaşmak ve onları inşaata yardıma teşvik etmek amacıyla Gebze'de bir arazi satın alıp oraya yerleşmiştir. Çalışmaları İstanbul'daki nezaret dairesinde uzaktan takip etmek yerine bizzat hattın geçeceği sahada yakından takip etmeyi yeğlemiştir. Yukarıda dönemin basınından bir örneği verilen bu yardımın ve benzer diğer yardımların toplanmasını sağlayan ve bunları birer belgeyle hükümete aktaran Edhem Paşa'dır.

1872 yılı başlarında Osmanlı devleti tarafından görevlendirilen Alman mühendis Wilhelm von Pressel, muhtelif rotalar izleyerek, Anadolu içlerine uzanan yaklaşık beş bin kilometrelik demiryolu ağının plan ve projesini çizmiştir. Pressel ayrıntılı bir rapor hazırlayarak, zamanın ticaret ve nafıa nazırı Edhem Paşa'ya sunmuştur. Aslında Pressel'den Anadolu'da demiryolu konusunda çalışma yapmasını isteyen ve onu görevlendiren Edhem Paşa'dır[441].

Pressel bu raporunda Anadolu'yu oldukça detaylı bir teknik incelemeye tabi tutmuştur. Nerelere ve ne şekilde en uygun maliyetlerle demiryolu yapılabileceğini raporunda belirtmiştir. Buna göre İzmit – İskenderun, Samsun – Sivas, Trabzon – Erzurum Anadolu'da demiryolu hattı döşenecek başlıca güzergâhlardır[442].

---

[440] **Basiret,** No: 440 (24 Ca 1288 /11.08.1871) , s.1 ; Edhem Paşa'nın demiryolunun yapıldığı bölgede sık sık yaptığı teftişler hakkındaki bazı haberler için ayrıca Bkz. **Hakayık ül Vekayi,** No: 328, 337, 344.

[441] Cemil Öztürk, konuyla ilgili tez çalışmasının ekler bölümünde Edhem Paşa sayesinde toplanan ve onun imzasıyla hükümete gönderilen yardımları gösteren belgelerden birkaç tanesine yer vermiştir. Bkz. Cemil Öztürk, **Haydarpaşa – İzmit Hattı,** Marmara Üniv. Sos. Bil. Ens. (Yayımlanmamış YL Tezi), İstanbul, 1987, s. 60-61.

[442] Esin Kâhya, "Türkiye'de İlk Demiryolları", **Belleten,** C.LII, S.202, Nisan 1988, s.212.

Pressel raporlarında çizilen hedeflerin ve Osmanlı devlet adamlarının bu konudaki ümitlerinin büyük oranda kağıt üzerinde kalacağı belliydi. Çünkü Osmanlı Devletinin tümüyle kendi malî imkânları, elemanları ve ekipmanlarıyla demiryolu hattı inşâ etmesi mümkün değildi. Kaldı ki, sadece doksan bir kilometrelik Haydarpaşa – İzmit bile bin bir zorlukla tamamlanacaktır.

Osmanlı Devleti, bu hat için gerekli olan sermayeyi iki farklı kanaldan temin etmeye çalıştı: Birincisi, içeride yapılan esham satışları; ikincisi ise Osmanlı Bankası aracılığıyla çeşitli yabancı şirketlerden alınan perakende küçük ve orta büyüklükte borçlanmalar sayesinde 1871'de söz konusu hattın inşaatına başlanabildi.

Hat için gerekli olan malzeme ve uzmanlar büyük oranda dış ülkelerden temin edildi. Hattın malzeme ihalesini titizlikle yürüten Nafıa Nazırı Edhem Paşa, en uygun şartlarda ve en düşük teklifi veren Belçikalı bir firmanın teklifini kabul etti. Dönemin banker, diplomat ve yazarlarından biri olan James Lewis Farley eserinde Edhem Paşa'nın Haydarpaşa- İzmit Demiryolunu akıllıca ve daha az bir maliyetle yaptırmasına değinmektedir[443].

Bu durum, büyük kârlar kazanmaya alışmış bazı firmaların Edhem Paşa'yı kötüleme, gözden düşürme çabalarına hız verdi. "Yabancı sermaye düşmanı" gibi sıfatlarla karalama politikalarına maruz kaldı. İşin konuyu eserinde değerlendiren açısından "talihsiz" taraflarından birini yıllarca Osmanlı Devletinin maliyesinde bir memur sıfatıyla hizmetlerde bulunmuş olan Mordtman yapmaktadır. O, Haydarpaşa – İzmit demiryolu inşaatını Edhem Paşa'nın "en talihsiz işlerinden biri" olarak nitelendirmekte ve şöyle devam etmektedir:

"Edhem Paşa, Türk Hükümetinin Avrupalılardan çok daha ucuza demiryolu inşa ettirebileceğini kanıtlamak istiyordu. Bu, Avrupa'ya karşı bir gövde gösterisi olacaktı…Türklerin elinde olan her işte olduğu gibi bunda da bir uğursuzluk vardı. Demiryolu

[443] Bkz. J.Lewis Farley, **Modern Turkey,** London, 1872, s. 321.

maliyeti Avrupa'dan ucuza gelmedi. Türk memurlarının dikkatsizliği yüzünden sözleşmeler mahkemelik oldu ve muazzam tazminatlar ödendi. İnşaat ise çok çürüktür…"[444].

Söz konusu eserini 1877 gibi Avrupa kamuoyunun büyük oranda Osmanlı aleyhine döndüğü bir zamanda, Almanya'da yayımlayan Mordtman'ın yukarıda aktardığımız söylemleri elbette ki doğruluktan uzak ön yargılı yorumlardır. Kendisi aynı eserinde Edhem Paşa'yı "Kamu yararını engelleyecek hiçbir şey onun gözünden kaçmaz" diye tarif etmekte ve bu tarif bile tek başına yukarıdaki ifadeleriyle çelişmektedir. Muhtemelen böyle bir inşaatta kendisine danışmanlık görevi verilmemesi de bu yanlı yorumunda etken olmuştur.

Oysa ki Edhem Paşa, yabancı uzmanlardan sonuna kadar yararlanmak yoluna gittiği gibi yabancı sermayenin Osmanlı memleketinde yatırımlar yapmasına da karşı değildi. Yukarıda zikrettiğimiz Belçikalı firmadan başka Avrupalı şirketlerden de malzeme alım sözleşmeleri yapmış ve onlardan uygun fiyatlı siparişler almıştır[445].

Yabancı uzmanlardan etkin bir biçimde yararlanan Nafıa Nazırı Edhem Paşa, bu bir bakıma yerli demiryolu inşaatlarında onlara muhtaç olduğunu görecek kadar gerçekçiydi. Nitekim bu dönemde demiryoluyla ilgili bütün inşaat faaliyetlerini Osmanlı Devleti adına Wilhelm Pressel yürütmekteydi. Nafıa Nezareti, bir başka Alman mühendis Ritter'le dört yıllık kontrat imzalamış ve onu Bursa, Samsun gibi yerlerde demiryolu projelerine yönelik araştırma çalışmalarıyla görevlendirmiştir.

Bütün bunlara rağmen yine de kurumunun hukukî anlaşmazlıklar karşısında etkili bir şekilde savunulmasını temin etmek isteyen Nafıa Nazırı Edhem Paşa, Avrupa'nın başarılı hukukçularından bazılarını görevlendirmiştir.

---

[444] Bkz. Mordtman, **a.g.e.,** s.396.

[445]Waterloo Şirketi'nden 1874 yılında alınan malzemeler ve yapılan siparişler hakkında Bkz. **BOA,** HR. SFR.3. 213/17.

Onun bu savunma konusuna nasıl önem verdiğini sadarete gönderdiği şu talep dilekçesinden anlamak mümkündür:

"Demiryolları münasebetiyle Nafıa nezaretinin muamelâtı günden güne tekessür etmekte ve ekser muamelat ise ecnebilerle olarak ara sıra bir takım münazaat dahi tahaddüs eylemekte olmağla nezaret maiyetinde bu misillü dava ve münazaatın ilmini bilir bir avukatın vücuduna ihtiyaç-ı kamil görülmüş olmağla ledel- taharri Der-saadet'de bulunan meşhur avukatlardan Mösyö Emyabel ehil ve erbab bulunduğundan mümaileyh haftada bir gün nezaret dairesinde bulunmak ve her istenildiği zaman celb olunmak ve kendisine verilecek davalara dair lazım gelen lâyıhaları kaleme almak üzere mümaileyhe şehriye otuz altın maaş bâ-tahsis maaş-ı mezkurun Nafıa nezaretinin 1288 senesi tahsisatı fazlasından tesviye ve itası iktiza-yı maslahattan göründüğünden ol babda …"[446].

Nitekim 27 Kasım 1872 tarihli bu talep yerinde görülmüş ve bunu takip eden iki hafta için adı geçen avukatla sözleşme imzalanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti, kendisini uluslararası hukuki sorunlara karşı güçlü kılmaya çalışmıştır.

Bir örnek vermek gerekirse, Nafıa Nezaretinin avukatı olarak Emyabel, İzmit Demiryolu inşaatında çalışan Garaçino kardeşlerin açtıkları dava karşısında kurumunu başarıyla savunmuştur[447].

Maliye ve Nafıa nezaretlerinin bilhassa demiryolu inşaatından dolayı doğacak sorunlarda yabancı kişi ve şirketler karşısında müdafaa edilmesine ve Osmanlı Devletinin çıkarlarının gözetilmesine yönelik olumlu fakat geç kalmış bir adımdır.

Demiryolu inşaatı hızla sürerken, Nafıa Nazırı Edhem Paşa, saderete verdiği 27 Temmuz 1872 tarihli talep dilekçesinde hattın yakınında kalan, "… havasının letâfeti sebebiyle pek çok muteber adamların …" yazlıkçı olarak yaşadıkları Fenerbahçe'ye de bir istasyon kurulmasını ve buraya bir bağlantı hattın uzatılmasını teklif etti[448]. Yörenin ahalisinin bu yönde talepleri olduğunu ve esasında buranın ilkbahar - yaz günlerinde nüfus yoğunluğu açısından çok

---

[446] Bkz**. BOA**, İ.DH. 659/45897 **;** Emyabel'in 15 Aralık 1872'de tayini hakkında ayrıca Bkz. A.MKT.MHM.443/66.

[447] Bkz**. BOA,** ŞD. 500/27.

[448] Hattın Fenerbahçe'ye uzatılması konusunda Edhem Paşa imzasıyla sadarete yazılan yazılar ve bu yazılara verilen müspet cevaplar için Bkz. **BOA,** İ.DH.655/45564. Ayrıca bölgenin Edhem Paşa tarafından çizilmiş haritası için Bkz. İ.DH. 662/46080.

hareketli zamanlar geçirdiğini ve yapılacak olan bağlantı sayesinde ulaşımın rahatlayacağını belirtti. Sonuçta bu teklif, devlet tarafından kabul edilmek suretiyle yaklaşık dört kilometrelik Fenerbahçe bağlantı inşaatına başlandı ve genel açılışa yetiştirildi. Fenerbahçe'nin 1/1000 ölçekli detaylı bir haritasını çıkaran Edhem Paşa, boş durumdaki emlâk-ı hümâyûnun on iki bin metresinin demiryolu için kullanımı geriye kalan iki yüz kırk altı bin metresinin de parça parça satılması iznini aldı. Böylece mâlî anlamda sıkışık durumdaki hazinenin yükü biraz hafifletilmiş oldu ve burası Nafıa Nezareti eliyle tasarlanmış ilk çağdaş yazlık semtlerden biri haline geldi.

İki yıldan kısa bir sürede tamamlanan Haydarpaşa- İzmit Demiryolu, 1873 yılının başlarına kadar sürdü. Yapımı tamamlanan demiryolu Edhem Paşa rehberliğinde, başta sadrazam olmak üzere hükümetin neredeyse bütün nazırları ve ileri gelen devlet adamlarından oluşan yirmi kişilik bir kafileye gezdirildi. Bu üst düzey resmi kafile için hazırlanan protokol vagonuyla 1 Mayıs 1873 Perşembe günü İzmit'e gitti. Gittiği her istasyondan gösterişli, kalabalık törenlerle karşılanan heyet bir sonraki gün İzmit'ten tekrar Haydarpaşa'ya döndü ve burada resmi açılış töreni gerçekleştirildi[449].

Yapımı devlet tarafından gerçekleştirilen Haydarpaşa- İzmit Hattı'nın işletmesini devlet adına resmi bir kurum olan Demiryolu İdaresi üstlendi. Seferler tam olarak 13 Ağustos 1873'ten itibaren başlatıldı[450]. Bu tarihten kısa bir süre sonra, 1874'te, İstanbul –Edirne arasındaki hattın açılışı da gerçekleştirilecektir.

Büyük ideallerle ve başarılı bir şekilde yapılan Haydarpaşa- İzmit Hattı'ndan büyük bir ekonomik kazanç beklenemezdi. Çünkü esasında İzmit – İstanbul arasında denizyolu ulaşımı düzgün bir şekilde yapılabiliyordu ve

[449] Açılış töreni işlemleri ve katılan devlet erkanının tam bir listesi için Bkz. **BOA,** A.MKT.MHM. 453/45.

[450] Hattın her iki ucu arasında bulunan istasyonların adları, bu istasyonlar arasındaki mesafeler ve her bir istasyonun kesin açılış tarihi hakkındaki ayrıntılı bilgiler için Bkz. **Mecmua-i Umur-i Nafıa**, (Nu: 8, Şaban 1302/Mayıs-Haziran 1885), s.236.

denizyolu ise demiryolundan daha ekonomikti. Bu kısa hat asıl İzmit'ten öteye, Anadolu Yarımadası'nın iç kesimlerine, uzatılabilseydi o vakit Osmanlı ekonomisi üzerinde çok daha büyük ekonomik kazanç getirebilecekti. 1870'lerin ortalarına doğru hızla çok yönlü bir bunalıma sürüklenen devlet, bu yolun devamını getiremedi.

Üstelik söz konusu hat yapımından sonra adeta kaderine terk edildi. Gerekli bakımlar ve tamamlayıcı nitelikteki ek bağlantı inşaatlar tamamlanamadı. Gerçi devlet 1873'ten kısa bir süre sonrasına kadar Anadolu'da başka demiryolları yapımına yönelik politikasını sürdürdü[451].

Bursa'dan bir demiryolu hattının yapılıp, bunun İzmit Hattı'na bağlatılması konusu bile Meclis-i Mahsus'da görüşülüp yapılması tavsiye edildiyse de buna başlanmadı[452]. Ancak yine de yerli demiryolu politikasından vazgeçemeyen devlet, bu politikanın bir diğer ürünü olarak Mudanya –Bursa arasında bir hat inşâ etmek projesini ele almaya başladı. Bursa Ovası'nın zenginliğini yanı başında sayılan Mudanya kanalıyla Marmara'ya açacak olan bu proje tamamlansaydı eğer Haydarpaşa – İzmit Hattı'ndan muhtemelen daha faydalı olacaktı.

1874 yılında projeden uygulamaya geçen bu hat inşaatı da Nafıa Nazırı Edhem Paşa'nın sorumluluğundadır. Daha önceki yıllarda Gemlik – Bursa şosesini tamamlamış olan Edhem Paşa, Mudanya –Bursa Demiryolu Hattı'nı tamamlayamamıştır. En büyük sorun olarak gösterilen sermaye yetersizliği nedeniyle çalışmalar aynı yıl içinde yarıda bırakılmıştır. Uzun yıllar boyunca yarım kalan bu hat en sonunda II. Abdülhamid Dönemi'nde, 1892 yılında, yabancı bir şirket tarafından tamamlanmış ve işletmeye açılmıştır[453].

---

451 Murat Özyüksel, **Anadolu ve Bağdat Demiryolu,** Arba Yay., İstanbul, 1988, s.13.

452 **BOA,** İ.MMS. 43 / 1763.

453 Mudanya – Bursa Demiryolu konusunda monografik bir yayın için Bkz. Mustafa Yazıcı, **Mudanya –Bursa Demiryolunun Yapımı ve İşletmesi,** Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa, 2015; Hattın açılışına ait bir kapak resmi için Bkz. **Servet-i Fünun,** Aded: 71, (9 Temmuz 1308 : 21 Temmuz 1892) tarihli sayı.

Osmanlı Devleti, kendi eliyle yaptığı ve bir süre de kendi işletmeye çalıştığı Haydarpaşa – İzmit Hattı'nın işletmeciliğini 1880 yılında yabancı bir şirkete kiraladı. Sultan Abdülhamid'in hattın uzatılması yönündeki birkaç teşebbüsü yeterli olmayınca Anadolu içlerine doğru demiryolu uzatma imtiyazı 1888'de bir Alman Şirketi'ne doksan dokuz yıllığına verildi[454]. "Osmanlı Anadolu Demiryolu Şirketi" adı altında faaliyet gösteren bu yeni yabancı yatırımcı büyük bir hızla dört yıl içinde yaklaşık beş yüz kilometre ray döşemek suretiyle hattı, 1893 yılının ilk günlerinde Ankara'ya kadar ulaştırdı.

Artık Haydarpaşa – İzmit Hattı da bu yeni şirketin imtiyaz sahasına eklenmiş oldu. Alman İmparatoru'nun tarihte bir ilke imza atarak, 1889 senesinde İstanbul'u kalabalık bir ekiple ziyaret etmesinde Anadolu Demiryolu imtiyazının Almanlara verilmiş olmasının da büyük bir payı olduğu şüphesizdir[455].

2.7. Edhem Paşa'nın Tırhala Mutasarrıflığı ve Yanya Valiliği (1866-1868)

Osmanlı Devletinin egemenliğine karşı yaklaşık on yıl boyunca sürdürülen bir milliyetçilik isyanının sonucunda 1830 yılında, küçük ve dağlık bir bölge olan Mora Yarımadası'nda Yunan Devleti'nin kurulması ile birlikte bu krallığa komşu Osmanlı toprakları için kritik bir süreç başladı.

Küçük Yunanistan'ın bir an önce genişlemeye odaklı büyük emelleri, Osmanlı topraklarını doğrudan bünyesine katmayı amaçlayan ciddi bir tehdit demekti. Yunanistan'ın genişleme emellerine sahne olan bölgelerin başında ise Ege Adaları ve konumuzu teşkil eden Tırhala Sancağını barındıran Teselya Ovası ile Yanya'yı kapsayan Epir Yöresi gelmektedir. Söz konusu bu bölgelerde Rum nüfusun varlığı ve bu kitle arasında Yunanistan'a katılmak arzusunun

---

454 Paul Imbert, **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri,** çev. Adnan Cemgil, Engin Yay., İstanbul, s.21.

455 İlber Ortaylı, **II.Abdülhamid Devrinde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu,** AÜSBF Yay., Ankara, 1981, s.52 v.d. ; Öztürk, **a.g.t.,** s.50.

giderek yükselmesi gibi etkenler Osmanlı Devleti'ni, bu yörelerin bekâsı konusunda kaygılandırmakta idi. Bu durumları göz önünde bulunduran hükümet, özellikle Tanzimat'la birlikte buralarda bir takım iyileştirmeler, reformlar gerçekleştirmeye çalıştı.

Yunanistan'ın kuzeyinde yer alan başlıca büyük Osmanlı şehirleri Yenişehir, Tırhala ve Yanya'dır[456]. Yunanistan devletinin kurulmasından sonra Yanya ve Tırhala'da yaşayan Rumlar zaman zaman ayaklanarak, Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istediklerini belli etmişlerdir.

Özellikle 1850'lerin başında, Kırım Savaşı'nın başladığı sıralarda, hem Yunanistan'ın ve hem de Rusların kışkırtmaları sonucunda buralarda isyanlar çıkmıştı. 1855 yılında çok sayıda Yunan ayrılıkçı eşkıyası Teselya Bölgesi'ne dağılmış ve ahaliyi kışkırtmaya çalışmışlardı[457] Durumun vehametini gören devlet, buraya fevkalade komiser olarak Keçecizade Fuad Efendi'yi göndermiş ve bölgedeki Rum isyanı güçlükle bastırılmıştı[458].

1856 Islahat Fermanı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim tebaasınının durumlarını düzeltmeye yönelik giriştiği ıslahatlar ve bu dönemde Batılı büyük devletlerin de genel olarak Osmanlı idaresini destekleyici politikalar izlemesi gibi etkenler Balkanlar'daki milliyetçi kalkışmaların hızında bir yavaşlama sağladı. Söz konusu bu yıllarda Rum kesimin yaşadığı yerlerde Yunanistan'a katılmak yönündeki hareketler eşkıyalık faaliyetlerinin ötesine geçip kitlesel ayaklanmalara dönüşmedi. Ancak 1860'ların ikinci yarısından

---

456 Bkz. Şemseddin Sami, "Yanya", **Kamusul Alam**, c.VI, İstanbul, 1316, s.4789; Franz Babinger - Tayyip Gökbilgin, "Tırhala", **İA**, 2.bs.,c.XII/1,MEB Yay., İstanbul, 1979, s. 249-251; Alexandra Yerolimpos, "Tirhala", **EI,** c.X, Brill, Leiden,2000, s. 539-540; Machiel Kiel, "Tırhala", **DİA,** c.41,Ankara, 2012, s.114-116 ; aynı yazar, "Yanya", **DİA,** c.43,Ankara, 2013, s. 317-321.

457 Mehmed Salahî, **Girid Meselesi 1866-1869,** Hazırlayan: Münir Aktepe, İÜEF Matbaası, İstanbul, 1967, s.8.

458 Emine Atılgan Gümüşsoy, **Keçecizade Mehmed Fuad Paşa (1815-1869)**, (Yayımlanmamış DR tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara, 2006, s.35, 180.

itibaren Girit Adası'nda yaşanan hareketlilik, Osmanlı Devleti'nin Rumlarla meskûn olan birçok yerinde huzursuzlukların başlamasına yol açacaktır[459].

Osmanlı Devletinin getirdiği yeni düzenlemelere, reformlara rağmen 1866'da Girit İsyanı'nın çıkması, Yanya Vilayeti'nde de ayrılıkçı emellerin artmasına yol açtı. Birçok ayrılıkçı hareketin ortak karakteristik özelliği burada da tekrarlanarak önce mevcut yöneticilerin baskılarına karşı yöre ahalisi adına peş peşe şikayetler edildi. Aslında bu türden şikayetler, mevcut durumun ıslahından ziyâde müstakbel bir ayaklanmanın meşru alt yapısını oluşturmaya yöneliktir.

Edhem Paşa'dan önceki Tırhala Mutasarrıfı Hasan Paşa, baskıcı idaresinden ötürü yörenin ileri gelen birçok Rum ahalisinin ortaklaşa düzenledikleri dilekçelerle Bâbıâli'ye şikayet edildi[460].

Şikayet dilekçesinin altında imzaları bulunanlar Devlete geçmişten bugüne bağlı insanlar olduklarını, şimdiye kadar atanmış olan bütün valilere sadakat gösterdiklerini belirttikten sonra asıl konuya girmişlerdir. Buna göre hâlen mutasarrıf olan Hasan Tahsin Paşa, ara sıra halka soğuk muamele (muâmele-i baride) ve gereksiz yere hiddet ve şiddet göstermekle suçlanmıştır. "Bazen dahi muvaceheten ve gıyaben kelimat-ı nâ-sezâ söylüyormuş" denildikten sonra artık bu tür davranışların "Mutasarrıfın tabiatı gereği olduğu herkesçe bilinmekte ve bu kötü söz ve davranışlarını bilâ istisna herkese yapmaktadır" diye devam edilmiştir.

31 Temmuz – 16 Ağustos 1866 tarihleri arasında ilgili kişiler tarafından düzenlenen toplu şikayet dilekçelerinin bir başkasında yukarıdakine benzer hususlar bir kez daha tekrarlanmıştır. Mevcut mutasarrıftan memnun

---

459 Salahî, Yunanistan'ın emellerine şöyle değinmektedir: "Yunanlılar beyninde tasavvur-i azîm ismiyle müteârif olan niyet-i fasîde tarafdarlarına bu kez Girit'in Yunanistan'a ilhakı sevdası müstevli olmuştur". Bkz. **a.g.e.**, s.7.

460 Tam adıyla Hasan Tahsin Paşa'nın kısa bir biyografisi için Bkz. M.Süreyya, **Sicil-i Osmani**, c.2, s.648. (Not: Burada onun Tırhala mutasarrıflığı görevinden bahsedilmemiştir) .

olmadıklarını, sıkıntılarını, kendilerinden zorla paralar ve eşya alındığını, hakkını aramaya kalkışanların zabtiyeler tarafından dövüldüğünü belirten imza sahipleri "Zaptiyeler akçe almadan hânelerimizden kalkmazlar. Öküzlerimizden gayri elimizde satacağımız bir şeyimiz kalmadı" diyerek acınacak halde olduklarını belirtmişlerdir Bu durumun baş müsebbibi olan Paşa'nın azledilmesini istemişlerdir[461].

Bu istekleri de, bölgenin ve dönemin hassas koşulları göz önüne alınarak, devlet tarafından yerine getirilmiştir. Gerçek sebep ne olursa olsun, bu şikâyet dilekçelerinin ortaya koyduğu bir gerçek vardır ki, o da idarecilerden hesap sorulmaya başlandığını göstermesi bakımından önemli olduğudur. Bu yeni durum, Tanzimat'ın temel hukuk ilkelerinin halk tarafından da talep edildiğini, halka kötü davrandığı düşünülen yöneticiden bizzat halkın hesap sormaya başladığını göstermektedir.

Öte yandan Osmanlı Hükümeti, 1864 Vilayet Nizamnamesi çerçevesinden hareketle 1867'de Yanya Vilayeti'ni kurarak, bölgenin idari yapısını yeni baştan düzenledi. Tırhala ile Yanya Eyaletleri tek bir vilayet şeklinde örgütlendi[462].

Girit'e Sadrazam Ali Paşa'yı gönderen Sultan Abdülaziz; birçok nazırlıklarda bulunarak, parlak bir kariyere sahip olan İbrahim Edhem Paşa'yı da Hasan Tahsin Paşa'nın yerine Tırhala'ya gönderdi[463]. 14 Eylül 1866'da Tırhala Mutasarrıflığına tayin edilen Edhem Paşa, yaklaşık bir yıl sonra (Temmuz 1867) Yanya Valiliğine getirildi. Bölgede iki yıla yakın idarecilik

---

461 **BOA**, İ.MMS.32/1323.

462 1867 yılının başlarında Yanya ve Tırhala Eyaletleri'nin tek bir vilayet şeklinde yeniden idarî bir düzenlemeye tabi tutulması hakkında Bkz. **BOA,** İ.MMS.34/1397; Ayrıca Bkz. 6 Haziran 1866 tarihli **Ruznâme-i Ceride-i Havadis,** No: 668 s.1.

463 Kuneralp, Edhem Paşa'nın Tırhala'daki selefi olan Hasan Tahsin Paşa adını yanlışlıkla "İsmail Rahmi Paşa" olarak belirtmektedir. Bkz. Sinan Kuneralp **Son Dönem Osmanlı Erkanı ve Ricali 1839-1922**, İstanbul, İsis Yay., 1999. , s.40, 42.

yapan Edhem Paşa, gerçekleştirdiği bir dizi icraatlar sonucunda düzen ve otoritenin yeniden tesis edilmesini sağladı.

Paşa'nın memuriyet hayatının bu safhasına Sicil-i Ahvâl Dosyası'nda kısaca şöyle değinilmiştir: "…1283 tarihinde bi'l-infisâl otuz bin kuruş maaşla Tırhala Valiliğine ve 1284 tarihinde elli bin kuruş maaşla Yanya Valiliğine tayin edilmiştir…"[464].

Edhem Paşa'nın yöreye en büyük mülki amir olarak gönderilmesini sağlayan etkenlerin başında daha önce üstlendiği önemli görevlerde göstermiş olduğu başarılar ve bu başarıların altında yatan çalışkan - dürüst görev adamı olması yatmaktadır. 1850'lerde iki defa Sırbistan'da olağanüstü misyonlarla başarılı görevlerde bulunmuş ve ayrıca birçok nazırlıkta bulunmuş; dışarıda da tanınan, takdir edilen bir devlet adamı haline gelmiştir. Nitekim Tırhala'ya gönderilmeden yaklaşık bir yıl önce, Ticaret Nazırıyken, Yunan Kralı tarafından da birinci dereceden Garan Kordon Nişanı'yla takdir edilmiştir[465]. Bütün bu etmenler ve Osmanlı Devleti'nin, çevreye sıçrama ihtimali yüksek Girit Buhranı'yla karşı karşıya kalması, Edhem Paşa'nın Tırhala ve Yanya'da görevlendirilmesinde etkili olsa gerektir.

19 Haziran 1866'da üzerinden nafıa nazırlığı alınıp ticaret ve ziraat nazırlığına atanan Edhem Paşa, bu görevinde daha üç ayını bile doldurmadan alınıp Tırhala Eyaleti mutasarrıflığına tayin edildi[466]. 13 Eylül 1866 tarihli iradeyle resmi bir nitelik kazanan bu atama olayı dönemin başlıca gazetelerinden olan Tasvir-i Efkâr'ın 24 Eylül 1866 tarihli sayısında "Tırhala Eyaleti valiliği Ticaret nazır-ı sâbıkı devletlu Edhem Paşa Hazretlerine tevcih buyrulmuştur" şeklinde yer almaktadır[467].

---

[464] Bkz. **BOA,** DH SAİD 2/218.

[465] Yunan Devleti tarafından Garan Kordon Nişanı'nın Ticaret Nazırı Edhem Paşa verildiğine ilişkin haber için Bkz. **Tasvir-i Efkar,** No: 349 (9 B 1282 / 28.11.1865), s.1.

[466] **BOA,** A.MKT.MHM.365/3.

[467] Bkz. **BOA,** İ.MMS.32/1323 ; Ayrıca Bkz. **Tasvir-i Efkar,** No: 423 (14 Ca 1283 /24.09.1866), s.4.

Yıllar önce Avrupa'dan genç bir mühendis olarak döndüğü vakit, birkaç yıl Anadolu'da görev icabı bulunmuş ve ondan sonraki görev hayatını hep İstanbul'da sürdürmüştü. 1866 Yılının sonlarına doğru Edhem Paşa'nın yolu bir kez daha taşraya düşüyor ve bu kez deneyimli ve üst düzey bir Osmanlı paşası olarak Teselya ve Epir Bölgeleri'nde mutasarrıf ve ardından vali sıfatlarıyla Osmanlı Devletini en üst düzeyde temsil ediyordu. İki yıl süren bu görev, Edhem Paşa'nın ikinci ve son taşra görevi olacaktır.

Edhem Paşa, 1866 Yılı Ekim ortalarına doğru görev yeri olan Tırhala Eyaleti'nin merkez kazasına vardığını sadarete bildirdi[468]. Eyalet merkezine varıp, görevine fiilen başladıktan iki hafta sonra buradan sadaret makamına yazdığı ve yeni görev mührüyle mühürlediği 30 Ekim 1866 tarihli yazısında Edhem Paşa, yeni görevinin en önemli gereği olarak gördüğü eyaletin vaziyetinin yerinde tedkikine ve bilhassa Yunanistan'la hudud teşkil eden hassas mahallerin teftişine henüz başlayamadığını belirtmiştir[469]. Muhtemelen, oraya gönderilirken hükümetin ondan istediği en önemli iş eyalet sahasının tedkik ve teftişi olmalıdır.

Edhem Paşa, yönetmekle sorumlu olduğu Tırhala Eyaleti'ni henüz dolaşamamasının gerekçesi olarak merkezde aylardır birikmiş olan resmî – bürokratik işlerden dolayı yoğunluğunu ve ayrıca bölgede havaların bir süredir kötü gitmesini göstermiştir. Ahalinin hâlini ve asayiş durumunu yerinde görmeye çok önem verdiğini ve bir an önce eyaletin bütün yerlerini teftiş edeceğini belirtmiştir.

Edhem Paşa'nın gönderdiği arzuhale sadaret makamının Tırhala Eyaleti Valiliği'ne başlığıyla yazdığı cevabî yazıda durumun anlayışla karşılandığı ifade edilmiş ancak yine de bölgenin hassas durumundan ötürü bir an önce

[468] Sadaretin de bu beyanı hazine kayıtlarına işlemeleri için Maliye'ye bildirdiğine dair 14 Ekim 1866 tarihli belge için Bkz. **BOA,** A.MKT.MHM 365/3.
[469] **BOA,** A.MKT.MHM. 367/73.

halkla tanışması, kaynaşması ve asayiş için gerekli tedbirlerin yerinde alınması gerektiği konusunda uyarılmıştır.

Edhem Paşa söz verdiği gibi, yönetiminden sorumlu olduğu Tırhala Eyaleti içerisinde geniş çaplı inceleme, teftiş ve halkla kaynaşma, onların sorunlarına yerinde çözüm bulmak amaçlı gezilere çıktı. Bu gezilerinden edindiği intibaları da raporlar halinde sık sık hükümetle paylaştı.

1867 yılı başlarında gönderdiği bir yazıda Yanya'da – Girit'te olduğu gibi- bir ihtilal belirtisi olmadığını belirttikten sonra yine aynı yazının devamında Yunanistan'dan olası kuvvetli bir destek gelmesi durumunda ortalığın karışabileceği konusunda hükümeti uyarmıştır. Bütün askerî ve mülki yerel memurlarla birlikte asayiş konusunda dikkatli olduklarını da belirtmeden geçmemiştir[470].

Tırhala ciheti kumandanı Abdi Paşa ve Vali Edhem Paşa'nın 27 Mayıs 1867'de verdikleri ortak talep dilekçelerinde hizmet ve gayretlerinden ötürü bazı kimselerin çeşitli nişanlarla ödüllendirilmesini hükümetten talep etmişlerdir. Bu kişiler yerel memur ve ahaliden kimselerdir ve taltife şayan görülen kişilerin isim ve görev listesi talep yazısının ekler bölümünde mevcuttur[471].

Söz konusu listede yer alan kişiler: Yenişehir ileri gelenlerinden ve aynı zamanda Muhacir Komisyonu Reisi Şefik Bey'den Ermiye Kazası Tonoz Köyü ahalisinden Nikolaki Efendi'ye kadar geniş yelpazeden insanlardır. Amaç, yöre insanını kazanmak, devlete bağlılığı arttırmak ve yanı sıra memurları daha iyi vazife yapmaları konusunda teşvik etmektir.

Edhem ve Abdi Paşaların bu talepleri İstanbul'da incelenmiş ve Bâbıâli tarafından 11 Haziran 1867'de bir üst yazıyla padişahın dikkatine sunulmuştur.

---

[470] İdaresinde sorumlu olduğu bölgenin Yunanistan'a sınır olmasının risklerinin yanı sıra sağladığı avantajları da iyi kullanan Edhem Paşa, Yunanistan Devleti'nin Girit hakkındaki faaliyetleri konusunda da Bâbıâli'ye düzenli istihbarî bilgi akışı sağladı. Bkz. **BOA**, HR.SYS.124/9 ; A.MKT.MHM.371/26.

[471] **BOA**, İ.DH. 564/39271.

Hemen ertesi gün onaylanarak, gereğinin yapılması ve adı geçen kişilerin taltif edilmesi kararı verilmiştir.

Aslında Edhem Paşa bu taltif olayından aylar önce benzer taleplerde bulunmuş ve yöre insanının devlet safına çekilmesinde etkili olabilecek bu nişan ve rütbe verilmesi olayının önemi Bâbıâli tarafından yeterince kavranmamış olacak ki, ertelenmesine karar verilmişti[472].

Edhem Paşa'nın mutasarrıf olarak bulunduğu 1866 – 1867 yılları Teselya Bölgesi'nde ekonomik - ziraî alanda da sıkıntılı bir dönem yaşanmıştır. Aslında son derece verimli ve büyük bir ova olan Teselya'nın tarihinde bu türden sıkıntılar nadiren yaşanmıştır. Söz konusu bu yeni sıkıntının biri doğal; diğeri ise siyasi – askerî olmak üzere iki nedenden kaynaklandığı söylenebilir.

Şöyle ki; 1866 yılı hasat mevsiminde araziye yoğun biçimde musallat olan fare – çekirge sürüleri yüzünden zahireden düşük verim alınmıştır. Bir de Yunanistan'la yaşanan gerginlikten ötürü buraya ek birliklerin sevk edilmiş olması zaten darboğaza girmiş olan bölgeyi daha da germiş ve halk kıtlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu durum karşısında Tırhala Mutasarrıf Edhem Paşa bir dizi tedbir almaya başlamıştır. Onun girişimleri sonucunda Tırhala Eyaleti'nden temel ihtiyaç maddelerinin dışarıya satılmasına yasak getirildi; dışarıdan zahire getirilmesi kolaylaştırıldı[473].

Paşa'nın halkı ferahlatan çok önemli bir başka icraatı da daha önceki mutasarrıf tarafından hükümet konağı yapmak için halktan toplanan paraların yine halkın temel ihtiyaç malzemelerinin temini yolunda kullanılmasıdır. Şimdilik bir zorunluluk olarak görülmediği için konak inşaatından vazgeçildi ve –kimine göre halktan zorla toplandığı iddia edilen – bu para kıtlık tehlikesiyle karşı karşıya bulunan halk için harcandı.

---

[472] 23 Mart 1867 tarihli belge için Bkz. **BOA,** A.MKT.MHM. 377/40.
[473] **BOA**, MVL 1023 /46.

Edhem Paşa konu ile ilgili olarak "Tırhala Kazasında müceddeden inşası lâzım gelen hükümet konağının keşf olunan 27500 kuruş masarifi hizmet-i fâhire olmak üzere mütehayyizan-ı ahali canibinden tesviye ve ita kılındığı…" ve halkın bu gibi yükümlülüklerle daha fazla ezdirilmemesi gerektiğini belirtmektedir[474].

Tırhala mutasarrıflığı görevindeyken Edhem Paşa'nın sonuçlandırdığı önemli bir icraatı olarak Tırhala'dan Kardiçe Kazası'na kadar uzatılan telgraf hattının hizmete açılmasıdır. İstanbul'a bu konuda gönderdiği haberde Edhem Paşa, hattın tamamlandığının ve muhaberâta başlandığının müjdesini vermiştir[475]. Benzer şekilde Yanya ile Ergiri arasındaki hattın tamamlanması da onun valiliği döneminde gerçekleşmiş ve yine onun tarafından bildirilmiştir[476].

Edhem Paşa'nın Tırhala'dan onun yanıbaşındaki Yanya'ya geçişi bir idarî reform olan Vilâyet Nizamnâmesi'nin yaygınlaştırılmasının bir sonucudur. Artık "eyalet, mutasarrıf" gibi idari terimler yerini "vilâyet, valilik" gibi kavramlara bırakıldı ve daha önceki görev yeri olan Tırhala'yı da bir ölçüde kapsayacak şekilde genişletilen Yanya Vilayeti'ne 1867'de vali olarak tayin edildi. Dört Sancak ve on dört kazadan oluşan bu vilayette Edhem Paşa, vali olarak yaklaşık bir yıl kalmıştır[477].

Edhem Paşa tarafından 7 Temmuz 1867'de Bâbıâli'ye gönderilen yazıda Yenişehir-i Fener'den hareket edip, beş gün içinde yeni görev merkezi olan Yanya'ya geldiğini; göreve başladığını bildirdi. Görevdeki üçüncü gününde vilayet merkezindeki bütün sivil ve askerî kesimlerle tanışma merasimi

---

474 **BOA**, MVL. 1024/70.

475 **BOA,** MVL. 1025/54.

476 **BOA**, A.MKT.MHM.380/22.

477 Edhem Paşa'nın valiliğinin bitmesinden üç yıl sonra valilik tarafından yayımlanmasına başlanan vilâyet salnâmelerinde vilâyetin idari yapısı ortaya konulmuştur. Ayrıca bu salnâmelerde önceki valiler arasında Edhem Paşa'nın adının geçtiği yerler için Bkz. **Salnâme-i Vilâyet-i Yanya,** Defa 1, (Vilâyet Litografya Destgâhında Tab Olunmuştur), Yanya, 1288, s.33 ; Defa 2, 1292 senesi, s.34 ; Defa 3, 1293 senesi, s.34.

düzenlediğini ayrıca bu büyük toplantıya üç milletin de temsilcilerinin hazır bulunduğunu belirtti. [478]. Belgede adları zikredilmemiş olsa bahsi edilen "milel-i selâse" İslâm, Ortodoks Hıristiyan Rum ve Yahudilerdir.

Yanya halkının çoğunluğunun Edhem Paşa'nın valiliğinden memnun kaldığını 1868 yılı başlarında yeni tayini için İstanbul'a döneceği vakit kalması için yöreden gönderilen çok sayıda dilekçeden anlaşılmaktadır. Ancak elbette ki, onun Osmanlı Devleti'nın faal bir valisi olarak orada görev yapmasından rahatsız olanlar da her zaman mevcut oldu. Buna dair emareler de belge kayıtları arasında bulunmaktadır.

Yanya ve civarında Yunan ideasına hizmet eden Hıristiyanların bazıları sırf Müslümanları galeyana getirmek; bölgeyi karıştırmak ve böylece idarecilerin sabrını zorlayarak onları baskıcı davranmaya itmek; bu vesileyle de Avrupa Devletlerinin dikkatini Osmanlı aleyhine çekmek için değişik icraatlarda bulunuyorlardı. Bu konudaki ilginç yöntemlerden biri de çok sayıda abartılı kilise inşaatlarının başlatılmasıdır. Bazı Rumlar, halkın büyük çoğunluğunun kıtlık tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı Teselya ve Yanya'da sermaye kaynağının ne olduğu meçhul olan paralarla kilise inşa faaliyetlerine girişmişlerdi. Bu nazik durum karşısında bir yanlışlık yapmak istemeyen Vali Edhem Paşa, Osmanlı Devletinin zaten sağlamış olduğu inanç serbestliğinin de bir gereği olarak bu türden inşaatlara izin verdi[479].

Bu taktiğin tutmadığını gören Yanya Metropoliti, elinde kalan çok küçük başka gerekçelerle yine de Edhem Paşa'yı şikâyet ettiyse de bundan hiçbir netice alamadı. Ne kadar basit bir örnek olarak kaldığını göstermek amacıyla bu şikayet dilekçesinin biraz detayına girip, dikkatlere sunmak gerekir.

---

[478] Bkz. **BOA,** A.MKT.MHM. 387 A /69.
[479] Bkz. **BOA,** İ.HR. 233/13757 ; 234/13861.

Yanya'nın en büyük Ortodoks dini otoritesi olan ve Yunan davasının bir savunucusu olduğu anlaşılan metropolit efendi'nin iddiasına göre Edhem Paşa, paskalya zamanı bazı ekmekçi esnafını fırınlarını açık tutmaya zorlamıştır. "Halbuki esnâf-ı merkûme adet-i kadîme üzere ekmeğini paskalyadan bir gün önce çıkarıp, dükkanını kapatır" diye devam eden metropolit, Paşa'nın böyle bir şeye rıza göstermediğini ve esnafı zorladığını iddia etmiştir[480].

İddiaya bakılırsa, Edhem Paşa emirlerine karşı gelen üç fırıncıyı derdest etmiş ve yirmi kadar subaşı refakatinde Berat taraflarına sürmeye kalkışmıştır. İddiasını tuhaf bir cümleyle bitiren metropolit, Avusturya Konsolosu'nun baskısıyla valinin geri adım attığını ve hemen ertesi gün sabah bu kişileri bırakmıştır. Oysa ki, ne bahsedilen esnaflar, ne de adı geçen konsolosun bu yönde herhangi bir şikayetine rastlanmamıştır. Anlaşılan, aktif, başarılı yöneticilerden ayrılıkçı bazı kesimlerin rahatsızlık duyması kaçınılmazdır.

Edhem Paşa bu türden önemsiz tepkilere aldırmadan, yörenin Osmanlı egemenliğinde sağlam bir biçimde kalması için gereken çalışmaları sürdürdü. Halkı kazanmak bu çalışmaların en önemli kısmını teşkil etmekteydi. Vaktiyle Yunanistan'ın çeşitli entrikalarına aldanarak ya da kimi zorlanarak Yunanistan'a iltica etmiş ya da tutulup götürülmüş Yanyalı Rumlar'dan geriye dönenlere kolaylıklar sağlandı. Bu türden ailelerin tekrar yurtlarına kazandırılması için sıkı bir inceleme ve uygun görülenleri destekleme yönüne giden Vali Edhem Paşa, gelenlere vergi muafiyeti gibi bazı kolaylıklar sağladı. Durum böyle olunca Yunanistan'dan pişman olarak gelenlerin sayısında artışlar yaşandı[481].

Edhem Paşa'nın yaklaşık bir yıllık Yanya valiliğinde altyapısını oluşturmak için en çok gayret sarf ettiği ancak başlamasını göremeden İstanbul'a dönmek zorunda kaldığı şey vilayette basın –yayın faaliyetleridir.

[480] Bkz. **BOA,** HR.TO. 449/51.
[481] **BOA,** A.MKT.MHM. 368/51 ; 372/39 ; 375/34.

Burada valiliğin bünyesinde bir matbaa kurmak ve gazete çıkarmak onun gerçekleşmesini en çok istediği şeylerdendi.

Vaktiyle İstanbul'da Osmanlı Devleti'nin en önemli matbaası olan Matbaa-i Amire'yi baştan sona yenilemiş bir kişi olarak şimdi de Yanya Valiliğini matbaayla buluşturmak için faaliyetlere başladı. Bu amaç çerçevesinde Bâbıâli'yle başlattığı uzun yazışmalardan sonunda netice alındı ve hazinenin de katkı sunmasıyla valilik bünyesinde ilk litografya makinesi alındı[482].

Kurulan bu matbaa sayesinde vilayette gazetelerin ve salnâmelerin yayımlanması imkanı doğdu. Bunları yayımlamak Edhem Paşa'nın halefine nasip olacaktır. 1869'da yayın hayatına başlayan Yanya Gazetesi Türkçe'nin yanı sıra Gayrimüslim ahalinin beklentilerini karşılamak adına bir de Rumca yayınlandı[483]. Edhem Paşa daha valilik görevindeyken, ileride yayımlanacak olan resmi gazetenin Rumca yayımlanmasının yerinde olacağını belirtmişti.

Edhem Paşa'nın valiliği sırasında Yanya Vilayeti'ndeki en önemli yatırım faaliyetlerinden birisi vilayetin merkezi Yanya ile Ege Denizi'ne açılan Volos Limanı arasındaki yolun yapım faaliyetidir. Yaklaşık üç yüz kilometrelik bir mesafeyi kapsayan büyük bir projenin uygulaması olan bu yol inşaatı devletle daha önceleri sözleşme imzalamış bir şirketin (Araba Kumpanyası) öncülüğünde yürütülüyordu. Yolun tamamlanması halinde Kıyı Ege'den dağlık ve iç kesimde kalan Yanya'ya önemli bir ticaret akışı sağlanacaktı. Yanya'nın Akdeniz'e en önemli açılma limanı olan ve sadece yüz kilometre mesafede bulunan Preveze Limanı'na giden yol ile birleşecek ve büyük bir ticari canlanma gerçekleşebilecekti.

---

[482] Litografya tezgahının satın alınması hakkında Bkz. **BOA**, MVL.1047/117 ; Konu hakkında ayrıca Bkz. A.MKT.MHM.372/18 ; İ.DH.554/38571.

[483] Bkz. Mehmet A. Gökaçtı, "Geçmişten Günümüze Yanya", **Tarih ve Toplum,** c.31, S.181, Ocak 1999, s.41.

Edhem Paşa Volos – Yanya yolunun hızlandırılması; işin zamanında teslim edilmesi için adı geçen şirket üzerinde daha Tırhala mutasarrıfı iken baskılarını arttırdı. Bu girişimler sonucunda şirket 1867 Yılı Ağustos'unun sonuna kadar bitirme taahüdü verdi ve bu taahüd belirtilen tarih itibariyle büyük ölçüde yerine getirildi[484].

Edhem Paşa, Tırhala ve Yanya'da yapmış olduğu müteaddit gezilerinin sonuçlarından biri olarak 29 Aralık 1867'de dikkat çekici bir lâyiha hazırladı. Osmanlı Devleti'nin bir tür "Zengin toprakların fakir bekçisi" rolünde olduğunu ıspatlarcasına raporunda muhtelif misâller vermektedir. Üzerinde durduğu en önemli konu görev yaptığı bu sahaların sahip olduğu doğal zenginlikler ve bu zenginliklerden devlet olarak çok az istifade edilmesidir. Mesela bilhassa Narda ve Preveze Körfezleri'nde yetiştirilen; kırmızı ve sarı boya elde edilmesinde kullanılan ağaçlardan bahsetmekte ve bu çok değerli kaynağın çok az bir miktarının gümrük vergisine tabi tutulduğuna; büyük miktarının usulsüzce dışarıya kaçırıldığına değinmektedir.

Söz konusu raporunda sözü Osmanlı sahillerinde yaşanan mercan kaçakçılığına ve devletin mercan işine ne kadar yabancı kaldığına getiren Edhem Paşa, bu konuya ilk kez dikkatini çeken şeyin de okuduğu güncel Fransızca yayınlar olduğunu itiraf ediyor. Hemen ardında yaptığı gezi okuduklarını doğrular niteliktedir. Parga ve Preveze Limanları'na yanaşan Avrupa bandıralı gemiler, halkın gelişigüzel topladıkları değerli mercanları düşük fiyatlara el altından almaktadırlar. Bu konuyu sıkı tutan Edhem Paşa sahillerdeki mercan potansiyelini araştırma görevini Ergiri Mutasarrıfı'na vermiş ve ondan aldığı bilgileri hükümete aktarmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Ege, Adriyatik ve Akdeniz sahillerinin zenginlikleri birkaç ürünle sınırlı değildir. Mesela, Parga'dan Avlonya'ya kadar bilcümle Arnavutluk sahillerinde bir ile beş kulaç derinliklerde gayet kaliteli sünger

[484] **BOA,** MVL 1016/93.

bulunduğuna işaret eden Edhem Paşa, hükümetin bir an evvel bu kârlı sünger işine el atmasını istemiştir.

Edhem Paşa, Preveze ve Narda'da geniş miri arazilerin bomboş durduğunu, bu arazilerdeki odun ve sazlıklardan bile bir ihracat kalemi olarak faydalanılmadığını ve daha atıl duran bir dizi kaynağın bulunduğunu örnekleriyle açıklamaktadır. Yanya'dan güneyindeki Preveze'ye akan Loros Nehri'nin gemi ulaşımına son derece müsait olduğunu yapılacak pek de pahalı olmayacak bir çalışmayla muazzam bir ulaşım hattı olabileceğine dikkat çekmiştir[485].

Sonuçta kısa bir görev süresi içinde yaptığı icraatların yanı sıra yapılabilecek projelerin heyecanı içindeki Edhem Paşa, İstanbul'da 1868'de kurulan Şûrâ-yı Devlet'e üye sıfatıyla çağrıldı ve raporunda özet olarak belirttiğimiz birçok husus kağıt üzerinde kaldı. Edhem Paşa'dan boşalan Yanya Vilayetine ise vezirlik rütbesi verilen Vidin Mutasarrıfı Ahmed Rasim Paşa atandı. Edhem Paşa 17 Nisan 1868 Cuma günü İstanbul'a varmış; halefi ise onun varışından beş gün sonra İzettin Vapuru'na binerek İstanbul'dan ayrıldı[486].

---

[485] Yanya Valisi Edhem Paşa'nın sahadaki gözlem ve araştırmalarının bir sonucu olan bu dikkat çekici rapor için Bkz. **BOA,** A.MKT.MHM. 397/47. Raporun fotokopisi ve tam metin transkripsiyonu için ayrıca Bkz. EK-

[486] Bkz. BOA, İ.DH.573/39913; **Ruznâme-i Ceride-i Havadis,** No: 856, (12 Zilkade 1284/06.03.1868), s.1 ; **Tasvîr-i Efkâr,** No: 567 (14 Zilkade 1284 /08.03.1868), s.1.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMATTAN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNE GEÇİŞ SÜRECİNDE BİR SİYASET ADAMI OLARAK EDHEM PAŞA

"Hele, taklîden bir konstitüsyon yapılmadığına şu zamanda teşekkür olunur. Avrupa'da cümlenin efkârı dahi bu merkezdedir. Bize konstitüsyon değil, enstitüsyon lâzımdır. Zamanla cümlesi olur, fakat hemen şimdi olmaz. Bora ve fırtınada harâb evin çatısını ta'mîre benzer".

İbrahim Edhem Paşa, **BOA.** Y.EE 0044/013, (4 Eylül 1876)

3.1. Berlin Sefirliğine Tayin Edilmesi (1876)

XIX. yüzyılın son çeyreği Osmanlı Devleti adına hem içeride hem de dışarıdaki konumu açısından sarsıcı gelişmelerle başladı. Devletin malî iflasını açıkladığı 1875 yılı aynı zamanda Hersek Ayaklanması'nın da başladığı yıldır. Bosna Vilayeti'nin Hersek Sancağı'na bağlı Nevesin Kazası Hıristiyanlarının Osmanlı idaresine karşı Nisan 1875'den itibaren başlattıkları isyan, birkaç ay içersinde sancağın geneline ve hatta vilayetin başka birçok noktasına sıçradı.

Giderek büyüyen bu isyanla mücadele etmeye başlayan devlet, daha bu olayı yatıştıramadan ertesi yıl patlak veren Bulgar Ayaklanması'yla ve bunları fırsat bilerek topyekun bir ayaklanma gerçekleştiren Karadağ ve Sırpların açtığı savaşla içinden çıkılması çok zor bir duruma düştü.

İsyanların perde arkasında Panislavizm siyasetini güden ve Balkanlar'daki nüfuzunu daha da arttırmak isteyen Rus Çarlığı bulunmaktaydı[487]. Dünyanın mevcut siyasi konjoktürü Osmanlı açısından yirmi yıl önceki iyimser havadan çok uzaktı. 1870'lerin başından bakıldığında Fransa, iyice zayıflamış; onu zayıflatan Almanya 1870'te siyasi birliğini tamamlamış; bir yıl sonra İtalya da siyasi birlik kurmuştu. Değişen bu güç dengelerinden en fazla istifade eden devletlerden biri olan Rusya 1856 Paris Antlaşması'nın

[487] Mithat Aydın, "Bosna-Hersek Ayaklanmasında Panislavizmin Etkileri", **Belleten,** c.LXIX, S.256, Aralık 2005, s.4 v.d.

kısıtlayıcı hükümlerinden kurtulmuştu. İngiltere bile, Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak konusunda artık eskisi kadar hevesli değildi.

Üstelik Osmanlı Devleti'nde birikmiş alacaklarını rahatlıkla tahsil edemeyen Avrupalı büyük yatırımcılarının her türlü basın –yayın faaliyetleriyle etkisi altına aldığı Avrupa kamuoyu Osmanlı aleyhine dönmüş durumdaydı. Hersek'te ve Bulgaristan'da "korkunç katliamlar işleyen zâlim Osmanlı" imgesi sıradan Avrupalı geniş kitlelerin hafızasına yoğun bir şekilde işleniyordu. İngiltere gibi Osmanlı'dan büyük kazançlar sağlayan ve dolayısıyla Osmanlı'ya karşı ılımlı atmosfere sahip bir ülkede bile Gladstone gibi muhalif liderler öncülüğünde Osmanlı'ya karşı düşmanca bir kamuoyu çoğalıyordu[488].

Avrupa Devletleri ve Rusya'nın uluslararası diplomatik literatüre yerleşmesini sağladıkları ifadeyle "Şark Meselesi" Osmanlı Devleti'nin bekâsı demekti. Batılı devletlerin Osmanlı üzerindeki politik niyet ve uygulamaları anlamına gelen ve bu yönüyle aslında bir tür "Garp Meselesi" denilebilecek olan bu sorun, Osmanlı Devleti için yeniden yakıcı bir hal almaya başlamış bulunuyordu[489].

Osmanlı Devleti'nin yukarıda özetleyerek vermeye çalıştığımız bu hassas döneminde ileri gelen bir devlet adamı olarak Edhem Paşa'nın durumuna bakacak olursak onun, 1875 yılının ortalarından itibaren uzunca bir müddet sürecek olan açığa alma (mazûliyet) devresine girdiğini görmekteyiz. Otuz beş yıllık resmi kariyerinin hiçbir döneminde bu kadar açıkta kalmamıştı. İstanbul'daki konağında 1875 yılı ortalarından Mart 1876'ya kadar sekiz ay

---

[488] Bu dönemde İngiliz kamuoyunun Osmanlı'ya bakışı üzerine yapılmış akademik bir çalışma için Bkz. Hugh St. Clair Cuningham, **British Public Opinion and The Eastern Question 1877-1878,** (Unpublished PhD Thesses), University of Sussex, 1969.

[489] Meselenin bir Batılı araştırmacı tarafından tarihsel değerlendirilmesi için Bkz. Edouard Driault, **Şark Meselesi: Bidâyet-i Zuhûrundan Zamanımıza Kadar**, çev. Nafiz, Yayına Haz. Emine Erdoğan, Berikan Yay., Ankara, 2010.

boyunca bin kuruşluk mazûl maaşıyla nispeten sâkin bir tür emeklilik hayatı yaşadı[490].

Ancak, devletin içine düştüğü bunalımlar; yaşanan olağanüstü koşullar karşısında Edhem Paşa, pek sevmediği ve çok da girmediği şekilde siyasi görevler üstlenmek zorunda kalmıştır. Böylece 1870'li yılların ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin üst düzey bir siyaset adamı olarak ön plana çıkmaya başlamıştır.

Oysa 1856-1857'deki kısa süreli hariciye nazırlığı ve geçici birkaç olağanüstü görevlendirilmesi dışında herhangi üst düzey siyasi bir rol üstlenmiş değildi. Daha çok bürokratik – teknik konulardaki vazifelerde bulunmuş ve bunların çoğunda da başarılı bir devlet adamı olarak önemli icraatlara imza atmıştı.

1876 yılının başlarında şartların zorlamasıyla Edhem Paşa'ya kritik bazı siyasi görevler peş peşe verildi. Önce –asıl konumuzu teşkil eden – Berlin Büyük Elçiliği; aynı yılın sonlarında İstanbul'da yapılan Tersane Konferansı'nda temsilcilik görevi verildi. Hemen ertesi yılın başlarında ise Şûrâ-yı Devlet başkanlığı ve ardından hayatının en büyük siyasi kariyeri olan Sadrazamlık makamına getirildi. Söz konusu bu iki yıl Osmanlı Devleti için her anlamda olağanüstü bir dönem olarak tarihte belirleyici dönüm noktaları arasında yer alır.

XIX. yüzyılın son çeyreğine girilirken, dünya politikasına yön veren kıta Avrupasındaki en önemli merkezlerin başında Berlin gelmekteydi. Alman İmparatoru Kayzer Wilhelm adına ülkeyi yöneten Prens Bismarck ise bu

[490] Edhem Paşa'nın sicil dosyasında 1292 tarihinde üçüncü defa olarak Nafıa Dairesi riyâset vekâleti ile Şura-yı Devlet azalığına memur olduğu, ancak iki ay sonra bu görevden ayrıldığı sekiz ay müddet 10000 kuruş maaşla mazûlen ikamet ettikten sonra 1293 tarihinde dört yüz doksan altın maaşla Berlin sefâretine tayin edildiği ve dokuz ay sonra Dersaadet'de ictimâ eden konferansta ikinci murahhaslığa getirildiğine ilişkin özet bir bilgi mevcuttur. Bkz. **BOA,** DH.SAİD..2/218.

dönemde dünya siyasetine yön veren politikacıların başında gelmekteydi[491]. Dolayısıyla Osmanlı Devleti için Prusya'nın atacağı adımlar hayatî önemde görülüyordu.

O bakımdan Osmanlı Devleti, Berlin'de büyük elçilikle temsil edilmeye; tayin edilen büyükelçilerin de saygın, liyakatli ve etkili olmasına önem veriyordu[492]. Almanya'nın 1870'lerde Osmanlı Devleti konusunda Rus tezlerine yakın durması; Osmanlı'ya karşı mesafeli duruşu durumu daha da hassas bir hale getirmekteydi.

Böylesine nâzik bir zamanda İstanbul'da Berlin sefirliğine tayin konusu 1876 yılı başlarında gündeme geldi. Berlin'deki mevcut Osmanlı sefiri Yanko Aristarki yaklaşık yirmi yıldır Berlin'de Osmanlı Devleti'nin temsilciliğini yapmaya çalışmaktaydı[493]. Maslahatgüzar seviyesinde başladığı bu diplomatik misyonda daha sonra orta elçilik ve 1870'ten sonra ise büyükelçilik unvanlarını aldı. İdealistlik çerçevesinde fedakârca çalışmak yerine özellikle son zamanlarda gösterişli ve müsrif yaşantısıyla dikkat çeken bu elçinin artık merkeze çekilme zamanının geldiğine karar verildi.

Sonunda sadaretin konuyla ilgili olarak padişaha sunduğu yazı "hemen gereğinin yapılması" şeklindeki padişahın üst notuyla iradeye dönüştü ve Edhem Paşa bu irade gereğince 30 Mart 1876'da Berlin'e büyükelçilik pâyesiyle

---

491 Bismarck'ın Osmanlı İmparatorluğunu parçalamaya yönelik düşünce, tasarı ve planları olduğuna dair daha fazla bilgi için Bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Bismarck'ın Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Fikri", **AÜDTCF,** c.1, S.5, Ankara, 1943, s.9 v.d.

492 Tarih boyunca Berlin'deki Türk temsilciliğinin geçirdiği değişim evrelerini derli toplu bir özet halinde işleyen bir tebliğ için Bkz. Kemal Özden, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Berlin Türk Diplomatik Temsilciliği (1763-1922)", **XVII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı,** c.IV, Ankara, 2018.

493 Yanko Aristarki (1822 İstanbul -1897 Berlin), ileri gelen bir Rum ailesinin ferdi olarak dünyaya geldi. Ailesinden birçok kişi de devletin çeşitli kademelerinde ve bilhassa Osmanlı diplomasisinde üst düzey görevlere getirildiler. Yıllarca Berlin'de Osmanlı elçiliği yapan Aristarki, görevden alındıktan kısa bir süre sonra tekrar Berlin'e geldi ve ömrünün sonuna kadar orada yaşadı. Daha fazla bilgi için Bkz. Musa Kılıç, **Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler(1836-1876),** Yayımlanmamış Dr. Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009, s. 123 v.d. ; Ayrıca aynı konuda yayımlanmış bir kitap için Bkz. Taceddin Kayaoğlu, , **Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler(1852-1925),** TTK Yay., Ankara, 2013.

sefir tayin edildi. Buna göre Nafıa eski nazırlarından Edhem Paşa Berlin büyükelçiliğine; görevine son verilen Yanko Aristarki Bey de İstanbul'a Şura-yı Devlet azalığına getirildi[494].

Hariciye nezaretinin sonraki yıllarda yayınladığı salnâmeye bakılacak olursa Edhem Paşa'nın Berlin Sefirliği 6 Nisan 1876'da başlayıp, 12 Mayıs 1877'de resmen sona ermiştir. Burada zikredilen başlangıç tarihi gerçeğe işaret etmesine rağmen verilen sona erme tarihi kağıt üstündeki tarihtir. Yoksa Edhem Paşa'nın Aralık 1876'da İstanbul'a geldiği ve bir daha Berlin'e dönmediği bilinen bir gerçektir. Üstelik yukarıda verilen 12 Mayıs 1877'de Edhem Paşa sadrazam olarak görev yapmaktadır[495]. Dolayısıyla bu tarihi teorik olarak doğru sayabiliriz ancak.

1876 yılı Nisan ayının ortalarında İstanbul'dan Berlin'e hareket eden yeni büyükelçi Edhem Paşa'ya hazine tarafından –emsâl görevlere gönderilenlere verildiği gibi – beş yüz lira harcırah verilirken, dönüş yolundaki Aristarki'ye de yüz elli lira harcırah gönderildi. Edhem Paşa yanına aile efrâdından bazılarını, mütevazı bir memur kadrosunu, Sultan Abdülaziz adına Alman İmparatoruna hitaben yazılmış nâme-i hümâyûnu ve tayin fermanını alarak Nisan'ın sonlarına doğru Berlin'e vardı[496].

Dönemin İstanbul basın - yayın hayatına yeni ve güçlü bir gazete olarak başlayan Sabah Gazetesi Edhem Paşa'nın Berlin Sefirliğine tayini ile ilgili gelişmelere hemen her gün ilk sayfa haberleri arasında yer vermiştir. Örneğin, 13 Nisan tarihli haberinde Berlin Sefaretine tayin edilen Edhem Paşa Hazretleri bir kaç gün sonra merkez-i memuriyetlerine gideceği ve Berlin Eski Sefiri Aristarki Bey'in de Dersaadet'e dönmek üzere olduğuna yer verilmiştir. Aynı gazete, ertesi günkü haberinde şöyle demektedir: "…Berlin Sefiri devletlu

---

494 **BOA.** İ. HR 270/16236 (4 Ra 1293 /30.03.1876) ; Aristarki'nin yeni görevinden kısa süre sonra istifasına dair belge için Bkz. **BOA,** HR.TO. 516/82.

495 **Salnâme-i Nezaret-i Hariciye,**Matbaa-i Ebüzziya, Defa-i Ula, Konstantiniye, 1302, s.187.

496 **BOA.** İ. HR 270/16263 ; 16248 ; Sinan Kuneralp, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç,** TTK Basımevi, Ankara, 1999, s.122.

Edhem Paşa Hazretleri yakında mahal-i memuriyetlerine azimet edeceklerinden Pazartesi günü Meclis-i Adliye memuru Sami Paşa'nın konaklarına giderek, resm-i veda icra eylemişlerdir…"[497].

Dönemin yerli basın –yayın organlarının hemen hepsinde bu yeni tayin ilgiyle izlenmiştir. Bu ilginin sebebi ise dönemin olağanüstü politik gelişmelerine odaklanan basının Edhem Paşa'nın Berlin'de Osmanlı Devleti'ni temsil edecek olmasını önemli bir gelişme olarak görmesiyle ilgilidir. Edhem Paşa'nın Berlin basınında nasıl karşılandığına dair tespit ettiğimiz önemli bir kaynak da mevcuttur: Uluslararası saygınlığı olan bu kaynağa göre Alman basını Edhem Paşa'yı eğitimli, iyi yetişmiş, dürüst ve çalışkan bir devlet adamı olarak tanımlamaktadır. Oysa aynı basında selefi Aristarki Bey'in debdebeli, gösterişli yaşamına dair pek çok haber ve tenkit yer almıştı[498].

11 Mayıs 1876 Perşembe günü Berlin'deki yeni Osmanlı Sefiri Edhem Paşa Alman İmparatoru'nun huzuruna kabul edilerek padişahın mektubunu sundu. Kabul töreninin hemen ardından Bâbıâli'ye çektiği telgrafta imparator ile yaptığı görüşmeyi aktardı. Buna göre Padişah ve Osmanlı Devleti hakkında güzel sözler sarf eden imparator Selanik'te yabancı konsolosları katleden faillerin yakalanmasından duyduğu memnuniyeti ayrıca dile getirmiştir[499].

Sözü edilen kabul töreninden iyi izlenimler edinen Edhem Paşa, gönderdiği telgraf metninin sonunda sözü kendisine getirerek şöyle bağlamıştır: "İş bu mülakâtında imparator hazretleri taraf-ı âcîzâneme de pek çok hürmet ve riâyet göstermiş olduğunu dahi ilave ve beyana cüret ederim"[500].

Edhem Paşa 11 Mayıs'ta Sultan Abdülaziz adına Alman İmparatoru'na güven mektubunu sundu. Ancak bu kabulün üzerinden yirmi gün bile geçmemişken, 30 Mayıs 1876'da, askerî bir darbe sonucunda Abdülaziz tahttan

---

[497] **Sabah,** No: 49, 1. Sene, (13.04.1876), s.1 ; No: 50, 1. Sene, (14.04.1876), s.1.

[498] Bkz. **The Examiner,** February 17, 1877, s.215.

[499] Selanik olaylarına Avrupa başkentlerinde ne tür tepkiler verildiğine dair buralarda görev yapan sefirlerden alınan görüşleri topluca görmek için Bkz. **BOA**, İ.DUİT.138/39.

[500] Bkz. **BOA.** İ.HR 270/16258 (19 R 1293 /14.05.1876)

indirilerek yerine V. Murad getirildi. Bu ani taht değişikliğinin artçısı olan ve peş peşe gerçekleşen kanlı olaylar devletin istikrarını büsbütün bozduğu gibi dışarıda Osmanlı Devletini temsil eden elçileri de muallakta bıraktı.

Yaşanan darbe olayları, komplolar, hizipleşmeler… ve sâir oluşumların hiçbirinde yer almayan nâdir devlet adamlarından birisi olarak Edhem Paşa, daha Berlin'deki görevine alışma evresindeyken İstanbul'da yaşananlardan ötürü sarsıldı. Kendi resmi konumunun bu yeni dönemde nasıl olacağını öğrenmek için alelacele Berlin'den İstanbul'a dönüş yapmak zorunda kaldı.

Oysa Edhem Paşa daha elçiliğinin ilk başlarında, kabul töreninden sonraki ilk haftası olan 18 Mayıs 1876'da hükümete gönderdiği bir raporda; "Dersaadet'de asayişin devamı burada hüsn-i tesir hâsıl eylemiş" notunu düşürmeyi de ihmal etmemişti. Asayişli bir yer olduğu düşünülen İstanbul, on iki gün sonra siyasi alt üst oluşlarıyla bu ifadeleri boşa çıkarmıştır.

Edhem Paşa, İstanbul'da dönen entrikaların uzağında olarak Berlin'de Rusya ve Avusturya'nın Almanya ile birlikte Şark Meselesi üzerine gerçekleştirdikleri üçlü müzâkereleri takip etmeye çalışmaktaydı. "Berlin Mülakatı" adını verdiği müzâkerelerin neticesine İngiltere'nin iştirâk etmek istemediğini şu sözlerle belirtmiştir: "İstihbâr eylediğime göre İngiltere Berlin Konferansı netâyicine iştirâk etmiyormuş. Bunun esbâbına kesb-i ıtla' eylediğimde iş'arına müsaraat eylerim"[501].

Edhem Paşa, yukarıda bahsettiği görüşmelerin sırlarına tam vakıf olamadan İstanbul'da padişah değişikliği yaşanınca o da 1876 Haziran başlarında yerine Başkatip Turhan Bey'i bırakarak İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. İstanbul'da kurulan yeni hükümet, Avrupa'da –bilhassa Berlin'de – politikaların giderek Osmanlı aleyhinde daha hızlı döndüğü bir zamanda vakit geçirmeyerek Edhem Paşa'yı yeniden Berlin'e gönderdi. Sadece dokuz ay süren

[501] Bkz. **BOA.** İ.DUİT 138/40 (27 R 1293 /22.05.1876).

kısa Berlin sefaretinde üç ayrı padişahı temsilen imparatorun huzuruna çıkmak zorunda kaldı.

Berlin'e dönüşü sırasında İstanbul'a gönderdiği ilk resmi yazısında V. Murad'ı kast ederek; "yeni padişahın tahta çıkmasının Berlin kabinetosunda hâsıl etmiş olduğu hüsn-i tesirât" dan bahsederken, bu yorumunu Alman hariciye nazırı ile yapmış olduğu görüşmeye dayandırmaktaydı[502].

Alman bakan, güyâ imparatorunun nâmına yeni padişahın vasıflarını övmüş. Aslına bakılırsa yeni padişahın normal vasıfları dahi karşılayamadığı kısa bir zamanda anlaşılacak ve psikolojik rahatsızlıklarından ötürü mecburen üç ay içinde tahttan inecektir.

Osmanlı başkentinde yaşanan istikrarsızlık, peş peşe gelen intihar ve cinayet haberleri hiç şüphe yok ki, devletin Avrupa nezdinde daha çok itibar kaybetmesine yol açmıştır. Edhem Paşa, her şeye rağmen devletinin iyi durumda olduğunu, yaşanan bu talihsizliklerin geçici olduğunu Berlin Hükümeti ve Kabinesi nezdinde anlatmaya çalıştı.

Alman Hariciye Nazırı Vekili Baron Radeviç, İstanbul'da 17 Haziran 1876'da yaşanan son olaylardan biri olan Çerkes Hasan Vakası üzerine devleti adına taziyelerini Edhem Paşa aracılığıyla sundu[503]. Buna verdiği karşılıkta Edhem Paşa olayın Osmanlı Devleti'nin gücünü zayıflatmayacağını ve dış politika esaslarını etkilemeyeceğini şu sözlerle iddia etti: "vaka-i mezbûrun garaz-ı şahsîden ibaret olup, politikaca ehemmiyeti yoktur. Binaenaleyh bu vakanın devlet-i aliye ile düvel-i sâire arasında cereyan eden münasebete şümul olamayacağı der-kârdır"[504]

Edhem Paşa Berlin'e dönüşünden sonra artık hükümetle resmî yazışmalardan çok Hariciye Nazırı Safvet Paşa'yla hususi mektuplaşmalar

---

[502] **BOA,** İ.HR. 271/16317.

[503] Çerkes Hasan Vakası'nın detayları için Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Çerkes Hasan Vakası", **Belleten**, c.IX, S.33, Ocak 1945, s.89-133.

[504] Bkz. **Vakit,** No: 266, (15 C 1293 /07.07.1876), s.3.

şeklinde yaptığı bir dizi yazışmayla dikkatimizi çekmektedir. Muhtemelen devletin istikrarının bozulduğu bu dönemde ne kadar sağlıklı muhatab alınacağını kestiremediğinden dolayı resmi ifadelerden ziyade samimi bulduğu için bu yola başvurmuş olmalıdır. Bu yazışmaların ortaya çıkardığı önemli bir ayrıntı Hariciye Nazırı ile aralarında büyük bir yakınlık bulunduğunu göstermektedir. Günümüzde arşivin Yıldız Esas Evrakı arasında muhafaza edilen bir dizi mektup sayesinde Edhem Paşa'nın fikrî yapısını nispeten öğrenmek mümkün olabilmektedir.

Edhem Paşa, henüz Sultan V. Murad adına itimadnâmesini imparatora sunmadığı bir tarihte, 14 Temmuz 1876'da, Safvet Paşa'ya uzun ve resmiyetin mesafeli ve süslü kurallarından daha ziyade serbest üsluplu ilk mektubunu yazdı[505]. Bu mektuptan anlaşılıyor ki, hususî mektuplaşma dizisini başlatan Safvet Paşa'dır. Çünkü Edhem Paşa, onun 22 Haziran 1876 tarihli mektubunu aldığını belirterek söze başlamaktadır.

Sıkıntılı bir süreçte, zor şartlar altında görev yapmaya çalışan bir Osmanlı sefirinin dünyasını, düşüncelerini yansıtan bu türden mektupların biraz detaylı analizlerinin yapılması gerekmektedir.

Söz konusu mektubuna başlarken, öncellikle "bendezâdelerinin hiçbir şeye liyakât ve malûmâtı olmadığı halde" diyerek alçak gönüllükle nitelendirdiği ve henüz genç bir memur olan oğlu Mustafa'yı memuriyetle elçilikte yanına verdiği için Safvet Paşa'ya teşekkür etmektedir. Ayrıca en küçük oğlunu da Almanya'da eğitimine devam etmesi için yanına aldırmıştır.

Edhem Paşa zamanında maaşlarını alamayan sefaret memurlarının durumlarını da hatırlatmış ve Safvet Paşa'nın özel gayretleri sonucunda bu konuda biraz rahatlamış olmalarından ötürü de kendisine ayrıca teşekkür etmiştir. Mektubunun sonlarında sefarette yaşanan ekonomik sıkıntılara karşı

[505] Berlin Sefiri Edhem Paşa'dan Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya yazılan bu mektup için Bkz. **BOA**, Y.EE. 44/11.

kinâye yoluyla, düşündürücü bir espri olarak şu öneriyi getirmiştir: "Bank-ı şahane-i Osmanî maaşları bundan sonra daha düzgün ödemesini umuyoruz veyahut sefâretlere zengin zâtlar gönderilmelidir ki, maaş ve masraf endişeleri olmasın.".

Ardından sözü siyasi meselelere getiren Edhem Paşa, malumatlarının yanı sıra açıkça önerilerini de sıralamaktadır. Baden'de Alman İmparatoru'nun huzuruna çıktığını belirttikten sonra en rahatsız edici konulardan biri olan Sırp – Karadağ meselesindeki tavrını anlaşılır bir dille, net olarak şöyle ortaya koymaktadır:

"Şunu ifade ederim ki, eğer Sırp muharebesini tez bitiremezsek ve mazaallah birkaç kere bozulursak, devletler hemen müdahale ve aracılığa soyunacaklardır. O zaman İngilizlerin bize olan temâyül ve manevî yardımlarına aldırış etmeyerek işi bildikleri gibi bitirirler. Yok eğer Sırplara karşı zaferler elde etmekle beraber yine eskilerde yaptığımız gibi tereddütlerle hareket edip de onları perişan etmekten çekinirsek, yine aynı düşman devletler devreye girecek; bir mütareke teklif edecekler ve bize bir fayda sağlamayacak. Bunu iki kere iki dört eder gibi bilmeliyiz. Yoksa otuz seneden beridir görüp de dinlediğimiz gibi –şöyle oldu, böyle oldu- denilmesin"[506].

Safvet Paşa'ya gönderilen bu mektupta Edhem Paşa, Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren muhtelif meseleler hakkındaki görüşlerini beyân etmektedir. Girit'teki Osmanlı hâkimiyeti konusundaki hassasiyetini ortaya koymakta; perde arkasındaki Rusların ve sahnedeki Girit Rumlarının oyunlarına dikkat çekmektedir. Buradaki ahalinin "Artık Girit'te isyan halinin kalmadığına göre devlet buradan fazla askerlerini ve gemilerini çeksin" yollu dilekçelerine itibar edilmemesini; tek başına bu tür sözlerin bile onlar hakkındaki su-i zannımızı haklı çıkardığını belirtmektedir. Kaldı ki, orada az sayıda askerimiz ve bir iki küçük gemimizin olduğunu hatırlatmakta; Rumların durumu abarttığını ileri sürmektedir.

Nafıa nazırlığında uzun zaman bulunmanın alışkanlığından olsa gerek, Berlin'de elçiyken bile örneğin Selanik – Atina Demiryolu inşaatı hakkında fikirlerini yazmıştır. Bu konuda ekonomik açıdan içinde bulunduğumuz acı

[506] **BOA**, Y.EE. 44/11.

tabloyu şu ilginç cümleyle ifade etmektedir: "Ne bizde ne de Yunanda akçe yoktur. Semaye bulmak için de itibarımız kalmadığından bu demiryolu meselesinden bahsetmeye lüzum yoktur".

Safvet Paşa'ya yazdığı ilk mektubunda son olarak Eflâk – Boğdan konusuna değinen Edhem Paşa, prensliğin çıkardığı isim krizinin sunî bir hadise olduğuna dikkat çekmiştir. Bu iki tarihî beylik aralarından birleştikten sonra adına "Memleketeyn" denilmesi ile bunların istediği "Romen" ismi arasında bir fark olmadığını; hatta isterlerse kendilerine "Kıpti" bile deseler bir şey fark etmeyeceğine işaret etmiştir. Son nitelemesini esprili bir şekilde böyle belirten Edhem Paşa, en ciddi konunun oradaki mevcut hükümranlık haklarımızın korunması olduğunu vurgulamıştır.

Edhem Paşa'nın yeni padişah adına düzenlenen güven mektubunu alıp, Alman İmparatorunun huzuruna bir kez daha çıkması gerekliydi. Yapılması gereken bu kabul merasimi 22 Temmuz 1876'da gerçekleşti. Osmanlı sefirinin itimadnâmesini takdim ettiği bu merasimde Alman Hariciye Dairesi memurlarından Mösyö Bolef, Edhem Paşa'ya refakat etti[507].

Daha önceki ilk kabul görüşmesinin aksine gergin geçen bu görüşmede imparator, sözü yine Selanik Vakası'na getirerek, sorumlu ve şüpheli bulunan kimselerin bir an önce yargılanmalarını beklediğini ve henüz bir karar çıkmamış olmasına teessüf ettiğini bildirdi. Selanik'te katledilen konsoloslardan birisi de Alman konsolosudur. Bu açıdan bakıldığında, konuya aşırı hassas yaklaşımının anlaşılır bir tarafı bulunmaktadır. Selanik'te tam da Edhem Paşa'nın Berlin'de göreve başladığı ilk zamanlarda, Mayıs 1876'da gerçekleşen sıradan bir olay büyük bir provokasyon ve din çatışmasına dönüşme aşamasına geldi. Bir Bulgar kızının Müslüman olmak istemesi; ona izin vermek istemeyen dindaş hemşerileri tarafından kaçırılması ve bu zorbalık arşısında galeyana

[507] **Mecmuâ-i Maarif,** No: 33, (5 B 1293 /24.07.1876), s.4.

gelen Müslüman ahalinin taşkınlıkları sonucunda Fransız ve Alman konsoloslarının öldürülmesi şehri neredeyse işgal edilecek hale getirmişti.

Edhem Paşa, İmparatordan şu manidâr cümleyi aktarmaktadır: "Bu aralık Türkistan'da (Osmanlı'yı kast ederek) hakaniyetin icrâ edildiğini âleme göstermek lâzım gelir". İmparator, sadece beklentisini değil; aynı zamanda güçlü olmalarının verdiği cesaretle aksi durumda neler olabileceği konusunda da uyarılarda bulunmuştur.

Edhem Paşa, resmî kabul töreninden iki gün sonra, 24 Temmuz 1876'da, Safvet Paşa'ya yazdığı yeni bir mektupta, dönemin olaylarına, gelişmelerine dâir görüşlerini paylaştı. Osmanlı – Sırp çatışmasının Almanya'da nasıl değerlendirildiğine ilişkin olarak, kendisinin de tuhaf karşıladığı bir durumu şu sözlerle belirtti: "burada dahi herkes asakir-i şahanenin Sırbistan'a hücum etmeyerek tedafüi bir intizama kanaat eylemesine taacüb ediyor. Böyle giderse iyi olmaz diyorlar". Ne yapılacaksa kararlılıkla yapılması gerektiği fikrinde olan Edhem Paşa, Sırp Meselesi konusunda da aynı fikri öne sürdü[508].

Osmanlı Devleti, Sırp ve Karadağ'la savaşırken olası bir Yunan saldırısı tehlikesini mümkün görmediğini; bundan çok fazla endişe etmenin gereksiz olduğunu savunan Edhem Paşa, aslında daha önceleri Yanya'da görev yaparken, Yunanistan'ı iyi tanıdığını ortaya koymaktaydı. Malumatlarını sadece kendi bilgilerine dayandırmakla yetinmemiş; daha önceleri Almanya'nın Atina Elçisi olarak görev yapan Mösyö Radeviç'in de görüşlerine başvurmuştu. Bu ortak görüşlerin isabetli olduğu zamanla ortaya çıkacak ve Yunanistan 1876 ve 1877-1878 yıllarında zor durumda olan Osmanlı'ya savaş açmayacaktır.

Temmuz ayı sonlarına doğru yaklaşılması hasebiyle Almanya'da üst düzey devlet adamlarının çoğu başkent Berlin'in dışında bulundukları için başkentteki resmî dairelerde bir tür tatil havası oluştuğunu belirten Edhem

[508] Bkz. **BOA**, Y.EE 0044/012.

Paşa, geldiğinden beri en çok tanışmak istediği kişi olan Genel Kurmay Başkanı Mareşal Helmuth Von Moltke'yi henüz göremediğini belirtmiştir. "…Mösyö Moltke ise tebdil-i hava zımnında 6 aydan beri İtalya'da bulunarak şimdi Fransa'da Pirene'ye doğru gitmiştir. İtalya Devletinin derece-i kuvve-i askeriyesini tahkik ediyormuş diyorlar" notunu aktaran Edhem Paşa, imparatorun da müthiş bir tempoyla memleket içinde durmadan bir yerden bir yere gittiğini hayret ve hayranlıkla belirtiyor. Şansölye Prens Bismarck'ın da devletin en etkin adamı olmasına rağmen Berlin'de pek görünmediğini; Berlin'deki ofisinin büyüklüğüyle tezat oluşturacak derecede sade ve küçük olduğunu aktarıyor.

Edhem Paşa, Almanların bir halk olarak özelliklerine ve halkın sosyo – ekonomik durumuna varana dek ayrıntılı notlarını Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın dikkatine sunmuştur. Buna göre Alman Milleti, çalışkan – dürüst ve ketum bir millettir. Devlet ve milletlerine gayet sadıktırlar. İltimas ve rüşvet gibi şeylerin vukuu yoktur. Askeri takım gayet edip, ağır, malumatlı üstleri ve başları dahi gayet temizdir. Avrupa'da başka bir yerde bu sıfatta asker aramak abestir. Ancak Almanya'nın o sıralardaki mevcut iktisadî durumları yine de pek parlak sayılmaz.

Bir mühendis titizliğiyle Berlin'in fabrikalarını, pazarlarını, müze ve kütüphanelerini gezen Edhem Paşa'nın aşağıdaki gözlemleri klasik bir diplomatı aşan boyuttadır:

"Menâbiin hali ve ahalinin müzayakası sitayiş olunabilecek rütbede olmayıp, Fransa'dan alınan beş milyon nasıl gelmiş ise galiba yine öyle avdet eylemiş. Zira sanayi terakki eder ve arazi harbden sonra kesb-i kıymet eder zannıyla cesîm kumpanyalar teşkil edip demiryolları yapılır deyü nice nice büyük demir fabrikaları inşa olunmuş ve pahalı pahalı arazi-i haliye alınıp imarına mübâşeret olunmuş iken, rekabete mebni paralar başka tarafa çekilip gitmiş ve demiryolları yapılamamış olduğundan sanayice buhran ve iflaslardan dolayı ahaliye büyü müzayaka hâsıl olmuştur"[509].

[509] **BOA**, Y.EE 0044/012.

Görev yaptığı bu ülkeye ilişkin gözlemlerini her mektubunda ortaya koyan Edhem Paşa, sözü kendi devletinin durumuna, İstanbul'da olup – bitene getirerek kendisine dahilî gelişmelerden doğru-düzgün malumât verilmediğinden yakınmaktadır. Mesela, yurtdışında da birçok söylentiye konu olan, uluslar arası basının haber ve spekülasyonlarla değindikleri konu olarak padişahın sağlık durumunu merak etmektedir. Sultanın bir müddetten beridir ciddi rahatsızlıklar geçirdiğine dair haberleri gazetelerde okuduğunu ve – inşallah – bunların yalan haberler olduğunu umduğunu belirtmekte; kendisine bu konuda İstanbul'dan ne hususi ne de resmî hiçbir haber verilmemiş olmasına teessüf etmektedir. Artık bu durumda elçiye duada bulunmak düşmekte ve o da mektubunun sonunu: "Cenâb-ı Hakk velinimetimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin ömr-i şahanelerini mezdâd buyursun" cümlesiyle bitirmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Berlin gibi önemli bir yerde görev yapan bir büyükelçi olarak Edhem Paşa'nın en fazla üzüldüğü konulardan birisi de meşrutiyet ilanı konusunda çalışmalar yapılması, seksen – doksan kadar kişinin bu konuda mütalaalar yürütmesi, ortalıkta dolaşan anayasa tasarı metinleri ve kendisinin bunları anca yabancı gazetelerde takip edebilmesidir. Bu kadar dışlanmış olmak karşısındaki hislerini: "taraf-ı acizaneme dahi hiç olmazsa iki kelime olsun malumât ita buyrulması müstecâbdır efendim" şeklinde sitem-kâr sözlerle ifade etmektedir.

Ancak sözü edilen bu çalışmaları yürüten kesimler -başta Yeni Osmanlılar Cemiyeti olmak üzere- Edhem Paşa'yı kendilerinden hiçbir zaman görmeyecek ve meşrutiyet çalışmalarında onun düşüncelerine itibar etmeyeceklerdir. İleride sadareti döneminde ayrıntılı işleneceği üzere, meşrutiyeti rejimin gereği olarak Meclis-i Mebusan'ın açıldığı dönemin sadrazamı olarak Edhem Paşa, bu rejimin askıya alınmasında Sultan II. Abdülhamid'in safında yer alacaktır.

Berlin Sefiri olarak yaptığı kimi politik analizler ve topladığı istihbarat bilgileri aslında Edhem Paşa'nın iyi bir siyaset adamı olabileceğini göstermektedir. 4 Eylül 1876 tarihli iki mektubundaki yazdıkları da bu yargıyı destekler niteliktedir. Osmanlı Devleti'nin harp halinde bulunduğu Sırbistan hakkında Avrupa'daki Osmanlı elçileri arasında en malumatlı kişilerin başında gelir. Daha önce iki kere görevle gittiği Belgrad'ı çok iyi tanımasının yanı sıra oradan düzenli istihbarat gönderen adamlara da sahip olduğu anlaşılmaktadır:

"Belgrad'dan şimdilik aldığım bir mektupta Belgrad metropoliti ile prense Rusya'dan 80000 altın ve bundan başka Rusya konsolosundan 5000 altın gelmiştir. Rusyalular ibtida bir general ile başlayıp şimdi niçe general ve zabitan ve tabib ve nice yüz bin altın gönderiyorlar. Bundan sonra Kazak askeri dahi görülecektir deyü muharrerdir…"[510].

Bu olumsuz gelişmelere karşı umutsuzluğa kapılmamak gerektiğini ve Osmanlı Ordusunun kararlı ilerleyişinin Almanya'da bile doğru bir hareket olarak takdir edildiğini belirtmektedir.

Edhem Paşa, ülkesinin geçirdiği onca sarsıntıya rağmen, Avrupalı devlet adamları, asker ve gazeteci gibi tüm kesimlere elinden geldiğince güçlü bir Osmanlı imajı vermeye çalışmaktadır. Yabancı basında görülen ve sonraki yıllarda bir kitaba da giren demeçlerinden birinde şöyle demektedir:

"Rusya, kendisini bizimle savaşta sayıyorsa bilmeli ki, biz hazırlıksız değiliz. Donanmamız güçlüdür. Onlar bize zarar verecekleri kadar biz de onlara zarar verebilecek güçteyiz. Bunu Londra ve Berlin de pek ala bilir. Bizi tehdit eden Rusya'nın, Avrupa'nın mevcut siyasi haritası ve bilhassa Avusturya için de tehdit arz ettiğini Bismarck bilmelidir. Bu görüşlerimi burayı (Berlin'i) ziyaret eden Lord Salisbury ile de paylaştım."[511].

Daha sonra yaşanacak olan Osmanlı – Rus Savaşı'nın Osmanlı için yıkıcı neticesine bakılarak, Edhem Paşa'nın bu çıkışının gerçeklikten yoksun olduğunun anlaşıldığı söylenebilir. Ancak bağımsız bir devletin izzet-i nefsi ya da meşru varlık hakkı açısından bakıldığında böyle bir açıklama yapmanın

---

[510] **BOA.** Y.EE 0044/013.

[511] E. Sparvel Bayly - G.P. Putnam, **Contemporary France**, volume: 4, Contributors: Gabriel Hanotaux - New York., 1903. p.124.

gerekliliği ortadadır. Ayrıca bu tür çıkışların olası büyük bir savaşı erteletici etkisinin olduğu da söylenebilir.

Bâbıâli yaşadığı bütün sarsıntılara rağmen yine de Balkanlar'daki isyanların üstesinden gelmek ve Sırp ile Karadağlılar karşısında başarılar kazanmakla Osmanlı'nın çöküşünü bekleyen güçleri hayal kırıklığına uğratmaya başladı. Yine de Avrupa devletlerinin olası tepki hareketlerinden çekinen Osmanlı Devleti, bilhassa Berlin Sefiri Edhem Paşa'dan "Düvel-i selâse-i şimâl" olarak nitelendirdiği üç kuzey devleti olan Almanya, Rusya ve Avusturya'yı takip etmesini istiyordu. Buna sebep olarak da Alman kaplıcalarına gitmek bahanesiyle Rus Çarı dahil bu devletlerin politikacılarının toplanma merkezlerinin Almanya olması ve bu toplantıların ana gündem maddesinin Osmanlı üzerine olmasıdır[512].

Rus Çarı, 1876 Ağustos'un sonlarına doğru Varşova'ya geldi. Alman İmparatoru en önemli politikacılarından birini, kalabalık bir ekiple birlikte sözde "hoş geldin" bahanesiyle gönderince Alman gazeteleri bile bunun: "bunun sıradan bir karşılamadan ibaret olmayıp Şark hususâtına dair bazı ahz-ı malumat ve icra-yı tebligat için olması lazım geldiğini" yazdılar. Bu durumu Alman dışişleri bakanından soran Edhem Paşa'ya klasik resmi cevap verildiyse de Paşa, hükümete çektiği telgrafta bunun doğru olmadığını yazdı.

Yalnız burada Edhem Paşa, ne denli titiz bir araştırmacı olduğunu, bunun için tarihi bilgilere de müracaat ettiğini göstermektedir. Şöyle ki, Rus Çarı'na gönderilen Feldmareşal Mansifel'in sanki sicil dosyasından okur gibi bu zâtın sıradan bir adam olmadığını ve her zaman Rus – Alman arasındaki mühim müzâkereleri açan kimliğine şöyle dikkat çekti:

"Çünkü, Mansifel ashab-ı malumatdan ve umur-i politikaya gereği gibi vakıf ve akranına faik olduktan başka gerek Almanya ve gerek Rusya imparatorlarının ve Bismark'ın bile emniyet ve itimadlarını kazanmış bir zât olup hatta geçen 1864 senesinde Prusya Kralı Danimarka Muharebesinde Rusya'yı Bahr-ı Baltık meselesinden dolayı temin etmek memuriyetiyle mareşal-ı müşarünileyhi Petersburg'a göndererek Baltık'a tecavüz

[512] **BOA.** İ.DUİT 138/34 (13 B 1293/4 Ağustos 1876).

olunmayacağına ve fakat Prusya'nın Garb'de olacak işlerine Rusya mani olmaz ise kendisi dahi Şark meselesinde ve şu Paris Muahedesinin tebdili veya mahvı meselesinde Rusya'ya müsaade olunacağına dair icra-yı müzakereye tayin etmişti"[513].

Bu örneği, bir elçinin siyasi tarih bilgisi ve siyasi – askeri erkânın biyografilerini bilmesinin önemini vurgulamak ve Edhem Paşa'nın başarılı bir malumât toplayıcısı olduğunun kanıtlarından biri olarak okumak gerekir. Artık giderek kesin bir kanaate varan Edhem Paşa, her geçen gün daha da belirginleşen bu durumu "Rusya ile Almanya devletlerinin müttefik olduklarında şüphe yoktur" ifadesiyle hükümetinin dikkatine sundu.

Edhem Paşa, İstanbul'a dönmeden önce Safvet Paşa'ya gönderdiği 15 Kasım 1876 tarihli son mektuplarından birinde güvenilir kaynaklardan aldığı mühim havadisleri arz ediyor[514]. Bunlardan ilki, Avusturya – İngiltere arasındaki diplomatik münasebetlere ait bir haber olsa da sonuçta dolaylı da olsa Osmanlı Devletini ilgilendirmektedir.

Avusturya'nın Londra elçisi, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby'e giderek onunla fikir alış verişinde bulunmuş ve demiş ki: "Bizim devletimiz öteden beri sizinle birlikte hareket etti; fakat şimdi sizler Şark Meselesi'nde net bir fikir ortaya koymayıp, hep çekimser davranıyorsunuz; bu da bizi zor durumda bırakıyor". Avusturya, İngiltere'yi Osmanlı aleyhine oluşturulan üçlü gruba dahil etmeye çalışmaktadır. İngiliz Bakan, elçiyi çok da fazla kale almadan, çekimser kalmanın daha makul göründüğünü belirtince elçi bu kez de Balkan milletlerinin müstakbel durumları çerçevesinde "otonomi" tabirinden ne anlaşıldığını sorarak, eğer kast edilen Rus taraftarlığı ise devletinin buna asla razı olmayacağını belirtiyor. Bunun karşısında bakan, bu tabirin herhangi bir devlet taraftarlığı anlamına gelmediğini belirtmekle elçinin bir nebze rahatlamasını sağlamış.

[513] **BOA.** Y.EE 0044/014, (14 Şaban 1293/ 23 Ağustos 1292/ 4 Eylül 1876).
[514] **BOA**, Y.EE.., 44/15.

Edhem Paşa'nın aktardığı bu haberden anlaşılıyor ki, her ne kadar Almanya'nın etkisiyle Osmanlı'ya karşı Rusya'nın safında gözükse de Avusturya'nın panislavizm politikasından ne denli rahatsız olduğu ortadadır. Nihayet bir gün Balkanlar'da Avusturya – Rusya savaşı kaçınılmazdı. Osmanlı'nın Balkanlar'dan çekilecek olması böyle bir savaşı hızlandıracaktır.

Edhem Paşa, o sıralar Londra'da bulunan bir Romen Prensi'nin Osmanlı aleyhindeki abartılı tavırlarına da dikkat çekmektedir. Prens Kiga destek turuna çıkmış gibi Avusturya'ya altmış bin savaşçı vermeye hazır olduklarını; bunu karşılığında bağımsız Romanya kurulmasına destek vermelerini istiyor; öte yandan tehdit-vâri girişimlerde de bulunarak, Rusya'ya bile bu uğurda yanaşabileceklerini vurguluyor.

Edhem Paşa'nın bu mektubu yazdığı tarihlerde artık İstanbul'da elçiler konferansının yapılacağı kesinleşmişti. Paşa, sözü toplanacak olan konferansa getirerek, Rusya'nın buradaki niyetini analiz etmeye çalışıyor. Ona göre Rusya'nın niyeti toplanacak konferansta istemedikleri bir görüş ağırlık kazanırsa, Rus temsilcisi General İgnatiyef, devletinin kesin bir talimatını çıkararak, bunun kabul edilmemesi durumunda çekilecektir. İstanbul'daki Tersane (Elçiler) Konferansı bahsinde işleneceği üzere Rusya'nın böyle bir kartı kullanmasına gerek kalmayacaktır.

Edhem Paşa'nın mektubu, yeni Sultan II. Abdülhamid'le Rusya'nın İstanbul elçisi İgnatiyef arasında geçtiği iddia edilen ilginç bir diyaloga da yer veriyor: "Güya sultanımız gayr-i resm-i bir görüşmede Rus elçisine – beni vükelâdan kurtarınız; zirâ bu politikadaki ısrarım onların zoruyladır – demiş". Bunun üzerine İgnatiyef, Midhat Paşa aleyhine türlü şayialar çıkarmaya başlamıştır.

Bu sıralarda Berlin'de görev yapan Rus diplomatlar asıl amaçlarının muharebe ile Osmanlı'dan istediklerini koparmak olduğunu âlenen

konuştuklarını aktaran Edhem Paşa, bu türden meydan okumalara karşı diplomatik mücadelesinden vazgeçmemiştir.

Edhem Paşa'nın, zayıf bir ihtimal olarak gördüğü halde yine de yorumlamaya çalıştığı olası bir senaryo şudur: Rusya Osmanlı'ya saldıracağı zaman eğer İngiltere de Rusya'ya harp ilan ederse, o vakit tam Bismarck'ın istediği gerçekleşir. Bu durumda Bismarck hemen devreye girecek; Alman arabuluculuğunu reddedenin aleyhinde bulunacağını bildirecektir. Böylece İngiltere'yi köşeye sıkıştıracaktır. Edhem Paşa, biraz da megalomanik karakterde biri olarak gördüğü Bismarck'ın kendisinden başka hiç kimsenin barışı koruyamayacağını düşünen şan ve şöhretini herkese kabul etmek peşinde koşan bir politika cambazı olduğunu düşünmektedir.

Ancak İngiltere, mevcut tavrını kolay kolay değiştirmeyeceğinin mesajını Almanya'ya vermektedir. Edhem Paşa'nın bu konuda aktardığı bir bilgiye göre, İngiltere, Berlin'deki elçisine son zamanlarda eski ama tanındık bir nota metnini kılavuz olması için göndermiştir. Bu metin 1853 Sinop Baskını'ndan hemen sonra dönemin İstanbul'daki İngiliz elçisi Straford Canning'e gönderilmiş notanın bir kopyasıdır. Bunun şimdi Berlin dahil İngilizlerin elçiliklerine gönderilmesiyle verilmek istene mesaj, İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğü politikasının değişmeyeceğidir. Doksan üç Harbi'nde İngiltere'nin takınacağı tavır, bu tarihî notanın artık bir hükmünün kalmadığını ve bizzat İngiltere'nin kendi notasının gereğini yerine getirmediğini gösterecektir.

Edhem Paşa, Berlin elçiliği süresince asıl görevi olan diplomatik temsilciliğe ilişkin esas vazifelerini yapmanın dışında, teknolojik – sanatsal ve kültürel konulara karşı da özel bir yakınlık gösterdi. Kendisi sanki bu ülkenin gelişmişliğini incelemek üzere gönderilmiş bir mühendismiş gibi yolları, köprüleri, fabrikaları … ve benzeri inşaatları büyük bir dikkatle dolaşıyordu. Müsait olduğu vakitlerinin çoğunu çocuklarıyla ve sefaret çalışanlarıyla birlikte

eğitimi kurumlarını, müze ve kütüphaneleri, sinema ve tiyatro gibi kurumları ziyaret etmekle geçirmekteydi.

Berlin'den İstanbul'daki çeşitli resmi kurumlar adına faydalı gördüğü teknolojik aletleri, maarif, sanayi ve ziraat hakkında yapılmış yayınlardan nümûneleri imkânı elverdiği ölçüde satın alıp gönderdi[515].

Edhem Paşa'nın Berlin sefaretinden dönüşünden bir müddet sonra Vakit Gazetesi'nde "Berlin'den Mektup" başlığıyla yayımlanan bir yazıda onun nasıl bir elçilik yaptığına ilişkin şu bilgiler verilmiştir:

"Müşarünileyh hazretlerinin Berlin'de sefaretleri pek çok zaman imtidat etmemiş ise de Berlin'de hüsn-i teveccühe mazhar olmuştu. Selefleri olan Aristarki Bey gibi bir takım malayani debdebeyi sevmeyup, pek çok defa iki mahdumu beraber olduğu halde sanayi ve maarif emâkini nazar-ı dikkat ve itinadan geçirirler idi. Müşarünileyh hazretlerinin malumâtları erbâb-ı maarif tarafından pesend olunmuş ve saray-ı imparatorîde dahi Müşarünileyh hazretlerinin etvâr-ı müstahseneleri mazhar-ı riâyet olmuş idi"[516].

Gazeteye gönderilen bu mektubun devamında Bismarck'ın büyük bir toplantı esnasında sözü Edhem Paşa'ya getirerek, onun Avrupa maarifine lâyıkıyla aşina olduğunu; yüksek ahlakî vasıflara sahip bulunduğunu ve ancak böyle adamların ülkelerinin şerefini koruyabilecek adamlar olduklarını beyan etmiştir.

Sonuç olarak, Edhem Paşa'nın önce İstanbul Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin ikinci temsilcisi sıfatıyla İstanbul'a çağrılması; konferansı müteakıbben Şura-yı Devlet reisliğine atanması üzerine Berlin'deki Osmanlı elçiliğine, yaşanan Osmanlı – Rus Savaşı'nın da etkisiyle, uzunca bir süre elçi atanamamış ve nihayetinde 18 Temmuz 1877'de Sadullah Paşa atanmıştır[517]. Sadullah Paşa 1883'e kadar bu görevde kalmış ve oradan da Viyana büyükelçiliğine gönderilmiştir[518].

---

[515] Ticaret Nezareti adına Bavyera Hükümeti'inden Edhem Paşa tarafından alınıp gönderilen kitaplar hakkında bir belge örneği için Bkz. **BOA.** MF.MKT. 44/12 (15 L 1293/03.11.1876).
[516] **Vakit,** No: 478, 2. Sene, (12 S 1294/27.02.1877), s.1.
[517] **BOA**, Y.PRK.NMH. 1/12.
[518] Mehmed Galib, **Sadullah Paşa Yahud Mezardan Bir Nida**, Matbaa-i Ebuziya, Konstantiniye, 1909, s.120.

Edhem Paşa, Osmanlı Devleti'nin olağanüstü olaylar yaşadığı adeta bir kaos dönemine denk gelen bu elçilik döneminde Osmanlı aleyhindeki devletlerarası kamuoyunda Rusya ile birlikte hareket eden Bismarck Almanyası'nda görev yapmanın bütün zorluklarını çekmiştir. Bir diplomatın başarısı, en başta ülkesinin uluslar arası arenadaki gücüyle; daha sonra ise meslekteki deneyimiyle; görev yaptığı ülkeyi tanıma düzeyiyle sıkı sıkıya ilişkilidir.

Edhem Paşa'nın daha önce herhangi bir ülkeye dâimi ikamet elçisi olarak atanmamış olması kuşkusuz bir handikap sayılabilir. Ancak Osmanlı Devletinin herkesçe malum olan güçsüzlüğünün yanı sıra ayrıca o kısa devirde yaşadığı olağanüstü istikrarsızlık Edhem Paşa'nın da Berlin'de etkili olma imkânını ortadan kaldırmıştır. Bütün olumsuzluklara rağmen yine de o azimli, çalışkan, ağırbaşlı kişiliğiyle örnek bir büyükelçi nitelemesini hak etmiştir.

3.2. Tersane Konferansı ve Edhem Paşa

1876 Yılının sonlarına yaklaşılırken, İstanbul'u uzunca bir aradan sonra dünya siyasetinin merkezine yerleştiren olay burada toplanacak olan geniş katılımlı, büyük bir toplantıdır. Bu toplantı klasik tarihçiliğimizde daha çok "Tersane Konferansı" şeklinde adlandırılmaktadır. Toplantı yerinin İstanbul – Kasımpaşa'da bulunan, haliç kıyısındaki tersane alanındaki Bahriye Nezareti Binası olması, toplantıya böyle bir isim verilmesine yol açmıştır. Bunun yanı sıra "İstanbul Konferansı", "Elçiler Konferansı" gibi adlarla da adlandırılmaktadır[519].

Yapılan şey aslında tek bir toplantı değil; kısa periyodik aralıklarla ve aynı katılımcılarla peş peşe yapılan bir dizi toplantılardır. 14 Aralık 1876'da başlaması öngörülen konferans, çeşitli nedenlerle on gün gecikmeli olarak 23 Aralık'ta başlayabilmiştir.

[519] Bkz. Danişmend, **a.g.e**., c.4, s.291 -292 ; Karal, **a.g.e**., c.8, s.25-40.

Konferansın konumuzu ilgilendiren yönü Edhem Paşa'nın bu konferansta Osmanlı Devletini temsil eden iki temsilciden biri olmasıdır. Bu yönüyle konferansı ele alacak ve burada Edhem Paşa'nın nasıl bir performans sergilediğini açıklamaya çalışacağız.

Osmanlı Devleti, içeriden Hersek, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ üzerinden gelişen ayaklanmaların üstesinden gelecek şekilde ilerleme kaydedince; özellikle Rusya'nın tepkisi büsbütün arttı. Sonuçta Rus Çarı, 31 Ekim 1876'da Osmanlı'ya sert bir nota verdi. Buna göre Osmanlı Ordusu, Sırp – Karadağ Harbi'ni en geç kırk sekiz saat içinde durdurmalıydı.

Osmanlı Devleti, Rusya'dan gelen sert tepki karşısında ateşkese razı olmak zorunda kaldı. Bu sırada İngiltere'nin teklifiyle İstanbul'da bir devletler arası konferans düzenlenmesi gündeme geldi. 6 Kasım 1876 tarihli telgrafında İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby, İstanbul'daki elçisi Sir Henry Elliot'dan Osmanlı Hükümeti'ne konferans teklifi yapmasını istedi. Şark Meselesi'ni olası bir Rus – Osmanlı savaşına meydan vermeden çözmek adına böyle bir toplantının faydalı olabileceği üzerinde duran İngiltere, bu düşüncelerle konferans teklifini Osmanlı'ya kabul ettirdi[520].

Aslında Osmanlı'da başta sultan olmak üzere devlet adamlarının hemen hiçbiri böyle bir konferansın toplanmasını arzu etmemekteydiler. Çünkü her hâlükârda birçok tavizler isteneceği, bir başka deyişle "acı reçete"ye zorlanacağı belliydi. İngiliz elçisinin hükümetinden söz konusu teklif isteğini aldığı gün, 6 Kasım 1876'da, ileri gelen bir Osmanlı devlet adamı, o sıralarda Tuna Valisi bulunan Sadık Paşa, böyle bir konferansın toplanacak olmasının Osmanlı'ya zarardan başka bir şey getirmeyeceğini belirtmekteydi[521]. Onun yerinde tespitiyle ağır kararlar alacağı belli olan böyle bir konferansın kararlarını kabul etmemek durumunda artık sadece Rusya'yı değil; diğer Avrupa devletlerini de

[520] **BOA,** HR.SYS.1236/55 ; 1287/3.
[521] **BOA**, Y.EE. 44/57 ; 44/59.

resmen karşımıza almış olacaktık. Kısa bir süre içinde yaşanacak olan hızlı gelişmeler Sadık Paşa'yı haklı çıkarmıştır.

Daha önce Rusya'nın mütareke notasına karşı koyamayan Osmanlı Devleti'nin bu kez de İngiltere'nin konferans teklifini kabul etmek zorunda kalması devletin aczini, güçsüzlüğünün ifadesidir. Bu güçsüzlük aynı zamanda, ilgili devletlerin isteklerinde daha da ileri gitmelerine de yol açmıştır.

Mütercim Rüşdü Paşa başkanlığındaki Osmanlı Hükümeti, toplanacak olan konferansta Osmanlı Devleti'ni temsil etmek üzere Hariciye Nazırı Safvet Paşa ile Berlin Sefiri Edhem Paşa'nın görevlendirilmesi için sultandan izin istedi. Sultana sadaretten sunulan maruzâtta Edhem Paşa'ya bir övgü metni olarak şunlar yazılmıştır:

"Murahhaslıkda bulunacak zâtın muamelât ve lisân-ı diplomasiye ve mülkün ahvâline tam vâkıf bulunan kişilerden bulunması en mühim şart olup, bu üstün sıfatlarıyla hatıra gelen kişilerin başında Edhem Paşa geldiğinden, kendisi ittifakla tercih edilmiştir…"[522]

Esasında Edhem Paşa'nın böylesine mühim bir toplantıda bulunmasını isteyen; ona her zaman itimad etmiş olan Sultan II. Abdülhamid'den başkası değildir. Zaten yukarıdaki alıntı metninin devamında "nezd-i padişahîde bağlılığı ve uygunluğuyla bilinen bir kişi" olarak tarif edilmiştir. II. Abdülhamid üzerine araştırmalarıyla tanınan tarihçi Francois Georgeon bir eserinde; "Görünürde sultan bu işe karışmaz ama Edhem Paşa'yı temsilci seçen, Berlin Sefareti'nden özel olarak getirten de kendisidir. Uzun süredir tanıyıp güvendiği bir adamdır Edhem Paşa" diye yazmıştır[523]. Sonuçta, Safvet Paşa birinci temsilci; Edhem Paşa ise ikinci temsilci(murahhas-ı sâni) sıfatıyla tayin edildiler[524].

Şahsına tevdi edilen bu temsilcilik tayininin haberini alan Edhem Paşa, Kasım 1876'nın son haftasında Berlin'den İstanbul'a hareket etti. Yerine

---

[522] İnal, **a.g.e.,** 609.

[523] Bkz. François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berktay, Hommer Kitabevi, İstanbul, 2006, s.76.

[524] **BOA**, İ.MTZ.(04) 5/160 ; A.DVN.NMH.22/14 ; İ.HR.272/16447.

vekâleten bıraktığı başkâtip Turhan Bey'in Hariciye Nezaretine 27 Kasım 1876'da bu sıfatla çektiği telgraf dikkate alınırsa, Edhem Paşa'nın bu tarihte İstanbul'a varmak üzere olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan konferansa katılacak olan diğer altı devletin temsilcileri de kendi devletleri tarafından belirlendiler. Bu temsilcilerden İstanbul'da görev yapmakta olan ilgili devletlerin büyükelçilerinin dışında ek olarak görevlendirilip, memleketlerinden yola çıkanların hepsi de 1876 Aralık ayının başlarında İstanbul'a ulaştılar.

Tersane Konferansı'na İngiltere, Fransa, Avusturya ve Osmanlı ikişer; Almanya, İtalya ve Rusya ise birer temsilci belirledi. Osmanlı temsilcisi Safvet Paşa, toplantıya ev sahipliği yapan ülkenin dışişleri bakanı olması hasebiyle sadece usulen başkan tayin edildiyse de toplantının asıl belirleyici iki üyesinden biri İngiltere'nin baş temsilcisi Lord Salisbury; diğeri ise Rusya'nın İstanbul büyükelçisi General İgnatiyef idi.

İgnatiyef, ustalıkla uyguladığı diplomatik manevralarla –Osmanlı delegelerini dışarıda tutarak- Avrupalı temsilcilerle konferanstan önce birkaç kez toplanıp, belirlenecek ortak yol haritasını çizdi. İstanbul'a gelmeden önce Berlin – Viyana – Roma'da yeni misyonu çerçevesinde diplomatik temaslarda bulunan Salisbury, İstanbul'da İgnatiyef'le ahenk içindeki duruşuyla klasik İngiliz dış politikasının adeta sonunu ilan ediyordu[525].

Dönemin tarih olaylarını yazan Ahmet Selahaddin, eserinde Avrupa'nın katılımcı altı devleti arasında önceden varılan mutabakat antlaşmasın: şöyle değinmiştir: "Düvell-i site-i muazzama evvela Babıali'ye ita edilecek program hakkında itilaf husule getirmeğe ve badehu Osmanlı vekillerinin murahhaslarla müzakereye kabul edilmesine karar verdiler"[526].

---

[525] Tersane Konferansına Salisbury'nin murahhaslığı çerçevesinden ayrıntılı bir bakış için Bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Lord Salisbury'nin İstanbul Fevkalâde Murahhaslığı", **AÜDTCF Dergisi,** c.II, S.4, Ankara, Mayıs-Haziran 1944. s.499- 571.

[526] Ahmet Selahaddin, **Berlin Kongresi: Diplomasi Tarihine Bir Nazar**, 1327, s.67.

Salisbury, İstanbul'a geliş yolu üzerinde gittiği Avrupa başkentlerinde Osmanlı'yı himaye politikasından artık eser kalmadığını gözlemlemiş ve bu konuda dışişleri bakanına 30 Kasım 1876 tarihli mektubunda şöyle demiştir:

"Bütün bu yolculuklarım sırasında Türk dostu olarak kimseyi görmedim. Çoğu kişi artık Osmanlının ömrünü tamamladığını ve bitmesi gerektiğini düşünüyor; birkaç kişi bu bitişin biraz ertelenebileceğini düşünüyor"[527].

Her ne kadar kendisini zaman zaman "Türk dostu" olarak tanımlasa da İstanbul'da bulunduğu sürede göstermiş olduğu tutumla Osmanlı'nın bağımsız bir devlet olarak yaşamasından yana durmamıştır.

Oysa İngilizlerin diğer temsilcisi Büyükelçi Elliot, bütün yabancı mürahhaslar içerisinde "Osmanlı'dan yana" diye nitelendirilebilecek tek kişidir. Ancak onun da elinden pek fazla bir şey gelmemiştir[528].

Yukarıda kimi tutumlarından da örnekler verilerek isimleri zikredilen temsilcilerden başka Tersane Konferansı'na katılan diğer üyeler şunlardır: Fransa adına İstanbul Sefiri F. De Bourgoing ve Comte Chaudordy; Avusturya adına İstanbul Sefiri Zichy ve Baron Calice; Almanya adına İstanbul Sefiri Baron Werther ve İtalya adına Kont Korti.

İstanbul'a gelen bu temsilciler yerli basının da yoğun bir ilgisine mazhar oldular. Aralık 1876 – Ocak 1877 arasındaki iki aylık dönemde hemen her gün İstanbul gazetelerinde söz konusu diplomatlarla ilgili haberler çıkmıştır. Örneğin, devrinin önde gelen resimli haftalık dergilerinden *Musavver Medeniyet* bir sayısında bütün temsilcilerin fotoğraflarını ve tek tek kısa özgeçmişlerini okuyucunun dikkatine sunmuştur[529].

---

[527] Lady Gwendolen Cecil, **Life of Robert Marquıs of Salisbury,** London, v.II, p.107. Bu cildin dördüncü bölümü(s.76-126) onun İstanbul günlerine ayrılmıştır.

[528] Konferans toplantıları daha başlamadan önceki haftalarda yabancı elçiliklerde yapılan resepsiyonlara Osmanlı temsilcilerini bir tek Elliot çağırmıştır. Sabah Gazetesi'nden alınan bu konuda örnek bir haberde şöyle yazılmıştır: " Sir Henry Elliot evvelki gün sadrazam, hariciye nazırı, Edhem Paşa ve konferans murahhaslarına bir ziyafet vermiştir" **Sabah,** No: 250 (11 Kanunuevvel 1876), s.2.

[529] **Musavver Medeniyet,** 4. Sene, No: 1, 17 M 1294 (1 Şubat 1877).

Asıl toplantıların başlamasına günler kala toplantıya katılacak olan yabancı devlet temsilcileri fırsat ve izin buldukları oranda Sultan Abdülhamid'in huzuruna çıkarak gayri resmi görüşmelerle düşüncelerini aktarma imkânı buldular[530].

Nihayet Tersane Konferansı 23 Aralık 1876'da ilk toplantısını Safvet Paşa'nın başkanlığında açtı[531]. İlk toplantının daha başlarında atılan yüz bir top atışı Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin ilan edildiğinin habercisiydi. Meşrutiyetin ilanını hızlandıran ve bu özel güne denk getiren sebep, toplantıyı boşa çıkarmaktı. Konferansın başlamasından daha beş gün önce sadarete tayin edilen Midhat Paşa'nın vermek istediği mesaj; artık bir anayasa ve parlamentoya sahip Osmanlı memleketinde her millet kendini temsilcileri yoluyla savunacak ve yabancı müdahaleleri boşa çıkarılacaktı. Ancak konferans üyeleri İgnatiyef'in öncülüğünde Osmanlı Devleti'nin bu rejim değişikliği çıkışına aldırış etmediler[532].

Tersane Konferansı toplantıları bir aydan biraz fazla sürdü. Bu süre içinde dokuz büyük celse yapıldı. Son toplantıların metni olan dokuz numaralı protokolün tarihi 20 Ocak 1877'dir[533].

Son derece karmaşık bir hal alan Şark Meselesi'ni çözebilecek bir toplantı olarak görüldüğünden dünya basını da konferansa özel bir önem vermiştir. Mesela Amerikan gazetesi The New York Times, birçok sayısında konferans haberlerini İstanbul'daki muhabirleri aracılığıyla okuyucularına duyurmuştur.

---

530 İngiliz baş murahhası Salisbury, 8 Aralık'ta sarayda kabul edilmiştir. Bkz. **BOA**, İ.HR.272/16447.

531 Ali Fuad, Safvet Paşa'yı ele alan yazı dizisinde sözü hiç Edhem Paşa'ya dokundurmayarak Tersane Konferansından da bahsediyor. Bkz. "Ricâl-ı Mühimme**", "Servet –i Fünun,** No: 1548-74, s.345.

532 Konferansın başlaması sırasında peş peşe atılan top seslerini merak edip, durumu soran yabancı üyelere Safvet Paşa: "Bu işittiğimiz top sadaları Türkistan'ın hâl-i hazırını tebeddül edecek olan Kanun-i Esasî'nin ilanıdır" diye cevap vermiştir. Bkz. **Vakit**, No: 425, (04.01.1877), s.3.

533 Konferanstaki görüşmelerin derli toplu bir metni olan protokol belgeleri yayımlanmıştır. Fransızca prtokol tutanakları için Bkz. **Conférence de Constantinople**; Konferansın ilk üç oturumunun protokol metinleri ve buna dair rapor için Bkz. **BOA**, HR.SFR.3/252.

Gazetenin 25 Aralık 1876 tarihli sayısında konferansın bir gün önce gerçekleşen ilk oturumu haber olarak verilmiştir. İstanbul'daki muhabirinin 24 Aralık 1876 tarihli telgrafına dayandırılan haberde Bâbıâli'de liberal görüş sahibi olarak tanınan Safvet Paşa'nın başkanlığında 24 Aralık Cumartesi günü ilk oturumun açıldığı belirtilmiştir. Toplantı o gün öğleden sonra saat ikide başlamıştır. Gazete muhabiri, konferans başkanının diğer üyelerden fazla bir ayrıcalığının bulunmadığını, başkanlığın sadece toplantının usulüne göre yapılması gereğinden doğan bir zaruret olduğunu belirtmiştir.

Burada konumuz açısında dikkat çeken bir ayrıntı gizlidir: Safvet Paşa "liberal" olarak tanımlanırken, diğer temsilci Edhem Paşa bu kategoride değerlendirilmemiştir. Burada liberalden kasıt, güçlü devletlere karşı yumuşak politika güden, onlara karşı çıkmayan siyasetçi demektir. Edhem Paşa, bu konferansa Osmanlı Devleti hukukunu koruma güdüsünden kaynaklı çıkışlarıyla sivrilecek ve dünya basını, kamuoyu tarafından bu yüzden "*asabi*" diye nitelendirilecekti[534].

Osmanlı basını konferansın ilk günlerinde biraz da meşrutiyetin ilanının getirdiği iyimser atmosferin etkisiyle toplantının erken biteceği; Osmanlı'ya pek bir zararı dokunmayacağı sanısına kapılmış gibidir. Vakit Gazetesi, 26 Aralık 1876 tarihli sayısında bu anlayışa örnek teşkil etmektedir. Haberinde durum şu ifadelerle ele alınmıştır:

> "Evvelki gün Bahriye Dairesinde Safvet Paşa'nın riyaseti altında birinci defa olarak ictima olunmuştur. İki buçuk saat kadar cereyan eden müzakerenin akabinde Safvet Paşa, Babıali'ye gelmiş ve oradan Mabeyne gitmiştir. Bu ictimada yalnız itimadnâmeler teati ile; ne üzerine müzakere olunacağı kararlaştırılmış ve yarınki Salı'dan itibaren müzakereye girişilecek imiş. Yevmi mezkûrda ilan buyrulan Kanuni Esasinin birinci maddesine İslam ve Hıristiyan bütün Osmanlıların ibraz eyledikleri asâr-ı hoşnuda ve temayülâta nazaran konferansın pek uzamayacağı zannındayız"[535].

---

[534] Tersane Konferansının yabancı basına konu olduğunu gösteren bir başka örnek için Bkz. Herbert Cowell, "The Conferrence at Constantinople", **Blackwood's Edinburgh Magazine,** December, 1876, p.763-775 ; "The Proceedings of The Conferrence", Feb.1877, p.245-262**.**

[535] **Vakit,** No: 416, 9 Z 1293/26.12.1876, s.1.

Konferansın ilerleyen toplantılarında durum daha da gergin ve ciddi bir hal almıştır[536]. Yabancı temsilcilerin tavırları, önerileri giderek sertleşmiştir. Osmanlı Devletinin bağımsızlığının tehlikeye düşürüldüğü; kabul edilmesi çok zor olan tekliflerin altında toplantılara damgasını vuran bir hadisenin baş rolünde Edhem Paşa ile Fransız temsilcisi Chaudordy yer almaktadır.

Edhem Paşa hiddetle yerinden kalkıp – lâkin siz bizden kabulu imkân haricinde olan şeyleri talep ediyorsunuz. Teklifinizi kabul etmek bizim için kendi kendimizi katl etmektir. Bu misillü tekâlif meydan-ı harbde suret-i katiyede galebe çalmış bir devlet tarafından asla takati kalmamış bir düşmen-i mağluba tebliğ edilebilir. Biz ise hamd olsun daha mağlup olmadık ve namusumuzu, istiklalimizi, silah be-dest olarak vikaye edecek kadar iktidarımız ve cesaretimiz de vardır- demiştir.

Bunun üzerine Chaudordy dahi hiddet ederek: "o halde efkârınız Rusyayı ilan-ı harbe icbar etmek midir? Öyleyse pek ala gidiniz, harb ediniz. Lâkin bilmiş olunuz ki, Avrupa sizi Rusya'dan muhafaza için parmağını dahi kımıldatmayacaktır. Rusya ile harb etmeye muktedir olmadığınızı bilmiyor musunuz? Devletiniz cansız bir cenazeden ibarettir" demiştir[537].

Bu şekilde başlayan ikili sert diyaloglar bir sonraki celsede Fransız temsilcinin Türkleri Balkanlar'da vahşet sergilemekle suçlaması karşısında Edhem Paşa, Fransa'nın katliamlar tarihini özetleyerek karşılık vermiş; sözü tâ 16. Yüzyıldaki Sen Bartelmi yortusundaki katliamlara kadar götürmüştür[538].

Söz konusu bu atışma Batılıların hafızasında o kadar yer etmiştir ki; The Times Gazetesi'nin Paris muhabiri 5 Şubat 1877'de gazetenin Londra'daki merkezine çektiği telgrafta Edhem Paşa'nın sadrazamlığa tayin edildiğini haber

---

[536] Süleyman Kani İrtem, **I. Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamit**, Hazırlayan: Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul, 2004, s.89 v.d.

[537] Yaşanan bu sert diyalogları uzun uzadıya aktaran bir haber için Bkz. **Vakit,**No: 450, 2. Sene, (14 Muharrem 1294 /29.01.1877), s.2-3-4.

[538] Süleyman Kocabaş, **Tarihte Türkler ve Fransızlar,** Vatan Yay., İstanbul, 1990, s.309.

verdikten sonra şunu da hatırlatmaktadır: "Hatırlanmalıdır ki; Konferansın bir oturumunda Edhem Paşa, Kont Chaudordy ile sert bir tartışmaya yapmıştı"[539].

Konferansta bulunmuş ve buradaki Osmanlı delegelerini tanımış olan Charles de Moüy, Safvet Paşa'nın uysallıktaki maharetinden bahsederken, bilâkis arkadaşı Edhem'in asabiliğinden bahsetmektedir[540].

Konferansın ilerleyen ictimalarında yabancı temsilcilerle Osmanlı tezlerinin birbirlerinden ne kadar uzak olduğu ve uzlaşılacak gibi olmadığı görülmeye başlandı. Bunun üzerine yabancı temsilciler tek bir teklif metni haline dönüştürdükleri tekliflerini 15 Ocak 1877 de bir ültimatom şeklinde Osmanlı Hükümetine verdiler. Tekliflerinin toptan kabulünü veya reddini istediler[541].

Sunulan teklifler son derece ağır ve hatta bağımsız bir devlete sunulamayacak maddelerdir. Özet şeklinde geçecek olursak buna göre, mevcut Tuna Vilayeti dağıtılarak, bugünkü Bulgaristan'da iki vilayet kurulacak; bunların başlarına mutlaka Hıristiyan valiler atanacak ve bu valiler, konferansta bulunan devletlerin onayları alınacak belirlenecektir. Üstelik bu iki yeni vilayete Belçika'dan beş bin kişilik jandarma kuvveti geçici gözlemci olarak getirilecektir. Buralara daha önce yerleştirilmiş Kafkasya muhacirleri kaldırılacak ve bundan sonra muhacir iskân edilmeyecektir.

Sunulan teklifler arasında ayrıca Sırbistan ve Karadağ'a tanınmış ayrıcalıkların devam etmesi; Osmanlı askerinin buralardan çekilmesi ve hatta Karadağ Prensliği'ne yeni topraklar bırakılması; Hersek'te geniş bir otonomi statüsü tanınması… gibi maddeler de yer almaktadır.

---

[539] **The Times,** 6 February 1877; Edhem Paşa'nın atıştığı Kont Chaudorydy(1826-1899) yılları arasında yaşamış Fransız diplomattır. Kendisi birçok üst düzey görevlerinin yanı sıra Fransa'nın çağdaş diplomasi tarihi üzerine birkaç kitap da yayımlamıştır. Vefatı üzerine yayımlanmış kısa bir biyografisi için Bkz. **The New York Times,** 27 March 1899.

[540] Pâkalın, **a.g.e**., s.83.

[541] Toplantının son oturumunda yabancı temsilcilerin ortaklaşa sundukları muhtıranın tam metni için Bkz. **BOA**, HR.SFR. 252/9.

Karşılaştığı durumlar karşısında oldukça sıkıntılı bir dönemece giren Osmanlı Devleti, kararını bir an önce vermek zorunda bırakıldı. Dönemin İstanbul gazetelerinden Vakit, bir Rus Gazetesi'nden verdiği alıntı haberde İstanbul'da takip edilecek politika konusunda nasıl bir ikilem yaşandığını şöyle aktarmıştır:

"Midhat Paşa ile beraber Yeni Osmanlılar, Avrupa müdahalesini asla kabul etmiyorlar. Eski Osmanlılar ise tekâlifin bir kısmını kabule hazırlar. Hususiyle Rıza Paşa herkesten ziyade konferans şartlarının kabul olunmasına meyaldır. Geçen gün Babıali'de toplanan Meclis-i has'da – Kırım muharebesinde bütün Avrupa ile müteffik olduğumuz halde bir şey kazanamadık, bugün ise Avrupa aleyhimizdedir- demiştir. Eski Osmanlılar ve hususiyle ümera-yı askeriye bu fikirdeler"[542].

Yabancı basın tarafından bir kararsızlık, derin bir ikilem yaşadığı iddia edilen Osmanlı Devleti'nin pek de o durumda olmadığını 18 Ocak 1877'de iki yüzden fazla üst düzey katılımcının iştirak ettiği Meclis-i Umumi'de yaşananlar kanıtlamaktadır. Sultanın iradesi üzerine başta dönemin sadrazamı Midhat Paşa, Safvet, Edhem ve vekiller heyetindeki tüm diğer paşaların yanı sıra askeri kesimden ilmiye kesimine hatta Gayrimüslim ruhani liderlere varan dek birçok kişinin katıldığı bu meşveret meclisinde ana gündem maddesi yabancı elçilerin sunmuş oldukları tekliflerin görüşülmesidir.

Büyük bir heyecana, hararetli nutuklara sahne olan bu kalabalık mecliste sunulmuş olan tekliflerin "her cihet-i hukuk ve istiklâl-i millet ve devlete dokunacak ve maazallah ü teâlâ hükümet-i Devlet-i âliyye'yi imha edecek" şeyler olduğu ve bundan dolayı asla kabul olunamayacağına karar verildi[543]. Toplantının sonunda hazırlanan mazbatada Şûrâ-yı devlet reisi sıfatıyla Edhem Paşa'nın ismi ve mührü dikkat çekmektedir. Tıpkı konferansta olduğu gibi burada da tekliflerin aleyhinde en net karşı duruş sergileyenlerin başında gelmekteydi.

---

[542] **Vakit,**No: 450, 2. Sene, (14 Muharrem 1294 /29.01.1877), s.2 v.d.

[543] Meclisin aldığı kararın tam metni için Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tersane Konferansının Mukareratı Hakkında Şura Mazbatası", **Belleten**, VI/ 9, TTK Basımevi, Ankara 1954, s.131-134.

Tersane Konferansı, yapılan söz konusu tekliflerin reddedilmesi üzerine sonuçsuz bir biçimde dağıldı. Bu netice, Avrupa nezdinde Osmanlı'nın dışlanmasını sağlayan Rusya'yı sevindirmiş olmalıdır. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby, Osmanlı Hariciye Nazırına yazdığı mektupta tekliflerin reddedilmesinden dolayı duyduğu "üzüntüyü" dile getirmekle kalmayıp; Osmanlı'nın yaşayacağı sıkıntıları hatırlatan uyarılarda da bulundu[544]

Yabancı basın da teklifleri reddeden Osmanlı tarafına adeta ateş püskürmekteydi. Bu konuda Avrupa ve Rus basınından geri kalmayan The New York Times, "İnatçı Türk(The Defiant Turk)" başlığı kullanarak attığı manşette konferansın 20 Ocak 1877 Cumartesi günü herhangi bir sonuç almadan bittiğini haber veriyor; devamında Batı dünyasının inatlaşan Türkiye'ye sırt çevirdiği böyle bir ortamda, hâlen Türk yanlısı bir duruş sergileyen tek diplomat olan İngiltere'nin İstanbul elçisi Sir Henry Elliot'a ağır eleştirilerde bulunuyordu. Gazete ayrıca Türk temsilcilerinin konferansın sonunda kaleme alınan protokole imza atmak için gelmemelerini kınamıştır.

Başından sonuna kadar aşırı zorlama bir girişim olarak İstanbul Konferansının bağımsız devletlerarası diplomatik kuralları çerçevesinde izah edilebilecek bir yanı yoktur. Her ne kadar güçsüz olsa da Osmanlı Devleti'nin böyle bir masa başında egemenlik haklarından bu denli feragate zorlanmayı kabul etmeyeceği açıktı. Bu yüzden diplomatik bir netice alınamadı. Ancak durumun böyle sonuçlanması, aslında başından beri gelişmeleri planlı bir biçimde kurgulayan İgnatiyef'in şahsında Rus politikasının kazanması demekti.

Tersane Konferansı'ndaki duruşuyla Sultan II. Abdülhamid'in yakınlığını ve güvenini iyice kazanan Edhem Paşa'ya gelince; ona sadarete giden yolu açan gelişmenin bu olay olduğu söylenebilir. Daha Tersane Konferansı günlerinde Edhem Paşa, Midhat Paşa'nın yerine geçecek bir alternatif olarak padişahın zihninde şekillenmiş olmalıdır. Çünkü o da

[544] **BOA,** HR. SFR 3. 252/14.

Abdülhamid gibi kontitüsyon (anayasa) değil de önceliğin enstitüsyon (kurumsallaşma) olduğu görüşündedir ve dahası Sultanın gözünde sâdık bir baba yadigârı olarak değerlendirilmektedir.

3.3. Şûrâ-yı Devlet ve Edhem Paşa

1868 yılının ilk aylarında Osmanlı Devleti önemli bir hukuksal reforma sahne oldu. Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa'nın öncülüğünü yaptığı bu reform, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nın lağvedilip, Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye adlarında iki yeni birimin kurulmasıdır. İlki idari; ikincisi ise hukukî işlere bakacak olan bu iki yüksek kurum sayesinde çağdaş hukukta "kuvvetler ayrılığı ilkesi" denilen prensip, Osmanlı Devlet yapısında ön plana çıkmaya başlamıştır[545].

Bilhassa Şûrâ-yı Devlet'in kurulması, Osmanlı Devleti'nin idari yargı alanında yapılmış en önemli reformlarının başında gelmektedir. Bir tür yasama, danışma, idari yargı ve denetim kurumu olarak Şûrâ-yı Devlet çok fonksiyonlu bir kurumdur. Bu reformun getirdiği biçimsel yapılanma, Türkiye Cumhuriyeti idari yargı yapısı üzerinde günümüze kadar etkisini devam ettirmektedir.

Şûrâ-yı Devlet, 1868 yılı Mart ayı başlarında kurulmuş ve üyelerinin atanması süreci başlamıştır. 6 Mart 1868 tarihli Ruznâme-i Ceride-i Havadis Gazetesi'nin ilk sayfasının baş haberinde başkanlığa Mithat Paşa; azalıklara ise Edhem Paşa, Suphi Bey, Ferid Efendi, Necip Efendi … ve diğerlerinin atandığını duyurmuştur. Bu haberi iki gün sonra sütunlarına taşıyan Tasvir-i Efkâr'da Yanya Valiliğinden Şûrâ-yı Devlet azalığına tayin edilen Edhem

[545] Enver Ziya Karal, Âli Paşa'nın Fransız Counseil d'Etat'ı taklit etmeye çalıştığını belirtmekte ve Fransız etkisini başlıca neden saymaktadır. Bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi,** c.VII, s.145 v.d.

Paşa'nın yerine ise vezirlik rütbesi verilen Vidin Mutasarrıfı Ahmed Rasim Paşa atandığını duyurmuştur [546].

Edhem Paşa, 1868 yılında kuruluşuyla birlikte üyesi olduğu Şûrâ-yı Devlet içerisinde 1877 yılının başlarına kadar -ara sıra başka görevlere getirilse de – bulunmuştur. Dolayısıyla kurumun tarihinde Umûr-i Nafıa, Ticaret ve Ziraat Daire başkanlığıyla başlayıp en son kurumun başkanlığına kadar yükselmiştir.

Şûrâ-yı Devlet, 1 Nisan 1868'de on dört maddelik dahili nizamnâmesinin yürürlüğe girmesiyle fiilen çalışmaya başlamıştır. Nizamnâmenin ikinci maddesinde görevleri şöyle sıralanmıştır: Kanun ve nizamâtı tedkik etmek, mülkiye konularını tedkik ile kararlarını arz eylemek, hükümet ile şahıslar arasındaki davaları çözmek, resmi kurumlar arasındaki ihtilafları gidermek, dâirelerden gelen kanun ve nizamla ilgili sorunlarda görüş bildirmek … şeklinde sıralanmıştır. Üçüncü maddede ise kurumun teşkilat yapısı izah edilmiş olup, buna göre Şûrâ-yı Devlet beş daireden oluşmaktadır[547].

Edhem Paşa'nın başkan olarak tayin edildiği Umûr-i Nafıa, Ticaret ve Ziraat Dairesi'nin görevi şöyle tanımlanmıştır: Nafıa alanına giren yol – köprü ve binalarla ilgili düzenlenme ve denetlemeleri yapmak. Ticaret ve ziraatin iyileştirilmesi ve gelişmesi için gerekli düzenlemeleri takip etmek ve bu alanların üçünde de verilen imtiyaz ve yapılan mukaveleleri denetlemektir. Daha önceki yıllarda Nafıa ve ticaret nazırlıkları yapmış ve bu alanlarda önemli icraatlara imza atmış olan Edhem Paşa, tam da uzmanı sayılabileceği bir dairenin başına geçmiştir.

Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, 10 Mayıs 1868'de bizzat Sultan Abdülaziz'in katılımıyla ve padişahın tarihî bir nutkunun okunmasıyla

---

[546] Bkz. **Ruznâme-i Ceride-i Havadis,** No: 856, (12 Zilkade 1284/06.03.1868), s.1 ; **Tasvir-i Efkâr,** No: 567, (14 Zilkade 1284/08.03.1868), s.1.

[547] Nizamnâmenin tam metni için Bkz. **BOA**, A.DVN.MKL. 7/14 ; Ayrıca Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, Defa: 963, (15 Muharrem 1285/25.04.1868), s.1-2.

resmen açılmışlardır. Padişah bu nutkunda kuvvetlerin tefriki esasının getirildiğini; artık icrâ adliye, din ve kanunun ayrılığı prensibinin benimsendiğini ortaya koymuştur. Engelhardt'ın eserinde padişaha atfen yazdığı; "eski zamanlarda yapılmış kanunlardan istifade etmek bizce artık mümkün değildir. Eğer kanunlarımız iyi olsaydı biz şu an Avrupa'nın en iyi devletleri seviyesinde bulunurduk…" gibi sözler nutkun resmi metninde yoktur[548].

Aynı yazar Şûrâ-yı Devlet ile ilgili dikkat çekici bir yorumunda vazifeleri ve teşkilat yapısını göz önünde bulundurarak bu kurumu "ibtidâi bir mebusân meclisi; meşrutiyet idaresi için küçük bir tecrübe" şeklinde nitelendirmektedir. Neticede sahibini bağlayan bu ifadeler birer yorum olarak, kimi tarihçiler ve hukukçular arasında lehte ve aleyhte fikirlerin beyanıyla tartışılmaktadır.

Edhem Paşa'nın sicil dosyasında onun Şûrâ-yı Devlet'te görev almaları hakkında şu ifadeler geçmektedir:

"1285 tarihinde 18500 kuruş maaşla yeni teşkil olunan Şura-yı Devletin Nafıa Dairesi riyâset-i vekâleti ile azalığına tayin olundu…1290 senesi evâsıtında 15000 kuruş maaşla defa-i sâniye olarak Nafıa Dairesi riyâset vekâleti ile Şura-yı Devlet azalığına tayin oldu...1292 tarihinde defa-i sâlise olarak Nafıa Dairesi riyâset vekâleti ile Şura-yı Devlet azalığına memur oldu…1293 senesinde 40000 kuruş maaşla Şura-yı Devlet riyâsetine tayin olmuştur"[549].

Edhem Paşa, 1876'da reis olana kadar toplam üç defa Şûrâ-yı Devlet azalığı yapmıştır. Bu üç görevi de Nafıa Dairesi reisliğidir[550]. Onu Şûrâ-yı Devlet'e getiren asıl kişi Midhat Paşa'dır. Şûrâ-yı Devlet başkanı Midhat Paşa, yakından tanıdığı ve çalışkanlığını takdir ettiği Edhem Paşa'nın Yanya valiliğinden İstanbul'a getirilmesi ve tayinini sağlamıştır.

---

[548] Padişahın açılış nutku için Bkz. **Takvim-i Vekâyi**, Defa: 968,(18 Muharrem 1285/11.05.1868), s.1 ; Karşılaştırma için Bkz. Engelhardt, **a.g.e.**, s.231.

[549] **BOA**, DH. SAİD. 2/218.

[550] 1872'de daire sayısı beşten üçe düşürülürken Umûr-i Nafıa, Ticaret ve Ziraat Dairesi de kaldırılmıştı. Ancak bir yıl sonra bu kez sadece "Nafıa Dairesi" adıyla tekrar kurulmuştur. Bkz. Abdülmecit Mutaf, **Osmanlı Belgelerine Göre Şûrâ-yı Devlet 1868-1922,** Yayımlanmamış YL Tezi, DEÜ, İzmir, 1997, s.23-25.

Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasını sağlayan Sadrazam Âli Paşa ile daha fazla reformlar talep eden Yeni Osmanlı Cemiyeti'nin genç mensuplarının büyük bir reform hareketi olarak sayılabilecek bu yeni kuruma karşı daha sonra takındıkları tutum kendi teorileriyle çelişkiye düşmelerine neden olmuştur. Şöyle ki, devletin neredeyse tüm yetkilerini fiilen elinde bulunduran sadrazam çok geçmeden kendi kurduğu Şûrâ-yı Devlet'i "sadaretin istibdâdı" karşısında bir tür tehdit gibi algılamış olmalı ki, Midhat Paşa'yı 1869'da, daha Şûrâ başkanlığında bir yılını bile doldurmamış iken, Bağdat Valiliğine göndermiştir. Yeni Osmanlılar'ın kimi mensuplarının tepkili olduğu konuların başında ise Şûrâ-yı Devlet'te Gayrimüslim azaların mevcudiyetidir. Toplam kırk üç azanın on üçü Gayrimüslimdir. Enver Ziya Karal, Âli Paşa'nın başlattığı tasfiye sonucunda uysal üyelerin çoğaldığı Şûrâ-yı Devlet'e bu yüzden zaman zaman "Şûrâ-yı evet" denildiğini aktarmaktadır.

Şûrâ-yı Devlet'e atanan Edhem Paşa, Yanya'dan hareketle 17 Nisan 1868'de İstanbul'a ulaştı[551]. Yeni görevinin başlarında Edhem Paşa'nın şahsî hayatında tespit edebildiğimiz dikkat çekici yeni bir durum ise, onun mason localarından birine bu tarihlerde kayıt olmasıdır. Edhem Paşa'nın üye olduğu loca, Fransız Büyük Doğu Locası'na bağlı olarak 1863'te İstanbul'da açılan Doğu Birliği Locası'dır. Fransızca "Union d'Orient" denilen bu loca Edhem Paşa ile birlikte meşhur Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'yı da o sıralarda üye olarak kaydetmiş ve İstanbul'daki nüfuzunu güçlendirmiştir[552].

Edhem Paşa'nın yanı sıra değişik tarihlerde sadrazamlık yapmış üç kişinin daha masonluğunu öne çıkararak popüler tarzda yazdığı "Osmanlı Devletinde Son Dönem Mason Sadrazamlar ve Yönetime Etkileri" başlıklı kitabında Seyhun Tunaşar'ın konuya getirdiği en önemli katkı ise paşanın

---

[551] **Ruznâme-i Ceride-i Havadis,** No: 884 (27 Z 1284 /20.04.1868), s.1.

[552] Osmanlı'da masonluk konusunun önemli uzmanlarından sayılan Dumont, Edhem Paşa'nın o sıradaki resmi görevini yanlışlıkla "Devlet Şurası Başkanı" olarak yazmışsa da konuyla ilgili önemli bilgiler vermiştir. Bkz. Paul Dumont, "Tanzimatın Küçük Evreni Olarak Osmanlı Masonluğu", **Tarih ve Toplum,** c.12, S.73, Ocak 1990, s.17-19.

masonluğuna ilişkin kaydın künyesini vermektir. Buna göre Fransız Ulusal Kütüphanesi'nde BN.FM2/867 numarada yer alan kayıtta locanın matrikül (sicil) listesinde "İbrahim Edhem Paşa, Ferik, Darı Şura Üyesi" yazılmaktadır[553].

Her ne kadar mason locasına kaydı yapılmışsa da, Edhem Paşa'nın bu yönünü kullanarak, siyasi faaliyetlerin içerisine girmediği; locayla ilişkisini de en basit düzeyde tuttuğu ve 1870'lerin sonlarına doğru ise locayla bir ilişiğinin kalmadığı anlaşılmaktadır. Üstelik o devirlerde masonluğun çok da kötü bir durum olarak Osmanlı memleketinde algılanmadığını; şehzade ve sultanların dahi zaman zaman bu türden localara kayıtlı olduğu bilinmektedir. Masonluğunu çok büyük bir ihtimalle bilen Sultan II. Abdülhamid'in buna rağmen daima itimad ettiği kişilerin başında Edhem Paşa gelmiştir. Saltanatı boyunca aleyhindeki faaliyetlere bazı mason mahfillerinin bulaşmış olmasına rağmen II. Abdülhamid, masonlara karşı topyekin düşmanca bir politika izlememeyi hep sürdürmüştür[554] Ancak buna karşılık mason locasına kayıtlı olan veliaht ve daha sonra Sultan V. Murad dahil olmak üzere; yine birçoğu localara kayıtlı olan Yeni Osmanlılar'la Edhem Paşa arasında dâima büyük bir mesafe olması masonluğun yapısı ve birleştiricilik özelliğinin üstünde soru işaretleri bırakmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde 1868'den sonra nafıa, ticaret ve ziraat sahalarında yapılan düzenlemelerin çoğunda Şûrâ-yı Devlet Nafıa Dairesi Başkanı Edhem Paşa'nın rolü vardır. Bu açıdan bakıldığında 26 Ağustos 1869'da (18 Cemaziyelevvel 1286) çıkarılan yirmi sekiz maddelik Turuk ve Meabir Nizamnamesi'nin hazırlayıcısı olduğu görülmektedir[555].

Edhem Paşa'nın bu dönemde hazırlayıcısı olduğu bir başka konu ise Islah-ı Sanayi Nizamnâmesi'dir. Nafıa Dairesi'nde onun başkanlığı altında

---

[553] Bkz. Seyhun Tunaşar, **Osmanlı Devletinde Son Dönem Mason Sadrazamlar ve Yönetime Etkileri**, Piramit Yay., Ankara, 2003, s.6-64.
[554] Bkz. Orhan Koloğlu, "II. Abdülhamid ve Masonluk", **Devr-i Hamid**, Kayseri, 2011, c.4, s.302.
[555] Bkz. **Düstur**, I. Terib, c.2, s.302-309.

çalışan bir komisyon tarafından hazırlanan bu yasal düzenleme ile yerli sanayi kuruluşlarına bir takım teşvikler getirilmiştir. 28 Mart 1868'de komisyon adına yazdığı mazbatada ithal ürünlerin istilası altındaki Osmanlı memleketinde yerli şirketler kurmanın teknik ve finansal zorluklarına dikkat çekerek yerli esnafın ancak bir araya gelmek suretiyle etkili olabileceğine dikkat çekmiştir. Bu konuda örnek bir iş kolu olarak yerli demir döküm zanaatkârları verilerek, bunların ortak hareketle, mesleklerini çağın standartlarını gözeterek düzgün şirketler kurmaları için devlet tarafından desteklenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Sonuçta ancak bu türden desteklemelerle kooperatifleşme bir ölçüde sağlanabildiyse bunda Şûrâ-yı Devlet üyesi Edhem Paşa'nın önemli bir katkısı söz konusudur[556].

Şûrâ-yı Devlet Nafıa Dairesi Başkanı Edhem Paşa'nın hazırladığı bir çalışma eğer kabul edilmiş olsaydı, Osmanlı memleketinde Midhat Paşa'nın öncülüğünde ziraat alanında kurulan memleket sandıklarının benzeri bir sandık emlak alanında kurulmuş olacaktı ve nasıl ki, bu yönüyle Midhat Paşa Ziraat Bankası'nın kurucusu sayılıyorsa Edhem Paşa da Emlak Bankası'nın kurucusu sayılacaktı. Bu ifade tarzından anlaşıldığı üzere gerçekleşmemiş bir projeyi dikkat çekici bir öneme sahip olduğu için burada biraz izah etmekte fayda vardır.

Şûrâ-yı Devlet Nafıa Dairesi tarafından 1869 tarihinde hazırlanan ve hükümetin dikkatine sunulan bir mazbata mevcuttur[557]. Altında Edhem Paşa'nın imzası bulunan bu mazbatada emlak sahiplerinin o dönem oldukça pahalı bir inşaat sayılan kargir bina inşa etmelerini kolaylaştırmak için devlet tarafından bir tür emlak bankası niteliğinde emlak sandıklarının kurulması öneriliyor. İnsanlar, bu sandıklar aracılığıyla uygun koşullarda alacakları kredi sayesinde sağlam konutlar inşa edebileceklerdir. Başta İstanbul'un kentsel

[556] Bkz. Osman Nuri Ergin, **a.g.e.**, c.3, s.731-733.
[557] **BOA**, A.DVN.MKL. 77/27.

dönüşümünü sağlayacak; çarpık ve sağlıksız kentleşmeyi azaltacak böyle bir imkân maalesef hükümet tarafından uygulamaya dönüştürülememiştir.

Edhem Paşa, kuruluşundan itibaren bünyesinde yer aldığı Şûrâ-yı Devlet içerisinde edindiği hukuksal birikiminin bir sonucu olarak 1870'te kırk bin kuruş maaşla Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırlığına getirilmiştir[558]. Bu kurumda ilk nazırlığa 25 Nisan 1870'te Mustafa Fazıl Paşa getirilmiş; ancak sadece birkaç ay kalabilmiştir. Aynı yıl onun yerine Edhem Paşa getirilmiştir.

Dönemin gazetelerinden biri olan Asır'da halef ve selef olan iki paşanın birlikte padişahın huzuruna çıkmaları ve iltifât-ı şâhâneye nâil olmaları haberi verilirken, özellikle Edhem Paşa'nın bilgisine ve yeteneklerine övgüler dizilmiştir: "Hukuk ve nizamât-ı devlet ve millet hakkında müsellem-i enâm olan malumât ve dirâyet-i kâfiyeleri cihetiyle…" Edhem Paşa'nın nazırlığı altındaki adliyede birtakım ıslahatların semeresinin pek yakında görüleceği iddia edilmiştir[559]. Sonuçta, Edhem Paşa'nın nazırlığı süresince çok büyük değişimlerin görüldüğü söylenemez. Bunun nedeni de Paşa'nın bu görevde çok fazla kalamamasıdır. Edhem Paşa, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırlığında yaklaşık bir yıl kalmıştır.

Edhem Paşa 1873 – 1875 yılları arasında iki kez daha Şûrâ-yı Devlet azalığına getirildiyse de bu dönemde bu kurum çatısı altında bulunmaktan çok Nafıa Nazırlığında verimli olmuştur. Onun bu süreçteki azalıkları her biri bir yılı bile doldurmayacak kadar kısa süreli olmuştur. Şûrâ-yı Devlet, 1873 yılı sonlarına doğru Safvet Paşa'nın başkanlığındadır ve Edhem Paşa da Nafıa Dairesi başkanıdır. En son da 1875 yılı ortalarında nafıa nazırlığından alınıp, Şûrâ-yı Devlet'e tayin edildiyse de bu sadece iki ay sürmüştür[560].

---

[558] **Basiret,** No: 142 (17 Ca 1287 /15 Ağustos 1870).

[559] **Asır,** No: 48, (15.08.1870) ; Ayrıca bu gazetenin yeni harflere aktarılıp, yayımlanmış hâli için Bkz. **Asır,** Hazırlayan: Ali Emre Özyıldırım, TTK Yay., Ankara, 2014, s.323.

[560] Bkz. **Basiret,** No: 1090 (6 Şevval 1290 / 26 Kasım 1873 Perşembe) , s.1 ; **Vakit,** No: 31, (26 Ca 1292 / 18 Haziran 1291/ 30.06.1875), s.1 ; BOA, İ.DH. 705/49384.

Şûrâ-yı Devlet'in Nafıa Dairesi'nde yukarıda kimi örneklerde verdiğimiz gibi icraatları, katkısı bulunan Edhem Paşa'nın bu kurum çatısı altında en verimsiz olduğu dönem, paradoksal bir biçimde en başa, yani başkanlığa yükseldiği dönemdir. Bu ilginçliğin nedenlerini paşanın kendisinde değil de başkanlık yaptığı dönemin kısalığında ve daha da önemlisi dönemin olağanüstü koşullarında aramak icap eder.

Edhem Paşa, 26 Aralık 1876'da, Şûrâ-yı Devlet başkanı olarak atanmış ve bu görevi sadece kırk iki gün (5 Şubat 1877'ye kadar) sürmüştür. Tayinini sağlayan irade metninde: "Şûrâ-yı Devlet riyâseti erbâb-ı liyakat ve iktidardan bir zâta tevcîhi icap ettiğinden ve Berlin sefiri olup, murahhaslık memuriyetiyle Dersaâdet'de bulunan Edhem Paşa'nın sıfat-ı memduha ile mutassıf bulunduğuna binâen…" kırk bin kuruş maaşla tayin edildiği yazılmaktadır[561]. Bu sırada padişah tarafından Edhem Paşa'ya, 22 Ocak 1877'de murassa Mecidî Nişanı verilmiştir[562].

Edhem Paşa, resmen tayin edildiği halde o sırada Tersane Konferansı sürdüğünden ve kendisi de buraya devam mecburiyetinde olduğundan dolayı Şûrâ-yı Devlet başkanlığını geçici olarak Ahmed Cevdet Paşa yürütmüştür[563]. Sonuçta Edhem Paşa'nın fiilen kurumu yönetemediğini söylemek mümkündür. Zaten kapıda bekleyen savaş hali dolayısıyla da Şûrâ-yı Devlet'in de normal çalışmasını sürdürdüğü pek söylenemez.

---

[561] **BOA**, İ.DH. 738/60415 ; Ayrıca Bkz. Bkz. **Vakit**, No: 418, 2. Sene, (10 Zilhicce 1293/27.12.1876), s.1 ; **Takvim-i Vekâyi,** S.1856, (16 Zilhicce 1293 / 02. 01. 1877), s.1 ; **İstikbâl,** No: 332, (16 Zilhicce 1293 / 02. 01. 1877), s.2.

[562] **BOA**, İ.DH. 763/62189.

[563] **Sabah,** No: 249 (10 Ocak 1877), s.2 ; Devlet yıllığında Edhem Paşa'nın Şûrâ-yı Devlet başkanı olduğuna dair kayıt için Bkz. **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye: 1294:** 32. Sene, Halil Efendi Matbaası, Dersaadet, s.102.

3.4. Osmanlı-Rus Savaşı'nın Gölgesinde Sadrazamlık (1877-1878)

1877'de "Şark Meselesi" sadece Edhem Paşa'yı değil; Osmanlı'da padişah da dahil olmak üzere bütün devlet adamlarını ve kurumları gölgede bırakmış; ya da başka bir deyişle ikinci plana atmıştır. Gerek Osmanlı için, gerekse Avrupa için siyasi gündemin ilk sırasındaki konu, Avrupa'nın Osmanlı'ya dayattığı ağır tekliflerin akıbetinin ne olacağı; Rusya'nın neredeyse kesin gibi gözüken Osmanlı'ya karşı girişeceği askerî harekat konusudur.

İşte, böylesine zor bir zamanda Edhem Paşa'nın kısmetine sadrazamlık yapmak düştü. Sultan II. Abdülhamid'in meşrutiyeti samimi bir istekle, gönül rızasıyla ilan etmediği bilinen bir gerçektir. Onu bu duruma zorlayan Midhat Paşa liderliğindeki Yeni Osmanlılar'ı ne kadar sevmediği de kısa bir tarih aralığı içinde kanıtlanmıştır.

Tezimizi kanıtlayan dikkat çekici bir ayrıntı vermek gerekirse, Abdülhamid'in Midhat Paşa'yı sadarete getirme tarihine bakmak yeterlidir. Meşrutiyet taraftarlarının desteğiyle 31 Ağustos 1876'da tahta çıkan sultan, onların lideri konumundaki Midhat Paşa'yı ancak 18 Aralık'ta sadarete getirmiştir[564]. Tek başına bu durum bile, padişahın meşrutiyeti ne kadar istemediğini gösterir aslında; meşrutiyetçilerin ona ne denli mahkûm olduğunu gösterdiği gibi.

Edhem Paşa'yı padişaha yakınlaştıran en önemli birkaç hususdan birincisi sâdık ve kâdim bir tanıdık simâ olması; ikincisi de zamansız bulduğu meşruti idare konusunda padişahla yakın fikirleri paylaşmasıdır. Sultan Abdülmecid'in sarayında onun sâdık bir mabeyncisi olarak sekiz yıl geçiren Edhem Paşa, 1876 yılında tahta geçen Abdülhamid'in çocukluğundan beri saygı duyduğu bir şahsiyettir. Yine de siyasi fikir bakımından padişahla "aynı" yerine "yakın" olarak nitelendirmekten maksad şuradan kaynaklanmaktadır:

[564] Danişmend, **a.g.e.**, c.4, s.291.

Sultan II. Abdülhamid'in prensip itibarıyla meşrutiyetten yana olmadığı iddia edilebilir ancak Edhem Paşa'nın meşrutiyet aleyhtarlığı prensipten dolayı değildir. O, bu bölümün en başında da belirtildiği üzere, henüz zamanı gelmediğini düşündüğü için meşrutî rejime karşı çıkmıştır. Bu bile, diğer özellikleriyle birleştiğinde sultanın onu sadrazamlığa getirmesi için yeterli bir özelliktir.

Ancak gerek Sultan; gerekse Edhem Paşa'nın veya diğer kesimlerin karşı oluşları başlangıç aşamasında bir şey değiştirmeyecektir. 17 Aralık'ta Midhat Paşa'nın sadarete gelmesi ve bir önceki konuda belirttiğimiz dış koşulların zorlamasıyla meşrutiyetin ilanı meselesi hızlandırılacak ve 23 Aralık 1876'da meşrutiyet ilan edilecektir.

Meşrutî rejimin ilk sadrazamı; gerçek meşrutiyetçi Midhat Paşa, Sultan'ın karşısında bir parlamenter sistemde başbakanların davrandığı ölçülerde cüretkâr tavırlar sergilemekten geri kalmadı. Fakat gerçek olan şu ki, Osmanlı Devleti henüz parlamenter sistemi içselleştirmek konusunda yolun belki de en başındaydı ve sadrazam tavırlarıyla akıbetini de hızlandırmaktaydı. Öyle ki, daha sadaretinin kırk günü bile dolmamışken, sultanın huzuruna kabul edilmeyecek kadar aralarında bir mesafe açılmıştı.

Sultan II. Abdülhamid, Midhat Paşa'nın sadaretten azledileceğinin değil ama onun yerine Edhem Paşa'nın getirileceğinin ilk işaretini 23 Ocak 1877'de Şura-yı devlet reisi Edhem Paşa'yı huzurunda uzun süre alıkoymakla aslında göstermiş oluyordu. Mesleği icabı padişahın en yakınında olması gereken sadrazamın huzura bir süredir alınmadığı o günlerde Edhem Paşa'nın sarayda bu kadar sıcak karşılanmasını o devirdeki kamuoyu adına analiz etmesi gereken İstanbul basını da, taradığımız kadarıyla, farkına varmamış görünüyor. Söz konusu görüşmeyi haber yapan İstikbâl Gazetesi, bunu Midhat Paşa'nın istikbâli aleyhinde yorumlamamıştır. Gazetenin haberinde: "Şura-yı devlet reisi Edhem Paşa, huzura çıkmışlar; kendisiyle bazı müzakerâtta bulunulmuş"

şeklindedir. Gazete, tarihin penceresinden bakıldığında en ironik haberlerden biri gibi görünen şu cümleyle haberini noktalamıştır: "Bu arada padişah sadrazamın hâlini, hatırını sormuştur"[565].

Padişahın yukarıda değinilen hâl-hatır sorma işinde ne kadar politik davrandığı, daha iki hafta geçmeden, 4 Şubat 1877'de Midhat Paşa'yı azletmekle kalmayıp, hemen peşinden memleket dışına sürmekle ortaya çıkmış oldu. Azledilen Midhat Paşa'nın yerine o gün Edhem Paşa tayin edildi.

Sadrazam olur olmaz Edhem Paşa'nın ilk işi taşrada daha önce kendilerine Kanun-i Esasî metni gönderilmemiş bütün mülki amirlere anayasanın bir suretinin gönderilmesidir. Yeni sadrazam, selefi Midhat Paşa aleyhinde hiçbir zaman kötü konuşmamış ve hatta onun affedilmesi; yeniden devlet görevlerine getirilmesini isteyenlerden biri olmuştur[566].

Buna karşın Midhat Paşa'yı kesin olarak ihraç eden Padişah, Edhem Paşa'yı sadarete tayin eden iradesinde toplanacak olan Meclis-i Mebusân'ın da ilk olarak yapmasını istediği işlerden birisinin taşradaki kaza kaymakamlarının görev ve sorululuklarını belirleyen bir kanun tasarısı hazırlamak olduğunu da belirtti[567].

Edhem Paşa'nın sadarete tayin edilmesi üzerine ona hitaben padişah tarafından gönderilen yazı (hatt-ı hümâyûn) anlaşılmak bakımından oldukça karmaşık, çetrefilli bir yapıya sahiptir[568].

Sultan II. Abdülhamid, bu yazısının birçok yerinde ilan ettiği Kanun-i Esasî'ye vurgu yapmaktadır. Meşrutiyetle gelmesine izin verdiği yeni sistemin (mevki-i cedîd) önemini takdir ettiğini; bunun hayırlı sonuçlarını (semere-i hayriye) görmek istediğini; sadarette köklü bir değişime (tebeddül-i külliye) lüzum gördüğü için Midhat Paşa ve kabinesini azlettiğini ve Paşa'nın

---

[565] Bkz. **İstikbâl,** No: 332 (22 M 1294 / 24 Kanunisâni 1877), s.1.
[566] Bkz. **Le Temps**, 11.03.1877.
[567] **BOA,** Y.EE. 75/18.
[568] 20 Muharrem 1294 Hicri tarihli (4 Şubat 1877) hatt-ı hümâyunun metni için Bkz. **BOA,** HSD.AFT. 3/83; İnal, **a.g.e.**, s.612-613 ; Pakalın, **a.g.e.**, s. 412-414.

azledilmesinin de tamamen Kanun-i Esasî'nin padişaha tanıdığı bir hakkın gereği olarak görüldüğünü ifade etmiştir. "Neden sadrazamlığa Edhem Paşa getirildi?" sorusunun cevabını da kısa bir iki ifade şöyle açıklamıştır : "Emniyet-i malûmeyi hâiz olduğunuz cihetle uhde-i liyakatinize …" sadaret makamı verilmiştir. Yukarıda da bahsedildiği üzere padişah, sâdık – güvenilir adamlarının en başında gördüğü için Edhem Paşa'yı sadrazamlığa getirmiştir. Ancak yine de hükümete ve diğer üst düzey görevlere kimleri tayin ettiğini bu hatt-ı hümâyûnda uzun uzadıya tek tek belirlemiş ve bu konuyu yeni sadrazamın insiyatifine bırakmayı gerek görmemiştir[569].

Sadarete tayin edilen Edhem Paşa'ya elli bin kuruş maaş bağlanmış ve sadaret görevindeyken 18 Mart 1877'de kendisine Osmanlı Devleti'nin en yüksek nişanı olan Osmanî Nişanı'nın birinci rütbesi verilmiştir[570].

Yeni sadrazam Edhem Paşa'nın yerli ve yabancı kamuoyunda tanınmak/bilinmek bakımından selefi Midhat Paşa ile kıyaslanamayacak derecede gölgede kalmış bir siyasetçi olduğu muhakkaktır. Öyle anlaşılıyor ki, başkent İstanbul ahalisi nezdinde bile ne denli tanınma oranı düşüktür.

Edhem Paşa'nın sadrazamlığa tayin edildiği anların tanığı olan bir İstanbullunun daha sonraları yayımlanan o günlere ilişkin anıları bu bakımdan dikkate değer ayrıntılar sunmaktadır. Anıların yazarı Nazım Paşa, İstanbul halkının Midhat Paşa'yı çok sevdiğini, sadaret görevinden alınıp, sürgüne gönderilmesi üzerine tekrar dönmesi için seksen bin imzalı bir dilekçenin saraya sunulduğunu belirtiyor. Midhat Paşa'nın halefi Ethem Paşa'nın halk arasında pek tanınmadığını belirtmiş. Abdülhamid'in sadarete kimi getireceğinin son ana kadar meçhul kaldığını, halkın büyük bir merakla gelişmeleri takip ettiğini ifade ediyor. Yazarın kendisi de o esnada İstanbul'da

---

[569]Edhem'in sadarete getirilmesi ile ilgili hatt-ı hümâyûn metninin dönemin basınına yansıyan birkaç örnek için Bkz. **La Turquıe,** 11. Yılı, No: 30 (07.02.1877) ; **Zaman,** No: 190 (28 Muharrem 1294 / 12.02.1877), s. 1 ; **İstikbal,** No: 332 (23 Muharrem 1294 / 25 Kanunisâni 1877), s.1.

[570] **BOA.** DH SAİD 2/218 ; İ.DH. 765/62331.

bulunmaktadır ve yeni sadrazamın göreve gelişi dolayısıyla yapılan törene katılmıştır. Edhem Paşa hakkında –olumlu ya da olumsuz- bir yargıda bulunmadan şu gözlemleri aktarıyor: "Artık merak son haddine varmıştı. Nihayet sadrazam sökün etti. Bu Ethem Paşaydı. Resmi elbisesini giyinmiş, tekmil nişanlarını takmış takıştırmıştı. Arkasında Şeyhülislam vardı"[571].

Dolayısıyla matbuât âleminde peş peşe yeni sadrazamın kronolojik biyografyası yayımlandı. Oysa Midhat Paşa veya daha önceki sadrazamlar için böyle bir gereklilik görülmemişti.

Basından karşılaştırmalı iki örnek üzerinden şöyle ilerleyebiliriz: Önce 14 Şubat 1877'de Vakit'te; ardında 21 Mart'ta "Musavver Medeniyet" adlı dergide Edhem Paşa'nın "terâcim-i ahvaline dâir tafsilât" yayımlandı. Edhem Paşa'nın hayatına ait ayrıntılar, çocukluğundan başlayarak; sadarete tayin olduğu ana kadar bir şerit gibi sıralandı. Her iki metin de başlıkta iddia edildiğinin aksine ayrıntıdan uzaktır. Resmî bir sicil varakasının ötesine geçilmemiş olup, hangi yılda, kaç kuruş maaşla hangi göreve geldiği ve oradan başka hangisine gittiği şeklindedir. Yine de aralarındaki kimi nüâns farklılıklarını birbirlerine eklemek, farklılıklara dikkat çekmek suretiyle Edhem Paşa'nın biyografisine minik katkılar elde etmek mümkün olabilmektedir.

Örneğin, Vakit, doğrudan dokuz –on yaşlarında Paris'e öğrenime gönderilmesiyle başlarken; Medeniyet, onun Sakız Adası'nda doğduğunu yazmakla biyografisindeki çok önemli bir muammaya cevap vermiş olmaktadır. Ayrıca zaten resimleriyle ünlü bu dergi ilk sayfasında Edhem Paşa'nın bir portre resmini kapak resmi yapmıştır[572].

---

[571] **Nazım Paşa'nın Anıları,** Arba Yay., İstanbul, 1992, s.78 v.d.

[572] İki metnin daha detaylı karşılaştırılması için Bkz. **Vakit,** No: 466, 2. Sene, (30 Muharrem 1294/14.02.1877), s.1; **Musavver Medeniyet**, 4. Sene, Defa: 9, 6 Rebiülevvel 1294/ 9 Mart 1293 / 21 Mart 1877), s.66.

La Turquie Gazetesi de Edhem Paşa'nın sadarete getirilmesinden iki gün sonra başta Edhem Paşa olmak üzere yeni hükümetin azaları hakkında bilgileri dünya kamuoyuna taşımaktadır[573].

Bir İngiliz haftalık politika dergisi olan The Examiner, "Şark Meselesi ve Midhat Paşa'nın Düşmesi" başlıklı makalesinde Yeni Sadrazam Edhem Paşa'nın bir ara Berlin'de elçilik yaptığını; İstanbul'daki son konferansta Kont Chaudordy'e sert çıkışlar yaptığını hatırlatarak, meselenin çözümü hususunda yeni sadrazam hakkında olumsuz bir tavır örneği sergilemiştir. Makalenin ismi belirtilmeyen yazarı peşin hükümlü olduğu gibi Edhem Paşa için "Hüseyin Avni Paşa'nın arkadaşı ve savunucusu olduğu …" şeklinde gerçekçi olmayan tuhaf savlar da ileri sürmüştür [574].

Ancak aynı dergi 10 Mart 1877'de çok daha dikkate şayan özel bir haber, daha doğrusu tanıdık bir simâyla bir röportaj yayımlamıştır. Sadrazamlıktan azledilen ve Napoli'de bulunan Midhat Paşa ile bir görüşme yapılıyor. Bu görüşmede Midhat Paşa, halefi Edhem Paşa hakkındaki görüşlerini biraz açıklıyor. Edhem'in kendisiyle anayasa ve reformlar konusunda aynı görüşleri paylaştığını düşünüyor.

Şimdiki sadrazama büyük bir saygısının olduğunu itiraf ediyor. Edhem Paşa'nın çok iyi yetişmiş ve yetenekli bir insan olduğunu belirten Midhat Paşa aynen şöyle devam ediyor: "Onu asabi/huysuz olarak nitelemek hatadır. Konferansın son oturumlarında Fransız temsilcisinin haksız saldırılarına verdiği karşılık, yerindeydi." Midhat Paşa'ya göre Osmanlı ile Rusya arasındaki savaş kaçınılmazdır[575].

Edhem Paşa, sadrazamlıktaki üçüncü gününde (7 Şubat 1877) saraya giderek, saat sekize kadar padişahın huzurunda bulunduktan sonra Bâbıâli'ye dönmüş ve burada meclis-i hassa vekâlet etmiştir. Ondan bir önceki gün de

---

[573] **La Turquıe,** 11. Yılı, No: 29 (06.02.1877), s.1.
[574] **The Examiner,** No: 3602, 10.02.1877, p. 164-165.
[575] **The Examiner,** March 10, 1877, p.291.

Meclis-i Mebusan ve Ayan için tanzîm olunmakta olan daireleri gezdikten sonra Bâbıâli'ye dönmüş ve Dahiliye, Hariciye, Bahriye ve Nafıa nazırlarından ve Meclis-i Mebusân Reisi Ahmet Vefik Paşa'dan oluşan bir meclis toplamıştır. Ayrıca o gün Şûrâ-yı Devlet Dairesindeki stenografi dershanesine gidip, stenografi usulünü tahsil etmekte olan öğrencileri imtihan etmiştir[576].

İlk haftaların tayin, teşrifat, tanıtım ve sâir gösterişli kısımları atlatılmaya başlandıktan sonra artık gerek matbuata gerekse de belgelere daha ciddi siyasal, askerî ve sosyal konular yansımaya başladı.

Gündemin ilk ciddi analizini yapmaya ve biraz da bilinçli biçimde kamuoyu oluşturmaya girişen yerli gazetelerden İttihad Gazetesi'dir. Gazetenin 13 Şubat 1877 tarihli birinci sayfasında "Söylediğimiz Çıkıyor" başlıklı bir makale mevcuttur. Burada Midhat Paşa'nın memleketten ihracı ve yerine Edhem Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinin Avrupa kamuoyunda nasıl karşılandığı sorusu cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

Midhat Paşa'nın sürgün hadisesinin anayasal dayanağa dayanan hukuki durumuna işaret edildikten sonra zaten Avrupa kamuoyunda paşaya yönelik ciddi bir sempatinin de mevcut olmadığı iddia edilmiştir. Bu durumdan dolayı Avrupa'da aleyhimize ayrıca bir kamuoyu oluşmayacağı iddia edildikten sonra söz yeni sadrazam Edhem Paşa'ya getirilmiş ve Paşa'nın sadarete getirilmiş olmasının Avrupa nazarında olumlu izlenimler bıraktığı ileri sürülmüştür.

Bu konuda okuyucularını temin eden gazetenin iddiasına göre yeni sadrazam Avrupa'da müspet bir şöhrete sahiptir. Girift bir hal alan Şark Sorunu'nun çözümü hususunda iyi şeyler yapacağı umulmaktadır. Bu ümid-vâr iddialara gösterilen dayanak noktalarından biri de Fransa'nın saygın gazetelerinden Debats'ın son nüshasında çıkan bir makaledir. Aktarıldığına göre söz konusu makalede Edhem Paşa'nın fevkalade kifayet ve dirayet sahibi

[576] **Sabah,** No: 290 (7 Şubat 1877, Pazartesi), s.1

olduğuna; vaktiyle Avrupa'da ciddi bir tahsil hayatı geçirdiğine dikkat çekilmiş.

Bütün bu saptamaları yapan İttihad, en sonunda da Edhem Paşa gibi ehliyet ve dirayet sahibi bir zatı keşfedip, onu sadarete tayin eden padişaha ayrıca teşekkür edilmektedir[577].

Oysa mevcut siyasi durum gazetenin iddia ettiği gibi Osmanlı Devleti açısından olumlu sayılamaz. Ortada ciddi bir biçimde duran, Batılı devletler ve Rusya tarafından dayatılan ve Osmanlı bağımsızlığı açısından çok da tehlike arz eden ortak istekler durmaktadır.

Edhem Paşa Hükümeti ve daha doğrusu padişah, mümkün mertebe kapıda bekleyen krizi öteleme ve hatta görmezden gelmeye çalışıyor izlenimi vermektedir. Sadrazamlığının ilk günlerinde Edhem Paşa, Daily Telegraph'ın İstanbul muhabiriyle yaptığı mülakatta, sadrazam değişikliğinin devletin bir politika değişikliğine işaret etmediğini; yalnızca bazı özel sebeplere dayandığını söylemiştir. Gerçi padişah ile Midhat Paşa arasında yaşanan özel sebebin ne olduğunu açıklamamış ama devletin politikasının aynen devam edeceğini dünya kamuoyunun bilmesini istemiştir. Bu politikanın tam olarak ne olduğunu soran muhabire: "Bizim politikamız sulh ve selamet içinde Kanun-i Esasî'yi icrâ etmek politikasıdır" şeklinde bir cevap vermiştir[578].

Meşrutî sistemin Kanun-i Esasî'den başka bir gereği olarak, ilk kez – kısmen de olsa – doğrudan halk tarafından seçilmiş olan meclisin açılması hazırlıkları sona ermiş ve 19 Mart 1877'de Mebusân ve Ayan olmak üzere Meclis-i Umumi açılmıştır[579]. Meclis toplantılarının yapılması için Sultanahmet'te Ayasofya civarında bulunan Darülfünun Binası hazırlanmıştı.

---

[577] **İttihâd,** No: 146, (1 Şubat 1292 /29 Muharrem 1294 /13.02.1877, s.1.

[578] Bkz. **Vakit,** No: 469, (17 Şubat 1877). Gazetenin ertesi günkü sayısında ise Sadrazam Edhem Paşa'nın beraberindeki heyetle birlikte Meclis-i Umumi için hazırlanmakta olan binayı gezdiğini ve eksikliklerin bir an önce tamamlanması talimatı verdiğini yazmıştır.

[579] Açılışına birkaç gün kala Meclis binasını okuyucularına detaylı olarak tasvir eden bir haber için Bkz. **Basiret,** No: 2034, (25 Safer 1294 / 11.03.1877). Ayrıca meclisin açılış töreni için Bkz. **Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi,** c.I, İstanbul, 1939, s.4-6.

Ancak meclisin açılış töreni burada değil de Dolmabahçe Sarayı'nda yapılmıştır.

Açılışta hazır bulunan padişah için salonun ortasına konulan tahtın sağ tarafının en başında Sadrazam Edhem Paşa ve devamında hükümet üyeleri (vükelâ-yı devlet) hazır bulunmuştur. Padişahın meclisi açış nutkuyla Osmanlı memleketinde ilk parlamentolu siyasi hayat resmen başlamıştır.

Dışarıdaki yankılara, gösterilen tepkilere bakıldığında bütün eksikliklerine, acemiliklerine rağmen parlamentolu bir rejim değişikliğine gitmenin Türk tarihinde tarihî bir adım olduğunu yabancı basında ileri sürenler de mevcuttur[580].

Öte yandan, Tersane Konferansına katılmış olan altı devletin temsilcileri 1877 Mart'ın son haftalarında Londra'da toplantılar yaparak, Osmanlı Devleti'ne sunacakları son bir diplomatik metin üzerinde çalışmalar yaptılar. Konferansın bazı şartlarında bir iki değişiklik yapılmak suretiyle ortaya çıkarılan Londra Protokolü, sert bir nota şeklinde Osmanlı Devleti'ne sunuldu[581].

Edhem Paşa'nın başkanlığındaki vekiller heyetinin toplantısında Londra Protokolü'nün reddine karar verildi. Hükümetin bu kararının artık bir parlamenter rejim olan Osmanlı'da Meclis tarafından da görüşülmesi gerekiyordu. Neticede Osmanlı Mebusan ve Ayan Meclisi'nde konu görüşülerek, kesin bir karara bağlandı. Osmanlı Devleti, ilgili devletlere Londra Protokolü'nü kabul etmediğini gerekçeleriyle birlikte ilan etti. Böylece bütün diplomatik ilişkiler askıya alınmış oldu ve Osmanlı – Rus Savaşı kaçınılmaz bir hal aldı.

Avrupa ve Rus ortak tekliflerini içeren Londra Protokolü'nü reddettiği ve daha önceleri de Tersane Konferansı'nda sergilediği duruş yüzünden kimi

---

[580] Herbert Cowell, "Opening of The Parliament", **Blackwood's Edinburgh Magazine,** c.121,March 1877, s.361-379.

[581] Ali Fuat TÜRKGELDİ, **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye** , c.2, TTK, Ankara1987, s.18 v.d.

çevrelerce Edhem Paşa, savaş taraftarı olmakla suçlanmıştır. Bunlara bakılırsa o Osmanlı – Rus Savaşı'nın önemli sorumlularındandır. 1878'de saraya sunulmuş bir belgede; "Rusya muharebesi dûçâr olduğumuz silsile-i mesaibin mebâdii olduğundan bunun ilanına sebebiyet veren" kişilerden biri olarak Edhem Paşa gösterilmiştir[582]. Savaşın getirdiği yıkımın etkilerinin tümüyle ortada bulunduğu ve Edhem Paşa'nın da sadrazamlıktan azledildiği bir zaman ve ortamda yazılan bu ifadeler suçlu aramaya yönelik ifadeler olup, pek de objektif sayılamaz.

1877 Osmanlı – Rus Savaşı, nedenleri itibarıyla ne Edhem Paşa'nın ne de dönemin herhangi bir Osmanlı paşasının, ya da padişahının tutumuna indirgenemeyecek kadar büyük, karmaşık ve çok yönlü olayıdır. Avrupa'nın 1870'ten itibaren yaşadığı hızlı değişiminin, 1856 Paris Antlaşması'nın tesis ettiği uluslar arası sistemin çöküşü, Rusya'nın tarihî emelleri için fırsatlar oluşturması, güçsüz bir Osmanlı'ya karşı böyle bir hareketi kaçınılmaz kılmıştır.

Tarihî bir olay olarak 1877 Osmanlı – Rus Savaşı'nın çok geniş olan detaylarını işlemek bu tezin konusu için dışında olsa da, bu savaş süresince Sadrazam olan Edhem Paşa çerçevesinden olayı özetlenmeye çalışılacaktır.

Bilindiği üzere Rus Ordusu 24 Nisan 1877'de Osmanlı memleketine yönelik birçok cepheden büyük bir harekât başlattı. Osmanlı Devleti de ordusu ve halkıyla birlikte bu varoluş – yok oluş mücadelesinde sonuna kadar direnmeye çalıştı[583]. Ancak sekiz aylık büyük bir savaşın sonunda 1877 yılı biterken, Osmanlı Devleti de tarihinin en ağır mağlubiyetlerinden ve en büyük toprak ve insan kayıplarından birini yaşadı[584].

---

[582] **BOA**, HSD. 3/71 (01 B 1295 /1 Temmuz 1878).

[583] Ali Fuad, **Musavver 1293-1294 Osmanlı-Rus Seferi,** Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1326, s.44.v.d. ; Bekir Sıtkı Baykal, "1877 Harbi ve bununla ilgili meseleler hakkında bazı vesikalar", **Tarih Vesikaları**, I.Teşrin, 1941, c.1, S.3, s.231-246.

[584] Savaşın insanî trajedi boyutunu dönemin tanıklarından detaylı işleyen bir eser için Bkz. Mehmed, **Başımıza Gelenler,** 2 cilt, 2. Bs., Osmaniye Matbaası, Dersaadet, 1328, c.1, s.115;

Edhem Paşa her ne kadar sadrazam olarak hükümetin başı olsa da aslında bütün devlet işleri, savaşta nasıl hareket edileceği, kimlerin nereye atanacağı ya da azledileceği gibi bütün işler doğrudan saray tarafından yürütülmektedir. Bu açıdan bakıldığından Edhem Paşa'nın Padişah ile Mebusan Meclisi arasında sıkıştığını söyleyebiliriz. İlkine tam bir bağlılık gösterirken, savaştan dolayı yaşanan felaketlerin getirdiği öfkeyle zaman zaman ikincisinin sert eleştirilerine maruz kalmış ve bu ikilem karşısında epeyce bunalmıştır.

1877'de Edhem Paşa Hükümeti'nde Dahiliye Nazırı olarak bulunan Ahmed Cevdet Paşa, döneme dair bazı değerlendirmeler yapmıştır. Buna göre, "Midhat Paşa ve taraf-girânı olan bir gürûh budala" meşrutiyeti ilan etmekle dünyanın dengesinin değişeceğini zannetmiştir. Üstelik kendini azledilemez zannetmekle padişaha karşı pek ağır davranmıştır. Padişah ise onun tavır ve hareketlerinden rahatsız olarak 11 Muharrem 1294 hicri tarihinde onu sadrazamlıktan azlederek, memleket dışına sürmüştür. Bunun üzerine Edhem Paşa sadrazam tayin etmiştir.

Dahiliye Nazırlığına da kendisinin getirildiğini belirten Cevdet Paşa, Rusya ile yaşanan harbin sorumluları konusunda - belki de padişahın hoşuna gitmesini düşünerek – Edhem Paşa'nın adını vermez. İşin sorumluğunu yine Midhat Paşa takımına yükleyerek sözlerine şöyle devam eder: "…tüfeği o doldurdu; Damad Mahmud Paşa üst tetiğe çıkardı; Redif Paşa ateş etti."

Edhem Paşa'ya da söyleyecek birkaç lafı olan Cevdet Paşa, Dahiliye nazırı olarak canla başla çalıştığını, uyumaya günde ancak üç-dört saat ayırabildiğini ve sık mabeyn-i hümayuna gidip geldiğinden Sadrazam Edhem Paşa'nın kendisini çekemediğini iddia ederek, giderek artan kıskançlık ve düşmanlık sonucunda 3 Zilhicce 1294'te Evkaf nazırlığına; 1295 Saferin ilk

---

Doksanüç Harbi'nin sebepleri üzerine geniş bir yorum denemesi savaşın hemen sonrasında Ahmed Midhat Efendi tarafından yapılmıştır. Bkz. A.Midhat Efendi, **Zübdet ül Hakayık,** Takvim-i Vekayi Matbaası, İstanbul, 1295, s.9 v.d.

gününde ise Suriye Valiliğine atanarak, İstanbul'dan uzaklaştırılmak istendiğini belirtmiştir[585].

Savaşın Osmanlı aleyhine gelişmesiyle son derece sıkıntılı zamanlar yaşayan İstanbul'da hükümetin üyeleri arasında da zaman zaman gerginlikler yaşanmaktaydı. Bunlardan biri de Sadrazam Edhem Paşa ile Hariciye Nazırı Safvet Paşa arasında yaşanmıştır[586]. Ricâl-i Mühimme-i Siyasiye yazarı Ali Fuad Bey, Safvet Paşa'yı anlatan bölümlerde bu konuya da değinmiştir.

Harbin en şiddetli zamanında Sadrazam Edhem Paşa'nın da etkisiyle Safvet Paşa'nın Hariciye Nazırlığından alınması ve Nafıa'ya kaydırılması iddiaya göre aralarında bir kırgınlık meydana getirmiş ve Safvet Paşa bu yüzden istifasını sunmak zorunda kalmıştır. Onun yerine hariciye nazırlığına Arifi Paşa getirilmiştir. Safvet Paşa'nın büyük oğlu ve aynı zamanda Hariciye mektupçusu Refet Bey'in Rusya sefareti baş tercümanı ile yazıştığı iddiası-dedikodusu Safvet'in istifasında önemli bir etkendir[587].

Savaşın sürmüş olduğu en kızgın devrede İstanbul'da etkili olmaya çalışan ve yönetime karşı bir tür açık – örtülü propaganda yürüten kesim de Midhat Paşa ve V. Murad taraftarlarıydı. Bunlar savaşın Osmanlı aleyhindeki gidişatından da cesaret alarak, şehrin hemen her yerinde yönetimi kötülemekteydiler.

Edhem Paşa'ya "Deli Corci" gibi lakaplar takmanın ötesinde her türlü hakaret-âmiz şâyialar İstanbul sokaklarında dolaştırılmaktaydı. Hersekli Arif Hikmet ve Deli Hikmet gibi sokakların dilinden hicviyeler çıkaran şairler, Edhem Paşa için hâin, dinden dönmüş gibi ağır ifadeler içeren: "Böyle bir

---

[585] Cevdet Paşa, **Tezakir**, 3. Bs., Yay. Haz. Cavid Baysun, TTK, Ankara, 1991, c.4, s.168, 173, 175.

[586] 20 Temmuz 1877 tarihli sayısında Osmanlı –Rus Savaşına dair birçok gelişme hakkında haberlere yer veren New York Tribune Gazetesi, Safvet Paşa'nın hükümetten çekilmek için ısrar ettiği de yazılmıştı. Standart Gazetesi'nin İstanbul'daki muhabirine dayandırılmaktaydı. Bkz. **New York Tribune**, No: 11392.

[587] Ali Fuad Bey, "Ricâl-i Mühimme-i Siyasiye", **Servet-i Fünun (**SF 1549-75, 22-04-1926), s.361.

günde olup sadr-nişin / Deli Corci gibi mürted ü mühin…" dizeleriyle eleştiride sınır tanımıyorlardı[588].

Biraz halkın ve biraz da gidişatın etkisinde kalan Osmanlı Mebusân Meclisi'nin bazı üyeleri bilhassa meclisin ikinci ictima devresinde zaman zaman açıkça hükümeti ve örtülü / dolaylı bir biçimde de sultanı tenkit etmişlerdir. Bizzat Sultan II. Abdülhamid, yıllar sonra yazdığı ve geçmişi yorumlayan bir yazısında bu duruma şöyle değinmiştir:

"Bazı müfsidinin, kendisinin (Edhem Paşa'nın) asabiyyül mizac olup, kaide-i diplomasiye tevfik- i hareket edemediği yolunda bed-hahane ve melunâne iftiralarda bulunduklarını kendisi işitip fevkalade meyus olmuş olup, telefine sebep olacağını beyan ettiği bu azviyat ve bir de İstanbul'da kendini bilmez haşeratdan ibaret olan bazı mebusânın yedlerine bazı rical tarafından tanzim edilen lâyıhalar verilüp gece müvacehelerinde birkaç kere okuttuktan sonra lisanlarındaki rekaketin zail olduğunu görerek tuti kuşu gibi o nutku irada muktedir olduklarını anladıklarında rical-ı müşarünileyhim taraflarından yedlerine 1500-2000 kuruş verilip kendilerine nutuklar irâd ettirilmişti"[589].

Olayın en önemli taraflarından biri olan padişahın bizzat kendisi saltanatının o zamana kadar geçen yirmi yıllık bir tür muhasebesini yapmaktadır. Daha doğrusu bu muhasebeyi o zamana kadar görev yapmış sadrazamlar üzerinden ele almaktadır. Tahta çıkışından 1895'e kadar gelip geçen onca sadrazamlar arasından en çok takdir ettiği dört kişiyi öne çıkarmakta ve bunların da içerisinde Edhem Paşa'yı ilk sıraya yerleştirmektedir.

Edhem Paşa'nın kendisinin nezdinde neden bu kadar kıymetli sayıldığını şu şekilde ortaya koymuştur:

"Cenâb-ı hakk ganî rahmet eyleye, Edhem Paşa, cennet-mekân valid-i macid-i cenab-ı mülukane ile zat-ı şevket-simât efendimiz hazretlerinin rıza-yı hümayunlarını celb etmiş ve mustalah söz söylemez idiyse de, kemal ve malumatı ve lisan-ı ecnebiye vukufu ve malumat-ı askeriyesi mükemmel ve cennet-mekân valid-i macid-i şahaneye lisan muallimliğinde bulunmuş iffet ve istikamet ile mutassıf bir zat-ı âlî kadr idi"[590].

---

[588] Mahmud Kemal İnal, bütün kusurlarına rağmen Edhem Paşa'nın asla bu hakaretleri hak etmediğini ilave ederek, bu hadsiz tenkitlere yer vermektedir. Bkz. İnal, **a.g.e.,** s.625.

[589] Sultan tarafından dönemin sadrazamı Cevad Paşa'ya hitaben 1895'te yazılan dikkat çekici bu yazı için Bkz. **BOA**, Y.EE.. 4/29.

[590] **BOA**, Y.EE.. 4/29.

Böylesine değer verdiği bir kimseyi sadarette tam bir yılını doldurmadan neden görevden aldığını ise onu korumak şeklinde açıklayan padişah, Edhem Paşa'yı kimlerden koruğuna da açıkça yer vermiştir. Buna göre mecliste onun hakkında haksız yere nutuklar sarf eden bazı mebuslar yüzünden üzülmüştür ve bu mebusların arkasındaki kişiler ise padişaha göre Sadık Paşa, sabık Maliye Nazırı Yusuf Paşa ve Damad Mahmud Celalüddin Paşa ve sâirleridir.

Fransız tarihçi Georgeon da ikinci ictima devresine başlayan Meclis-i Mebusân'ın birincisinden çok daha saldırgan bir tavır sergilemiş olmasına dikkat çekenlerdendir. Onun değerlendirmesine bakılırsa, basit icracılar olmayı reddeden mebuslar hükümet üzerinde gerçek bir denetim uygulama iddiasındadırlar. Aslına bakılırsa, biraz da yaşanılan gelişmelerin zorlamasıyla üzerindeki acemiliği atlatan Mebusân Meclisi, 13 Aralık 1877 – 13 Şubat 1878 tarihleri arasındaki bu kısa ikinci ve son devresinde hükümeti denetlemek isteyen bir parlamento rolünü oynamaya başlamıştır. Ancak, gerçek meşrutî sistem göz önünde bulundurulduğunda ilkel bir metin olarak kalan Osmanlı Kanun-i Esasî'si meclise bu rolü vermemiştir ve bilindiği üzere padişah, meclisi "süresiz tatil" etmiştir.

Mesela, Sultanın açılış konuşmasına 31 Aralık'ta verdikleri cevapta, savaşın yürütülüş biçiminden duydukları hoşnutsuzluğu açıkça dile getirmişlerdir. Daha sonra meclis oturumları açılır açılmaz, ehliyetsizlik ve rüşvetle suçladıkları bazı nazırlara ve üst düzey memurlara saldırırlar. Osmanlı donanmasının -halbuki Rus donanmasından çok üstündü- çok pasif kalmasını şiddetle eleştirirler[591]. Mebusların sorulara cevap vermesini istedikleri Serasker Rauf Paşa, Meclis önünde hesap vermek zorunda kalır. Georgeon bu Meclis'in takındığı tavrı bir tür "gerilla savaşı" şeklinde nitelemiş bunun karşısında

[591] Mebusların eleştirileri bu konuda yaşanan somut bir gelişmeden kaynaklanmıştır. Trabzon'dan İstanbul'a sefer yapan Mersin adındaki Osmanlı gemisi Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Mebuslardan, bunu Bahriye Nazırı'nın acizliğine bağlayarak hesap sormaya kalkıştılar. Konu hakkında daha fazla ayrıntı için Bkz. Hakkı Tarık Us, **a.g.e.**, s.85.

Sadrazam Edhem Paşa yeterince kararlı bir tavır alamadığına dikkat çekmiştir[592].

Öte yandan Edhem Paşa Osmanlı –Rus Savaşı'nı, Osmanlı Devleti çok daha fazla yıkıma uğramadan durdurabilmek için bir takım diplomatik çabalarla durdurmaya çalıştıysa da, başarılı olamadı. Artık bir kere olan olmuş ve Avrupa devletlerinin tamamı Osmanlı'ya sırt çevirmişlerdi. Bu durum karşısında yine de tek umut olarak gördüğü ve İstanbul'daki büyükelçisi çekmemiş tek devlet olan İngiltere nezdinde birtakım çabalar yürüttü.

Bu sıralarda İstanbul'a atanana İngiliz Büyükelçisi Henry Layard, elçi olarak 20 Nisan 1877'de İstanbul'a gelir gelmez Sadrazam Edhem'le görüşmüş ve ona İngiliz kamuoyunun Babıali'ye karşı olan tutumunun Bulgaristan olayları yüzünden değiştiğini söylemiştir. Edhem Paşa ise İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu için hiçbir şey yapmadığını hatırlatmıştır.

Durumun tespitinden çok daha önemli olan tedavi kısmına, yani Osmanlı Devleti'nin İngiliz desteğiyle Rus belasından bir an önce kurtulmasına gelince, Edhem Paşa hükümeti 1877 yılı Ekim ayı içerisinde İngiliz elçisine iki somut teklif sunmuş; ancak İngiltere bu iki öneriye de cevap vermemiştir[593].

Rusya'ya dolaylı bir gözdağı vermek için İngiliz donanmasının Çanakkale açıklarındaki Beşik Körfezi'ne Temmuz 1877 Temmuz başlarında gelmesi dışında İngiltere, savaşın sonuna kadar pek bir şey yapmamıştır. İngiltere'nin bu denli kayıtsız kalmasının en önemli nedeni kendi ülkesinin kamuoyunda hızla gelişen Türk aleyhtarlığı yatmaktadır.

İngiliz kamuoyunun Türkiye aleyhine dönmesinin baş aktörlerinden olan ve iktidardaki Disraelli'nin en büyük siyasi rakibi olan Gladstone, daha

---

[592] Bkz. Georgeon, **a.g.e.**, s.81 v.d. ; İsmail Hami Danişmend de Edhem Paşa'nın Mebusân Meclisi'nin gizli bir celsesinde şiddetli tenkitlere uğramasını göstermektedir Bkz. **İOTK**, c.4, s.309.

[593] Konu hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880,** AÜDTCF Yay., Ankara, 1968, s.39 v.d.

1876'da "Balkanlar'daki Hıristiyanları Rusya ile birlikte Türklere karşı kurtarmalıyız" şeklinde etkili bir propaganda yapmaktaydı[594].

Sonuçta, bir önceki elçi kadar samimi sayılamasa da yine de "Türk dostu" diye nitelendirilen İngiltere'nin İstanbul büyük elçisi Henry Layard, savaşın durması için beyhûde yere çırpınmıştır.

Savaş sırasındaki gelişmeleri, özellikle de "muhârebe-i hazıra hakkında Avrupa'nın efkârını" öğrenmeye büyük önem veren Sultan II. Abdülhamid, bu sıkışık zamanda elçiliklerden gelen haberlerin hiç vakit kaybedilmeden ve tümüyle kendisine ulaştırılmasını istemekteydi. Bu amaçla Sadrazam Edhem Paşa, mabeyn-i hümâyûndan durmadan gelen bu tür istekler karşısında zor anlar yaşamakta ve o da Hariciye Nazırı Safvet Paşa'yı sıkıştırmaktaydı. Padişahın bilgi toplamaya ne kadar önem verdiğini; Avrupa Devletlerinden Rusya aleyhtarı bir tutum olma ümidine çaresizce ne kadar bağlandığı bu davranışlardan anlaşılmaktadır.

Biraz kişisel yapısındaki asabi mizacı ve daha çok da devrin üst üste gelişen bütün olumsuz gelişmeleri karşısında bocalayan Edhem Paşa için sinirlerini adeta zirveye çıkaran gelişme ise Osmanlı Devleti'nin Viyana'daki büyükelçisi Aleko Vogoridis Paşa'nın bütün resmî teâmülleri bir tarafa atarak gönderdiği çok ağır bir mektuptur. Yukarıda Sultan II. Abdülhamid'den aktarılan belgede padişah, Edhem Paşa'yı sinirlendirenlerin adını yazarken, aslında çok iyi bildiği halde, nedense Aleko Paşa'nın adını ve aşağıda aktaracağımız mektubunu zikretmemiştir.

Aleko Paşa (ölümü 1910, Paris) diye bilinen şahıs, Bulgar asıllı ama İstanbul Fener'in en nüfuzlu ailelerinden birine mensup, Osmanlı hariciyesinde görevler üstlenmiş bir kişidir. 1876 yılında kendisine vezirlik rütbesiyle birlikte

[594] Bilâl N. Şimşir, "İngiliz Belgelerine Göre Mithat Paşa'nın Düşürülmesi ve Sürülmesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 10, İstanbul: Temmuz 1968, s.35-38.

Viyana Sefirliği verilmiştir ve Edhem Paşa'nın sadrazamlığı zamanında bu görevine devam etmektedir[595].

Viyana Sefiri Aleko'dan Sadrazam Edhem Paşa'ya gönderilen 12 Aralık 1877 tarihli mektup, Osmanlı – Rus Savaşı'nın en kritik safhalarından olan Plevne'deki olağanüstü savunmanın Rus Ordusu'nca aşıldığı günlerde yazılmıştır. Bu mektupta Edhem Paşa'yı istifaya davet etmekle kalmayıp sadrazama yönelik çok ağır ithamlar ve alaylı ifadeler sarf ederek şunları yazmıştır:

"(Sadrazamı kast ederek) Kendinizi tebrik ediniz! Hem de Gorçakof ve İgnatiyefler mertebesinde kendinizi tebrik ediniz! Millet-i İslâmiye bunca müşkilât-ı azîmeye dûçâr olduğu bir zamanda işlerin başında hiçlikten ve hamiyetsizlikten başka bir mezîyeti olmayan bir adam bulunuyor ise Kars'ın ve Plevne'nin düşman eline düşmesine ve binlerce kahramanın bugün taht-ı esârette bulunmasına taacüb edilir mi? Eğer sende (Sadrazamı kast ederek) hamiyet olsaydı ve eğer işin ağırlığını azıcık idrâk etmiş olsaydın derhal çekilirdin. … Bugünkü günde ettiğiniz alçaklıkla ve bunun neticesi olan felaketlerle terzîl eylediğiniz makamda bulunarak ve idâre-i gafilâne ve harisânenizle Osmanlılar meyûs olmuşlardır. … O halde azîm olan bu memuriyetten çekilip isbat-ı eser-i hamiyet etmekliği biliniz. … Yahud umurunuzda bu derece kesb ettiğiniz muvafakiyyet üzerine sadrazamlık etmeye devam ediniz! Çünkü vatana bu derece büyük bir hizmet ettiniz! Hâsılı, ez-her cihet müstahak olduğunuz tevcihât-ı âliyeye dâima mazhar olunuz!"[596].

Aslında sadece sadrazama değil –bilhassa son ifadesiyle- onu koruyan padişaha karşı da açık ve ölçüsüz bir eleştiri olan bu mektubu Edhem Paşa saraya götürerek, padişaha sunmuştur. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid, Aleko'yu derhal Viyana sefirliğinden azletmiştir. Azledileceğine yönelik duyumları, daha bu mektubu kaleme almadan üç ay önce alan Aleko, bu işin arkasında Sadrazam Edhem Paşa'nın bulunduğunu düşünmekte ve onu yabancı basın önünde eleştirmekteydi[597].

Edhem Paşa, işin peşini bırakmayıp, kendisine hakaret eden Aleko'yu dava da etmiş; iddialarını ispat etmeye, ya da kabahatinden ötürü özür dilemeye davet etmişse de bu tür bir yargılama gerçekleşmedi. Üstelik aynı

[595] Aleko Vogoridis Paşa hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Musa Kılıç, **a.g.t.**, s.150-151.
[596] Mektubun tam metni için Bkz. **BOA**, Y.PRK.HR. 2/12.
[597] Aleko'nun göndereceği mektup hakkında bir haber için Bkz. **The Examiner,** No: 3632, September 8, 1877, s.1123.

Aleko'nun 1879 yılında kurulan Şarki Rumeli Vilayeti'ne vali tayin edilmesi Sultan'ın aczini göstermekle birlikte Edhem Paşa'nın psikolojik dengesinde büyük bir hasar bırakmıştır. Edhem Paşa'yı vatana ihanet etmekle suçlayan Aleko, 1884'e kadar süren bu valiliğinde Osmanlı Devleti'ne hizmetiyle değil de daha çok Bulgar bağımsızlığına yaptığı katkılarla bilinmektedir[598].

Neredeyse tamamını büyük ve yakıcı bir savaş ortamında geçirdiği on bir aylık sadrazamlığında tükenme noktasına gelen sadece Edhem Paşa değildi. Osmanlı Devleti de ciddi bir yok olma durumuyla karşı karşıya kaldı. Rus orduları 1878 yılı başlarında Edirne'yi de istila etmiş ve hızla İstanbul önlerine doğru ilerliyorlardı. Tam da bu sıralarda Meclis-i Mebusan oturumlarında başta Damad Mahmud Paşa olmak üzere hükümet acizlikle suçlanıp, bazı mebuslar tarafından şiddetle tenkit edildi ve padişah, Damad'ı azletti. İddiaya göre Edhem Paşa da istifasını sunduysa da padişah önce kabul etmediyse de, bir hafta sonra, 11 Ocak'ta sadrazamı da görevden almak zorunda kaldı[599]

Osmanlı Devleti'nin son vakanüvisi olan Abdurrahman Şeref Efendi'nin deyimiyle "tarihimizde eşi görülmemiş bir buhran devresi olan 1878 yılında (Hicri 1295 senesi)" itidalini kaybedenlerin başında gelen Sultan II. Abdülhamid, Meclis-i Mebusân'ı dağıttığı gibi baş döndürücü bir hızla sadece o yıl tam yedi defa sadrazam değişikliğine gitti[600].

1878 Yılının sadaret değişikliğinden nasibini alan ilk kişi Edhem Paşa oldu ve 11 Ocak 1878'de görevden alındı. Ancak Osmanlı Devleti'nin yönetim tarihinde belki de örneği görülmemiş yumuşaklıkta bir azil fermanıyla azledilen tek kişi Edhem Paşa'dır. Normalde azledilen sadrazamların yerine tayin edilenlere yazılan hatt-ı hümâyûnlarda bir önceki hakkında sert, ağır

---

598 Bkz. Mahir Aydın, **Şarki Rumeli Vilayeti**, Dr. Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989, s.45.

599 İddianın sahibi Fransız Gazetesi Le Temps'dır. Mecliste 3 Ocak 1878 Perşembe günü yapılan gizli oturumda hükümet ve meclis arasında gerginlikle ilgili haber yapmıştır. Bkz. **Le Temps,** 7 Janvier, 1878.

600 Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Müsahabeleri**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339, s.270 ; İsmail Şen, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Sadrazamları", **Devr-i Hamid,** c.3, Kayseri, 2011, s.61-65.

ifadeler ya da en hafif deyimle kusurlar sıralamak adettendir. Bu genel geçer üslup, aynı zamanda padişahın söz konusu kişiyi neden görevden aldığının bir bakıma gerekçesi sayılır. Edhem Paşa bu konuda da bir istisnadır.

Edhem Paşa'nın yerine sadarete getirilen Ahmet Hamdi Paşa'ya hitaben fermanda şu ifadeler kullanılmıştır:

"Ahvâl-ı hazıranın ehemmiyetine ve tedâbir-i lâzimenin sürat cereyanı lüzumuna mebni heyet-i vükelamızca başlu bir tebdile lüzum-u kavî müşahade olunduğuna ve Edhem Paşa'nın dirayet ve iffeti müsellem ve kendisinden ez-her cihet hoşnudumuz ber-kemal ise de hasbel vücut bir müddet meşâgilden hâlî kalması iktiza eylediğine binâen azlinin"[601].

Söz konusu bu fermanda padişah, Edhem Paşa'dan her bakımdan memnun olduğunu; yaşadığı ağır, olağanüstü bir süreçte yıpranmışlığından dolayı dinlenmesi gerektiğini belirtmiştir.

Bu fermandan bir gün önce de Sultan II. Abdülhamid, Edhem Paşa'ya gönderdiği bir başka yazıda gönlünü almaya çalıştı. Paşa'nın dirayet, hamiyet ve bilhassa padişaha sadakatini bildiğini ve ifâ ettiği görevlerinden dolayı da ondan memnun olduğunu ifade etti. Babası Abdülmecid'den kendisine miras kalan bir kişi olarak her zaman himaye edileceğini belirtti. Bir müddetten beri Paşa'yı yorgun gördüğünü; bu yüzden de bir müddet dinlenmesini uygun olacağını ve bundan başka bir sebep olmadığı konusunda adeta kendisine teminât verdi[602]. Yukarıda da belirtilmeye çalışıldığı, Osmanlı tarihinde bu türden "taltif edici bir azil" örneği bulmak zordur.

Gerek sadrazamlık yaptığı dönemde, gerekse de daha sonraki dönemlerde hakkında yazılanlarda Edhem Paşa'nın sadrazamlığını Sultan Abdülhamid'den başka pek öven kimse yoktur. Ancak hakkında yazılan ve yukarıda örneklerinden sunduğumuz eleştirilerde bile hiç kimse dönemin başarısızlık ve yıkımının asıl müsebbibi olarak da görmemiştir. Doğrusu, tümüyle olağanüstü koşullarda seyreden, Osmanlı Devleti'nin yok olma hâliyle

---

601 Hatt-ı hümâyûnun tam metni için Bkz. **Takvim-i Vekâyi,** 8 Muharrem 1295, s.1.
602 Bkz. **BOA,** HSD. AFT. 3/63 ; İnal, **a.g.e.,** s.618.

karşı karşıya bulunduğu o devirde Edhem Paşa'nın normal bir hükümet başkanı gibi icraatlarla memleketi kalkındırması da söz konusu olamazdı.

Onun en büyük eksikliği daha önce hiç bu kadar ağır siyasi sorumluluklar almamış olması ve sadrazam olduğunda da gerek padişah ve gerekse de meclis tarafından etrafının adeta kuşatılmış olmasıdır. Dolayısıyla da teorik olarak yürütmede en üst makam sahibi olsa da makamının gerektirdiği yetkileri kullanamamıştır. Abdülhamid saltanatının ilk devirleri üstüne yazmış olduğu eserinde Ahmed Saib'in de belirttiği gibi "nazırlıklardan birinde kalsaydı daha verimli olabilirdi"[603]. Normal bir zamanda sadrazamlık yapmış olsaydı memleketin refahı, ilerlemesi adına yine faydalı olurdu. Çünkü geçmişte özellikle teknik, eğitim, ekonomi gibi alanlarda memlekette birçok faydası dokunmuş; başarılı bir devlet adamıdır.

Memleketin çok zor bir döneminde sadrazamlıktan alınan Edhem Paşa'ya beş ay boyunca mazûliyet maaşı dahi verilemedi. Çünkü Osmanlı Devleti malî alanda tam bir iflas halindeydi. Kendisine cüzi de olsa bir maaşın bağlanması ancak 1878 yılının sonlarında mümkün olabildi. Üstelik bu konuda padişahın 6 Temmuz 1878 tarihli özel isteğini dahi, hazine parasızlıktan dolayı ilk başlarda yerine getiremedi. Bu isteğin gereği ancak 29 Ekim'de 1878'den itibaren yapılabilmiş ve Edhem Paşa'ya on beş bin kuruş mazûliyet maaşı bağlanabilmiştir[604]. Edhem Paşa 1878 Ocak'tan 1879 yılına kadar on dört ay boyunca herhangi bir görev almamıştır.

3.5. Viyana Sefirliği (1879 – 1882)

Sultan II. Abdülhamid'in, Dahiliye Nezareti bünyesinde 1879'da Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nu kurdurup, devlette görev yapan üst ve orta düzeydeki

[603] Ahmed Saib, **Abdülhâmid'in Evâili Saltanatı**, İkinci tabı, 1326, s. 144.
[604] Bkz. **BOA**, DH SAİD 2/218 ; İ.DH.772/62899 ; İ.MMS..60-2819 (3 Zilkade 1295/ 29 Ekim 1878).

memurları tanıtıcı bilgileri bu kurum çatısı altında bir araya getirtmeye başladığı yıl Edhem Paşa'nın Viyana sefirliğinin de başladığı yıldır[605].

Bir şahsın tarihinden bir kesitin, yeni kurulan bir kurumla bağlantılı işlenmesindeki amaç, söz konusu komisyonun Edhem Paşa hakkında düzenlediği ve bu tezde ara sıra atıf yapılan sicil varakasının da bu dönemde düzenlenmesidir. Edhem Paşa, Viyana'da Osmanlı sefiri göreviyle devam ederken, Dahiliye Nezareti de onun hakkında tanıtıcı bir form niteliğinde belge düzenlemiş ve 16 Mart 1882 tarihli belgenin sonunu da "…el-yevm Viyana sefâret-i seniyyesine memur olmuştur" cümlesiyle bağlamıştır[606].

Edhem Paşa'nın Viyana sefirliği, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadareti döneminde(4.12.1878 – 29.07.1879) başlamıştır[607]. Yaklaşık üç yıl görev yaptıktan sonra Viyana'dan dönüşü ve hemen ardından Dahiliye Nazırı olması ise Said Paşa'nın dördüncü sadareti döneminde (2 Aralık 1882 – 25 Eylül 1885) gerçekleşmiştir.

Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti 1877-1878 savaşını Rusya ile yapmış ve ağır bir mağlubiyetin ardından Ayastefanos Antlaşması'nı (3 Mart 1878) imzalamıştı. Ancak Rusya ile Osmanlı arasında yapılan bu ikili antlaşma Avrupa Devletlerinin çıkarları açısından tatmin edici bulunmadığından Berlin'de geniş katılımlı müzakerelerin sonucunda 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalanmıştır[608].

Berlin'deki müzakerelerin; imzalanan antlaşmanın ve yapılan protokollerin doğrudan ilgilendirdiği Osmanlı ve Rusya'nın dışında en yakın ve ilgili üçüncü devlet ise Avusturya – Macaristan İmparatorluğu'dur. Savaşın

---

[605] Sicill-i Ahval Komisyonu ve arşivciliğimizdeki yeri hakkında daha fazla tanıtıcı bilgi için Bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, 2.bs., OADB Yay., İstanbul, 2000. s.275 v.d.

[606]1296 senesi Rebiülevvelinde (Şubat – Mart 1879 yılı) dört yüz elli altın maaşla elçilik görevine başladığı; kırk beş bin kuruşa denk gelen bu maaşın bir sene sonra devletin tasarruf kararıyla neredeyse yarıya düştüğün… ve sâir birçok detayın öğrenilebileceği Edhem Paşa'ya özel sicil belgesi için Bkz. **BOA**, DH.SAİDd. 2/218, (25 Rebiülahir 1299 /4 Mart 1298 / 16 Mart 1882).

[607] Bkz. Said Paşa, **Hatırat,** c.1, Sabah Matbaası, Dersaadet, 1328, s.32; Atilla Çetin, **a.g.t.**, s.229 v.d.

[608] Berlin Antlaşması'nın maddeleri için Bkz. **Muahedât Mecmuası,** c.V, İstanbul, 1298, s.110-141; Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, Ankara, 1953, s.403-424.

açık bir tarafı olmadığı halde Avusturya, Osmanlı Devleti ile ve Berlin'de resmen bağımsızlıklarına kavuşan Sırbistan ve Karadağ ile komşuluklarından dolayı doğal olarak en ilgili Avrupa devletidir. Zaten Berlin Antlaşması'nın yirmi beşinci maddesi de bir Osmanlı eyaleti olan Bosna – Hersek üzerinde Avusturya'ya birtakım imtiyazlar tanımıştır. Avusturya, antlaşmanın imzalanmasının hemen ardından bu bölgeyi işgal etmeye başlamıştır[609].

Doksanüç Harbi'nden bütün savaş gücünü yitirerek çıkmış olan Osmanlı Devleti, yaşanan bu işgal hareketlerine karşı ancak birtakım diplomatik hamlelerin dışında herhangi bir şey yapamazdı. Durum böyle olunca, Bosna – Hersek konusundaki uyuşmazlığa Avusturya'nın Yeni Pazar Sancağı'na asker çıkarması da eklendi ve olay daha ciddi bir hal aldı. Gerçi, Avusturya'nın İstanbul elçisi Kont Zichy, bu iki işgalin sebebinin aynı olduğunu basına şöyle açıklamıştır: Sırbistan ile Karadağ'ın birleşip, ileride devletimizin başını ağrıtmaması için geçici işgale mecbur kaldık[610].

Avusturya işgallerinin Selanik'e kadar uzanabileceği konusunda kaygılar arttıysa da iş oraya varmadan nihayet 24 Nisan 1879 yılında iki devletin anlaşmasıyla çözümlenecektir. Ortaya, birbiriyle telifi çok zor olan tuhaf bir formül bulunarak, hem Avusturya askerleri Bosna –Hersek, Yeni Pazar'dan çıkmadan hem de "hukûk-ı hükümrânî-i hazret-i pâdişâhîye işgâl-i vâkı'dan dolayı halel gelmeden" bir çözüm getirildi. Üstelik, varılan antlaşmada işgalin tam olarak ne kadar süreceği konusunda herhangi bir takvim ortaya konulmamıştı. Avusturya, uzunca bir süre işgalinde tuttuğu bu bölgeleri, II. Meşrutiyet'in ilanının ilk günlerinde (1908 yılı) topraklarına ilhak edecektir.

---

[609] 29 Temmuz 1878'de başlayan işgal, Müslüman Boşnak halkın şiddetli direnişi ile karşılaşsa da üç ay sonunda Avusturya işgal kuvvetleri bölgeye yerleşmiş oldu. Bkz. **Bosna – Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919),** OADB Yay., Ankara, 1992, s.22 v.d.

[610] **Tercüman-ı Hakikat,** No:252, 23.04.1879, s.1.

Edhem Paşa'nın Viyana Sefirliği böylesine kritik bir süreçte gerçekleşmiştir. Elçilik görevi sırasında onu bekleyen en önemli diplomatik gündem, Berlin Kongresi'nin (25. Madde) Avusturya'ya Osmanlı toprakları üzerinde tanımış olduğu imtiyazların nasıl uygulanacağı meselesidir. Osmanlı Devleti, kendi toprakları üzerindeki haklarını zedeleyen bu maddeyi uygulamamak için çalışırken, Avusturya ise tam aksi yönde davranarak, etki sahasını genişletmeye çalışmaktaydı. Edhem Paşa'nın Viyana Sefirliğinin ilk zamanları (1879-1880) bu konudaki pürüzler ve gerginliklerin çözümü için uğraşmakla geçmiştir.

Edhem Paşa'dan önce Viyana'daki Osmanlı elçisi Esad Bey'dir. Kendileri 1879 yılı başlarında buradan İstanbul'a, Hariciye Nezareti Müsteşarı olarak tayin edilmiştir. Ondan boşalan sefaret görevine ise 17 Mart 1879 tarihli bir iradeyle eski sadrazam Edhem Paşa tayin edilmiştir[611].

Edhem Paşa Viyana'ya büyükelçiliğine ilave olarak "fevkalade murahhas" sıfatıyla ve diplomatik teâmüllerin yeni kuralları çerçevesinde tayin edilmiştir. Diplomasiye yeni yeni yerleşmekte olan bu uygulamaya göre, elçisini belirleyen devlet, ilgili devlete müstakbel elçinin adını verir ve onun uygunluğunu (imtizâc) sorar. Elçiyi ülkesine kabul edecek devletin uygun gördüğü kişinin görev yerine gitmesi ancak öyle mümkün olur.

Diplomasideki bu yeni usul, Edhem Paşa'nın Viyana elçiliğinde uygulanmıştır. 2 Şubat 1879'da tayin edilmesine karar verildikten sonra, Edhem Paşa'nın bu memuriyetine muvafakat vermesi için Avusturya İmparatorluğu'na Sultan II. Abdülhamid adına mektup yazılmıştır. Avusturya tarafından olumlu görüş bildirilmesi sonucunda atama konusundaki kesin irade çıkmıştır[612].

---

[611] Esad Bey'in yeni görevine tayin için Bkz. **BOA**, HR.TO.109/40; 131/85 ; Ayrıca Edhem Paşa'nın tayin iradesi için Bkz. **BOA,** İ.DH.783/63655 21.

[612] Konu ile ilgili devletlerarası resmî yazışmalar için Bkz. **BOA**, İ.HR. 278/17055 ; 17087.

Padişah, bu tayin iradesinde Viyana elçiliğinin özellikle iki devlet arasındaki güncel meselelerden dolayı öneminin arttığını; o yüzden oraya ehliyet ve "haysiyet-i ma'lûme" sahibi bir zâtın tayinine lüzum gördüğünü belirtmiştir. Tabi bu sıfatları hâiz olduğu düşünülen kişi Edhem Paşa'dır.

Edhem Paşa'nın Viyana'ya atama haberi, dönemin yerli basınında; "Sadr-ı esbâk Edhem Paşa, Viyana Sefâret-i seniyyesine tayin kılınmıştır" ifadesiyle kamuoyuna duyurulmuştur[613].

Edhem Paşa, Viyana'ya ulaştıktan kısa bir müddet sonra 31 Mayıs 1879'da Avusturya İmparatoru Franz Josef tarafından kabul edildi. İmparatora itimadnâmesini sunması sırasında yaşananları 5 Haziran 1879'da hariciye nezaretine kısa bir yazıyla bildirdi. Buna göre, İmparator, padişah ve devleti hakkında, resmi nezaket sınırları içinde iyi dileklerini iletti[614].

Ayrıca Avusturya'dan da İstanbul'daki elçileri aracılığıyla padişahın Edhem Paşa aracılığıyla göndermiş olduğu mektubuna karşı cevabî bir yazı gönderildi. Osmanlı padişahına sunulan bu cevapta Edhem Paşa'nın da adı zikredilmiştir. 24 Haziran 1879'da takdim edilen bu yazıda İmparator;

"Büyük elçilik sıfatıyla nezdimize izam buyurduklarından dolayı zât-ı şevket-simât-ı tac-darilerine teşekkürle beraber, Paşa'nın müddet-i ikametinde devletlerimiz beyninde temînen pâyidar olan münasebâtın teyid ve teşyii içün hiçbir şeyde ihmal etmeyerek hakkındaki itimad-ı âli-i mülükanelerinde pek isabet buyrulduğunu isbat ettiğini" belirtmiştir[615].

Daha iki yıl önce (1876 yılı), büyük bir heyecanla gittiği Berlin elçiliğiyle 1879'da gittiği Viyana elçiliği belgelerin satır aralarından yola çıkarak dikkatle kıyaslandığında Edhem Paşa'nın, eski enerjisinden, isteğinden epey uzak olduğu dikkatlerden kaçmayacaktır. Bunun en önemli nedenlerinin başında,

---

[613] Basından bir örnek için Bkz. **Tercüman-ı Hakikat,** No: 209, s.1.
[614] **BOA**, HR.TO.109/40.
[615] **BOA**, Y.PRK.NMH.1-61 (4 Recep 1296 /24.06.1879).

1877 – 1878 Osmanlı – Rus savaşı sırasında sadrazam olarak epeyce yıpranması; Osmanlı Devleti'nin Avrupa başkentlerinde iki yıl önceki saygınlığından uzak olmasının üzüntüsü ve sadrazamlık gibi devletin en üst mertebesinden, bir tür tenzil-i rütbe şeklinde elçiliğe indirilmiş olmasıdır.

Bütün burukluğuna rağmen yeni görevine başlayan Edhem Paşa'yı, daha görevinin ilk aylarında devam ettiremeyecek noktaya getiren özel nedenlerden birisi de elçilik maaşındaki dramatik düşüştür. Kırk beş bin kuruşluk elçilik maaşının bir anda yirmi beş bin kuruş civarına indirilmesi; yirmi bin kuruşluk ek tahsisatının ise on beş kuruşa düşürülmesi sadece onun şahsına yönelik bir şey olmayıp, hükümetin o tarihlerde çıkardığı Tensîk-i Maaşât Kararnâmesi'nin bir sonucudur.

Edhem Paşa malî açıdan düştüğü bu zor tabloyu 15 Temmuz 1879 tarihli mektubunda "Viyana'da henüz iki aydır ikâmet ettiğim ve o kadar da tasarruf ettiğim halde maaşım yine de kifâyet etmediğinden şimdiye kadar iki yüz elli lira borca girdim"[616] şeklindeki sözleriyle acı bir biçimde şöyle belirtmiştir. Böylece o uzun memurluk yaşamında ilk ve tek sefer maaşından yakınırken görülmektedir. Bu mektubunun devamında daha ileri giderek yerine başka birinin atanmasını ve hatta buralarda daha fazla perişan olmamak için yeni gelecek sefiri beklemeden İstanbul'a dönüşüne izin verilmesini istirham etmiştir.

Bu isteğinin sadece yukarıda sıralanan nedenlere dayanmadığı; ayrıca ailesinden uzakta kalmasının; ailesine çok bağlı ve de artık yaşlı biri sayılan Edhem Paşa'yı üzdüğü; "familyasından mehcûr olmasının doğan bir mahzûnluğun" olduğu da ortadadır. Sonuçta padişah tarafından Edhem Paşa'nın tebdil ve dönüş isteği kabul edilmemiş; kendisine özel olarak "ihsân-ı şâhâne" şeklinde özel tahsisatlar gönderilmek ve borçları kapatılmak suretiyle Viyana sefaretinde devam etmesi sağlanmıştır. Bu konuya özel bir not şeklinde

[616] **BOA**, HR.TO.. 133/46.

düşülebilecek son bir husus da mahzunluğunun bir parça giderilmesi adına torunu Mübarek Galip Bey'i yanına aldırması bu sıkıntılı anlarında gerçekleşmiştir.[617].

1879 -1880 Yıllarında Osmanlı Devleti'nin malî açıdan önemli sıkıntılarının olduğu ve bu sıkıntının bütün elçiliklerine de yansıdığı bir dönemdir. Bütün dikkatlerini diplomatik meselelere vermesi gereken elçiler ve elçilikteki memurlar da maddi olarak ayakta kalmak derdine düşmüşlerdir. Bu yakıcı durumu en fazla hisseden kurumlardan biri olarak Viyana'daki Osmanlı elçiliği, Büyükelçi Edhem Paşa'nın öncülüğünde topyekun bir tasarruf hamlesi başlattılar. Atılan en önemli tasarruf adımı ise mülkiyeti Osmanlı Devleti'ne ait olan elçiliğin büyük binasının Avusturya parasıyla iyi bir meblağ sayılan on üç bin Florin'e kiraya verilmesidir[618].

Yıllardır kullandığı kendi binasından böylece taşınmak zorunda kalan Osmanlı elçiliği üç yıllığına dokuz bin Florin kira tutarıyla daha mütevazı başka bir binaya taşındı ve artan parayla geçinmeye çalıştı. Edhem Paşa'nın Viyana elçiliğindeki diplomatik performansı sorgulanırken, bu ciddi ekonomik sıkıntılar hesaba katılmadan iyi bir analiz yapılamaz. Edhem Paşa, bütün sıkıntılarına rağmen, Osmanlı Devleti'ni Avusturya'nın başkentinde en iyi biçimde temsil etmeye gayret etmiştir.

1880'lerin başında Edhem Paşa'nın idaresi altındaki Viyana Osmanlı elçiliğinin ne kadar mütevazı bir kurum olduğunu o zamana ait devlet salnâmeleri göstermektedir. Hicri 1298 Salnâmesi'ne yansıyan biçimiyle Viyana Sefarethânesi kadrosunda Viyana Sefir-i kebiri Edhem Paşa; müsteşar baş şehbender Falkon Efendi; ikinci sır katibi Şedid Efendi ve sefaret katibi Subhi Bey bulunmaktadır[619].

---

[617] **BOA,** İ.HR.280/172/12 ; İ.HR. 336/21549; Tezin son bölümünde Edhem Paşa Ailesi konusunda adı geçen kişi ayrıca tanıtılacaktır.

[618] **BOA,** Y.A.HUS.168/7 ; Y.A.RES.10/44.

[619] **Salnâme-i Devlet-i Osmaniye,** Sene 1298, 36. Defa, Mahmud Bey Matbaası, s.219.

Elçiliğinin sınırlı imkânları ve kadrolarını bekleyen 1879'daki en önemli diplomatik mesele Avusturya – Sırbistan – Bulgaristan ve Osmanlı arasındaki demiryolu ağlarının kesintisiz birleşmesini sağlamaktır. Bilhassa Avusturya sermayesinin önemli gördüğü bu konu üzerinde ilgili tarafların temsilcileri Viyana'da uzun ve yoğun toplantılar yapmışlardır. Devleti adına konuyu 27 Haziran 1880 tarihli resmi bir yazıyla Bâbıâli'ye ileten Avusturya'nın İstanbul elçisidir. Elçi, yazısında "..Berlin Muahedenamesinin 10. ve 38. Maddeleri mucebince Sırbistan Hükümeti ile Bulgaristan Emareti ve Osmanlı toprağı üzerinde bulunan demiryolu hatlarının ikmâl ve iltisakıyla işletilmesi"ni sağlamak için devletlerarası antlaşmanın bir zorunluluk olduğunu ifade etmiştir[620]. Gerek Avusturya'nın ve gerekse de Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de yıllardır bu hatları yapmaya çalışan Şark Demiryolları Şirketi'ne karşı taahüdlerinin sonuçlandırılması adına bu konuda bir konferans yapılması ve mukavelelerin yeniden ele alınması gerekmektedir.

Avusturya Devleti Berlin Muahedenamesinde beyan olunan hatların Avusturya ve Macaristan demiryolu hatlarıyla birleştirmek üzere hemen Sırbistan'la bir mukavele yapmış; şimdi de Babıâli ile Sırbistan Hükümeti ve Bulgaristan Emareti ile müzakerata girişmek zamanı geldiğini düşünmektedir. Dolayısyla Babıâli'yi Viyana'da yapılan müzakerelere dahil olmağa ve bunun için lâzım gelen memurları tayin etmeğe resmen davet etmiştir.

Söz konusu davetiye Meclis-i Vükelâ'nın özel bir toplantısında tartışılmış ve uygun bulunduğuna dâir bir mazbata hazırlanarak saraya gönderilmiştir. Padişah; "Berlin Ahidnamesi ile protokollerde bu hususa dair bir gûne taahüdât ve tasrihat olup olmadığının bilâ-taraf tahkiki ve cihât-ı sâiresinin dahi tedkiki ile keyfiyetin ve ne vechle muamele olunmak lazım geleceğinin" daha iyi anlaşılması için Berlin Antlaşması ile Türkçe ve Fransızca

[620] Konu hakkında uzun yazışmaları içeren Osmanlı arşiv belgesi için Bkz. **BOA,** Y..A.. RES 6/27 (5 Şaban 1297/13 Temmuz 1880).

protokollerinin bir kez daha iyice gözden geçirilmesini emretmiştir[621]. Anlaşılan o ki Padişah, yeterince kötü bir malî durumda bulunan Osmanlı Devleti'nin zaten kaybedilmiş topraklar olan Sırbistan için ayrıca bir mali yükümlülük altına girmesini istememektedir. Yapılan incelemelerin sonucunda Viyana'daki konferansta Osmanlı Devleti'nin katılması kararlaştırıldı.

Devletlerarası demiryollarının bağlantılarının sağlanmasını görüşen Viyana Konferansı'nda Edhem Paşa, Osmanlı Devleti'nin temsilcisi olarak görevlendirilmiştir. Babıâli ayrıca işin "cihet-i fenniyesini tedkik etmek" ve Edhem Paşa'ya bu konuda yardımcı olmak üzere Nafıa Nezareti Turuk ve Maâbir Müdiri Mösyö Galat'ı dahi Viyana'ya göndermiştir.

Yapılan uzun ve çetin müzâkerelerin sonucunda taraflar arasında bir ortak bir mukâvele metni oluşturuldu ve bu taslak metnin ilgili devletler tarafından kabulünün ardından mesele 1881 sonu itibarıyla halledilmiş oldu. Görüşmeler sırasında Edhem Paşa'nın aktif bir biçimde devletinin çıkarlarını savunmak adına gösterdiği performans dikkat çekicidir. Örneğin, Sırbistan'daki inşaatların maliyeti ile ilgili şirkete ödenmesi gereken meblağın önemli bir kısmını artık bağımsız bir devlet olduğuna göre onların ödemesi gerektiğini savundu ve bu tez Sırpların çok zoruna gitse de kabul edildi[622].

Edhem Paşa, Sırpların yerine getirmesi gereken yükümlülüklerin Bulgar Prensliği için de geçerli olmasını ve onlarında Osmanlı Devleti'nin orada inşa ettiği demiryollarından ötürü giriştiği borçlanmanın prenslik tarafından

---

[621] Berlin Antlaşmasının Türkçe metninde konuyla ilgili olarak 10. Madde şöyledir: "Bulgaristan Varna ve Rusçuk Demiryolu kumpanyasına karşı olan tekâlif ve taahüdatça Devlet-i Âliye-i Osmaniye makamına kaim olacağı ve kezâlik kendi toprağı üzerinde bulunan demiryolu hatlarının ikmâl ve ilsâkı ve işletilmesi maddelerine dair Babıalinin gerek Avusturya Devletine ve gerek Rumeli Demiryolları İşletmeci Kumpanyasına karşı akd eylemiş olduğu taahüdâtı deruhte edeceği ve bu meselelerin tesviyesi için lazım gelen mukavelat akd-i müselâhayı müteakib Avusturya ile Babıali ve Sırbistan ve Bulgaristan emâretleri beyninde akd olunacaktır". Bkz. Bkz. **Muahedât Mecmuası,** c.V, İstanbul, 1298, s.110-141.

[622] Sırp Prensi, Belgrad'daki Osmanlı Komiseri Ali Bey'i çağırıp, Viyana Sefiri Edhem Paşa'nın kendilerine hakaret ettiğini ileri sürerek, bunu devletine bildirmesini istemiştir. Bkz. **BOA,** HR.İD.2007/35.

ödenmesi gerektiğini savundu. Ancak Prenslik temsilcileri, uluslar arası statüde tam bağımsız sayılmadıklarını gerekçe gösterip bunu kabul etmediler. Bütün görüşme ve tartışmaların sonunda varılan mutabakat üzerinde taraflar arasında ortak bir mukavelenâme imzalandı. Buna göre bu devletlerin demiryolu hatlarının birbirlerine tam bağlanması için her devlet üzerine düşeni yapacaktır [623].

Edhem Paşa'nın Viyana elçiliğinde üzerinde en hassas olduğu konu, Bosna – Hersek'teki Müslümanlara zaman zaman Avusturyalı askerler tarafından ve daha çok da Hersek de Sırplar tarafından yapılan baskılarla mücadele etmek vardı. Bu konuda bildiği haksızlıklar karşısında Viyana Hükümeti'ni uyarmış ve gerekli müdahalelerin yapılmasına çalışmıştır.

Onun dışında, Avusturya'da Osmanlı aleyhine yayın yapan basını takip ettirmeye çalışmış; Osmanlı hakkında çıkan olumsuz ve olumlu haberleri derleyip, İstanbul'a göndermiştir. Bu takip görevi, Sultan II. Abdülhamid'in elçilerden özellikle istediği hassas bir konuydu[624].

Viyana Sefiri Edhem Paşa, görevi sırasında Viyana'yı ziyaret eden bazı krallar ve devlet adamlarıyla gerçekleştirdiği görüşmelerle dikkat çekmiştir. Örneğin, Eylül 1879'da Viyana'yı ziyaret eden Alman Başbakanı, ünlü devlet adamı Prens Bismarck, Osmanlı elçisiyle görüşmeler yaptı. Bu görüşmeler iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerden çok iki devlet adamı arasındaki dostluğu pekiştirmiştir. 1876'da Berlin'de elçiyken, ulaşmakta zorluklar çektiği Bismarck, Viyana'da şaşırtıcı bir biçimde Edhem Paşa'ya yakınlık gösteriyor ve onu yanındaki Avusturyalı – Alman devlet adamları önünde övüyordu. Bu övgüler de Edhem Paşa'nın siyaset adamlığından daha çok kişisel donanımı; aldığı kaliteli Batılı eğitim gibi şahsi alanlar hakkında oluyordu. Edhem Paşa bu

---

[623] Taraflar arasında yapılan mukavele metni için Bkz. Bkz. **Mecmua-i Umur-i Nafıa**, Nu:5, Ca 1302, s.129-133.

[624] Orient Zeitung Gazetesinin bir nüshasında muzır bir makalenin Viyana Sefiri tarafından gönderilmesi için Bkz. **BOA,** DH.MKT.1337/49.

görüşmelere dâir haberleri; aldığı izlenimleri Hariciye nezareti aracılığıyla padişaha sunmuştur[625].

Viyana sefirliğindeki en önemli görüşmelerden biri de Belçika Kralı ile yapılan görüşmedir. Aslında Belçika, Osmanlı Devleti ile iktisadî ilişkileri bakımından önemli bir ülkedir ve bu bağlamda yapılan görüşme ikili ilişkiler üzerinde olumlu bir katkı yapacaktır. Edhem Paşa, bu görüşme ile ilgili olarak İstanbul'a 7 Mayıs 1881'de gönderdiği telgrafta olayı şöyle anlatmaktadır:

"Kral ve kraliçe dün (6 Mayıs) geldiler. Vaki' olan talebim üzerine bugün huzura kabul olundum. İbtida velinimetimiz padişahımızın afiyetini sorduğunda, bendeniz padişahımın Allahın fazileti ile kemâl-ı afiyette olduklarını ve padişahımız tarafından kral ve kraliçenin hal ve hatırının sorulduğunu ve evliliğinden ötürü Prens Stefanaki'yi tebrik ettiğini belirtim. Kral da; padişahınızın iyi niyet ve dileklerinden dolayı müteşekkiriz. Memnuniyetimizi iletmenizi rica ediyorum. Memâlik-i şahanenin hemen her tarafını tanırım. Hele İstanbul'daki ikametim yâd-ı deste-i memnuniyetimdir dedi"[626].

Bir elçi olmanın en temel görevlerinden birisi de görev yaptığı ülkedeki gelişmeleri zamanında ve detaylı takip edip, devletine bu konularda bilgi akışı sağlamaktır. Edhem Paşa da bu temel görevini elindeki imkânlar doğrultusunda iyi yapmaya çalışmış ve bilmediği şeyleri de sorulduğu vakit bilmediğini itiraf ederek samimiyetle cevaplamıştır. Örneğin, hariciye nezaretinden gelen bir soruya; "…burasını Avusturya dışişleri bakanından öğrenemedim ve bahse konu olan elçiyle de görüşmedim.." diye itiraf etmiştir[627].

Burada bahsedilen konu Avusturya'nın İstanbul Sefiri Baron Calice'nin Peşte'de imparatorla neyi görüşeceği konusudur. Edhem Paşa, her şeye rağmen konuya ilişkin devletinin bir talimatı varsa öğrenmeye çalışacağını belirtmek suretiyle işin takipçisi olabileceğini belirtmiştir.

Edhem Paşa, Viyana Sefirliği süresince İstanbul'la ilişkilerinde zaman zaman zikzaklar çizmiş; ilginç kararsızlık örnekleri sergilemiş ve tuhaf

[625] Bkz. **BOA,** HR. TO. 133/90, 92, 93.
[626] **BOA,** Y.A.HUS.. 167/64 (10 C 1298 / 28 Nisan 1297 / 10 Mayıs 1881)
[627] **BOA,** HR.SYS.162/8

isteklerde de bulunmuştur. Yukarıdaki satırlarda ekonomik sıkıntılar dolayısıyla memuriyetinin ilk zamanlarında görevi bırakıp, dönmek istediğine değinilmişti. Sultan II. Abdülhamid'in özel isteğiyle bu görevde 1879 -1882 arasında kalan Edhem Paşa, nihayet 25 Mayıs 1882'de görevinden alındı. Görevden alınma iradesinde padişah; "Bir hayli müddetten berü orada bulunarak familyasından mehcûr olduğu cihetle İstanbul'a celb olunmasını" emrederek, aslında hakkında şefkat göstermekteydi[628].

Ancak Edhem Paşa, sarayı şaşırtarak, bu azilden sonra o kadar da istediği halde hemen İstanbul'a dönmedi. Bir müddet daha Viyana'da kalmaya devam etti. Bu kalışının muhtemel nedeni, torunun Viyana'daki eğitim hayatını devam etmesini sağlamaktı. İlk başlarda yeni sefirin gelmesine kadar kalması uygun görüldüyse de, Paşa'nın gelmeye pek niyetli olmadığının her geçen gün daha açık görülmesiyle zaten kuşkucu bir mizaca sahip bulunan padişah hemen gelmesi için emir gönderdi.

Bu arada Edhem Paşa'nın yerine sefirlikle Viyana'ya tayin kılınan Server Paşa, sağlık gerekçelerini gösterip, bu görevden affını isteyince ataması iptal edildi ve yerine bu kez Arifi Paşa atandı[629].

Viyana'da hiçbir resmi görevi olmadan yaklaşık sekiz ay kalan Edhem Paşa için 1883 yılının ilk günleri İstanbul'a dönüş yolculuğunun başladığı günlerdir. Dönmeden önce son bir şans olarak yazdığı ilginç bir dilekçede kendisine tekrardan Viyana elçiliği verilmesini istediğini belirtmiştir. Bu isteği padişah tarafından kabul görmeyerek, derhal gelmesi istendi[630].

Yaşanan zorlayıcı gelişmeler üzerine Edhem Paşa, 19 Ocak 1883 Cuma günü Viyana'dan İstanbul'a, doğrudan saraya, gönderdiği bir telgrafta, üç gün sonra kesin olarak yola çıkacağını belirtti. Dediği gibi de yaparak, zorlu kış koşullarına rağmen İstanbul yolculuğuna çıktığını 27 ve 28 Ocak tarihlerinde

---

[628] **BOA**, İ.DH.852/68366; Sinan Kuneralp, **a.g.m.**, s.117.
[629] **BOA**, İ.HR. 336//26155 ; 286/17835.
[630] **BOA,** Y.PRK.HR.7/33.

Romanya'nın Tuna Nehri kıyısındaki Giurgiu (Yerköy)'dan çektiği telgrafla göstermektedir. Yalnız bu telgraflarda hava muhalefeti nedeniyle dört gündür arada mahsur kaldığını ve gidişata bakılırsa olumsuz koşulların süreceğini belirterek, ne yapması gerektiğini, seçenekleri de sıralayarak şöyle sormuştur:

"Burada mı durayım veya bahren Triyeste tarikiyle mi azimet edeyim? Veyahut Viyana'ya avdetle Dersaadet'e seyahat-ı acizânemi daha müsait havalara mı talik eyleyeyim? Buraların bâ-telgraf işar buyrulmasını taraf-ı sâmiye-i cenab-ı sadaret-penahilerinden rica eylerim"[631].

Alınan cevapta orada bir müddet daha beklemesi; nehir ulaşımı tekrar mümkün olduğunda vapurla İstanbul'a gelmesi tavsiye edilmiştir. Havaların bir iki gün içinde düzelmesi mümkün olmuş ve Edhem Paşa yaklaşık dört yıllık aradan sonra İstanbul'a kavuşmuştur.

Sonuç olarak, Edhem Paşa'nın Viyana'daki elçilik zamanı Avrupa devletleri arasında geleceğe doğru yeni bir kutuplaşmanın en azından bir ayağının temellerinin atıldığı dönemdir. Burada kastedilen kutuplaşmanın ilk ayağı Almanya ile Avusturya – Macaristan İmparatorluğu arasında kurulan ittifaktır. Bu ittifak, yakın gelecekte Balkanlara ve Orta Avrupa'ya yönelecek olan olası bir Rus saldırısına karşı iki akraba devletin ortak bir politikasıdır ve bu ittifaka 1883'te İtalya da dahil olacaktır.

Avrupa siyasetinin Viyana ve Berlin gibi iki merkezde hızlandığı böyle bir zamanda Osmanlı Devleti'nin yaşlı, yıpranmış ve mahzun Edhem Paşa yerine siyasi kulislere rahatça girip çıkabilen daha genç, dinamik bir sefir göndermesi elbette daha iyi olurdu. Ancak muhtemelen burada padişahın bir sefirden emin olmak istediği en önemli konu sultana tam sadakat sahibi olmasıdır. Durum böyle olunca da "haysiyet-i ma'lûme" gibi ne olduğunu ancak Sultan Abdülhamid'in bilebildiği özelliğe sahip çok az adam kaldığı için mecburen Edhem Paşa görevlendirildi.

[631] **BOA,** HR.TO 526-81 (27.01.1883) ; 526/82(28.01.1883).

Bütün kusurlarına rağmen o görevini yapma gayretini hep devam ettirmiştir. 1883'te Viyana'da göreve başlayan Osmanlı Devleti'nin yeni sefiri Sadullah Paşa'nın, Avusturya İmparatoru tarafından kabulü esnasında imparator Edhem Paşa'yı pek övmüş ve onun gitmesinden üzüntü duyduğunu belirtmiştir[632].

İmparator Franz Jozef, Edhem Paşa'nın Viyana'daki son günlerinde ona Avusturya Devleti'nin en önemli devlet nişanlarından sayılan Cordon de Fer Nişanı'nı takmıştır. Bu nişan için ilki Viyana'da imparator tarafından; ikincisi de daha sonra İstanbul'da Avusturya Sefareti tarafından olmak üzere iki defa tören düzenlenmiştir[633].

3.6. Dahiliye Nazırlığı (1883-1885)

Edhem Paşa'nın devlet adamlığı hayatındaki son büyük vazifesi dahiliye nazırlığıdır. Onun gibi eski ve yaşlı sadrazamlardan Mahmud Nedim Paşa, dahiliye nazırlığı sırasında ciddi sağlık sorunları yaşayınca yerine Edhem Paşa tayin edildi. Bu yeni atama konusunda çıkan irade metninde önce; "Mahmut Nedim Paşa'nın bir müdetten berü devam eden inhiraf-ı mizacı mülâbesesiyle Dahiliye Nezareti mercisiz kalıp oraya ait umur ve hususâtın aksam-ı külliyesinin sekteye" uğramasına değinildikten sonra on beş bin maaşla emekli edildiği belirtilmiştir. Belgenin sonuç kısmında ise "…onun yerine müsellem olan ehliyet ve sadakati cihetiyle Viyana sefaretinden münfasılân Dersaadet'de bulunan Edhem Paşa'nın icrâ-yı memuriyeti hususunda irade-i seniyye " ortaya konulmuştur[634]. Böylece Edhem Paşa dahiliye nazırı olmuştur. Bu son büyük görevi 28 Şubat 1883'ten 24 Eylül 1885'e kadar sürecektir.

Edhem Paşa, Said Paşa'nın hükümetinde dahiliye nazırı olmuştur. Said Paşa, II. Abdülhamid devrinde sadaret makamında en fazla gidip gelen kişidir.

---

[632] Ali Akyıldız, **Sürgün Sefir Sadullah Paşa,** Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2011, s.123.
[633] Bkz. **BOA,** DH.SAİDd. 2/218 ; İ.HR. 289/18125 ; İ.DH. 928/73550.
[634] **BOA,** İ.DH..877-69980 (20 R 1300/16 Şubat 1298/ 28 Şubat 1883 ; Y.EE. 5/122.

Toplamda yedi kez bu göreve getirilmiştir ve Edhem Paşa'nın dahiliye nazırlığı onun dördüncü sadaret dönemine denk gelmektedir[635]. Edhem Paşa'nın dahiliye nazırlığına getirilmesinde padişahın isteği, önceki dahiliye nazırının rahatsızlığı gibi etkenlerden başka üçüncü bir etken de Sadrazam Said Paşa'nın Dahiliye Nazırı Mahmud Nedim Paşa ile çalışmamak için padişah nezdinde diretmesidir[636].

Edhem Paşa'nın dahiliye nazırlığına tayin olması dolayısıyla Fransız Le Temps Gazetesi'nde onun bu memuriyetini ve Osmanlı memleketinin bu sıradaki dahili vaziyetini ele alan dikkat çekici bir haber – yorum yayımlandı. Söz konusu haber Sultan II. Abdülhamid tarafından hemen tercüme ettirilmiş olup, Yıldız evrakı arasında mevcuttur.

Gazete yazısının yorumdan önce gelen haber kısmında, Viyana sefirliğinden dönen Edhem Paşa'nın önemli bir göreve getirileceği konusunda bir süreden beri İstanbul'da dolaşan şayianın nihayet gerçeğe dönüştüğü; çünkü Mahmud Nedim Paşa'nın yerine Edhem Paşa'nın dahiliye nazırlığına getirildiği yazılmıştır.

6 Mart 1883 tarihli bu haber- yorumda dikkat çekici bir yorum olarak şunlar yazılıdır:

"Eğer İstanbul'da tebeddül-i vükelâ bir hayli zamandan beri yalnız padişahın emir ve arzusuna tabi olmamış olsa ve yek diğerini müteakkıb mevki-i iktidara gelen heyetlerin, devletin çekmekte olduğu belâya birer devâ tertîb edemedikleri bâ-tecrübe anlaşılmamış bulunsaydı, Edhem Paşa'nın bu kere mevki-i iktidara gelişi hâl-i hayr addolunabilirdi"[637].

Gazete, bu yorumunda hükümet üzerinde her geçen gün yükselen saray otoritesine dikkat çekmekte ve her şeyin padişahın elinde olduğu böyle bir durumda hangi nazırlığa kimin geldiğinin bir öneminin kalmadığını iddia etmektedir.

---

[635] **Salnâme-i Devlet-i Osmaniye,** Hicri 1301 senesi, 39. Defa, Matbaa-i Osmaniye s.60, 124.
[636] Bkz. Zekeriye Kurşun, **Küçük Mehmed Said Paşa,** (Yayımlanmamış Dr. Tezi), Marmara Üniv., İstanbul, 1991, s.45.
[637] **BOA**, Y.PRK.TKM. 5/75.

Abdülhamid zamanında nazırlıkların kendi içinde kurumsal insiyatifleri kalmamış gibidir. Mesela, bir dahiliye nazırı her seferinde saraydan izin almadan vali ve kaymakamlara resen soru dahi soramaz ama mülki idareciler, bir üst merci olarak dahiliye nazırına sormadan sarayla haberleşebilirlerdi. Burada kural –kaide ile fiiliyât birbirine zıt durumdadır[638].

Gazetedeki yazının devamında Edhem Paşa'nın şahsi donanımı ve kişiliği hakkında övücü birkaç ifade kullanıldıktan sonra Mahmud Nedim Paşa hakkında ise son derece olumsuz bir üslup kullanılarak, Osmanlı'nın bugünkü kötü durumunun başlıca müsebbiblerinden menfur bir zât olarak nitelendirilmektedir. Son olarak, Edhem Paşa'nın dahiliye nazırlığında işinin hiç de kolay olmadığı, Osmanlı memleketinde karmaşık olan sorunlar karşısında zorluklar yaşayacağı belirtilmiştir. Hatta memleketin dahili vaziyetini gösteren somut örnekler de gösterilmiştir[639].

Artık eski aktif dönemlerinden uzak, altmış beş yaşlarında yaşlı bir devlet adamı olan Edhem Paşa'nın birkaç icraatından başka dahiliye nazırı olarak ön planda olduğu söylenemez. Padişahın itimad ettiği sadık bir adamı olarak bu mevkide bulunmasına rağmen, biraz da devrin yukarıda dikkat çekilen yapısının gereği olarak, bir tür emekliliğe hazırlık devresi geçirmektedir.

Aşırı kuşkucu ve mesafeli yönleriyle bilinen Sultan II. Abdülhamid, Dahiliye Nazırı Edhem Paşa sözkonusu olunca, bahçesindeki kaysılardan kendisine de pay ayırmasını isteyecek kadar ona güvenmektedir. Bu aşırı itimâd-ı şâhane karşısında ona da; "nâil olduğum şu iltifâttan dolayı veli-nimet-

---

[638] 1880'lerden itibaren nazırlıkların, sarayın teknik kurulları düzeyine; mülki amirlerin ise saray ajanlığına indirgendikleri iddiası hakkında ayrıca Bkz. Abdullah Teyfur Erdoğdu, **Dahiliye Nezareti Teşkilat Tarihi,** Hacettepe Üniversitesi, (Yayımlanmamış Dr. Tezi), Ankara, 2005, s.375.

[639] Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi doğrultusunda ıslaha bekleyen Ermeni coğrafyası, Suriye ve Lübnan'da her geçen gün yükselen bir buhran, Arabistan'ın nerdeyse müstakil hareketleri ve hatta İstanbul'un ortasında yaşanan ciddi boyutlardaki asayiş olaylarından verilmiştir. Bkz. **BOA**, Y.PRK.TKM. 5/75.

i bi-minnete nasıl arz-ı teşekkür edeceğimi şaşırıp kaldım" demek ve Ramazan ayının hemen başlarındaki bu istek karşısında bahçesindeki en güzel kaysıları bizzat saraya takdim etmek düşer[640].

Dahiliye Nazırı Edhem Paşa Hazretleri, Mabeyn-i Hümâyûn'un en itibarlı müdavimlerindendir ve padişah tarafından genellikle hemen huzura kabul edilir. Çok az devlet adamına nasip olan bu iltifatlar, Edhem Paşa tarafından su-i istamale uğratılmamış ve saraydaki nüfuzunu kullanarak, kimse aleyhine haksız faaliyetlerde bulunmamıştır. Saraya verilen jurnal fişlerinde ne Edhem Paşa'nın ne de çocuklarının isimlerine rastlanmaz. Onlar, bir iki örneği dahiliye nazırlığında da görüleceği üzere memleketin kültür, eğitim ve sanatına katkılar sunmakla daha çok ilgilidirler[641].

Padişaha İstanbul'daki konağının bahçesinden kaysı takdim eden Edhem Paşa, 1870'lerin başlarında almış olduğu Gebze'deki geniş bahçesinini büyük bir parçasını da sattı. Artık yaşlandığından ilgilenemediği bu arazinin 1884 yılı sonlarındaki yeni sahibi ise Mahmud Nedim Paşa'nın damadı Ahmed Refik Bey'dir[642]

Dahiliye nazırı olarak memleketin asayişini korumakla görevli Edhem Paşa açısından belki de en talihsiz olay eski sadrazam Midhat Paşa ve Damad Mahmud Celaleddin Paşa'nın Arabistan'ın Taif zindanında öldürülmüş olmalarıdır. Edhem Paşa kimi siyasi fikirlerini zamansız bulduğu için paylaşmadığı Midhat Paşa'nın idarecilik yönünü her zaman takdir etmiş ve onunla – özellikle Şûrâ-yı Devlet çatısı altında - birçok zaman birlikte çalışmıştır. Midhat Paşa'nın hayranlarının başında gelenlerden biri de Edhem Paşa'nın büyük oğlu Hamdi Bey'dir ve kendisi Paşa'nın Bağdat Valiliği sırasında maiyetinde bulunmaktaydı. Bütün bu nedenler yüzünden Midhat

---

640 **BOA,** Y.EE. 14-161 (2 Ramazan 1300/ 25 Haziran 1299 / 7 Temmuz 1883)

641 Dahiliye Nazırı Edhem Paşa'nın Padişahın istihkakı olan kaysı kasalarıyla Mabeyne gelişi hakkında Bkz. **BOA,** Y.PRK.TŞF. 1/65 (7 Ramazan 1300 / 12.07.1883).

642 **BOA,** Y.EE. 52/103.

Paşa'nın 6-7 Mayıs 1884'te vuku bulan ölüm hadisesi Dahiliye Nazırı Edhem Paşa'nın talihsizliğidir ve aynı zamanda ne kadar etkisiz kaldığının delilidir[643].

Dahiliye Nazırı Edhem Paşa'ya mektuplarında ağır ifadeler kullanan ve başına gelenleri mesnetsiz bir biçimde ona bağlayanlardan birisi olarak bu dönemde Namık Kemal dikkat çekmektedir. Edhem Paşa'yla hiçbir ilgisi bulunmadığını; tamamen padişahın Yeni Osmanlı gençlerine karşı beslediği öfkenin kurbanı olduğunu bilmiyormuşcasına özel mektuplarının bazılarında Edhem Paşa'yı kötülemektedir. Midilli Mutasarrıflığı'ndan Rodos'a tayin edilmesinde dönemin Dahiliye Nazırı olan Edhem Paşa'nın da rolünün olduğuna inanıyor ve o yüzden 26 Kasım 1884'te babasına yazdığı mektupta isim vermeden Edhem'e, kökeni üzerinden "tanesi elli kuruşa satılan Sakızlı Rum kölelerden" şeklinde hakaret ediyor[644].

Edhem Paşa'nın dahiliye nazırlığında iken Aşar Vergisi'nin ıslâhı konusunu ele alan nazırlıklar arası bir çalışma komisyonunun başkanı olarak yoğun bir mesai harcamıştır. Padişah, hazine gelirinin daha da artması amacından hareketle aşar konusunda bir şeyler yapılmasını ve iltizamdan doğan üsulsüzlüklerin giderilme çarelerine bakılmasını istemiştir[645].

Mayıs 1885'te kurulan ve çalışmalarına Edhem Paşa başkanlığında sürdüren komisyon Aşar idaresi hakkında yapılan mütalaaların metnini ve sonuç olarak hazırladığı mazbatayı sadrazama sundu. Aşarda iltizamı kaldırmanın çok zor olduğu; çünkü bu durumda büyük –küçük, daimi – geçici pek çok memura ihtiyaç duyulacağı; devlet hazinesinin de bu kadar personel kadrosuna yetmeyeceği görüşü ortaya konuldu. Bunun yerine su-i istimâllerin

---

643 Bu feci olayın gerçekte kimler tarafından yaptırıldığına ilişkin somut kanıtlar ortaya konulamamıştır. Bkz. Danişmen, **a.g.e**., c.4, s.325 v.d.

644 Namık Kemal aynı mektupta kendi kendisine övdüğü icraatlarının padişah nezdinde zâyi olmamasını temenni etmekle gerçeklikten ne kadar uzak bulunduğunu da göstermiştir. Bkz. Mithat Cemal Kuntay, **Namık Kemal: Devrinin Olayları ve İnsanları Arasında**, c. II, Kısım: II,Maarif Basımevi, İstanbul, 1956, s.686-688; Namık Kemal'in Mevlanzâde Rıfat Bey'e yazdığı benzer bir mektup için Bkz. Fevziye Abdullah Tansel, **Namık Kemal'in Hususi Mektupları**, c.3, Ankara, 1969, s.262.

645 **BOA**, İ.MMS. 79/3463.

önlenmesi adına mültezimlere baskı yapılması; aşar-ı şeriyyenin kaide-i asliyesi üzerine oturtulması; ödeme şeklinde esneklik sağlanması ama geciktirmelerin alışkanlık haline getirilmesine kesinlikle göz yumulmaması gibi hususlar teklif edildi. Ancak bu şekilde dahiliyenin yıllık bütçesi olan beş yüz bin lira masrafın karşılanabileceği vurgulandı[646].

Osmanlı Devleti, 1881'de Düyun-u Umumiye'nin kurulmasına müsaade etmekle zaten önemli gelir kalemlerinden başlıcalarını kaybetmişti. O yüzden kalan en önemli gelir kaynaklarından olan Aşar Vergisi'nin toplanmasında açıklar vermek istemiyordu. Fakat yapılan bütün çalışmalara rağmen Aşar'daki sorunun asıl kaynağı olan iltizamın kaldırılmasına cesaret edilememiştir. Dolayısıyla Edhem Paşa'nın başkanlığındaki Öşür Komisyonu, sorunu sınırlı bir yönde ele aldı ve bu yönde birtakım iyileştirmeler yapıldı.

Bir yönüyle vergi tespiti ve toplanması amacına da hizmet edecek konulardan biri olarak Nüfus işlemleri konusundaki kayıtların sağlıklı bir şekilde güncellenmesi gerekliliği ortadaydı. Dahiliye Nazırı Edhem Paşa'nın uhdesinde bulunan bu alanda 1880'lerin başlarında bazı ilerlemeler kaydedilmiştir. Bunların başında ise kapsamlı bir nüfus sayımının yapılması çalışmasıdır.

Edhem Paşa'nın nazırlığı zamanında girişilen bu iş, birkaç yıl almış ve onun nazırlığından sonra sonuçlanmıştır. Yoğun göçlere sahne olan bilhassa Anadolu'nun mevcut insan gücü ancak 1880'lerin sonlarına doğru devletin istatistikî bilgilerine gerçeğe yakın bir şekilde eklenmiştir. Edhem Paşa zamanında taşradaki birçok sancak ve vilayette nüfus idareleri kuruldu. Şahışların kimlik bilgilerini içeren nüfus tezkerlerinin dağıtılmaya başlandığı dönem bu zamanlardır[647].

---

[646] **BOA,** MV. 6/50.

[647] Bkz. Kurşun, **a.g.t.**, s.51 v.d.

Dahiliye Nazırı Edhem Paşa'nın ilgilendiği önemli sorunlardan biri Balkan muhacirlerinin İstanbul'a ve memleketin sâir yerlerine yerleştirilmesidir. Doksanüç Harbi muhacirlerinin İstanbul ve Anadolu'ya büyük göç dalgası 1880'lerde artık iyice azalmışsa da, bilhassa Bosna – Hersek'ten göçler önemli bir yer tutmaya devam etmiştir. Bu bölgenin Avusturya hâkimiyetine geçmesini hazmedemeyen Müslüman ahali İstanbul ve Anadolu'ya göç etmeye başlamıştır. Gelenleri yerleştirmekte Dahiliye Nazırı Edhem Paşa'ya önemli sorumluluklar düşmüştür. Örneğin, 30 Ekim 1883 tarihli ve Edhem Paşa imzalı ve İstanbul Belediyesi'ne gönderilen emirde; "Der-sa'âdet'de bulunan Bosna muhâcirlerinin iskânı içün sevâhilde ne kadar arâzî-i münâsibe-i hâliye olduğunun" bildirilmesi istenmiştir[648].

Bu konuda sadece İstanbul'la sınırlı kalmayan dahiliye nezareti, birçok vilayete gönderdiği emirlerle, ne kadar muhacir iskân edebileceklerinin cevabını istedi ve "vilâyâtdan isti'lâm olunarak alınan cevâblar üzerine nerelerde ne mikdâr arâzî oldugunu ve ne kadar muhâcir iskânı kâbil olacağını" belirten raporları sadrazama sundu[649].

Maarif ve nafıa konularına özel ilgisini dahiliye nazırlığı sıfatı altında da sürdüren Edhem Paşa, zaman zaman bu ilk iki konuda ilgili nazırların dahi önüe çıkmıştır. Bu bağlamda verilebilecek ilk örnek, 1859'da ilk kuruluşunda da emeği bulunan Mülkiye Mektebi'nin 1880 ortalarına doğru yeni bir binaya kavuşması ve tarihinde ilk kez yatılı olarak da hizmet vermesinde Edhem Paşa'nın özel katkıları olmuştur.

Bunun dışında Edhem Paşa'nın dahiliye nazırlığı sırasında bilhassa güzel sanatlar ve arkeoloji alanında önemli gelişmeler yaşandı. Paşa'nın büyük oğlu Osman Hamdi Bey ve ekibi ülke çapında yaptıkları arkeolojik kazı ve araştırmalarda dahiliye nazırından destek ve kolaylık gördüler. Osmanlının

---

[648] **Bosna – Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516 -1919),** s.122.

[649] Bingazi Vilayeti hariç bütün vilayetler bu konuda Dahiliye Nazırına rapor gönderdiler. **BOA,** DH.MKT.1343/20.

arkeolojik ve sanatsal açıdan değerli eserlerin farkına varması ve bunların yurtdışına kaçırılmasının önüne geçmeye başlamasında Edhem Paşa'nın katkıları önemlidir.

1884 yılında yeniden ama bu kez çağdaş bir zihniyetle düzenlenen Eski Eserler Kanunu'nun çıkmasına çok yoğun çabalar sarfetmiştir[650]. Osmanlı memlekeketindeki eserlerin memlekette kalmasının bir teminatı olan bu kanunun yayımlanmasının hemen ardından Osmanlı Arkeoloji Müzesi dünya çapında arkeolojik kazılar yaptı. Bu sahada ilk örneklerden biri olarak Osman Hamdi Bey ve Osgan Efendi'nin Nisan 1883'te başlayan Nemrud Dağı yolculuğu sonucunda buradaki heykellerin ve eşyaların çıkarılması ve böylece dünya kültür mirasına önemli bir katkı sunulması gösterilebilir[651].

Edhem Paşa'nın dahiliye nazırlığı sırasında nazırlığın bünyesinde Sıhhiye Teşkilatı kurulmuştur. Bu yeni kurumdan başka Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye gibi mevcut kurumlar da dahiliye nazırlığına bağlanmıştır[652].

1883 – 1885 yılları arasındaki dönemde dahiliye nazırlığı üzerinden olumlu ve olumsuz iki icraat örneği verilirse, bunların ilki eğitim; ikincisi ise basın-yayın alanından olacaktır. Dahiliye nazırlığının Edhem Paşa'nın da özel gayretleriyle ve maarif nezaretiyle koordineli çalışması sonucunda taşrada idadiler ile rüşdiye mekteplerinin sayısında belirgin bir artış kaydedildi. Ancak bu olumlu gelişmeye karşılık yine bu dönemde basın-yayın ve matbaalar üzerinde belirgin bir baskı sözkonusudur. Doğrudan saraydan kaynaklanan bu baskılarda dahiliye nazırlığı sadece bir araç işlevi görmüştür.

1885 yılının sonlarına doğru Said Paşa Hükümeti'nin görevden alınmasına ve aynı zamanda dahiliye nazırı Edhem Paşa'nın da istifasına yol

---

650 Asar-ı Atika Nizamnamesinin yeniden düzenlenmesi için Bkz. **BOA,** İ.MMS. 78/3401.

651 Devlet desteğiyle yapılan bu ilk görkemli kazı faaliyetinin detayları için Bkz. Edhem Eldem, **Le Voyage a Nemrud Dağı d'Osman Hamdi et Osgan Efendi (1883)**, IFEA, Paris, 2010.

652 Bu konulardaki resmî belgeler için Bkz. **BOA**, İ.DH.889/70788; 893/71081; 938/74270.

açan gelişme Bulgaristan'ın bir oldu bittiyle Şarki Rumeli Vilâyeti'ni ilhâk etmesidir. Bulgaristan'ın 18 Eylül 1885'teki bu ilhakı doğrudan Osmanlı Hükümeti'nin başarısızlığı olsa da, hükümetin bu olayı kabul etmeyip, vilâyeti kurtarmak istemesi; ancak padişahın buna karşı çıkması aslında gerçek başarısızlığın saray olduğunun açık göstergesidir. Sultan II. Abdülhamid, "sulh taraftarı" Kıbrıslı Kamil Paşa'yı sadarete getirmiştir.

Yaşanan hükümet değişikliği üzerine dahiliye nazırlığı sona eren Edhem Paşa'ya otuz bin kuruş mazûliyet maaşı bağlandı[653]. Artık iyice yaşlanmış birisi olarak bundan böyle resmi görevleri istemeyecek ve 1893'e kadar sürecek olan hayatını sâkin bir biçimde sürdürmeye çalışacaktır.

3.7. İbrahim Edhem Paşa'nın Son Yılları

1885 Yılının sonlarında dahiliye nazırlığından alınan Edhem Paşa'nın başka görevlerle devam etmesinden yana olan Sultan II. Abdülhamid, onu Paris Büyükelçiliğine tayin etti. Bu yüzden hemen dahiliye nazırlığından alındığı gün, 25 Eylül 1885'te, Fransa ile bu konuda hakkında gerekli resmî yazışmalara başlanarak Edhem Paşa'nın elçiliğine muvafakat vermeleri istendi. Hariciye Nezareti Müsteşarı Artin Efendi bu iş için Fransa Elçiliği'ne gönderildi.

Fransa Devleti'nin bu konudaki cevabı gecikmedi ve "Edhem Paşa'nın Paris Sefaretine tayinine Fransa Hükümetinin Muvafakatini Hâvi" belge 27 Eylül'de Hariciye Nezareti'ne gönderildi. Bu belgede: "Fransa Cumhuriyetinin paşa-yı müşarünileyh hazretlerinin nasb ve tayinini maa memnuniyet telakki eylediği" ifadesi dikkat çekicidir[654].

Bunun üzerine söz konusu tayin edilmesine dâir irade çıkarılarak kendisine tebliğ edildi. Ancak Edhem Paşa, "vücudunun meşakkat-i seferiyyeye adem-i imtizâcını" gerekçe göstererk, bu memuriyete gitmek

---

653 **BOA**, İ.DH.969/76579.

654 Bkz. **BOA,** HR.TO..207/17 (27 Eylül 1885); Y.A.HUS. 183/48.

istemediğini ve bu mühim görevden affını istedi. Onun bu istirhamı, saray nezdinde de kabul gördü ve Edhem Paşa'nın Paris sefirliği böylece kağıt üstünde kaldı. Bu durum karşısında Paris'teki mevcut Osmanlı elçisi Esad Paşa yine görevine iade olunarak mesele halledilmiş oldu[655].

Önüne çıkan bu yeni görev karşısında Edhem Paşa'nın neler hissettiği ve gerçekten neden gitmek istemediği; tek sebebinin yolculuğu sağlık nedeniyle göze almaması mı ya da başka bir şey mi olduğu bilinemez. Ancak bilinen şu ki; Paris'in Edhem Paşa'nın hayatının şekillenmesinde çok büyük bir yeri olmasına rağmen elli yıl sonra bu şehri yeniden görmek fırsatını kendi eliyle geri teptiğidir. Belki de 1830'ların tamamında bulunmuş olduğu Paris'e ilişkin hatıralarını yarım yüzyıl sonra bozmak istemediği için bu görevi kabul etmedi. Her ne kadar ileri yaşlara varmışsa da, sağlık mazeretlerinin çok da geçerli olmadığı dahiliye nazırlığını yürütmesinden anlaşılabilir.

Edhem Paşa'nın 1885'ten sonraki yaşamına, birkaç olay dışında, devletin belgelerinde veyahud basında pek rastlanamaz. Kendisi hayatının bu son yıllarını eşi, çocukları ve torunları arasında sâkin bir aile hayatı şeklinde İstanbul'da geçirmiştir.

Edhem Paşa'yı zaman zaman bu sakin aile hayatından kısa süreliğine çıkaran gelişmeler, padişahın ricası üzerine yaptığı sembolik birkaç görevden ibarettir. Bunlardan birisi, Rus Çarı'nı karşılamak ve padişahın iyi niyet dileklerini iletmek görevidir. Padişah adına hareket edecek olan özel karşılama heyetinin başkanlığını yine padişahın ricası üzerine Edhem Paşa yapmıştır. Osmanlı heyeti, 1888 Yılı Eylül Ayı sonlarında Kırım'a hareket etmiştir.

Edhem Paşa, Kırım'ın sahil şehirlerinden olan Sivastopol'daki köşkünde bulunan Rus Çarı'nın huzuruna çıkmış ve Sultan II. Abdülhamid adına aşağıda içeriği verilen mektubu sunmuştur:

"Memâlik-i Devlet-i âliyyemizle mütecâvir olan Kırım sahilinde kâin sayfiyelerine azimet-i imparatorileri bu kere istihbar olunarak devleteyn beyninde teminen mevcut ve

[655] **BOA,** İ.HR. 337/21824; Y.A.HUS. 183/57.

payidar olan revabıta-i dostâne-i hemcivarinin teyid ve tahkimi hakkındaki arzu-yi samiminin bir delil-i âlisi olmak ve hanedan-ı fehamet-şân-ı hükümdarileri hakkındaki hissiyat-ı ihtiram-kârânemizin bir eseri bulunmak üzere minel kadim itiyad olunan usule itbaen ve bilhassa zat-ı haşmet-meab-ı imparatorilerine der-kâr olan mevdet-i halisanemizi ibraz ve devleteyn meyânında mevcut olan ve an be an kesb-i kuvvet ve metanet eylemesi ehass-ı emelimiz bulunan münasebât-ı hasene-i itilaf-kârâne hakkındaki efkar ve niyet-i halisanemizi beyan ve tekrar zımnında işbu vesile-i haseneden bil istifade bizzat taraf-ı mehabetimizden ifa eylemek için umur-ı dahiliye nazır-ı sâbıkı olup, emniyet-i şahanemizi hâiz ve murasa imtiyaz ve Osmani ve Mecidi Nişanlarını hamil bulunan Edhem Paşa fevkalade murahhas büyük elçilik unvanıyla mahsusen cânib-i imparatorilerine irsal ve izam kılınmış olmağla müşarünileyhüma taraf-ı âli-i haşmetânelerinden mazhar-ı itimad buyrulması ricasıyla işbu nâme-i mevdet alame-i halisanemiz tahrir ve cânib-i fehamet-câlib-i hükümranilerine bais ve tesyir kılındığı ma'lum-i fehamet melzum-i imparatorileri oldukta herhalde savb-ı senâ-hahı beka-yı asar-ı muhabbetleriyle mebadi kılınmak memul-i halisânemizdir"[656].

Çarı ziyaret eden Osmanlı heyetine Rus Çarı da aynı nezaket üsulleri çerçevesinde karşılık vermiş ve sözü edilen Edhem Paşa başkanlığındaki heyet kabulden bir müddet sonra, 1888 Ekim Ayı'nın son günlerinde İstanbul'a döndü[657].

Büyük bir komşu gücü olan Rusya ile ilişkilerine özen gösteren Sultan II. Abdülhamid, bu çerçevede Rus çarının Osmanlı sınırına yakın yerlere her gelişinde böyle olağanüstü elçilerini göndermiştir. Bu sadece Abdülhamid'in başlattığı bir gelenek de olmayıp, babası Abdülmecid devrinden beri uygulanan bir gelenektir.

Burada tarihin garip bir tecellisi olarak yeri gelmişken şundan da bahsedilebilir: Edhem Paşa, bu ziyaretten otuz yıl önce de, 1859 yılında, benzer biçimde Sultan Adülmecid tarafından Hocabey'de bulunan Rus çarını karşılamaya gönderilmiş ve 29 Eylül 1859'da çarın huzuruna kabul edilmişti. Sultan II. Abdülhamid, onu bir daha görevlendirirken, muhtemelen bu tarihî geçmişi de bilmekte ve ona göre seçmektedir[658].

---

[656] **BOA,** Y.PRK.NMH. 4-20 (29 Z 1305 / 6 Eylül 1888).

[657] **BOA**, Y.A.HUS.2018/92.

[658] Tarih boyunca Rus çarlarının karşısına iki defa çıkmış olan Edhem Paşa'ya bu iki ziyaretin de hatırası olmak üzere Çarlığın en üst devlet nişanlarından iki tane verilmştir. Sözü edilen ilk ziyareti için Bkz. **BOA,** A.AMD. 91/67; A.MKT.NZD. 292/40; HR.MKT. 307/13,41,50,73; HR.TO..287/8; İ.DH.445/29430; İ.HR.337/21824.

Rus Çarı'nın bu şekilde ziyaret edilmesinden bir yıl sonra bu kez İstanbul, tarihinin en üst düzey yabancı misafirlerinden birini ağırladı. Sözü edilen misafir Almanya İmparatoru II. Wilhelm, nâm-ı diğer Kayzer, ziyaretin tam tarihi de 2 -7 Kasım 1889 tarihidir[659]. Bu tarihî ziyaretin konumuzu ilgilendiren özel tarafı ise Edhem Paşa'nın son anlarda karşılama heyetine dahil edilmiş olması ve ziyaret boyunca eşiyle birlikte Alman İmparatoriçesi Ogusta Viktorya'nın mihmandarlığını yapmasıdır.

Kayzer II. Wilhelm'in 1889 ve 1898 yıllarında Osmanlı Devleti'ne yaptığı iki gezi bir süredir gelişmekte olan Osmanlı – Alman ilişkilerini çok daha ileri ve çok yönlü bir boyuta taşımıştır. Böylece Wilhelm – Abdülhamid itifakkı döneme damgasını vurmuştur.

O gezilerin ilki olan 1889 İstanbul gezisinde imparatora ve kalabalık maiyetinin ileri gelenlerine mihmandarlık yapak olan Osmanlı devlet adamları bizzat Sultan II. Abdülhamid tarafından belirlendi. Hazırlanan ilk karşılama komitesi listesinde Edhem Paşa yoktu. Paşa'nın da zaten böyle bir girişimi, talebi sözkonusu değildi.

Karşılama listesinde uzun yıllar Osmanlı Devleti'nin Londra sefirliğini yapan Kostaki Musurus Paşa'ya imparatoiçeyle ilgilenmek görevi verilmişti. Ancak söz konusu bu listeyi alan Almanya'nın İstanbul sefiri Radeviç, Musurus'un yerine başka birinin bulunmasını istemekle kalmayıp, Edhem Paşa'nın adını işaret etti. Bu değişiklik isteğinin elçiye göre en önemli sebebini şöyle açıkamıştır: "Edhem Paşanın Berlin sefaretinde bulunduğundan II. Wilhelm'in kendisini bizzat tanıdığını ve imparatoriçenin refakatine tayininden

[659] Alman İmparatorunun İstanbul ziyaretleri hakkında Bkz. Bedi N.Şehsuvaroğlu, . "Almanya İmparatoru II. Wilhelm`in Yurdumuzu Ziyaretleri", **Hayat Tarih Mecmuası**, S.6, İstanbul, 1972,s.20-22 ; Feryal İzer, "Kaiser Wilhelm'in İstanbul'u Ziyareti ve Şale Kasr-ı Hümayunu", **Tarih ve Toplum,** c.12, S.73, Ocak 1990, s. 11 v.d.

memnun olacaktır". Ayrıca Alman elçisi bu konuda son gerekçe olarak da Musurus Paşa'nın aşırı dereceye varmış ihtiyarlığını gösterdi[660].

Osmanlı'da başta saray olmak üzere sadaret – hariciye nazırlığı ve Alman Sefirliği arasında gidip gelen bu değişiklik konusu önemli olmamasına rağmen ilginçliğinden ötürü arşiv belgelerinden takip edilecek olursa yaşananlar şöyledir:

"İmparatoriçenin mihmandarlığına tayin buyurulan Musurus Paşa'nın şeyhuheti ve zaaf-ı samiası hasebiyle işbu memuriyeti imparatoruna bildirmekte tereddüt ettiği, bugün görüşülen Almanya sefiri tarafından ifade kılınmıştır. O anda bu hizmet için Edhem Paşa tahattur buyurulup, bu suret sefir tarafından da tensib edildiği beyanıyla istizân-ı irade-i seniyyeyi havî 4 Rebiülevvel 1307(29.10.1889) tarihli sadaret tezkiresi saraya gönderilmiştir.
Bu konu hakkında padişahın kurenası Besim Bey ile de mütalaa olunmuş ve sonuçta şu karara varılmıştır: Bilindiği üzere imparatoriçenin mihmandarlığı için ilk olarak Münif Paşa'nın ismi önerilmiş ancak bazı sebeplerden dolayı padişah bu öneriyi red etmiştir. Ondan sonra Musurus Paşa tayin edilmiş ve bu tayin hem kendisine tebliğ edilmiş ve hem de gazeteler vasıtasıyla kamuoyuna ilan edilmiştir.
Şimdi Edhem Paşa (ki yaşça Musurus Paşa'ya yakındır) mihmandarlığa tayin edilirse;
1) Musurus Paşa'nın üzülmesine, kalbinin kırılmasına sebep olunur.
2) Birbiri ardına yapılan değişiklikler – haşa – sarayın en küçük bir konuyu bile kararlaştırmaktan aciz olduğu şeklinde yorumlanabilir.
O bakımdan Musurus Paşa'nın mihmandar kalmaya devam etmesi uygundur"[661].

Gelişmeleri ve sarayın görüşlerini bu şekilde özetleyen Padişahın Sekatibi Süreyya Paşa, iki gün sonra gelişmelerin tam aksi yönde neticelendiğini görmüştür. Aslında her iki devlet adamının yaşına bakıldığında o sırada seksen iki yaşında bulunan Musurus Paşa, Edhem Paşa'dan on yaş büyüktür. Muhtemelen bu yaş farkının dışında Alman elçisinin dikkat ettiği bir diğer husus ise Londra eski sefiri yerine Berlin ve Viyana eski sefirini tercih etmenin hükümdarının nezdinde daha hoş karşılanacağını düşünmüş olmasıdır. Ayrıca Musurus Paşa'nın İngiliz yanlısı bir devlet adamı olduğu da düşünülmüş olabilir.

---

[660] Kostaki Musurus Paşa o sırada seksen iki yaşındadır; Edhem Paşa ise yetmişini geçmiştir. Bkz. Şafak, **a.g.t.,** s.174.
[661] **BOA,** İ.HR.338/21915.

Sultan ilk başlarda ilan edilmiş olmasına ve yanlış anlaşılmalara yol açacak olmasına dayanarak Musurus'un listede çıkarılmasını istemedi. Ancak Alman elçisinin ısrarı karşısında Sadrazam Kamil Paşa'nın da Musurus'un iyi işitmediği konusunda malumat vermesi üzerine değişiklik yapıldı.

Böylece listeye eklenen Edhem Paşa'ya gerekli tebligat yapıldı ve saraya çağrıldı[662]. 31 Ekim 1889'da sarayda konuyla ilgili gerekli talimatları alan Edhem Paşa ve Hariciye Nazırı Said Paşalar vapura binerek Çanakkale'ye gittiler. Osmanlı heyeti imparatoru buradan karşılayacaktır. Edhem Paşa, karşılamadan hemen sonra Çanakkale'den doğruca saraya bir telgraf çekmiş ve imparatoru nasıl karşıladıklarını bildirmiştir[663].

Bu olağanüstü ziyareti ilgiyle takip eden dönemin basınında Alman İmparatoru'nun Çanakkale'ye gelişi; orada karşılanması ve sonrasına haberlere her gün yer verilmiştir[664].

Tercüman-ı Hakikat Gazetesi 1 Kasım 1889 Cuma günü "Hareket" başlığıyla verdiği haberde, yarın İstanbul'a gelecek olan Alman İmparatoru, imparatoriçesi ve Prens Henri'yi karşılamakla görevlendirilen Şura-yı Devlet Reisi Arifi Paşa'nın sağlık durumunun bozulmasından dolayı yerine eski sadrazam Edhem Paşa görevlendirildiğini belirtiyordu[665]. Gazete haberine devamla, bundan başka Hariciye Nazırı Sait ve Berlin elçimiz Tevfik Paşa'nın yanı sıra Hariciye teşrifatçısı İbrahim Bey ile Almanya'nın İstanbul elçisi Baron de Radevic ve Askeri teftiş konisyon azası müşir Ali Nizami Paşa'dan oluşan heyet dün akşam İzeddin Vapuruyla Çanakkale'ye gitmek üzere İstanbul'dan hareket etmişlerdir.

---

662 **BOA,** İ.DH.1158/9054

663 **BOA**, Y.EE. 89/10.

664 Bu haberlerin içinde Edhem Paşa'nın adının geçtiği birkaç haber için Bkz. **Tercüman-ı Hakikat**, No: .3420; **Sabah,** No:.59, 3 Ra 1307/ 28 Ekim 1889, s. 1-2; Karşılama heyetine Edhem Paşa'nın sonradan dahil edilmesi**. Sabah,** No: 63/7 Ra 1307/ 2 Kasım 1889,s.1.

665 Aslında burada bir isim yanlışlığı yapılmıştır. Doğrusu, Arifi değil; Musurus Paşa'nın yerine getirilmiştir. Bkz. **Tercüman- Hakikat,** No: 3416, (1 Kasım 1889), Cuma, s.1.

Aynı gazetenin 2 Kasım 1889 tarihli sayısı, bir jest kabilinden, Almanca başlıkla yayımlandı. Haberin Türkçe devam eden kısmında Sadrazam Kamil Paşa'nın imparatoru Yeşilköy'de (Ayastefanos) karşıladığı ve oradan Dolmabahçe Sarayı'na gidildiği belirtilmiştir. Padişah, misafirini Dolmabahçe'de karşılamıştır. Dolmabahçe'den Yıldız'a kadar Padişah ile İmparator arasındaki tercümanlığı eski sadrazam Said Paşa ve Divan-ı Hümayun Tercümanı Münir Paşa yapmışlardır.

İmparatorun karşılanması heyetinde Edhem Paşa ve hanımının yanı sıra o sıralarda Hariciye Teşrifat Muavini olan ve Almanca'yı da iyi derecede bilen ortanca oğulları Galip Bey'in bulunduğunu da söz konusu gazetenin bir sonraki sayısında kayıtlıdır[666].

Sonuç olarak, beş günlük İstanbul ziyaretinde büyük bir misafirperverlikle ağırlanan imparator ve beraberindekiler kendilerine refakat eden başta Edhem Paşa olmak üzere herkesten memnun ayrıldılar. Ayrılmadan önce karşılama heyetindeki zevâta çeşitli hediyeler ve nişanlar takdim edildi. Bu ziyaret Alman sermayesinin Doğu'ya açılmasında önemli bir dönüm noktasını açarken; Edhem Paşa da bu son seremonik göreviyle devlet hayatını noktalamış oluyordu.

Edhem Paşa, vefat etmeden önceki son birkaç yılda sadece birkaç kez kayıtlarda geçmektedir. Bunlardan olan ve yukarıda açıklanan merasimlerden başka ara sıra da tanıdıkları, yakınları ve çocukları için devletten bir şeyle istirham ederken görülmektedir. Örneğin, 1891 yılı başlarında torunu Mübarek Bey'in maaşına zam yapılmasını; ondan birkaç gün sonra da eşinin yeğeni olup, Reji İdaresi'nde çalışmakta olan Tevfik Bey'e nişan verilmesini istemiştir[667].

---

[666] Bkz. **Tercüman- Hakikat,** No: 3417, 3418, (2-3 Kasım 1889).

[667] **BOA**, İ.DH.1213/95016 ; Y.PRK.TŞF. 3/11; Tevfik Bey de dahil olmak üzere Edhem Paşa'nın yakınlarından bazılarını hakkında kısa ansiklopedik bilgiler için ayrıca Bkz. Edhem Eldem, **Osman Hamdi Bey Sözlüğü,** T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul, 2010, s.470.

Hayatının son dönemlerinde mütevazı bir yaşam sürdüğünü; emeklilik maaşını bile zaman zaman alamadığını; kendisinin şikâyetlerinden değil de, maliyenin bu konulardaki yazışmalarından anlaşılmaktadır[668].

Edhem Paşa'nın yaklaşık yetmiş beş yıllık bir hayatın ardından Hicri 1310 senesinin Ramazan ayının ikinci günü (20 Mart 1893 yılı) İstanbul'da Süleymaniye Camisi yakınlarında Kantarcılar'daki evinde vefat etti. Vasiyeti gereği Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi'nin (İskele Camisi) hazîresine defnedildi. Burayı vasiyet etmesinin özel nedeniyse yıllar önce küçük yaşta vefat etmiş iki oğlunun yanına gömülmek istemesidir[669].

Edhem Paşa'nın vefat haberi ve kendisi için yapılan cenaze töreninin ayrıntıları ertesi günkü gazetelerden Trecüman-ı Hakikat'ın ikinci sayfasında şöyle duyuruldu:

"Sadr-ı esbâk Edhem Paşa bir müddetden beri mübtelâ bulunduğu hastalıktan rehâ-yâb olamayarak dün gece tekmil-i enfas madude-i hayat eylemiştir. Müşarünileyhin irtihali mesmû-i âli-i hazret-i padişahî buyruldukta, şeref-sadır olan irade-i seniyye mantuk-ı münifince naşı dünkü gün bir çok rical ve zevât-ı sâire hazır oldukları halde ihtifalat-ı lâzime ile ikamet-gâhlarından kaldırılarak tehiye edilen makbere-i mahsûsada tevdi-i rahmet-i rahman edilmiştir"[670].

Aynı gün ve aynı sayfada bir başka gazete Le Moniteur Orientale de onun Kantarcılar'daki konağında vefat ettiği Kalabalık bir heyet tarafından Üsküdar'da kendisi için ayrılmış mezara götürüldüğü yazılıdır[671].

Vefatı haber alınır alınmaz padişah tarafından konağına gönderilen memurlardan birisi de, muhtemelen padişahın özel isteği üzerine, vefatından defnedilmesine kadarki gözlemlerini bir raporla saya bildirdi. Bu raporda konağa ve cenazeye kimlerin gelip taziye sunduklarının dahi listesi

---

668 **BOA**, İ.DH.1279/100693 ; BEO, 22/1601.

669 İbrahim Hakkı Konyalı Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi'ni tanıtırken, burada bulunan mezar taşlarından iki tanesinin Edhem Paşa'nın 1854 ve 1864'te vefat eden çocuklarına ait olduğunu ortaya koyuyor. Ayrıca Edhem Paşa'dan sonra vefat eden aile üyelerinin çoğu buraya defnedilmişlerdir. Bkz. İ.H. Konyalı, **Mimar Sinan'ın Eserleri**, Ülkü Basım evi, 1950, s.176.

670 **Tercüman- Hakikat,** No: 4414, 3 Ramazan 1310, Salı, 9 Mart 1309, 21 Mart 1893, s.2.

671 **Le Moniteur Oriental,** 21.03. 1893 Salı, s.2.

bulunmaktadır. Onun ölümü, sadık bir adamını kaybeden padişahı üzmüş olmalıdır[672].

Edhem Paşa'nın vefatından hemen iki gün sonra Sultan II. Abdülhamid tarafından Edhem Paşa ailesi hakında hususi bir irade çıkarılarak hükümete gönderildi. Bu iradesinde padişah, Edhem Paşa'nın kendi nezdinde neden kıymetli olduğuna değinmiştir. Buna göre, Edhem Paşa devlet adamlarının ileri gelenlerinden sayılır. Cennet-mekân Sultan Abdülmecid'in sarayından başlayarak pek çok devlet hizmetinde ve biraz müddet dâhi padişahın (Sultan II. Abdülhamid) hocalığında bulunmuştur. Edhem Paşa, padişahın tahta çıkmasından vefatına kadar sadakatle, güzel hizmetlerde bulunmuştur.

Edhem Paşa'nın padişah nezdindeki kıymeti bu şekilde özetlendikten sonra merhumun aile fertlerinin kimler olduğu; nerelerde çalıştıkları; maddi durumları hakkında detaylı bir tahkikat yapılması emredilmiştir. Çünkü bunun gibi hizmetleri görülmüş; bendegân-ı saltanattan olan kişilerin vefatlarında geride kalan aile fertlerinin durumlarının iyice tahkik edilip, bunların padişah sayesinde rahat yaşamalarını temin etmek devletin görevidir[673]. Dolayısıyla bu tahkikatın asıl amacı aileye devletin himayesi ve yardımını sağlamaktır.

Padişahın hususi isteği üzerine 29 Mart 1893'te (11 Ramazan 1310) toplanan hükümet, Edhem Paşa'nın ailesine sahip çıkmak konusunda gerekli hasassiyeti göstermeye çalıştı.

Hükümetin, konuya özel toplanan Meclis-i Mahsus-i Vükelâ toplantısında hazırlanan belgede, padişahın ifadeleri aynen tekrarlanarak, devlete sadakatla, güzel hizmetlerde bulunan Edhem Paşa'nın çocuklarının zaten üst düzey devlet memurluklarında bulunduğu belirtilmiştir. Maaş tahsisine ihtiyaç duyabilecek tek kişinin eşi olduğu ve ona en kısa sürede aylık yedi bin beş yüz kuruş maaş tahsis edileceği ifade edilmiştir. Ayrıca Paşanın

[672] Bkz. **BOA**, Y.PRK.ŞH.4/28
[673] **BOA**, İ.HUS.10/1310 N-07.

müze müdür muavini bulunan en küçük oğlu Halil Bey'in kademe – derece bakımından diğer biraderlerinin seviyesine henüz varamadığına dikkat çekilmiş ve onun maaşına da zam yapılması kararlaştırılmış. Kararın altında bütün hükümet üyelerinin, seraskerin, şeyhülislamın imza ve mühürleri bulunmaktadır[674].

Edhem Paşa, kabrinin üstüne bir türbe yapılmasını, ileride ailesi ve çocuklarının da kendi yanına gömülmesini vasiyet etmiştir. Hatta yapılacak türbenin masrafı için beş yüz lira para da biriktirmiştir. Aile bu konuda izin için saraya müracaat edince Sultan II. Abdülhamid, kendi harçlığından karşılanmak üzere türbenin yapılması için talimât vermiş ve vefatından üç ay sonra türbe inşaatı tamamlanmıştır[675].

[674] Bkz. **BOA,** İ.ML.. 1310 N. 12.

[675] **BOA,** Y.PRK.BŞK. 30-138 (19 Za 1310 / 4 Haziran 1893); Mihrimah Sultan Camisi haziresinde iki tane türbe vardır: Birincisi, Yusuf Sinaneddin Paşa'ya aittir. Diğeri ise Edhem Paşa için yapılandır. Bkz. Yıldız Demiriz, "Üsküdar Mihrimah Sultan Camii", **Sanat Dünyamız,** S.20, Eylül 1980, İstanbul, s.21.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BİLİME ve SANATA KATKILARI BAKIMINDAN EDHEM PAŞA AİLESİ

"Sadr-ı esbâk merhûm Edhem Paşa'nın oğullarından Galib Bey, memleketimizde nev-ender bulunan ehl-i ihtisastan idi. Tarih- i âlem-i medeniyet tanzîmi hususunda ehemmiyet-i fevkaladesi bulunan meskûkât-ı atika tedkikinde son derece ileri gitmişler ve terakiyât-ı fenne büyük hizmetler etmişlerdi. Ailece Osmanlı âlem-i ilm ve siyasette hidemât-ı mühime ifâ etmiş zevâtan idiler. Müşarünileyhin pederleri eâzım-ı vüzerâ-yı Osmanîyeden idi".
Servet-i Fünûn, 5. Sene, 10. Cild, No: 249, 7 Kanunuevvel 1311.

4.1. Encümen-i Daniş Üyeliği ile Darülfünûn Kuruluş Çalışmalarındaki Rolü

Önceki bölümlerde, konuların niteliğine göre, Edhem Paşa'nın kişiliği, düşünceleri, bilim adamlığı ve ailesi gibi hususlara yer yer temas edildi. Bu bölümde ise daha önce ele alınmayan, ya da yüzeysel geçilen konular detaylandırılacaktır. Bu konulardan ilki, Edhem Paşa'nın Encümen-i Daniş üyeliğidir.

Encümen-i Daniş, büyük umutlarla kurulan fakat büyük bir semeresi görülemeden zamanla kendiliğinden dağılan yarı ilmî yarı bürokratik karakter gösteren bir tür bilim akademisidir[676]. 1851 yılında Sultan Abdülmecid'in saltanatı ve Mustafa Reşid Paşa'nın sadareti esnasında kurulmuştur. Resmi kuruluş belgesinde "muhtelif bilim ve sanat dallarının gelişmesine katkıda bulunmak(tervîc-i ulûm ve fünûn-i mütenevvia)" misyonuyla kurulduğuna vurgu yapılmıştır[677].

Encümen-i Daniş, o sıralarda kuruluş çalışmaları süren ve günümüzdeki karşılığıyla "Üniversite" denilebilecek olan Darülfünûn öncesi bir ilmî hazırlık gayesiyle oluşturulmuştur. Darülfünûn'da okutulacak olan ders kitaplarını

---

[676] Bkz. Server R. İskit, **Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939, s.40; Ayrıca kurum hakkında daha detaylı bilgiler veren birkaç kaynak için Bkz. Kenan Akyüz, **Encümen-i Daniş**, AÜEF Yay., No: 50, Ankara, 1975; Cahit Bilim, "İlk Türk Bilim Akademisi:Encümen-i Daniş", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergis**i, c.III/2 (Ankara 1985), s. 81-104; Abdullah Uçman, "Encümen-i Daniş"**, DİA,** c.11, s.176-178.
[677] **BOA**, İ.MVL. 208/6740.

hazırlanması Encümen-i Daniş'den beklenen en yakın, somut ve pratik amaçtır. Fransız Akademisi'nden ilhâm alınarak kurulduğu kimi araştırmalarda iddia edilen bu kurumun neden "ulûm"a neden yeterince – hatta ona göre hiç - hizmet edemediğini Ali Suavi, 1860'larda şöyle yorumlamaktadır:

"Evet, bizde bir vakit Encümen-i Daniş teşkîl olunmuştu. Fakat düşmen-i maarif olan Âli Paşa anda aza olduğu içün ne fâidesi görüldü? Bir şey daha var: Bizde mukademmâ teşkîl olunan Encümen-i Daniş, memurlardan ibaret idi. Böyle meclisler ulemâdan mürekkeb olursa ol vakit fâide var. Fi'l-vaki memurîn içinde bazı zevâtın ulemâdan bulundukları inkâr olunamaz ise de, cühelânın orada ne işi vardı?" [678].

Sadece politik sâiklerle kötülediği açıkça belli olduğu için Âli Paşa'ya kabahati yüklemesinin dikkate alınabilecek bir yanı olmasa da, Ali Suavi'nin görüşlerinin diğer kısımlarında haklılık payı bulunmaktadır. İlmi formasyonu olan bağımsız insanlardan müteşekkil, özerk yapıda bir kurum olsaydı eğer Encümen-i Daniş'in o vakit bilim ve eğitim dünyasındaki karşılığı daha yüksek olabilirdi.

18 Temmuz 1851'de İstanbul'da Darül Maarif'de yapılan; bizzat sultanın da katıldığı görkemli açılış töreninde de kurumdan beklenen amaçlar konusunda iddialı nutuklar irad olundu[679]. Ancak bu iddialı sözler; kurumun yetki ve olanaklarıyla göze batan bir tezat oluşturmaktaydı. Ne bir binası, ne sürekli bir kadrosu, ne de bir kütüphanesi mevcuttu[680].

Bundan daha önemli bir sorun olarak dahili üyelerinin büyük çoğunluğunun aynı zamanda devlet memuru olmaları ve bu esnada bir de başında bulundukları dairelerin yoğun işleriyle uğraşmak zorunda kalmalarıydı. Bu uğraşlar akademik çalışmalara pek fırsat tanımamıştır.

---

[678] Ali Suavi, "Encümen-i Daniş-i Şarkî(Asiyatik Sosiyete)", **Ulûm,** No:9, s.533 -534 ; ayrıca ilgili iddialardan biri için Bkz. Richard L. Chambers, "The Encümen-i Daniş and Ottoman Modernization", **VIII. TTK Kongresi Bildiriler Kitabı,** c.2, s.1283 v.d.

[679] Encümen-i Daniş açılışında Sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından yapılan açılış konuşmasının metni için Bkz. **Ceride-i Havadis**, No: 542, (06.08.1851) ; **Journal de Constantinople**, No: 320 (9 Août 1851).

[680] Bütün bu çelişkilere, Ahmed Cevdet Efendi çerçevesinden bakan bir çalışma için Bkz. Christoph Neuman, **Araç Tarih Amaç Tanzimat,** çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yay.,2000, s.15 v.d.

Encümen-i Daniş'in kurulması ve faaliyetleri bu tezin kapsamı içerisinde Edhem Paşa'nın üyeliği çerçevesinde dahil edilmiştir. Edhem Paşa, Encümen-i Daniş'de dahili aza sıfatıyla Sultan Abdülmecid ve Reşid Paşa'nın isteğiyle yer almıştır ve o sırada aynı zamanda Mabeyn-i Hümâyûn'da ferik rütbesiyle görevli bulunmaktadır[681].

Encümen-i Daniş'e üye olarak uygun görülenlere, padişah tarafından üyeliklerinin tescili olan bir belge verilmekteydi[682]. "Ruus-i Hümâyun" olarak adlandırılan bu belgelerden bir tanesi de dahili aza olan Edhem Paşa'ya verilmiştir. 17 Temmuz 1851 (Hicri 18 Ramazan 1267) tarihli bu belgede şöyle denilmektedir:

"Zât-ı şevket-meâb-ı cenâb-ı mülükânenin neşr-i maarif emr-i ehemminde olan himmet-i âliye-i hazret-i padişâhîlerinin hüsn-i husul-i hizmetine memur olan Encümen-i Daniş azalığına ferikân-ı kirâmdan saadetlu Edhem Paşa hazretleri hilye-i maarif ve kemâl ile mutassıf olduğu cihetle lâyık olduğundan bi'l-intihâb şeref-südur buyrulan emr ve fremân-ı isabet-beyân-ı hazret-i şehinşâhî iktizâ-yı âlisi üzere Encümen-i Daniş'in dahili aza-yı maarif-perverâsı silkine idhâl buyrulduğunu müşaar iş bu ruus-i hümâyûn ısdâr olundu(12 Ramazan 1267)[683].

Aslında Edhem Paşa, aldığı bilimsel eğitimiyle, birikimiyle ilmi bir kuruluşun içinde olmayı hak eden bir kişinin niteliklerine sahiptir. Zaten kendisine verilen ruus belgesinde de maarifteki çağdaş donanımına işaret edilerek, böyle bir kuruluşun üyeliğine lâyık olduğu bildirilmiş ve bir dahili aza olarak maarif alanında çalışmalar yapacağı belirtilmiştir.

Edhem Paşa'nın maarif, bilim gibi konulara ilgili olduğu ve dolayısıyla Encümen'e dahil edilmesinden memnun olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak,

---

[681] Kuruluşundan itibaren kurumun üye listesini gösteren bütün yayınlarda Edhem Paşa'nın adı mevcuttur. Birkaç örnek için Bkz. **Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye,** Sene 1270: Def'a 8, s. 36; Sene 1278, def'a 16, s. 28; Encümen-i Daniş'e ilişkin devlet yıllıklarındaki en son kayıt Hicri 1279 (1861-62) Devlet Salnâmesi'nde yer almaktadır. Bunda da Edhem Paşa'nın adı yazılıdır. Bkz. **1279 Salnâme**, s.28.

[682] Encümen-i Daniş Azasının Suret-i İntihâbına Dâir resmi yazı için Bkz. **Muharerât-ı Nâdire**, s.102.

[683] Bkz. Mahmud Cevad, **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı,** MEB Yay., Ankara, 2002, s.44. Bu eserde Encümen-i Daniş'in dahili ve harici azalarının isimleri listelenmiştir.

Encümen'in gerçek hâmisi olan Mustafa Reşid Paşa'nın 1852 yılı başlarında sadrazamlıktan azledilmesi; buna karşılık Edhem Paşa'nın saraydaki görevinin yoğunluğu kurumun kendisinden yeterince yararalanamaması demekti.

Yine de Edhem Paşa, Encümen-i Daniş'in başlangıcında girişilen ancak yarım bırakılan büyük bir umumi tarih yazma projesinin içerisinde yer almıştır. Bu projenin gerçekleştirilmesi için talimat veren Sultan Abdülmecid, insanlık tarihinin başlangıcından kendi dönemine kadar gerçekleşen önemli olayaları ihtiva eden genel bir insanlık tarihinin yazılmasını istemiştir. Bu istekle ilgili belgede, projede kimlerin, hangi bölümlerde görev alacağı da belirtilmiştir. Buna göre, bu büyük çaplı eserin birinci kısmında görev alan kişilerden birisi de Edhem Paşa'dır. Bu arada Edhem Paşa, "Endülüs Tarihi" adlı eserin notlarını da muhtemelen o dönemlerde tutmuştur [684]. Encümen-i Daniş'in tarihi ve faaliyetleri söz konusu olduğunda söylenebilecek olan son husus şudur: Encümen-i Daniş Hakkında en kıymetli yazılı yorumları, aynı zamanda Encümen'in bütün safhalarının tanığı olan, Ahmed Cevdet Paşa yapmıştır[685].

Edhem Paşa'nın maarif alanındaki asıl başarıları Encümen-i Daniş'de değil de daha çok Darülfünûn kurma çalışmalarındaki gayretinde ve 1865'te maarif nazırlığında kuracağı Telif ve Tercüme Heyeti'ni kurmasında ortaya çıkacaktır. Özellikle bu son kurum, adeta Encümen-i Daniş'in daha dar ama çok daha etkili bir versiyonu niteliğinde olup, eğitim ve kültürel modernleşmede önemli bir yere sahiptir.

Darülfünûn, ya da diğer bir deyişle modern anlamda bir üniversite, kurma çalışmaları Tanzimat döneminin bir türlü sonuçlandıramadığı en uzun

[684] Edhem Paşa ile aynı projede çalışacak olan Cevdet Efendi, diğer resmî görevlerinin ağır olmaması hasebiyle Encümen'de çok daha etkilidir ve tarihle ilgili eserlerinin alt yapısını encümendeki yıllarında olgunlaştırmıştır. Encümen-i Daniş'in mufassal bir tarih-i umumi yazma girişimi için Bkz. **BOA**, İ.DH.264/16459.

[685] Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, Bkz. **Tezâkir**, 3. bs., Yay. Haz. Cavid Baysun, TTK, Ankara, 1991, c.4, s.46-58.

hikâyesidir[686]. 1845'te inşaatı başlayan binası 1860'ların başlarında hâlen inşaat halinde bulunmaktaydı.

Artık Darülfünûn binasının bitmesi beklenmeden 1862'de bir nevi deneme – hazırlık eğitimi şeklinde halka açık ilmi konferanslar tertip edilmeye başlandı. Bu bilimsel sunumların planlayıcısı, devlet adına denetimcisi Edhem Paşa'dır. Yine o yıl yayın hayatına başlayan bir bakıma Osmanlı bilim tarihinin ilk popüler bilim-teknik dergisi sayılabilecek olan Mecmua-ı Fünun, büyük bir ilgiyle Darülfünûn derslerinin başlamak üzere bulunduğunu şöyle müjdelemekteydi:

> Darülfünûn'da bazı ulûm-u tabiiye tedris olunmak üzere bir dersiâm tertip olunup, birkaç güne kadar küşâdı mukarer bulunmuştur. Ders-i mezkûr Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye aza-yı kirâmından Edhem Paşa marifetiyle tertip olunup, müşarünileyhin taht-ı nezaretinde bulunacaktır[687].

Görüldüğü üzere Edhem Paşa, Tanzimat Dönemi'nin en önemli üst kurullarından birinde görevli olmasının yanı sıra Darülfünûn'un bir tür ön hazırlığının bir bakıma organizatörlüğünü yapmaktadır ve bu kadar yoğun işlerinin arasında memlekette bilime karşı genel bir ilginin uyanması adına Mecmua-ı Fünun'da jeolojiyi tanıtmaya çalışacaktır. Dönemin İstanbul basını takip edilirse görülecektir ki, halk ilgiyle konferansları takip etmektedir. Bazı derslerde ilginç debeylerin yapılması kitlenin ilgisini, heyacanını daha da arttırmıştır. Darülfünûn tarihçesini işlediği eserinde Mehmed Ayni Bey, Edhem Paşa'nın ders programını düzenleyen yönetici olmanın dışında zaman zaman dersleri kendisinin de verdiğini belirtmiştir[688].

1863 yılında nafıa nazırlığına getirilmesi Edhem Paşa'ya bir türlü tamamlanamayan Darülfünûn binasını tamamla imkânını sundu ve 1865 yılına

---

[686] Darülfünun kurma macerasının ilk dönemlerini özetleyerek, topluca ele alan bir makale için Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Dârülfünûn Kurma Tesebbüsleri" **150. Yılında Tanzimat**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yayınları, 1992: 397-439.

[687] Münif Efendi, "Darülfünûnda Dersiâm Küşâdı", **Mecmua-i Fünun,** s.258-260.

[688] **Darüfünun Tarihi,** Haz. Aykut Kazancıgil, Kitabevi Yay., İstanbul, 2007, s.13 v.d.

geldiğinde artık inşaat çalışmaları büyük ölçüde bitti. Darülfünûn umutları kuranlar için kötü haberi vermek de devletin resmî gazetesine düştü. Takvim-i Vekâyi'nin 10 Nisan 1865 tarihli nüshası yıllardır Darülfünûn için yaptırılmakta olan büyük binanın maliyeye tahsil edildiğini; çünkü maliye nezareti binasının pek harap olduğunu olduğunu ilan etti.

Yaşanan bu hayalkırıklığı durum karşısında yılmayan Edhem Paşa, neresi olursa olsun ama mutlaka bir Darülfünûn binası kurulması ısrarını sürdürmüş ve sonucunda padişahtan yeni bir Darülfünûn binası inşaatı için izin almıştır. Bunu da yine Takvim-i Vekâyi , okuyucusuna şöyle aktarmıştır:

"Maarif-perver efendimizin neşr-i envâr-ı maarif hakkındaki eltâf ve avatıf-ı mülükâneleri adedinden olarak(merhum efendimizin- II. Mahmud-) türbesi civarında kâin miri fırını mahal-i vust-ı İstanbul'da bulunduğundan, her tarafa semt ve civar bulunduğu cihetle orada kargir olarak müceddeden muhtasarca bir Darülfünûn yapılmasına, ulum ve fünun-i nafıanın orada tedris ettirilmesine emr u irade buyrulmuştur"[689].

Buna göre Sultan II. Mahmud Türbesi yakınlarında yeni bir Darülfunûn Binası inşaatı başlatıldı. Ancak altından çok zor kalkılan önceki deneyimden alınan dersle bu kez yapılacak binanın daha sade olması şart koşuldu. Edhem Paşa, Bâbıâli'ye zaman zaman sunduğu raporlarda Darülfünûn'da olması gerekenleri hatırlatmıştır.

Edhem Paşa, 30 Ocak 1866'da sunduğu bir yazısında Darülfünûn çatısı altında ayrıca bir müze kurulması gerektiğini; bunun sadece tarih değil; aynı zamanda doğal kalıntıları barındıran bir yer olacağını ve talebelerin çalışmalarında adeta bir laboratuar işlevi göreceğini savunmuştur. Yıllık sadece elli bin kuruş tahsis edilmesi ve bu müze işi uhdesine verilmesi durumunda "pek az müddet zarfında bir mükemmel müzehane tertib olacağı bi-iştibah olduğu gibi pek çok asar-ı nadire ve makbulenin dahi meydana çıkmasına mesned olacağından" bahseden Edhem Paşa, bu talebine karşılık

[689] **Takvim-i Vekayi,** No: 794, s.1.

bulamamıştır[690]. Üstelik aynı yıl Tırhala Mutasarrıflığına tayin edilince Darülfünûn kurulması işi de iyice yavaşlamış oldu.

1860'ların sonlarına doğru Şûrâ-yı Devlet Nafıa Dairesi başkanlığına ve 1870'lerin başlarında ise Nafıa Nazırlığına tayin edilen Edhem Paşa'nın Darülfunûn kurma mücadelesi hep sürdü. Yeni inşaatının bitmesinin ardından eğitim-öğretime "Darülfünûn-i Sultanî" adıyla kısmen başlayabilen bu üniversite yapılanmasında "İnşaat Mühendisliği Bölümü" denilebilecek olan Turuk ve Meabir Mektebi'ni 1873'te kuran ve bir mühendis olarak öğretim programını hazırlayan kişi Nafıa Nazırı Edhem Paşa'dır[691]. Bütün bu teşebbüslere rağmen bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin temeli sayılan Darülfünûn'un kuruluşunu tamamlaması, Edhem Paşa'nın vefatından yedi yıl sonra, 1900 yılında mümkün olabilmiştir. Bu uzun ve meşakkatli kurumun ortaya çıkmasında katkıları bakımından unutulmaması gereken kişilerden birisi de Edhem Paşa'dır.

4.2. Edhem Paşa'nın Jeoloji Bilimini Tanıtma Gayretleri

Edhem Paşa'nın asıl mesleği jeoloji mühendisliğidir. Hem de bu mesleği dönemin en iyi okullarından sayılan Paris Madencilik Okulu'ndan almış ve diplomasını aldıktan sonraki bir yıl boyunca Avrupa'nın büyük maden bölgelerinde yaptığı kapsamlı stajla bu konulardaki bilgilerini daha da arttırmıştır.

Sahip olduğu bütün mesleki donanımına rağmen Edhem Paşa'nın, Osmanlı memleketinde alanıyla ilgili uzun süreli ve etkili çalışmalarının olduğu söylenemez. Dönemin Avrupa örnekleriyle kıyaslanamayacak kadar iptidai usullerle çalışan Osmanlı maden bölgelerinde jeoloji mühendisi Edhem'in tek başına yapabileceği çok fazla bir şey yoktur ve buralarda iki-üç yıllık bir

[690] **BOA,** İ MVL 550/24685-3.

[691] Ekmeleddin İHSANOĞLU, "Darülfünun Tarihçesine Giriş (II): Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultani", **Belleten,**c.LVII, S.218, Ankara, 1993, s.216**.**

çalışmanın ardından kendisi bir daha maden bölgelerinde değil; Abdülmecid'in sarayında görevlendirilmiştir.

Edhem Paşa'nın jeoloji (ilm-i tabakât ül arz) ve madencilik üzerine meslekî birikimini aktarabileceği herhangi bir okul da 1840'ların – 1850'lerin Osmanlı memleketinde mevcut değildir. Durum böyle olunca – birkaç yıllık madencilik bölgelerindeki çalışması istisna olmak üzere - 1860 başlarına kadar Edhem Paşa'nın jeoloji bilgileri neredeyse sadece kendisinde kalmıştır.

1860'ların başlarında başta Türkçe basın olmak üzere kültür, sanat ve bilimde bir canlanma, yenilenme akımı belirgin bir biçimde kendisini göstermeye başladı. Edhem Paşa'nın da kurulmasına ön ayak olduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmanîye adlı sivil ve ilmi kuruluş Haziran-Temmuz 1862'den itibaren(Hicri 1279 Muharrem) Münif Efendi'nin editörlüğünde Mecmuâ-yı Fünun Dergisi'ni çıkarmaya başladı[692].

Edhem Paşa, Türkçe'nin ilk popüler bilim – teknik dergisi sayılabilecek olan Mecmuâ-yi Fünûn'un Münif Efendi tarafından yayımlanmasına sadece bir devlet adamı olarak değil; aynı zamanda bilim adamı sıfatıyla da önemli katkılar sunmuştur. Söz konusu derginin ikinci sayısından itibaren "Medhâl-i İlm-i Jeoloji" başlığı altında tefrika suretinde uzunca bir makale dizisi neşretmiştir. Mecmuâ-yi Fünûn'un yayın hayatı boyunca burada en çok makale yayımlayan ilk üç kişi sırasıyla Münif Efendi, Kadri Bey ve Edhem Paşa'dır[693].

Aslında Jeoloji bilimi hakkındaki Türkçe ilk bilimsel makale, Edhem Paşa'nın daha çok genç bir öğrenci olarak Paris Madencilik Okulu'na

---

[692] Cemiyet kuruluş amacını: "Saadet için gerekli bir sermaye olan yararlı ilim ve sanatların yayımlanmasına ve yayılmasına çalışmak.." şeklinde özetliyor ve bu amacı gerçekleştirmek için bilgili, hünerli zâtlardan kurulu bir oluşum olduklarını belirtmiştir. Cemiyet'in kurulmasını sağlayan irade-i seniyye ve iç tüzüğü (dahili nizamnâmesi) hakkında detaylı bilgiler için Bkz. **Mecmuâ-yı Fünun**, S.1, 1279 Muharrem(Haziran-Temmuz 1862).

[693] Budak, **a.g.e.**, s.260.

kaydolduğu 1834 yılında Hoca İshak Efendi tarafından yayımlanmıştır[694]. Modern anlamda bir bilim dalı olarak jeolojiyi inceleyenlerin başında gelen İshak Efendi, "Mecmuâ-yi Ulum-i Riyaziye" adlı eserinin dördüncü cildinde "jeoloji" tabirini kullanmadan "ilm-i tabakât" adı altında genişçe yer vermiştir.

Müstakil bir kitap şeklinde jeolojiye yer veren bir başka zat ise, Encümen-i Daniş ve Meclis-i Maarif azası Russçuklu Seyit Ali Fethi Bey'dir. Onun yazdığı "İlm-i Tabakat-ı Arz" adındaki eseri Hicri 1269 Senesinde (1852 yılında) yayımlanmış öncü eserlerdendir. Yüz kırk iki sayfa ve iki bölümden oluşan eserde jeolojik devirleri gösteren renkli bir şemaya da yer verilmiştir. Edhem Paşa'nın bunlardan farkı ise hem içerik bakımından Batılı kaynaklara çok daha vakıf olması, bunları kullanabilmesi; hem de "jeoloji" tabirini kullanan ilk kişi olmasıdır[695].

Türkçe yayımlanmış jeoloji ve madencilik ilimlerine ait kitapların ve yazarların Osmanlı Müellifleri adlı eserde verilen listede Edhem Paşa'nın ismine rastlanmaması anlaşılabilir bir durumdur. Zirâ Edhem Paşa, yoğun bürokratik mesâisi dolayısıyla, Jeoloji alanındaki çalışmalarını bir kitap hacmine ulaştıramamıştır. Ancak jeoloji alanındaki en dikkat çekici ilmi makale dizilerinden birinin yazarı olan Edhem Paşa'nın makalesinin başlığını ve yayımlandığı mecmuayı belirtmiş olan Osmanlı Müellifleri yazarının burada yazar adını belirtmemesi eseri için dikkat çekici bir eksiklik olarak kalacaktır[696].

Konunun özünü oluşturan Edhem Paşa'nın jeoloji konusundaki makaleleri Mecmuâ-yi Fünûn'un ikinci sayısından itbaren başlamış; otuzaltıncı sayıya kadar devam etmiştir. Makalenin ilk bölümünün yayımlandığı sayıda,

---

694 Emre Dölen, "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Bilimsel Literatürü", **Osmanlı Ansiklopedisi,** c.8, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.66 v.d ; Ekmeleddin İhsanoğlu, **Başhoca İshak Efendi**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, s.62.

695 Emre Dölen, "Tanzimattan Cumhuriyete Bilim" **TCTA**, c.1, s.187.

696 Bkz. Bursalı Mehmed Tahir Efendi, **Osmanlı Müellifleri,** c.3, s.217-218; Edhem Paşa tarafından Mecmua-i Fünun'a yazılan makalelerden bahseden bir kaynak için Bkz. İbrahim Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", **Tanzimat I (100. Yıldönümü Münasebetiyle),** Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.554.

makaleden önce editör Münif Efendi'nin konuyla ilgili "Mukkadime-i Medhal-i Jeoloji" başlıklı sunuş yazısı yer almaktadır. Bu sunumda hem konudan, hem de yazarından biraz bahsetmeyi gerekli görmüş olan Münif Efendi, jeolojiyi merak teşvik eden sorular eşliğinde şöyle tanımlamıştır:

"Üzerinde bulunduğumuz küre-i arz ne makûle mevaddan mürekkebdir ve ibtida nasıl teşekkül etmiştir? Zelzele, yanardağlar ve ılıcalar neden neşet eder? İşte, bunlardan bahseden ilme (Jeoloji) tesmiye olunur ki, bazıları (İlm-i Tabakat-ı Arz) dahi derler. Hakikaten şu mesâil ziyâde merak olunacak şeylerdendir."[697].

Sunuş yazısının sonunu böyle merak uyandırıcı, mühim ve öğrenilmesi faydalı olan jeoloji bilimini sıradan okuyucunun dahi anlayabileceği lisânla lütfedip yazan kişinin Meclis-i Ahkâm-ı Adliye azası Edhem Paşa olduğu; bu yazı dizisinin yayımlanmasına müsaade buyurdukları için müteşekkiren belirtilmiştir.

Sunumun hemen ardından Edhem Paşa'nın makalesinin ilk bölümü "İlm-i Hikmet-i Tabiiyeye Dair Makaledir" başlığıyla yer almaktadır. Giriş mahiyetindeki bu yazıda jeolojinin temel kavramları sıralanmıştır.

Jeoloji üzerinde çalışacak olan bilim adamlarına başlı başına bir kaynak olabilecek bu makaleler dizisinin ilmi ayrıntılarına girmek bu tezin kapsamını aşacağından konu başlıkları itibarıyle şöyle özetlenerek sonuçlandırılabilir:

Giriş bölümünden sonra, maddenin hallerinden bahseden Edhem Paşa; ardından kayaç türleri ve özelliklerini tarif etmekle devam eder. Bir sonraki sayıda tabiatın geçirmiş olduğu jeolojik devirlerde gerçekleşen önemli doğal olayalardan bahsedilmektedir. Madenlerin oluşum süreçleri ve özellikleri (Maadinin Havas-ı Mahsusaları) başlığı altında incelenmiştir. Bir bölüm hava ve suyun özelliklerine ayrılmış; bir sonraki bölüm "Gazların Birbiriyle ve Ecsâm-ı Unsuriye-i Saire ile olan terkibatı" konusuna ayrılmıştır. Kısacası

[697] Yazının devamı için Bkz. Münif Efendi, "Mukkadime-i Medhal-i Jeoloji", **Mecmuâ-yi Fünûn**, S.2, Hicri 1279 Safer, s.65-68.

Edhem Paşa, bu uzun makaleler serisinde jeoloji alanına giren bütün unsurları tek tek yazmıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki, Osmanlı'da jeoloji ilk kez bu kadar açık ve basit; anlaşılabilir bir dille kamuoyunun dikkatine sunulmuş olmaktadır. Edhem Paşa, bir yandan konuyu bilimsel olarak birçok yönüyle anlatmaya; öte yandan bunun anlaşılmasına özellikle dikkat etmiştir. Yazı dizisine "Meclis-i Ahkâmı Adliye Azası Edhem" imzasıyla başlamış ve ilerleyen süreçte "Maarif Nazırı Edhem", "Nafıa Nazırı Edhem" …gibi görevindeki değişmeleri daima isminin önüne eklemek suretiyle resmî hayatındaki değişiklikleri de okuyucusuyla paylaşmıştır.

4.3. Edhem Paşa'nın Yazdığı ya da Katkıda Bulunduğu Eserler

4.3.1. Usûl-i Mimari-i Osmanî

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ikinci yarısına damga vuran ve büyük çoğunluğu Avrupa menşeli ve merkezli olan uluslararası sergilerin neredeyse tümüne katılmakla aslında modern dünyada kendisinin de bir yerinin olduğunu kabul ettirmeye çalışmıştır. Bu sergiler arasında Osmanlı'nın en iyi hazırlandığı serginin başında 1873 Viyana Sergisi'nin gelmesi büyük oranda Edhem Paşa ve çocuklarının eseridir. Edhem Paşa, bu sergi için ayrıca iki prestij kitap da hazırlatmıştır ki, bunun daha önce benzer başka bir örneği yoktur[698].

Bu kitapların ilki olan Usûl-i Mimari-i Osmanî, Edhem Paşa'nın padişahın emriyle üzerine almış olduğu özel bir görevin sonucu olarak ortaya çıkan birçok bakımdan kıymetli bir eserdir. Bu hacimli eser, 1873 yılında Viyana'da yapılan Uluslar arası sergide Osmanlı mimari tarzını bazı önemli

[698] XIX. yüzyılda Osmanlı ve Sergiler hakkında daha fazla genel bilgi için Bkz. Rıfat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğunun katıldığı ilk Uluslar arası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmanî", **Belleten,** S.185-188, Ankara, 1984; Semra Germaner, "Osmanlı İmparatorluğunun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları", **Tarih ve Toplum**, S. 95 (Kasım 1991); Gökhan**, Türkiye Sergicilik ve Fuarcılık Tarihi,** Tarih Vakfı, 2009.

mimari eserlerimiz üzerinden dünyaya tanıtmayı amaçlayan bir çalışmadır. Bilindiği kadarıyla Osmanlı tarihinde tanıtım – teşhir – sergi amacıyla hazırlanan iki eserden biridir. Bu eserler, kolektif bir çalışmanın ürünüdür. Edhem Paşa'nın rolü çalışmayı sağlayan ekibin hem başında; hem de içinde yer almasıdır. 1872 yılının sonu itibariyle iki eserin de hazırlanmasında sona gelindiğine değinen Edhem Paşa, bunlar için gerekli olan masrafların devlet hazinesinden ödenmesini talep etmiştir. Söz konusu talebinde Fenn-i Mimari-i Osmanî nâmıyla üç lisan üzerine tanzîm edilen tedkikâtın ve memleket-i şâhânenin her cihetlerinde yerleşik bulunan ahali-i Müslime ve Gayrimüslime'nin kıyafetlerinin tarifi olmak üzere hazırlanan kitabın toplam masrafının yüz yirmi bin kuruş tuttuğunu belirtmiştir[699]. Edhem Paşa, bu iki kitabın satışından elde edilecek hasılâtın basım masraflarını karşılayacağını umarak, gelecek olan paraların hazineye aktarılacağını belirtmiştir. Ancak bu beklentinin boşa çıktığı ve kitapların umulan satış miktarlarının gerçekleştirilemediği görülecektir.

Eser, Türkçe (Usûl-i Mimari-i Osmanî), Almanca (Die Ottomanische Baukunts) ve Fransızca (L'architecture Ottomane) olmak üzere üç dilde hazırlanmıştır. Kapağındaki bilgilerde bu eserin nasıl ve kimler tarafından ortaya çıkarıldığına şöyle değinilmiştir:

"Bâ-irade-i seniyye-i cenâb-ı padişahî bin sekiz yüz yetmiş üç senesi Viyana Sergisi'ne vaz' olunmak üzere mezkûr sergiye eşya irsâline mahsus komisyon-i mahsusun reisi ve umur-i nafıa nazırı devletlu İbrahim Edhem Paşa hazretlerinin taht-ı nezâretlerinde olarak bâ- tanzîm tab' ve temsîl kılınmıştır. Sene 1290"[700].

Bu bilgilerden başka ayrıca kitapta kimlerin, hangi alanlarda, nasıl bir destek verdikleri de tek tek belirtilmiştir. Temelde görsel malzemeye dayanan kitabın resimlerini Montani ve Bogos Efendiler ile Mösyö Maillard çizerken; bu

---

699 **BOA**, A.MKT.MHM.443/58.

700 Bkz. **Usul-i Mimari-i Osmanî**, İstanbul, 1290 ; Bu tezde kaynak olarak ilk baskısı kullanılan eserin ayrıca 2010 yılında yeni bir baskısı için Bkz. **Osmanlı Mimarisi: Usul-i Mimari-i Osmanî,** Çamlıca Basın Yayın, İstanbul, 2010.

resimleri fotoğraflarla birlikte basan kişi de İstanbul'un meşhur fotoğrafçısı Sebbah'dır[701].

Usûl-i Mimari-i Osmanî'nin önsöz bölümünde (Mukaddime-i Kitab) Osmanlı'nın erken ve klasik devri mimarisinin özgün(bir tarz-ı mahsus) ve örnek olduğu ileri sürülerek, Mimar İlyas, Hoca Kasım, Mimar Sinan gibi büyük ustalar örnek gösteriliyor. Ardından söz devrin padişahı Abdülaziz'e getirilerek, onun da sanatı ve sanatçıyı korumasından ve bilhassa sergilere verdiği öneme vurgu yapılıyor.

Kitabın meydana getirilmesine izin veren dönemin padişahıdır ancak böyle bir eserin ortaya çıkarılması fikrini ileri süren ve bu çalışmayı titizlikle neticelendiren kişi Nafıa Nazırı Edhem Paşa'dan başkası değildir. Kitabın sözkonusu giriş bölümünde bu husus belirtilmiştir. Önsöz bölümü son olarak, sadaretten Edhem Paşa'ya hitaben yazılmış ve bu çalışmayı yapması için verilen izin kağıdı olan Hicri 13 Safer 1289 tarihli (22.04.1872) tarihli tezkire ile sona ermektedir[702].

Kitabın giriş bölümünde ise uzunca bir Osmanlı mimarlık tarihi anlatımı (malûmât-ı tarihiye) yer almaktadır. Burada Osmanlı mimari anlayışının nasıl, nerelerde ortaya çıktığı; geliştiği anlatılmıştır.

Yedi fasıl üzerine kurulan kitapta her bir fasılda bir Osmanlı eseri tanıtılmıştır. Seçilen eserlerin hepsi de bilinen, en meşhur cami örnekleridir. Bunlar sırasıyla: Bursa Yeşil Camii, İstanbul Süleymaniye, Edirne Selimiye ve İstanbul Yeni Cami'dir. Söz konusu bu mimari şaheserlerin haklarında bilgiler, mimari özellikleri ve çizimleri ile fotoğraflarına yer verilmiştir.

Usul-i Mimari-i Osmani, Osmanlı'nın kendi mimarisi hakkında bir söylem yarattığı ilk kitaptır. Kitabın hazırlanışında Avrupa'nın belirlediği

---

[701] Osmanlı resmi belgelerine "Fenn-i Mimari-i Osmanî" adıyla yansıyan bu kitapla ilgili bazı belgelerde Sebbah'ın alacaklarının ödenmesi için yaptığı müracaat ve bu konuda yapılan işlemlerden bahsedilmektedir. Bkz. **BOA,** A.MKT.MHM. 462/80; 463/17; 465/96.

[702] Bkz. **Usul-i Mimari-i Osmanî**, İstanbul, 1290, s.1-7.

standartlar ön planda tutulmuştur. Osmanlı mimarisine bakılırken de, kendine has özellikleri ve farklılıkları değil; Batı'nın biçimlendirdiği stiller düzeni söylemi içerisindeki yeri ön plana çıkarılmıştır[703].

Sonuçta, bir Osmanlı ekibince hazırlanan böyle bir mimari kitabının nüshalarının altı ay boyunca (1 Mayıs – 2 Kasım 1873) Viyana Sergisi'nin standlarında teşhir edilmesi ilk kez rastlanan ilginç bir durumdur. Edhem Paşa'nın da uluslararası kültür camiasında daha fazla tanınmasını sağlayan bu eserin yoğun bir ilgi ve talep gördüğünü söylemek mümkündür[704].

4.3.2. Elbise-i Osmanîyye

Viyana Sergisi'ne daha gitmeden önce de Edhem Paşa'nın bilim ve sanata duyarlılığı ön plan olup, konağı İstanbul'un bilim ve sanat adamlarını buluşturan önemli bir mahfildi. 1871 yılı sonlarından alınan bir gazete haberi Edhem Paşa'nın sanatı ve sanatçıyı ne kadar sevdiğini gösteren bir örnek olarak aşağıya alınmıştır:

> " (Levant Herald'dan naklen) Avrupa başkentlerinde her yıl açıldığı gibi İstanbul'da da İstanbul'da da bazı sanatçılar tarafında bir resim sergisinin açılacağı…. Ali, Ahmed ve Limonci Efendi adındaki bu yetenekli sanatçılar tarafından açılacak güz mevsiminde açılacak bu sergiyi sadaret de teşvik etmiş ve kendilerine özel bir sergi yeri vaad etmiştir….. (şeker) Ahmed Efendinin resimlerinin ekseri sarayda mevcut olduğu gibi vükeladan devletlu Edhem Paşa'nın konağında ve güzel sanatlara rağbet eden bazı zevat-ı kirâmın salonlarında görülmektedir"[705].

Bu türden örnekler, Viyana Sergisi için hazırlatacağı sanatsal eserlerin anlamının daha iyi kavranmasını sağlayacak türdendir. Sadece Edhem Paşa değil; onun Paris'te resim atölyelerine yıllarca devam etmiş büyük oğlu Osman

---

[703] Bkz. Ceren Göğüş, **19. Yüzyıl Avusturya Gazeteleri Işığında Osmanlı İmparatorluğunun 1873 Dünya Viyana Sergisine Katılımı**, (Yayımlanmamış Yükseklisans Tezi), İTÜ FBE, İstanbul, 2006, s.56 v.d. Tezin sahibi, muhtemelen Avusturya basının tercümelerine bire bir bağlı kaldığı için aslında nafıa nazırı olan Edhem Paşa'nın resmi görevini sürekli yanlış yazmış. Onu İçişleri (dahiliye) nazırı olarak belirtmiştir.

[704] Viyana Sergisi'ne Osmanlı Devleti'nin dışında İran ve Fas gibi Müslüman ülkeler de katılmıştır. Sergi'nin kapanasından kısa bir süre sonra İran'ın İstanbul'daki elçisi Şah'ın talebi üzerine Usul-i Mimari Kitabı'ndan birkaç nüsha talep etmiş ve talebi üzerine bu kitaptan İran'a da gönderilmştir. Bkz. **BOA,** İ.HR.265/15933.

[705] **Hakayık ül Vekayi,** No: 282, (19 Haziran 1871), s.1.

Hamdi Bey'in de bu örneklerde önemli bir katkısı vardır. Elbise-i Osmanîye'yi ortaya çıkaran faktör böyle bir sanat ortamıdır[706].

1873 Viyana Sergisi'nde teşhir edilmek üzere hazırlanan ikinci kitap da Türkçe "Elbise-i Osmanîye" olarak adlandırılan kitaptır. Bu kitap da Usul-i Mimarî gibi üç dil üzerinde yayımlanmamış olup, iç kapaktaki başlık ve fotoğraf başlarındaki yöre adları hariç tümüyle Fransızcadır. Zaten Fransızca'daki adının (Les Costumes populaires de la Turquie en 1873) kısaltması olarak kısaca "Kostüm" olarak da adlandırılmıştır[707].

Edhem Paşa, başından beri, Viyana Sergisi'ne gönderilecek olan her türlü eşya ile olduğu gibi yapılacak olan kitap çalışmalarıyla da yakından ilgilenmiştir. Bu açıdan Elbise-i Osmanîye'nin adı 1872 tarihli Basiret Gazetesi'nde haber olarak şöyle geçmiştir:

"Geçen Cuma günü Nafıa Nazırı Edhem Paşa gelecek sene Viyana'da küşad edilecek sergi-i umumi için burada teşkil edilen komisyona riyaset etmiş ve esna-yı müzakerratda gönderilecek eşyanın bir an evvel irsali emrolunmuş ve badehu Mösyö Sebbah'ın çıkardığı Elbise-i Şarkiyye resimleri muayene ile cümlesinin matluba muvafık olduğunu beyan ve takdir eylemişlerdir"[708].

Elbise-i Osmanîye, 1873 yılında İstanbul'da basılmış ve aynı yıl Viyana'da açılan sergide birkaç nüshası teşhir edilmiştir. Kitabın oldukça zahmetli olan yerel malzemelerinin toplanmasını sağlayan; bu yerel kostümleri kendi konağında mankenlere giydirerek, fotoğraflarının alınmasını sağlayan kişi dönemin Nafıa Nazırı Edhem Paşa'dır. Bu kitabın da fotoğrafları – Usul-i Mimari de olduğu gibi- Sebah tarafından çekilmiştir.

---

[706] Edhem Paşa'nın konağının bu sanatsal atmosferi daha 1863'te Sultan Abdülaziz'in dikkatini çekmiş ve padişahın konağı 2 Mayıs 1863 Cumartesi günü ziyaret etmesini sağlamıştı. Üstelik ev ahalisi ve yakınlarından oluşan bir ekip padişaha bir de doğaçlama usulle "Türk Düğünü" adlı tiyatral bir gösteri de sunmuş ve bu gösteri padişah tarafından pek beğenilmişti. Bkz. Ali Kemali Aksüt, **Sultan Azizin Mısır ve Avrupa Seyahati,** Ahmet Saitoğlu Kitabevi, İstanbul, 1944, s. 62.

[707] Bkz. **Les Costumes Populaires de la Turquie en 1873**, İmprime du Levant and Shipping Gazete, Constantinople, 1873.

[708] **Basiret,** No: 793, 04 Aralık1872 (3 Şevval 1289 Cumartesi) , s.1.

Elbise-i Osmanîye'nin metin yazarlığını ise Edhem Paşa'nın oğlu Osman Hamdi Bey ve nafıa nazırlığında çalışan bir Fransız olan Marie de Launay'dır[709]. Launay, daha önce, 1867'de Paris'te düzenlenen uluslarası sergide de Osmanlı Devleti'ni temsilen görev almış; sergi katalogunu hazırlamıştı[710].

Tam anlamıyla folklorik bir Osmanlı toplum galerisi niteliğindeki kitabın içinde kırk iki levha (planche), yetmiş dört fotoğraf, iki yüzden fazla insan üzerinden yöreler ve o yörelerinin etnolojik, sosyolojik, kültürel özellikleri anlatımlar çerçevesinde gösterilmiştir. Eserin asıl amacı Osmanlı toplumunun zenginliğini bu kitapla, Viyana Sergisi vesilesiyle dünyaya göstermektir[711].

Oldukça kapsamlı, yorucu bir faaliyetin ardından sözkonusu sergiye yetiştirilmeye çalışılan bir tür "prestij kitap" niteliğindeki Elbise-i Osmanîye, bir giriş ve üç bölüm üzerinde kurgulanmıştır. Kitabın yayımlanma amacını açıklamaya çalışan giriş metninde basit anlamda "elbise" ile bir toplumun özelliklerinin göstergesi olan "kostüm" kavramları arasındaki farka dikkat çekilmiş ve bu kitapta sergilenenlerin Osmanlı toplumunun ayînesi olan kostümler olduğuna vurgu yapılmıştır.

Avrupa Türkiyesi "Turquie d'Europe" başlığı altındaki birinci bölümde (s.11- 98) İstanbul'dan başlanarak, Edirne, Tuna, Yanya, Selanik, Manastır… gibi yörelerinin halk kıyafetleri tanıtılmıştır.

Elbise-i Osmanîye'nin ikinci bölümü (Iles Ottomanes: Osmanlı Adaları) Osmanlı hâkimiyetindeki Ege ve Akdeniz adalarındaki halkın yaşantıları kıyafetler üzerinden tanıtılmıştır (s.99- 127). Bu bölümde başta Girid olmak üzere, Sakız, Rodos, Magosa, Biga… gibi Osmanlı idarî sisteminde "Cezayir-i Bahr-i Sefid" olarak tanımlanan vilayet tanıtılmıştır.

---

[709] Osmanlı Devleti'nin ecnebi bir memuru olan Viktor Mari de Launay'ın Osmanlı Arşivi'ndeki sicil dosyası için Bkz. **BOA,** DH.SAİDd. 6/593.

[710] Ahmet Ersoy, "A Sortorial Tribute to Late Tanzimat: The Elbise-i Osmanîyye Album", **Muqarnas,** v.20, 2003, p.187-207.

[711] Necdet Sakaoğlu, "Osmanlı Giyim-kuşamı ve Elbise-i Osmaniyye", **Tarih ve Toplum,** c.8, S.47, Kasım 1987, s.36 v.d.

Kitabın en kapsamlı bölümü olan üçüncü bölümde (s.130-319) ise Asya Türkiyesi (Turquie d'Asie) başlığı altında Anadolu, Suriye, Hicaz, Irak, Yemen ve Trablusgarb gibi geniş coğrafyalardan muhtelif fotoğraflar kullanılmıştır. Bu fotoğrafların önünde yazılı olan metinlerde yer yer oryantalist bir bakış açısıyla Batı'nın dikkati Osmanlı toplumuna çevrilmeye çalışılmıştır[712].

Osmanlı tarihi boyunca ilk kez bu çalışma sayesinde Osmanlı coğrafyasından bu kadar renkli fotoğraflar sergilenmiş ve bir başka dikkat çekici özellik olarak ilk kez bu kadar çok kadın figür kullanılmıştır.

Stüdyo çekimlerinde görev alan kadınların kimler oldukları tespit edilemezse de, farklı çekimlerde karşımıza çıkan kimi erkek figürlerin kimler oldukları bilinmektedir. Bu kitap çalışmasının başında bulunan sergi komiseri Osman Hamdi Bey, kimi zaman kıyafetleri üzerinde teşhir eden bir manken olarak görülmektedir. Buna benzer biçimde Osman Hamdi'nin yakın arkadaşlarından olan ünlü yazar Ahmed Midhat Efendi de bazı fotoğraflarda rol almıştır[713].

Sonuçta, bu eserin yayımının tamamlanması her ne kadar Viyana Sergisi'ne tam anlamıyla yetiştirilemese de basılan birkaç nüsha sergide teşhir edilmiştir. Kitabın malzemesi olması için toplanan kostümler, hem de kitapta olduğundan çok daha fazlasıyla, sergiye götürülmüş ve oradaki Osmanlı bölümünde sergilenmiştir[714].

---

712 Elbise-i Osmaniye çalışmasını çeşitli yönlerden kritik eden bir makale dizisi için Bkz. Edhem Eldem, "Elbise-i Osmaniyye'yi Tekrar Ele Almak", **Toplumsal Tarih,** S.248 (Ağustos 2014), s.26-35 ; S.250 (Ekim 2014), s.46-51); S.252 (Aralık 2014), s.72-77.

713 Elbise-i Osmaniye'nin hazırlıklarının yakından bir tanığı olarak Halil Edhem Bey, Ahmed Midhat'ın vefatı üzerinde yazdığı bir yazıda bunun üzerine bilgiler vermiştir. Bkz. Halil Edhem, "Teracim-i Ahval-ı Ahmed Midhat Efendi", **Şehbal, No: 70,** 15 Şubat 1328 / 28 Şubat 1913, s. 428-429.

714 Aslı Fransızca olan kitabın Türkçe'ye yapılmış çeviri yayını için ayrıca Bkz. Osman Hamdi – Marie de Launay, **1873 Yılında Türkiye'de Halk Giysileri: Elbise-i Osmaniyye** (Viyana Uluslararası Fuarı için kurulan Osmanlı İmparatorluğu Komisyonu'nun yardımlarıyla yayımlanan eser), Çev. Erol Üyepazarcı, Sabancı Üniv. Yay., İstanbul, 1999 ; Edhem Paşa'nın katkılarıyla hazırlanan bu eserden başka 1873 Viyana Sergisi'ne gönderilmiş Le Bosphore et

4.3.3. Endülüs Tarihi

Daha önce Encümen-i Daniş konusu işlenirken, bu kuruluşun yarım kalan bir tarih-i umumi projesinden bahsedilmişti. Encümen'in dahili üyesi olan Edhem Paşa'ya da o proje içerisinde önemli bir sorumluluk verilmişti. Şimdi işlenecek olan "Endülüs Tarihi" adlı çalışma muhtemelen o dönemin yarım kalmış notlarının derlenip toplanmasıyla kitap şeklinde ortaya çıkmış bir çalışmadır.

İdari – teknik anlamda birçok icraatın altına imzasını atmış olan Edhem Paşa, iş yazılı eserlere geldiğinde genellikle isminin ön plana çıkmasını istemeyen bir kişi olarak dikkat çekmektedir. Yukarıda işlenen iki eserde de kendisi koruyucu, denetimci rolünde kalarak, sergi ekibinde yer alan gençlerin ismini ön plana çıkartmıştı. Aşağıda işlenecek olan "Yeni Mikyaslar" eserini de oğlunun adıyla çıkartacaktır. Şimdiki konuyu teşkil eden "Endülüs Tarihi" adlı çalışmayı da o sıralarda genç bir yazar- şair olan Ziya Efendi'nin uhdesine vermiştir. Dolayısıyla yaygın olarak bilinen şey, çoğunlukla perde arkasındaki Edhem Paşa görülmeden, bu kitabın yazarının Ziya Efendi olduğudur.

Endülüs Tarihi, Müslümanların İspanya'ya yerleşmesi ve orada kurdukları medeniyeti anlatan bu eser, ilk olarak 1859 yılında yazar ya da mütercim ismi belirtilmeden Takvimhâne-i Amîre'de basılmıştır. "Mehmed Lebib Efendi'nin nezâret-i acizânesiyle" basılan ilk cilt, iki bölüm üzerine tertib edilmiş; toplam yüz doksan dokuz sayfadır. Eserin hiçbir yerinde Edhem Paşa'nın adı geçmemektedir.

Edhem Paşa, o sırada ticaret nazırı olarak görev yapmaktaydı. Okuyucu kitlesinden ilgi gören eserin yazarının kim olduğu merak konusu olduysa da,

---

Constantinople (Boğaziçi ve İstanbul) adlı bir eser varsa da Edhem Paşa'nın sergiye göndermek dışında bir katkısı olmadığından detaylı değinilmemiştir. Bkz. Akçura, **a.g.e.**, s.37.

muhtemelen Edhem Paşa'nın sözlü ifadeleriyle sahiplenmesi sonucunda yazarın kim olduğu sorusu İstanbul'un kültürel mahfillerinde cevabını buldu.

Kitabın yazarının Ziya Paşa olduğunda ısrar eden Mordtmann ise bu konuda şu görüşleri ileri sürmüştür:

"1859'da Sultan Abdülmecid zamanında Endülüs Tarihi adında bir kitap yazılmıştı. Yazar gizli kalmayı yeğlemişti fakat kitap aşırı ifadeleriyle dikkati çekince yazarın kim olduğu araştırıldı. Yazar olarak Edhem Paşa, gösterildi ki, bu kezinlikle imkânsızdır. Bu, Avrupa ve Hıristiyanlığa düşmanca tutumuyla dikkat çeken Ziya Bey'den başkasının olamazdı. Abdülmecid, kitabı yasaklattırdı, toplattırdı. Abdülaziz zamanında tekrar serbest bırakıldı ve ikinci bir cildi daha çıktı[715].

Mordtmann'ın iddialarının gerçek olamayacağını öğrenmek için Ziya Bey'in hayatını biraz bilmekle mümkündür. 1850'lerde henüz genç bir memur olan Ziya Bey'in böyle bir eseri yazacak ya da tercüme edecek kadar birikimi sözkonusu değildir. Mabeyn-i Hümâyûn'daki en kıdemli memur olan Ferik Edhem Paşa, daha o zamanlar hiç tanınmamış bir genç olarak 1855'de mabeyne alınan ve o sıralarda daha hiç Fransızca bilmeyen Ziya Efendi'yi sevmiş ve kendisine lisân öğrenmesi için yardım etmiştir. Bu haldeki bir gencin tutup da Batılı bir eser üzerinden Endülüs Tarihi'ni yazması beklenemez[716].

Eserin 1870'lerden sonraki baskılarının Ziya Bey'e Edhem Paşa tarafından verildiği ve onun da esere kendi ağır üslubunu kattığının görülmesi için ilk baskılarla sonraki baskılar arasındaki bâriz farklılıklar aslında kimden çıktığı ve kime verildiğini anlamak için yeterlidir[717].

Yukarıdaki bu durumu en açık biçimde ifade eden kişi devrin ileri gelen, ünlü devlet adamlarından Said Paşa, hatıralarında konuyla ilgili şunları yazmıştır:

---

[715] Bkz. Mordtmann, **a.g.e.**, s.165.

[716] Zehra Gözütok, **Ziya Paşa'nın Endülüs Tarihi,** (Yayımlanmamış YL Tezi), Marmara Üniv., İstanbul, 2008, s.2,7. Bu tezin sahibi yazar Edhem Paşa'nın arzusu ve teşviki üzerine Ziya Paşa'nın Endülüs Tarihi'ni yazdığı görüşündedir.

[717] Endülüs Tarihi'nin açıkça Ziya Paşa adıyla ilk yayımlanması 1886 -1887 yıllarında gerçekleşebilmiştir. Bkz. Ziya Paşa, **Endülüs Tarihi**, IV Cild, Karabet – Kaspar Matbaası, Dersaadet, 1304-1305.

"Türkçe bilâ-noksân kitâbete muktedir Edhem Paşa'dır. Bahsimize müteallik olduğu için beyân edelim ki iki manâsıyla müstahakk-ı itibâr olan Endülüs Târihi'ni Türkçe olarak kaleme alan Edhem Paşa idi. Nusk-i tahrîr fâsılalı cümleler ile olduğu için üslûb-i mahûde tevfikini Ziya Paşa'dan ricâ etmişti"[718].

Endülüs Tarihi, yayımlandıktan kısa bir süre sonra özellikle İstanbul'daki Hıristiyan okumuş kesimlerden tepki topladı. Çünkü "Mebde-i teşekkülünden inkırâzına kadar İslâm'ın yedi asırlık bu parlak sahifesinin Hıristiyanlar tarafından vahşice yok edildiği" gerçeğinin ifadesi İstanbul'un Hıristiyan kibârlarınının zoruna gitmişti. Mordtman'ın bu yanlı tavrı da biraz bu tepkilerin yansıması şeklinde okunmalıdır. Eserde, Hıristiyanlara hakaret edildiği iddiaları üzerine konu 1860 yılında Maarif Meclisi'ne taşındı. Bu hatırı sayılır Gayrimüslim kesimi kırmamak endişesiyle hareket eden meclis, önce eserin bazı hatalarından dolayı tashihi yönünde görüş bildirirken, daha sonra toplatılmasına hükmetti[719].

Ancak 1864 yılının başlarında Endülüs Tarihi'nin bir kez daha yayımlanmasına Meclis-i Vâlâ'nın uygun görüş bildirmesi üzerine irade çıktı ve kitabın daha genişletilmiş hâli iki cilt şeklinde Tercüman-ı Ahvâl Matbaası'nda yayımlanmış oldu. İlk cildin devamı niteliğindeki bu baskı da tıpkı onun gibi iki bölüm üzerinde tertip edildi. Bu ikinci yayın da herhangi bir yazar ismi içermemektedir[720]. Endülüs Tarihi'nin ilk iki cildi beş yüz otuz yedi sayfa tutmuştur.

1870'lerin başında Türkçe bir gazete olan Hulâsatü'l- Efkâr, tarih üzerine yayımladığı bir makalede Osmanlı'da son zamanlarda yazılmış olan tarih eserlerinden bahsedilirken Endülüs Tarihi'nin Edhem Paşa'ya ait olduğunu;

---

[718] Said Paşa, **Gazeteci Lisânı,** Sabah Matbaası, Dersaadet, 1317, s.54.

[719] Endülüs Tarihinin tabının arzı için Bkz. **BOA**, İ.DH.451/29844 ; Endülüs Tarihi hakkındaki şikâyetler üzerine toplanan Meclis-i Maarif'in vardığı kararlar için ayrıca Bkz. **BOA**, HR.MKT.333/3; 340/53.

[720] **BOA**, İ.MVL. 482/21842; Eserin Edhem Paşa'nın çalışmasının bir sonucu olması gerçeği 1870'lerin sonlarına kadar kabul edilmektedir ki, Paşa'nın mühürdârı Cemil Bey, onun izniyle 1876'da eseri bir kez daha yayına vermiştir. Bkz. **BOA**, MF.MKT.38/101; Ayrıca Bkz. Enver Koray, **Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası 1729-1955**, 2.bs., Maarif Basımevi, İstanbul, 1959.

"Devletlu Edhem Paşa Hazretleri Endülüs Tarihi'ni tedvîn ederek bu tarihler sayesinde Arap ve Türk tarihleri bilinmeğe başlandı" ifadeleriyle ortaya koymuştur[721].

1873 yılında Konstantinidi Efendi tarafından yayımlanan bir eserde de "Endülüs'ün Fethi üzerine Edhem Paşa'nın kaleme aldığı bir yazı"ya yer verilmiştir. Yazının sunuş kısmında Edhem Paşa'nın Endülüs Tarihi konusunda eserinin olduğu ve bu alanda epeyce mesaî sarf ettiği belirtilmiştir[722].

Tanzimat Devri'nin tarihçilik alanındaki gelişmelerini ele alan makalesinde Mükrimin Halil Yinanç, bu devirdeki İslâm ve Türk tarihçiliği bahsinde Endülüs Tarihi'ne de değinmektedir. Endülüs Tarihi'inin asıl yazarının Viardot adlı bir müellif olduğunu; Edhem Paşa'nın olsa olsa bu eserin ilk mütercimi olabileceğini; Ziya Paşa'nın ise daha sonra bunu sahiplenmeye kalkışan biri olduğunu iddia etmiştir. Burada her iki şahsiyeti de ağır bir dille eleştiren Yinanç, bunların hem konuya vakıf olamadıklarından bir sürü yanlışlıklar yaptıklarını; hem de eserin asıl yazarının adını belirtmemekle etik dışı davrandıklarını savunmuştur. Yine de eserin bu hâliyle bile son dönem Osmanlı kültür mahfillerinde çok ses getirdiğini belirtmeden geçememiştir[723].

Edhem Paşa'yı da dahil ederek, "tarih usullerine zerre kadar vakıf olmamakla" suçlayan Yinanç'ın Edhem Paşa'nın birikimine vakıf olmadığı açıktır. O zamana kadar Osmanlı'daki kütüphanelerinde bir tek nüshası bile mevcut olmayan bu kitabı Edhem Paşa'nın Pariste'ki öğrencilik yıllarında okumuş olması ve okuduklarından notlar çıkarması kuvvetle muhtemeldir.

İşte, 1850'lerin sonlarında isimsiz yayımlanan bu ilk Endülüs Tarihi, Edhem Paşa'nın notlarının bir derlemesi olup, Ziya Paşa ile henüz bir ilgisi bulunmamaktadır. İsim hakkını üst düzey bir devlet adamı olmanın verdiği

---

[721] **Hulâsatü'l- Efkâr,** No: 32, (30 Cemaziyelevvel 1290 / 14 Temmuz 1289 / 26 Temmuz 1873), s.2.

[722] Bkz. Konstantinidi, **Müntehabat-ı Asar-ı Osmaniyye,** Dersaadet, Hicri 1290 (1873), s.205-206.

[723] Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.584.

konuma bir hâlel gelmemesi adına saklı tutan Edhem Paşa, birebir tercüme yapmadığı için de Viardot'un adını zikretmemiştir. Çünkü bu notlar, önemli bir ölçüde onun kendi ifadelerine dayanmaktadır.

Ziya Paşa'nın kendi ismiyle bu eseri ağır beyitler ve hamasî ifadelerle dört cild halinde genişletip, yayımlamasından sonra bu kez Endülüs Tarihi, II. Abdülhamid'in meşhur yayın sansürlerine takılarak yasaklandı; yayımlanan nüshaların toplatılmasına kalkışıldı. Bu son yasaklamada Abdülhamid rejimi, eserin içeriğiyle hiç ilgilenmeyerek, sadece eserin yazar kısmında Ziya Paşa gibi sakıncalı görülen bir isim olduğu için yasaklama kararını vermiştir[724].

Sonuç olarak denilebilir ki, Endülüs Tarihi, Türk Basın – Yayın Tarihi'nin ilk büyük tartışmalarından birisinin konusu olmuş bir eser olarak dikkat çekmektedir. Bütün işaretler, bu eserin 1830'lardan beri Edhem Paşa tarafından bilindiğini; üzerinde bilhassa Paşa tarafından 1850'lerde yoğun olarak çalışıldığını ve sonuçta yayımlandığını göstermektedir. Ancak Edhem Paşa, bu eseri tam bilimsel kriterlerle sunabilecek bir tarihçi olmadığı cihetle doğal olarak tarihe çok yakın gördüğü Ziya Paşa'ya vermiştir. Edhem'in aksine büyük bir hevesle esere sahip çıkan Ziya Paşa'nın elinde tarihî- edebî bir forma bürünen eser, günümüze kadar gelmiştir[725].

4.3.4. Rasadhâne-i Amîre Salnâmesi

Astronomi bilimindeki çağdaş gelişmelerin ışığında bir Rasadhâne kurumunun XIX. yüzyıl İstanbul'unda 1868 yılına kadar bulunmayışı, Avrupa başkentlerindeki muazzam Rasadhânelerin varlığı dikkate alınırsa büyük bir eksikliktir. Gökcisimlerinin hareketlerini ve buna bağlı olarak hava olaylarını;

---

[724] Bir zamanlar Yeni Osmanlı Cemiyeti ile ilişkide bulunmuş hemen herkesin en masum konulardaki eserleri dahi bu devirde yasaklanmıştır. 1898 tarihli bir yasaklama belgesinde Endülüs Tarihi'nden başka Namık Kemal'in Gülnihal, Zavallı Çocuk ve Vatan gibi eserlerinin de ismi geçmektedir. Bkz. **BOA**, MF.MKT.394/8.

[725] Endülüs Tarihi'nin Ziya Paşa yayını göz önünde bulundurularak, günümüz harflerine aktarılmasına dayanan yeni bir yayını için Bkz. Ziya Paşa**, Endülüs Tarihi**, Selis Kitaplar, İstanbul, 2016.

bir başka deyişle meteorolojiyi sistematik bir biçimde takip etmek; insanları muhtemel hava olaylarına karşı tedbirler almaya teşvik etmek gibi yaşamsal önemdeki konulardan İstanbul halkı ve devlet mahrum bulunmaktaydılar. Ancak böyle bir eksikliği gidermek için neredeyse tek başına çırpınan Aristide Kumbari adındaki bir Gayrimüslim Osmanlı vatandaşından başka kimsenin dikkat çekici bir uğraşı da olmamıştır[726].

Sonuçta, Kumbari Efendi'nin ısrarlı girişimleri netice vermiş ve Âli Paşa'nın sadaretinde ve Nafıa Nazırı Davud Paşa'nın denetiminde Rasadhâne-i Amîre 13 Temmuz 1868'de resmen kurulmuş oldu[727].

Ancak bu kuruluşun varlığı uzunca bir süre sadece resmiyette gözükecek; gerçekte etkin bir kuruma dönüşmesini Edhem Paşa'nın katkılarına borçlu olacaktır. Öyle ki, ilk yıllarda devlet rasadhânesine devlet tarafından ufak bir bina bile tahsis edilmemiştir. Kurucusu ve ilk müdürü Kumbari Efendi'nin Beyoğlu'ndaki evi aynı zamanda rasadhâne olarak kabul edilmiştir.

Bütün güçlüklere, imkânsızlıklara rağmen en başta müdür Kumbari'nin idealistliğiyle ayakta duran kurum, ölçümler yapmak için gerekli olan malzemeler ve eserleri satın alma veyahud Avrupa'daki büyük rasadhânelerden bağış almak yoluyla gelişmeye başladı[728].

Edhem Paşa'nın 1871 yılı sonlarında nafıa nazırlığına tayini ve ertesi yıl üzerine bir de ticaret nazırlığını alması Rasadhâne-i Amire gibi kuruluş aşamasındaki bir kurum için büyük bir şans olmuştur. Çünkü bu kurum,

---

[726] Osmanlı Arşivi'nde bulunan sicil dosyasına göre Kumbari, Hicri 1243 senesinde (1827-1828 yıllarında) İstanbul'da doğmuştur. İlk eğitimini buradaki Rum Mektebi'nde aldıktan sonra Atina Darülfünûnu'na devam etmiş, en son Paris'te Fünûn-ı Riyaziye Mektebi'nde tahsilini Tamamlamıştır. Buradan aldığı şehâdetnâmesi (diploması) mevcuttur. Türkçe, Rumca, Fransızca ve İtalyanca bilmektedir. Bkz. **BOA,** DH.SAİDd. 42/7.

[727] Bkz. İsmet Miroğlu, "İstanbul Rasathanesine Ait Belgeler"**, İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul, 1972, s. 75-82; Muammer Dizer, "Kuruluşunun 125. Yılında Kandilli Rasathanesi 1868-1993**" Tarih ve Toplum**, S. 122, 1994, s. 27-31; Kübra Fettahoğlu, **Rasadhâne-i Amire'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri,** (Yayımlanmamış YL Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2012, s.5.

[728] Bkz. **BOA**, İ.HR. 238/14159; İ.DH.599/41783; MF.MKT. 19/98.

Edhem Paşa'ya bağlı bir kurumdur ve Paşa, rasadhânenin kıymetini, faydalarını iyi kavramış bir devlet adamıdır.

Edhem Paşa'nın nafıa ve ticaret nazırlığı döneminin en kötü yanı 1872 yılında devletin kapsamlı tasarruf tedbirleri çerçevesinde "Islahat Komisyonu" adı altında bir komisyon kurup, birçok memuru işten çıkarması ve bazı kurumları kapatmasıdır. Bu kapsamda ciddi ciddi kapatılması düşünülen kurumlardan biri de rasadhânedir.

Islahat Komisyonu, Rasathane-i Âmire'nin gerekli olup olmadığı hakkında Nafıa Nazırı Edhem Paşa'dan görüş istemiştir. Edhem Paşa, komisyona verdiği cevapta kurumun ortaya çıkabilecek fırtınaları gerekli makamlara ve başta Paris, Londra ve Viyana gibi Avrupa merkezlerine haber verdiğine dikkat çekerek, halkın ve ticaret gemilerinin bu sayede korunduğunu dile getirmiş ve Avrupa'nın bütün devletlerinde var olan bu kurumun Osmanlı Devleti'nde dahi bulunması gerektiğini vurgulamıştır[729].

Edhem Paşa'nın rasadhânenin yaşaması uğrunda bu kararlı duruşu sonuç vermiş ve rasadhâne kalmaya devam ettiği gibi yine Edhem Paşa sayesinde çalışmaları için gerekli sermaye konusunda da rahatlamıştır. Bu çabalarla ayakta kalan Rasadhâne-i Amire'nin en önemli yayınlarından birisi olan 1872 tarihli kurum salnâmesi doğrudan Edhem Paşa'nın katkılarının bir sonucudur.

"Rasadhâne-i Amire'nin Salnâmesi 1288" başlığıyla yayımlanan bu doksan sekiz sayfalık kurumsal yıllık rasadhâne idaresi tarafından hazırlanmıştır[730]. Salnâmenin sunuş kısmında Müdür Kumbari tarafından yazılan takdim yazısında sadece bu salnâmenin değil; kurumun da Edhem Paşa'nın destekleri sayesinde var olduğuna özellikle vurgu yapılmıştır. Yine

[729] Bkz. Fettahoğlu, **a.g.t.**, s.11-12.
[730] Bkz. **Rasadhâne-i Amire'nin Salnâmesi**, Midhat Efendi Matbaası, İstanbul, 1288.

onun pek yerinde kararıyla bundan böyle her yılki hava olaylarını, kurumun faaliyetlerini içeren bir yıllık hazırlanmasının planlandığı belirtilmiştir.

Salnâmenin metinlerinin neredeyse tamamı alanında büyük bir uzman sayılan Müdür Kumbari tarafından yazılmış olup, bunları Türkçe'ye tercüme edip salnâmede yer almasını sağlayan kişi de yine kurumun bir çalışanı olan Fenn-i Hikmet-i Tabiiye Muâlimi Yüzbaşı Said Efendi'dir.

Salnâmenin başlangıç sayfalarında İstanbul'un 1872 Ocak ayından başlayarak bir yıl boyunca günlük vakit çizelgeleri listelenmiştir(sayfa 9-31). İstanbul'un dünyadaki coğrafi konumu ve diğer şehirlere olan mesafe uzunluklarından örnekler verilmiştir. 1872 yılında ay ve güneşin konumları, yaşanacak olan ay tutulmaları hakkında tahminî bilgiler kaydedilmiştir. Ardından diğer gök cisimlerini tanıtıcı bilgiler ilave edilmiştir. Salnâmenin bir bölümü de denizcilere faydalı olması için denizler ve okyanuslardaki hareketlere ayrılmıştır(sayfa 44 v.d.). Salnâmenin en sonunda ise Edhem Paşa'nın gayretleri hazırlanan ve kanuna dönüşen "Mesahât ve Ekyâl ve Evzân-ı Cedide Kanunâmesi" ya da kısaca "Yeni Ölçüler Kanunu" olarak çevrilebilecek olan kanun suretine yer verilmiştir. Bu kanunâme bir sonraki bölüm başlığı altında ayrıca işlenecektir.

Rasadhâne Salnâmesi'nin hiç şüphesiz ki, en önemli tarafı tümüyle Milâdi Takvim baz alınarak hazırlanan ilk yıllık olmasıdır. Bu açıdan son derece farklı ve önemli bir konuma sahiptir. Henüz yeni bir kurum olmasına rağmen, Osmanlı Rasadhânesi'nin bu salnâme aracılığıyla kullandığı ölçülerin evrensel kabul oranı yüksektir. Salnâmenin en sonunda eski ve yeni ölçüm birimleri karşılaştırmalı bir şekilde verilerek, okuyucunun rahat anlaması sağlanmıştır.

Modernleşme tarihimizde kullandığı ölçü sistemleri bakımından böylesine önemli olan bir yayının ertesi yıllarda devamının getirilememiş olması önemli bir eksikliktir. Edhem Paşa'nın nafıadan alınması; Osmanlı

Devleti'nin bilhassa malî durumunun giderek bozulması rasadhâne salnamesinin devamının getirilmesine mani olmuştur. O bakımdan 1288 (Milâdi 1872) Rasadhâne-i Amire Salnâmesi, kendi alanında tekil bir örnek olarak kalmıştır.

4.3.5. Yeni Mikyaslara Dâir Risâle

Osmanlı Devleti'nde kullanılan eski ölçü ve tartı aletlerinin yerine evrensel değere sahip yeni ölçü ve tartıların kullanılmasını sağlayan baş aktör Edhem Paşa'dır. Dünyanın diğer devletleriyle yapılan ticarî ilişkilerin daha sağlam, standart esaslar üzerinde gelişmesi için ölçü birimlerinin düzenlenmesi bir zorunluluk hâlini almıştı.

1868'de Şûrâ-yı Devlet'in kurulması ve Edhem Paşa'nın da bu kurum çatısı altında çalışmaya başlamasıyla birlikte yeni ölçü ve tartılar konusu ön plana çıktı ve Edhem Paşa, bu önemli konu üzerinde çalışmalarını ilerletti[731].

Yapılan uzun ve titiz bir çalışmanın ardından 26 Eylül 1869'da Mesahât ve Ekyâl ve Evzân-ı Cedide Kanunâmesi çıkarıldı. Bu kanun metni tümüyle Edhem Paşa'nın eseri olarak kullanılacak olan yeni ölçü ve tartı birimleri talimatnâmesidir[732].

Toplam on beş maddeden oluşan bu kanunla birlikte esas uzunluk ölçü birimi olarak metrenin tanımı yapılmış; mesafe ölçüm birimi olarak metreden daha küçük olan desimetre, santimetre ve milimetrenin tanımlarıyla metrenin üstü olan kilometrenin tanımları yapılmıştır. Doğrudan Batıdan alınan bu ölçü

---

[731] Ahmed Cevdet Paşa: "Fransa'da kullanılan ölçü ve tartıların memleketimizde de kullanılması için Edhem Paşa daima bu iş ile meşgul oluyordu" diye yazmaktadır. Bkz. A.Cevdet Paşa, **Ma'rûzât,** (Hazırlayan.) Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay., İstanbul, 1980, s.206.

[732] Mesahât ve Ekyâl ve Evzân-ı Cedide Kanunâmesi için Bkz. **Düstur**, Tertib 1, c.1, Dersaadet, 1289, s.84-87.

terimleri ilk kez Türkçe'de yerini almış oldu. Böylece bu terimler günümüz Türkiyesinde aynen kullanılmaya devam etmektedir[733].

Dördüncü maddede arazi ölçüm birimi olarak hektar; beşinci maddede ise sıvı ölçüm birimi olarak litre ve altıncı maddede ağırlık ölçü birimi olarak gram ve kilogram tarifleri yapılmıştır.

Kanunun ikinci ve yedinci maddelerinde ortak bir kriter olması ve ihtilaf durumlarında müracaat edilmesini sağlamak bakımından platinden bir metre ile yine platinden mamul gram – kilogram – litre nümunelerinin imal edileceği ve bunların devlet hazinesinde saklanacağı belirtilmiştir.

Yeni ölçü ve tartılar ile ilgili kısa ve öz bir biçimde çıkarılmış olan kanunun halk tarafından daha iyi anlaşıabilmesi için açıklayıcı bir kitaba ihtiyaç olduğunu düşünen Edhem Paşa, aslında kendisinin hazırladığı, ancak genç oğlunun adıyla yayımladığı bir kitap çıkardı. "Yeni Mikyâslara Dâir Risâle" başlığıyla 1287 senesinde (1869 – 1870) İstanbul'da Tatyos Matbaası'nda basılan bu risâle bir bakıma yeni ölçü ve tartı kanunun genişçe bir izahıdır[734].

Eserin kapağında müellif adı olarak Edhem Paşa'nın oğlu ve o sıralarda "Şûrâ-yı Devlet mülâzımlarından Galib Bey" ismi bulunmaktadır. Galib Bey, yıllarca çalışacağı Şûrâ-yı Devlet için daha sonraları doldurduğu kişisel bilgi formunda "Mikyasât-ı cedîdeye dair bir risale telif ederek, mekâtib-i rüşdiyelerde tedrîsi mecburi olmak üzere Maarif Nezaret-i Celilesi tarafından birinci derecede mükâfata nâil oldum" ifadelerini kullanmıştır[735].

Edhem Paşa'nın bu eseri oğluna vermesindeki amacı, bu sayede oğlunun tanınmasını, takdir edilmesini ve devlet kademelerinde yükselmesini sağlamaktır. Nitekim bu eser hazırlandıktan sonra birer nüshası resmî yazılara iliştirilerek sadrazamın ve hatta padişahın dikkatine sunulmuştur. Saraydan

---

[733] Feyza Günergun, "Osmanlılar ve Metre Sistemi", **Osmanlı Ansiklopedisi,** c.8, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.655.
[734] Bkz. Galib Bey, **Yeni Mikyâslara Dâir Risâle**, Tatyos Matbaası, Dersaadet, 1287.
[735] Bkz. **BOA,** ŞD 23/8.

incelenen eser, "Yeni mikyasât hakkında ta'rifât ve izahât-ı kâfiyeyi müştemil olarak herkesçe istifâde olunur bir eser" şeklinde takdir edilmiş ve müellifine devlet kademesinde bir üst rütbe verilmesini sağlamıştır[736].

Seksen altı sayfalık bu risalede yeni ölçü ve tartıların nasıl şeyler oldukları; bunların nasıl kulanılacakları konusu detaylıca açıklanmıştır. 1874 yılı Mart ayından itibaren eski ölçü ve tartı birimlerinin tamamen lağv edilecek olmasından dolayı yeni ölçüleri öğrenmek bir zorunluluktur.

Risâlenin birinci kısmı "Mikyâsların enva'ı" başlığı altında ölçü birimlerinin çeşitleri ortaya konulmuştur. Kitapta yer alan her kısım ayrıca alt başlıklara (cüzlere) ayrılarak açıklanmıştır. Uzunluk ve mesafe ölçüleri, metrenin alt ve üst kısımları, yüzey ölçüleri ve bu ölçüleri gösteren cetveller eklenmek suretiyle zengin bir anlatım ortaya konulmuştur.

Hububat ve sıvıların ölçülmesi ve ağırlık ölçü birimleri gibi konular da işlendikten sonra ikinci bölüme geçilmiştir. İkinci bölüm (s.23 v.d.) eski ve yeni ölçülerin birbirine dönüşümünü sağlayan yollar ve formüllere ayrılmıştır. Eserin üçüncü ve son kısmında (s.36 v.d.) yeni ölçüler için imal edilen altlar tanıtılırken, bunların şekilleri ile ilgili çok sayıda görsel sunulmuştur.

Yeni Mikyâslara Dâir Risâle müellifinin de belirttiği gibi aynı zamanda okullarda okutulacak olan bir ders kitabı sayılıştır. Maarif nezareti de bunun için gerekli ruhsatı vermiştir. Bir ders kitabı olması hasebiyle yazar, her konunun sonunda bir tür ünite değerlendirmesi şeklinde öğrencilere sorulacak soru örneklerini vermiştir.

Sonuçta, yukarıda işlenen bu kanunâme ve kitap örneği göstermektedir ki, Cumhuriyet'ten yarım asır önce Osmanlı Memleketi Avrupa'dan alınan yeni ölçü ve tartılarla tanışmış ve hatta bunları yoğun bir biçimde kullanmıştır. Bu

[736] Yeni mikyâslara dâir tertib ve tercüme ettiği risâleden dolayı Galib Bey'in hâiz olduğu üçüncü rütbenin ikinci rütbeye terfisi iradesi için Bkz. **BOA,** İ.DH. 613/42737.

konuda da bazen perde arkasından bazen de açıkça rol oynayan kişi Edhem Paşa'dır[737].

4.4. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Edhem Paşa Ailesinin Önemi

Edhem Paşa'nın çocukluğu ve gençliği gerçek bir aileden yoksun geçmiştir. Önce Hüsrev Paşa konağında evlatlık – köle yaşantısı; hemen ardından Paris'te yatılı yurt hayatı Edhem'in hayatının ilk yirmi yılını almıştır. Eğitim hayatının ardından yurda dönüşünün ilk yıllarında, 1841 yılının ilk günlerinde henüz yirmi iki – yirmi üç yaşlarındayken evlenmesi onun gerçek bir aile hayatına ilk adımını atması anlamına gelmektedir[738].

Edhem Paşa'nın kendisine ait ilk müstakil yuvası da evliliğe hazırlandığı bu sıralarda Ayasofya civarında aldığı evdir. Bu sade evinde iyi bir ailenin hususi surette okuma- yazma öğretilmiş kızı Fatma Şerife Hanım'la sade bir aile yaşantısı kurmuştur. Ailenin en küçük erkek çocuğu Halil Edhem, yıllar sonra yazdığı bir mektupta anne tarafını şöyle tanımlamıştır:

> "Annem aslen Ispartalıdır. Babası Mustafa Ağa, Abdülmecid zamanında yağlıkçılar kahyası idi. Ben maalesef büyükbabamı tanımadım. Fakat benden on sekiz yaş büyük ağabeyim Hamdi ve yine diğer büyük kardeşim İsmail Galip, kendisini tanırlardı. Pek münevver ve okur-yazar bir adam olduğunu söylerlerdi. Bu, şununla belidir ki; iki kızını ve oğlunu mükemmel okutmuştu; hatta oğlu İsmet, o zaman pek güç olan tersane mektupçusu olmuştu"[739].

Edhem Paşa ile Fatma Şerife Hanım'ın evliliği, paşa'nın 1893'teki vefatına kadar elli iki yıl süren bir aile hayatı şeklinde devam etmiş; bu süre boyunca Edhem Paşa tek eşine sadık kalmış; eşi de ona altı erkek ve bir kız

---

[737] Osmanlı'daki yeni ölçüleri Yurtdışında da tanıtan resmî bir ilan örneği için Bkz. **Türkiye,** fi-sene 1288, Paris, s.49-50.

[738] Edhem Paşa, kitaplığında bulunan İbni Haldun'un Mukaddime adlı eserinin sonundaki boş bir yaprağa hayatının önemli olaylarını evliğiliğnden başlayarak, kısa kısa notlar halinde yazmıştır. Onun bu yazılarını ortaya çıkaran bir makale için Bkz. Havva Koç, "Bir Belge Işığında İbrahim Ethem Paşa ve Ailesi Hakkında Hatırlamalar", **Osman Hamdi Bey Kongresi Bildirler Kitabı,** MSÜ Yay., İstanbul, 1992, s.27 v.d.

[739] Halil Edhem Bey'in, Isparta Halkevi Başkanına Yazdığı 17.07.1935 tarihli bu mektup, Halkevi Dergisi olan Ün Dergisi'nde, Şubat 1939'da yayımlanmıştır. Mektubun bir sureti için Bkz. **Halil Edhem Hatıra Kitabı**, c.II, TTK, Ankara, 1948, s.121.

çocuk vermiştir. Fatma Şerife Hanım, eşinin vefatından sonra on yıl daha yaşamış ve ardından 1903 yılında İstanbul'da vefat etmiştir[740].

4.4.1. Ailenin En Popüler Üyesi: Osman Hamdi Bey(1842-1910)

Edhem Paşa ailesinin en popüler üyesi ailenin ilk çocuğu olan Osman Hamdi Bey'dir. Onun ressamlığı, müzeciliği, sıra dışı yaşam hikâyesi hem yaşadığı dönemde hem de günümüzde tanınmış bir kişi olmasını sağlamıştır. Edhem Paşa, dünyaya gelişini büyük bir heyecanla beklediği bu ilk çocuğunun doğumunu tam tarihine ve hatta alaturka, alafranga saatlerine kadar kaydetmiştir. Buna göre Osman Hamdi, 30 Aralık 1842 Cuma günü saat 08:45'te dünyaya gelmiştir.

Osmanlı Arşivi'nde yapılan detaylı araştırmalarda Edhem Paşa ve diğer oğullarının sicil belgeleri bulunduğu halde Osman Hamdi Bey'in sicil dosyasının bulunamamış olması ilginçtir. Oysa, Hamdi Bey'in resmî bir memurluk hayatı söz konusudur. Yine de bu durum, hayatı hakkında çok sayıda kaynağın bulunduğu göz önüne alınırsa, önemli bir eksiklik sayılamaz.

Erken çocukluğundan itibaren babasının eğitiminden geçen Hamdi, Beşiktaş Sıbyan Mektebi'nin ardından "Maarif-i Adliye" adındaki rüşdiye mektebine devam etmiştir[741]. Kardeşinin deyimiyle Hamdi Bey'in: "Daha 1273'te Mekteb-i Maarif-i Adliye şakirdi iken resme ziyade merakı vardı. O zamandan kalma bir-iki kara kalem tecrübesi" varmış[742].

Edhem Paşa'nın en büyük arzusu oğlunun iyi bir hukuk eğitimi alması ve hukukçu olmasıydı. Bu ideal doğrultusunda Hamdi'yi, bir zamanlar kendisinin okuduğu, Paris'e göndermeye karar verdi. 1860 yılında Paris'e öğrenime gönderileceği sırada 17 – 18 yaşlarında bir genç olan Hamdi Bey,

---

[740] Fatma Şerife Hanım'ın vefat ettiğine ve maaşının en küçük oğluna geçmesine dair resmî bir belge için Bkz**. BOA,** MF.MKT 758/64.

[741] Mehmet Zeki Pakalın, **Sicill-i Osmani Zeyli**, c.8, TTK, Ankara, 2008, s.47.

[742] Halil Edhem, **Elvâh-ı Nakşiyye Koleksiyonu,** Matbaa-i Amire, İstanbul, 1340 (1924), s.23.

babasından iyi Fransızca öğrenmiş biri olarak Tercüme Odası'nda memur olarak çalışmaktaydı.

Oğlunun mutlaka yurtdışında esaslı bir öğrenim görmesini isteyen ve o sıralarda ticaret nazırı bulunan Edhem Paşa, bunun için devletten izin istedi. Konu ile ilgili belgede: "Ticaret Nazırı Edhem Paşa'nın mahdumu, Tercüme Odası Hamdi Bey'i tahsil amacıyla Paris'teki Mekteb-i Osmanî'ye gönderme emelinde bulunduğu" belirtilmiş ve ardından Hamdi Bey'in zeki bir genç olduğu ve eğer orada öğrenim görürse kendisinden pek çok bakımdan istifade edileceğinden söz edilmiştir. Sonuçta, Edhem Paşa'nın bu isteği uygun görülmüş ve konu Paris Sefiri Ahmed Vefik Efendi'ye de bildirilmiştir[743].

Hamdi Bey, 1860 yılının ilkbaharında Paris'e hukuk öğrenimi görmek amacıyla gönderildi. İyi derecede Fransızca bilmesine rağmen, yine de bir süre Barbet Hazırlık Okulu'na devam etti. Hatırlanacağı üzere bu okul, Edhem Paşa ve arkadaşlarının 1830 başlarında kayıt oldukları okuldu. Böylece Mösyö Barbet, Edhem Paşa'dan otuz yıl sonra bu kez oğlunu okutma fırsatını buldu.

Paris'te hazırlık okulunu kısa sürede bitiren Hamdi Bey, babasının istediği gibi Hukuk Mektebi'ne kaydolduysa da, burada pek ilerleme kaydedemedi. Çünkü o, Paris'in eğlence ve bilhassa sanat mekânlarıyla daha fazla vakit geçirmiş ve sıkıcı bulduğu hukukçuluk mesleğini ihmal etmiştir. Özellikle resim, en fazla ilgili olduğu alandı. Onun için Boulanger, Gérome… gibi Paris'in ünlü ressamlarından dersler almaya ve kendini resim alanında geliştirmeye çalıştı[744].

Osman Hamdi Bey, 1860'tan 1869 sonlarına dek yaklaşık on yıl boyunca Paris'te kaldıktan sonra, babasının istediği mesleği yarım bırakarak ve resim alanında da üst düzey bir formel eğitim alamadan dönmek zorunda kaldı.

---

[743] Bkz. **BOA**, İ.HR. 175/9562 ; Hamdi Bey'in Paris'e gitmesinden bir yıl sonra resmi belgelerden birine yansıyan bilgiye göre o sıralarda Meclis-i Vâlâ azası olan Edhem Paşa'nın mahdumu Hamdi Bey'e devlet hazinesinden aylık beş yüz frank harçlık verilmektedir. Bkz. **BOA,** A.MKT.MHM. 245/83.

[744] Edhem Eldem, **Osman Hamdi Bey Sözlüğü**, s.114 v.d.

Paris'te bulunduğu süre içerisinde özellikle 1867 Paris Sergisi'nde Osmanlı Devleti'nin temsili hususunda gönüllü olarak aldığı görev, onun 1873 Viyana Sergisi'nin resmî komiseri olmasını sağlayacaktır.

1869 Yılında Bağdat Valiliği'ne tayin edilen Midhat Paşa, etrafına genç ve yetenekli memurları toplamaktaydı ve Hamdi Bey bu memurlar arasında yerini aldı. Böylece hayatında ilk kez Mezopotamya'nın tarihî merkezi olan Bağdat'ı görmüş oldu. Bu memuriyet onda kadîm topraklara ilginin bir tezahürü olarak müzecilik aşkının gelişmesini sağlamakla kalmayıp, yapacağı resimler için de zengin malzemeler sağlayacaktır.

Hamdi Bey'in bu memuriyeti boyunca babasıyla yapmış olduğu ve tamamı Fransızca olan mektuplaşmalarından onun aile ilişkilerini ve değer yargılarını öğrenmek kısmen de olsa mümkün olabilmektedir. Bu mektuplarının satır aralarında o, kendi ailesini, Osmanlı memleketindeki geleneksel bütün ailelerden(kokuşmuş, kaderci, fakir, tembel, kadına değer vermeyen) daha üstün görüyor. Normal ailelere tepeden bakan bir elitist tavra sahip olduğunu gösteriyor. Ona göre babasının lâyık olduğu yüksek devlet mevkilerine getirilmeyişinin en önemli nedeni, babasının dürüst, namuslu olması ve ayrıca bilgili olması, cahil olmamasıdır. Son derece rahat bir uslupla "Bu meziyetlere sahip olmanızı imparator olmanıza tercih ederim" diyor [745].

Yaklaşık iki yıl Bağdat'ta kaldıktan sonra İstanbul'a dönen Osman Hamdi, Hariciye Nezâreti Teşrifat Muavinliği'ne 1871'de tayin edildi[746]. Bu görevdeyken ilave olarak 1873 Viyana Uluslararası Sergisi'nde Osmanlı Devleti'nin sergi komiseri olarak görevlendirildi[747]. Bu özel görevi dolayısıyla

---

[745] Osman Hamdi Bey'in mektuplarından daha fazla örnekler için Bkz. Ethem Eldem, "Osman Hamdi Bey'in Bağdat Vilayetindeki Görevi Sırasında Babası Ethem Paşa'ya Mektupları", **I. Osman Hamdi Bey Kongresi Bildirileri (2-5 Ekim 1990)**, MSÜ Yay., İstanbul, 1992, s.65-98.

[746] Tayin haberi için Bkz. **Hakayık ül Vekâyi**, No: 395, 25.10.1871, s.1.

[747] "Viyana'da yakında bir ekspozisyon, yani sergi-i umumi açılacağından memleketimizden sergiye gönderilecek eşyanın tayin ve tanzimi ile görevli bir komisyon kurularak, Hamdi Bey'in bu komisyona reis tayin edildiğini Levant Times yazıyor" Bkz. **Hakayık ül Vekâyi**, No: 413, 15 Kasım 1871, s.1;

1872- 1873 yıllarında birkaç kez Viyana'ya gitti. Dönemin önemli gazetelerinden Basiret, onun Viyana'ya gidecek olmasını şöyle haber yapmıştır:

"Gelecek sene Viyana'da küşad edilecek sergi-i umumi için taraf-ı saltanat-ı seniyeden gönderilecek eşyanın vaz olunacağı mahal ile mimar-i i şarki kaidesince bina olunacak bazı ebniyelerin durumlarını muayene etmek için Ticaret nezaret-i celillesi dâiresinde münakid sergi komiseri izzetlu Hamdi Beyefendi bugünlerde Viyana'ya azimet edecektir"[748].

Sadece Yurtiçi basında değil; yurtdışı basında da Osman Hamdi Bey'in şöhreti bu sergi vesilesiyle artmaya başladı. Avusturya'nın en önemli gazetelerinin baş sayfalarında fotoğrafları yer alarak, ünlü bir simâ haline geldi[749].

Osman Hamdi Bey, 1875'te Hariciye Nezareti'nde terfi ederek, Umur-i Ecnebiye Müdürü oldu. 1876'da Sadullah Bey'in başkanlığında Filibe'ye gönderilen bir araştırma komisyonunda geçici olarak görev aldı. 1877'de bugünkü Beyoğlu Belediye'sinin o zamanki adı olan "Altıncı Daire-i Belediye" Reisliği'ni yaptı. Osmanlı – Rus Savaşı'nın yaşandığı o sıkıntılı günlerde babası Edhem Paşa da sadrazamlık makamında bulunmaktaydı.

Osman Hamdi Bey'in hayatındaki en önemli görevi sayılabilecek olan Müze-i Hümâyûn Müdürlüğü, 11 Eylül 1881'de başlamıştır. Kendisi burada ilk yerli müdür olmakla kalmamış; yaptığı kazılarla, inşâ edilen büyük müze binasıyla Osmanlı müzeciliğine çağ atlatmıştır. Onun müze müdürlüğüne getirilme hikâyesini yakın tanıdığı ve mesai arkadaşı Vahid Bey şöyle anlatır:

"Hicri 1296'da (1881'de) Müze Müdürü Dethier vefat eder; lâkin Alman metaı her vakitten ziyade mazhar-ı revaç olduğundan maarif nezareti tarafından durum Berlin Sefiri Sadullah Paşa'ya(Berlin pazarında istenildiği an bulunabilecek basit bir ürün imiş gibi) bildirilerek, bir müze müdürü bulması istenir. Durumdan padişahın da haberi olur. Bunca yıl yabancı müdürlerin gözetimindeki müzenin artık yerli birine de verilebileceği düşünülür. Hamdi Bey'i bu sırada padişaha öneren kişi o sıralarda teşrifat nazırı olan Münir Paşa'dır. Kendisi Paris yıllarında Hamdi'nin arkadaşıdır. Hamdi'nin ehliyet ve liyakatinden bahseder. Böylece Hamdi müze müdürlüğüne tayin edilmiş olur"[750].

---

[748] Bkz. **Basiret,** No: 633 (20 Ra 1289 /28.05.1872) , s.1

[749] Hamdi Bey'in Avrupa basınında çıkan ilk fotoğrafı için Bkz. 24 Nisan 1873 tarihli **Weltaustellungs Zeitung Wiener,** s.1.

[750] Vahid Bey, "Osmanlı Müzesi ve Tarihçesi", **Sevet-i Fünun,** No: 984, 1 Nisan 1326, s.343.

Aslında Hamdi Bey'in çok sevdiği müzecilik, güzel sanatlar gibi alanlarda önemli görevlere getirilmesini sağlayanların başında babası Edhem Paşa gelmektedir. Mesela, dahiliye nazırı olarak oğlunun Güzel Sanatlar Mektebi'ni kurmasını sağlamış ve 1884'te Eski Eserleri Koruma Kanunu'nun çağın gereklerine göre güncellenmesini temin etmiştir[751].

Osman Hamdi Bey, 1910'da vefat edene kadar yaklaşık otuz yıl boyunca bulunduğu müze müdürlüğünde, 1887 -1888 yıllarında yapılan Sayda kazılarında Büyük İskender'in lahdinin bulunması da dahil olmak üzere gerçekleştirdiği onlarca büyük kazı sayesinde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin dünyanın sayılı müzelerinden biri haline getirdi[752].

Dünyanın çeşitli üniversitelerinden, müzelerinden ve derneklerinden Osman Hamdi'ye tebrik mektupları ve telgrafları gönderildi. Berlin Müzesi'nin müdürü tebrik mektubunda: "Sayda kazısının kâşifi yalnız bir müdür; bir âlim değil; aynı zamanda güzel sanatlar üstâdı büyük bir sanat-kârdır" sözleriyle onu taltif etmekteydi. Almanya'nın en eski üniversitesi sıfatıyla Heidelberg Üniversitesi onu kutlamaktaydı[753].

Hamdi Bey, müzelerin sadece değerli eşyaların istif edildiği yerler olmaması gerektiğinin bilincinde olarak, Arkeoloji Müzesi'nin bünyesinde zengin bir kütüphane tesis etmek suretiyle burayı bir araştırma merkezi haline getirmek istedi. Söz konusu kütüphane başta Edhem Paşa, Diyarbekirli Said Paşa ve Cevad Paşa gibi kıymetli Osmanlı devlet adamlarının katkıları ve hatta yabancı ülkelerden gelen bağışlarla zenginleşti. Hamdi Bey'in çok isteyip de gerçekleştiremediği şey ise sırf müzeye ait periyodik bir dergi /bülten

---

751 Sanayi-i Nefise Mektebi Müdürlüğü'nün, üzerindeki Müze Müdürlüğü'ne ilaveten Osman Hamdi Bey'e verilmesi hakkında 14 Ocak 1882 (23 Safer 1299) tarihli belge için Bkz. **BOA,** MF.MKT.74/1; Devlet Salnâmesinde Müzehâne müdiri bâlâ rütbesi sahibi Hamdi Bey'e ilişkin kayıt için ayrıca Bkz. **Salnâme-i Devlet-i Osmaniye,** Hicri 1301 senesi, s.367.

752 Her biri başlı başına büyük bir konuyu teşkil eden ve bu çalışmanın sınırlarını aşan söz konusu arkeolojik kazıların toplu bir anlatımı için Bkz. Mustafa Cezzar, **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1971, s.215-283.

753 Daha fazla örnek için Bkz. Refik Epikman, **Osman Hamdi,** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, s.8 v.d.

çıkarmaktır. 1897 Osmanlı – Yunan Harbi ve sonrasındaki malî sıkıntılar gerekçe gösterilerek, böyle bir periyodiğin çıkarılmasına izin verilmedi[754].

Müzeciliğinin yanı sıra yaptığı resimlerle özellikle Avrupa sanat câmialarının tanınan isimleri haline geldi. Yapmış olduğu kimi tablolar Avrupa'da bazı imparator ve devlet başkanları adına satın alındı.

Hamdi Bey'e 1894'te Pensilvanya; 1909'da Oxford Üniversiteleri tarafından fahri doktoralık verilmiştir. Yurtdışındaki birçok resim sergisinden ödüller ve madalyalar almıştır. Çok sayıda akademik ve sanatsal kuruluşlara üye olmuştur[755].

Müzeci ve ressam olması gibi çok bilinen özelliklerinin dışında az bilinen son görevlerinden biri de Duyun-u Umumiye İdare'sindeki görevidir. Hayatını İstanbul Kuruçeşme'deki yalısından başka özellikle sâkinliğinden dolayı çok sevdiği Gebze – Eskihisar'daki – günümüzde müze haline getirilen- Yalısı'nda geçiren Osman Hamdi Bey, 24 Şubat 1910'da vefat etmiş ve çok sevdiği Eskihisar'da defnedilmiştir.

Osman Hamdi Bey'in tek oğlu Edhem Hamdi (1882 – 1957) hususi ve itinâlı bir ilk tahsil ve lisan eğitiminden sonra Sanayi-i Nefise'de mimarlık ve arkeoloji eğitimi almıştır. 1902'den itibaren Müze'de görev almıştır. Babasının ölümünden sonra müze müdürü olan amcası Halil Edhem'in yardımcılığına getirilmiştir. 1921'de Paris'e gitmiş ve 1940'a kadar orada kalmıştır. 1940'ta İstanbul'a dönmüş ve 1957'deki vefatına kadar, kendi isteğiyle, herhangi bir görev almamıştır[756].

---

754 Arif Müfid Mansel, "Osman Hamdi: Ölümünün Ellinci Yılı Vesilesiyle", **Belleten**, XXIV, S.94, Ankara, 1960 Nisan, s.298.

755 Bkz. H. Nazım, "Hamdi Bey Merhuma Bir Nebze-i Hürmet", **Sevet-i Fünun,** No: 984, 1 Nisan 1326, s.339.

756 Nezih Fıratlı, "Edhem Hamdi Eldem (1882-1957)", **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. VIII-1, Maarif Basımevi, Ankara, 1958, s.45.

4.4.2. Nümizmatik Biliminde Bir Otorite: İsmail Galip Bey (1847 – 1895)

Edhem Paşa'nın bizzat yaptığı kayda göre ikinci oğlu İsmail Galib, Hicri 2 Zilhicce 1263 tarihinde (11 Kasım 1847) dünyaya gelmiştir. Babası tarafından ünlü divan şairi Galib Dede'ye nispetle bu isim verilmiştir. Kurban bayramı sıralarında doğmuş olması da ona ilk isim olarak "İsmail" adının verilmesine yol açmıştır.

Edhem Paşa, çocuklarının tek tek doğum tarihlerini saatine varana dek kaydeden titiz, ilgili bir babadır. Çocuklarına anlamlı isimler seçmiş ve her bir çocuğunun doğumuna şiir idzeleriyle ebced hesabına göre tarihler düşürmüştür.

İsmail Galib Bey de ağabeyi Hamdi gibi hususi aile ortamında Fransızca ile tanıştı. Şûrâ-yı Devlet'in sicil raporundaki dil bilgisi bölümüne de bizzat kendi ifadeleriyle "Fransızca Lisânında oldukça tekellüm ve tercümeye muktedirim" yazmıştır[757]. Reşad Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisi'nde onun Rumca'yı da mükemmel bildiğini ve bu sayede 1894'te Girid Vali Muavinliği'ne tayin edildiğini belirtmiştir[758].

İlk ve orta öğrenim hayatı içinde Beşiktaş Rüşdiye Mektebi ile Mekteb-i Maarif'dede ve Mahreç-i aklâm'da öğrenim gördükten sonra pek erken bir tarihte, daha on yedi yaşındayken, Meclis-i Vâlâ'nın Kavânin Dairesi'nde memuriyet hayatına atılmıştır[759].

İsmail Galib Bey'in memuriyet hayatındaki dönüm noktalarından birisi 1868 yılında kurulan Şûrâ-yı Devlet'e girişidir. Bu yüksek kurul onun en uzun süre çalıştığı devlet dairesidir. Başta Nafıa Dairesi olmak üzere Tanzimat Dairesi'nde de yöneticiliğe kadar yükselmiştir[760].

---

[757] **BOA,** ŞD SAİD 23-8.
[758] Reşad Ekrem Koçu, **İstanbul Ansiklopedisi**, c.11, Koçu Yay., İstanbul, 1973, s.5962.
[759] Bkz. **BOA,** DH. SAİD.d.. 1/524.
[760] **Salnâme-i Devlet**, Sene: 1304, s.144.

Daha genç yaşlarındayken, 1870'te Yeni Mikyâslara Dâir Risâle'nin müellifi olarak dikkat çekmiş ve bu eserde metrik sistem, gram – kilogram, litre gibi ölçüleri tanıtmıştır. Galib Bey ayrıca bu dönemlerde birkaç yıl Takvim-i Vekâyi Gazetesi'nin muharrirliğini de yapmıştır. Bütün bu deneyimler, onun yazı ve ifade kudretinin yüksekliğini gösterdiği gibi bu konularda daha da gelişmesinin önünü açmıştır.

İsmail Galib Bey, klasik bir memur olmanın çok ötesinde bir bilim adamıdır. Bilhassa Nümizmatik (Meskukât) ilminde devrinin İstanbul'unda en bilgili adamlarının başında gelmektedir[761]. Özellikle İslâm ve Türk paraları üzerinde ihtisasını derinleştirmiştir. Bu sahalarda yıllarca çalışmış ve oldukça değerli koleksiyonlar biriktirmiştir.

İsmail Galib Bey, sadece değerli para koleksiyonları biriktirmekle yetinmeyerek; işin ticarî boyutundan çok ilmi boyutunu düşünmüş ve birikimlerini kıymetli eserlere dönüştürmüştür. Daha hayatta iken yayımladığı kitaplarınının sayısı ona yaklaşmıştır. Onun eserleri bazıları şöyle sıralanabilir:

1) Takvim-i Meskukât-ı Osmanî (1307 Senesi)

2) Takvim-i Meskukât-ı Selçukîyye **(**Mihran Matbaası, Konstantiniye, 1309)

3) Meskukât-ı Türkmeniyye Katalogu (Mihran Matbaası, 1311)

4) Meskukât-ı Kadime-i İslâmiyye Katalogu (İstanbul, 1311)

5) Müze-i Hümâyûn Meskukât-ı Kadime Katalogu (İstanbul, 1312)

6) Une Monnaie d'Allaettin Keikobad Associe au Nom du Grand İlhan (1895)[762]

---

[761] "Galib Bey, bizde meskukât ilminde eser yazan Suphi Paşa'dan hemen sonra gelmektedir". Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Sicill-i Osmani Zeyli**, c.6, TTK, Ankara, 2008, s.144; Burada adı geçen Suphi Paşa, 1863 yılında (Hicri 1279 senesi) Nümizmatik alanında "Uyun al Ahbar fi Nukud ve'l-Asar" adına küçük ama değerli bir kitap yayımlamıştır. Bkz. Koray, **a.g.e.**, s.198.

[762] Bkz. Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri,** c.3,Meral Yay., İstanbul, 1975, s.59-61; İbrahim Alaettin Gövsa, **Türk Meşhurları,** Yedigün Neşriyat, s.147.

İsmail Galib Bey, ağabeyi Hamdi Bey'in Müze-i Hümâyûn'u zenginleştirme çabalarına çok kıymetli katkılarda bulunmuştur. Kendisinde bulunan koleksiyonların bir kısmını müzeye bağışladığı gibi müzedeki para koleksiyonlarını düzenli bir şekilde terip etmiş ve bunların ayrıntılı bir katalogunu çıkartmıştır.

İsmail Galib Bey, oldukça başarılı bir memuriyet ve parlak bir ilmi geçmişten sonra henüz kırk sekiz yaşındayken, 18 Aralık 1895 tarihinde vefat etmiştir. Kendisinden yaklaşık üç yıl önce vefat etmiş olan babasının yanına defnedilmiştir.

Değerli bir ilim adamının ardından bir vefa yazısı yayımlayan Servet-i Fünûn İsmail Galib Bey'in kişiliği ve meziyetleri hakkında şunlara yer vermiştir:

"Sadr-ı esbâk merhûm Edhem Paşa'nın oğullarından Galib Bey Pazar günü vefat etmiştir. Hakikat-ı halde Galib Bey, meziyet-i zatiye ve kudret-i ilmiyesiyle ricâl-i Osmaniyye meyânında bâ-hakkın temayüz etmiş idi. Alel-husus ilm-i asar-ı atikadan meskukat kısmında ihtisas etmiş olmaları Avrupa mahâfil-i ilmiyesinde dahi nâmlarını be-nâm etmiştir. İşte merhum Galib Bey, memleketimizde nev-enderden bulunan ehl-i ihtisastan idi. Tarih-i âlem-i medeniyet tanzimi hususunda ehemmiyet-i fevkaladesi bulunan meskukât-ı atika tedkikinde son derece ileri gitmişler ve terakiyât-ı fenne büyük hizmetler etmişlerdi. Bir büyük ehemmiyeti dahi tedkikâ-ı amikalarını hükümat-ı İslamiye meskukatı dairesine hasr etmeleri idi. El-yevm müze-i hümayunun sermaye-i müfahareti olan meskukat koleksiyonları hep Galib Bey'in semere-i sa'y ve ikdamıdır. Zaten şehrimizin medâr-ı ziynet ve iştiharından olan iş bu müzenin merhum ile iki birader-i âl-ı kadrlarının himâyet-i ciddiyeleri ile meydana gelmiş olduğunu kimse inkar edemez. Yani Galib Bey, mütefennin âlim ve asil idi. Ailece Osmanlı âlem-i ilm ve siyasette hidemât-ı mühime ifâ etmiş zevâtan idi"[763].

Galip Bey'in oğlu Mübarek Galip Bey de(1870-1938) babasının izinden giderek ve hatta onu bazı bakımlardan aşarak nümizmatik sahasında önemli hizmetlerde bulundu. Babasından kalan ve kendisinin daha da zenginleştirdiği para koleksiyonlarının tümünü Arkeoloji Müzesi'ne verdi. Kendisi aynı zamanda büyük bir kültür adamı olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kültür müdürlüğünü (1921-1925yılları arasında) yapmıştır.

[763] Bkz. **Servet-i Fünun,** 5. Sene, 10. Cild, No: 249, 7 Kanunuevvel 1311.

4.4.3. Ailenin Sıradan Bir Üyesi: Mustafa Mazlum Bey (1851 – 1893)

Edhem Paşa'nın dört oğlu içinde bilimsel ve sanatsal faaliyetler bakımından en sıradan yaşayan oğlu Mustafa Mazlum Bey'dir. Yine onların arasında, kırk iki yıllık hayatırla, en kısa ömürlü olanı da kendisidir.

Diğer iki abisi gibi o da İstanbul'da doğmuştur. Aslında aldığı eğitim bakımından diğer kardeşlerinden geri kalmamıştır. Sicil dosyasında eğitim hayatı şöyle özetlenmiştir:

"Muâllim-i mahsusadan mebâdi-i ulumu tahsil eyledikten sonra Valide Mekteb-i Rüşdiyesinde Arabi ve Farisi ve fenn-i hesap ve coğrafya ve muaharren dört sene Mekteb-i Sultani'de müretteb olan dersleri okumuş ve mekteb-i mezburda küşad olunan ulum-i fünun derslerine ve Babıali'deki kavanin dershanesine dahi devam eylemiştir. Şehadetnamesi Babıali harikinde mahruk olmuştur. Türkçe ve Fransızca tekellüm ve kitabet eder"[764].

Edhem Paşa'nın çocuklarına özellikle vermek istediği hukuk bilgisine en fazla sahip olan çocuğunun Mustafa Mazlum olduğu söylenebilir. Eğitiminden başka çalışma hayatına bakıldığında daha çok adliye teşkilatında çalıştığı görülmektedir. Memuriyet hayatında ilk çalıştığı kurum, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'dir.

Mustafa Mazlum Bey'in hayatındaki en parlak diplomatik görevi ise 1876'da Berlin'e sefir olarak tayin edilen babasının yanında ataşelik görevi yapmasıdır. Bu görevi nedeniyle kendisine üçüncü rütbe tevcih edilmiştir. Edhem Paşa, Berlin'den İstanbul'daki Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya gönderdiği bir mektupta oğlu Mustafa Mazlum'dan: "Berlin sefaret-i seniyyesinde ataşe bulunan mahdum-i acizânem Mustafa köleleri" şeklinde bahsetmiştir[765].

1877'de Berlin dönüşünde Adliye Nezareti fihrist ve istatistik kalemi müdüriyetine tayin olmuştur. Ancak bir süre sonra bu birimin lağvedilmesiyle Mustafa Mazlum Bey sırasıyla Dersaadet Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi ve ardından İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi'ne tayin edilmiştir. Dönemin Adliye

[764] Bkz. **BOA**, DH.SAİDd..3-454.
[765] BOA, İ.HR.270/162/46; Y.EE 0044/012.

Nazırı Asım Paşa onu: "malumât-ı kâfiye ashabından ve erbab-ı istikametten mukdim ve müdavim olup istihdamat-ı şayan" bir personel olarak övmüştür.

Bütün hayatı memurlukla, bürokrasi içinde geçen Mustafa Mazlum Bey'in en son görevlerinden birisi de Galata Gümrük Nazırlığıdır[766]. Babasının vefatından çok kısa bir süre sonra, 21 Haziran 1893'te, vefat ederek onun yanındaki aile kabristanına defnedilmiştir. Kırk iki yaşında vefat edince, geride bir kız ve bir erkek evlad bırakmıştır. Mustafa Mazlum Bey, Cumhuriyet devrinin ünlü bestecilerinden Cemal Reşit Rey'in anne tarafından dedesidir[767].

4.4.4. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Kültür – Sanat ve Tarih Abidesi: Halil Edhem Eldem (1861 – 1938)

Edhem Paşa'nın oğulları içinde Osmanlı'nın son döneminden Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk zamanlarına yetişebilen tek kişi en küçük oğlu Halil Edhem Bey'dir. 1861'de İstanbul'da başlayan hayat yolculuğu yine aynı şehirde 17 Kasım 1938'de noktalandığında ardında onlarca eser bırakmış bir şahsiyet olarak tarihe geçti[768]. Kendisi 1934'te çıkarılan Soyadı Kanunu ile birlikte (ELDEM) soy ismini almış ve bu soy isim Edhem Paşa'nın bu döneme yetişmiş torunları tarafından da benimsenerek kullanılmıştır.

Büyük bir bölümü Yurtdışında, özellikle Alman ekolüne dayalı ülkelerde geçen eğitim-öğretim hayatı bakımından devrinin beşeri ve tabii bilimler bakımndan en donanımlı şahsiyetleri arasında yer almıştır. Örnek olarak olarak gösterilebilecek olan eğitimi resmi sicil belgesinde şöyle sıralanmıştır:

"Mekteb-i ibtidaide mebâdi-i ulum-i dinîyeyi ve üç sene Kapudan İbrahim Paşa Mekteb-i rüşdiyesinde müretteb dersleri tedris ettikten sonra li-ecl-i tahsil Almanya'ya azimet ile Berlin Şehrinde Alman lisanını öğrendikten sonra dört buçuk sene "Real Schule" nâm mektepte ve üç sene İsviçre'de Zürih Şehri Darülfünûnu ulum-u tabiye şubesinde ve üç sene Viyana'da Politeknik Mektebinde ulum-u tabiye ve kimyeviye ve tekrar İsviçre'ye avdetle Bern Şehri Darülfünûnunda tahsil ve ahiren Dersaadet'de suret-i hususiyede Arabî ve Farisî ve

---

766 Mehmed Süreya, **Sicill-i Osmanî**, c.4, s.1145.

767 Eldem, **Osman Hamdi Bey Sözlüğü,** s.388.

768 **İstanbul Ansiklopedisi**, c.9, s.4994; **Yapıtları ve Yaşamlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, 2.bs., 2008, s.396.

Türkçenin kavâid ve edebiyatını taallüm ettiği Türkçe, Almanca ve Fransızca tekellüm ve kitabet eylediği muhârerdir. Bern Darülfünûnundan fünun-u felsefe doktorluğu diplomasını hâizdir"[769].

Bu ifadelerden de anlaşılmaktadır ki, Edhem Paşa'nın çocukları arasında doktora seviyesinde eğitimini tamamlayan tek üyesidir. Bu bakımdan onun formel akademik düzeyine erişen Edhem Paşa'nın torunlarından iki kişi daha vardır ki, bunlardan birisi kendi oğlu Sorbonne Tıp mezunu Süleyman Bey; diğeri ise yeğeni Mübarek Galip Bey'dir.

Halil Edhem'in aile içerisindeki en dikkat çekici farklı özelliklerinden birisi de aldığı Batılı pozitif eğitimden daha çok İslâmi ilimler konusunda da kazandığı ihtisastır. Bu özellik, yönünü tümüyle Batı'ya çevirmiş olan ailesinde pek rastlanmayan bir özelliktir.

Halil Edhem Bey, meslekî formasyon itibarıyla babasına en yakın duran kişidir. O da babası gibi jeoloji biliminde öğrenim görmüş yan dal olarak da kimya üzerine ihtisas kazanmıştır. Yurt dışı eğitiminin ardından İstanbul'a dönerek Mekteb-i Mülkiye'de jeoloji öğretmenliği dahi yapmıştır. Babasının jeoloji üzerine vaktiyle yazmış olduğu makalelerin üzerine çıkarak, 1890 'da "İlm-i Maâdin ve Tabakât ül Arz" adlı madencilik ve jeoloji kitabı yayımlamıştır. Bu kitaptan dört yıl sonra depremler konusuna özel bir başka kitap olan "Hareket-i Arza Dâir Birkaç Söz" kitabını da çıkarmıştır.

Aslen bir jeolog ve kimyager olan Halil Edhem Bey'in hayatı 1892 yılında ağabeyi Osman Hamdi'nin yanında Müze Müdür Muavinliği'ne tayin edilmesiyle birlikte kültür ve sanat mecrasına girmiştir. On yedi sene kesintisiz bir biçimde bu sıfatla Osmanlı müzeciliğinin gelişmesine hizmet etmiştir. Müzede bulunan mühürlerin tek tek kataloglanması onun bu devirde yaptığı önemli işlerden sadece bir tanedir[770].

---

[769] **BOA,** DH.SAİDd.. 166/183.

[770] Bu kataloglama aynı zamanda bir kitap halinde yayımlandıç Bkz. Halil Edhem, **Kurşun Mühür Kataloğu**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1321.

II. Abdülhamid Devri'nin sona ermesi ve İttihatçıların öncülüğünde gelişen yeni siyasi dönemin akımına bir ölçüde kapılan Halil Edhem Bey, 1909 yılında İstanbul'a belediye başkanı (şehremini) olduysa da bu görevi bir yıl dahi sürmedi[771].

1910 yılının başlarında abisi Osman Hamdi Bey'in vefatı üzerine Halil Edhem Bey, aslî işine bu kez Müze-i Hümâyûn Müdürü sıfatıyla döndü. Ailevî bir görev döngüsü tecelli ederek, bu kez merhûm Osman Hamdi Bey'in mimar oğlu Edhem Hamdi, yeni müdür amcasının muavinliğini yapmaktadır[772].

Halil Edhem Bey, II. Meşrutiyet Devri (1908 -1918) boyunca müzecilik faaliyetlerini devam ettirmekle birlikte şahsi çalışmalarını daha çok Türk – İslâm kültür ve sanatı alanına kaydırmıştır. Nisan 1910'da yayın hayatına başlayan Türk Tarihçiliğinin ilk akademik tarih dergisi sayılan Tarih-i Osmanî Encümen-i Mecmuası'nda (TOEM) ve bu derginin bir süre sonra isim değiştirmiş hâli olan Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nda (TTEM) Halil Edhem'in bilhassa Türk – İslâm kitabeleri hakkında makaleleri yayımlandı[773].

Sadece Müze-i Hümâyûn'u yönetmekle kalmayan Halil Edhem ayrıca iki müzenin daha kuruculuğunu yapmıştır. Bunlardan biri 1914'te kurulan ve günümüzdeki İstanbul Türk – İslâm Eserleri Müzesi'nin atası sayılan Evkâf Müzesi'dir. Diğeri ise Cumhuriyetin birinci yılında müzeye dönüştürülen Topkapı Sarayı Müzesi'dir.

Edhem Paşa ailesi içinde Anadolu'yu en fazla gezen ve en iyi tanıyanların başında Halil Edhem Bey gelmektedir. Bu kültürel gezilerinin sonucunda zaman zaman Anadolu şehirlerine özgü monografik eserler de

---

771 Bkz. Osman Nuri, **İstanbul Şehreminleri**, İstanbul, 1927, s.260 v.d.

772 Müze-i Osmanî Müdürü Halil Bey ve muâvini Edhem Bey'i gösteren bir kayıt için Bkz. **Salnâme-i Devlet-i Osmaniye,** 66. Sene, Selanik Matbaası, Dersaadet, 1327 Sene-i Maliyesi, s.372.

773 Bu makalelerden birkaç örnek için Bkz. Halil Edhem, "Âl-ı Germiyan Kitabeleri", **TOEM**, c.2; "Sultan Osman-ı Sâni'nin Leh Seferine Dâir Türkçe Bir Kitabesi", **TOEM**, c.4; "İstanbul'da En Eski Osmanlı Kitabesi", **TOEM**, c.8; "Bir Atın Mezar Taşı Kitabesi", **TTEM**, No:9-86; "Mısır Fethi Mukademmatına Ait Mühim Bir Vesika", **TTEM**, No:19-96.

meydana getirmiş ve yayımlamıştır[774]. Gerek mütareke günlerinde; gerekse de Cumhuriyetin hızlı inkılap devirlerinde tarihî mirasın zarar görmemesi için en fazla çırpınanların başında Halil Edhem Bey gelmektedir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra da, ilerleyen yaşına aldırmadan eserler vermeye devam etmiştir. "Asârı Atika Müzesi'nde Meskukat Koleksiyonları" adlı kitabını 1923'te; Sanat tarihimiz üzerine özgün değerlendirmeler ve şahsî zengin müşahadeler sunan "Elvâh-ı Nakşiyye" adlı eserini ise 1924 yılında yayımladı. Lane Poole'den bir çeviri kitabı olan "Garbî Anadolu'da Selçukîlerin Vârisleri: Tavaif-i Mülûk" adlı kitabı 1926'da yayımlandı.

Halil Edhem Bey, yirmi bir yıl boyunca sürdürdüğü müze müdürlüğü görevinden 1931 yılında kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. Onun ilmî kıymetini en iyi anlayanların başında gelen Mustafa Kemal'in ricasıyla Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşuna da değerli katkılar sundu. Günümüzde kurumun arşivinde muhafaza edilmekte olan şahsi bir koleksiyon bağışında da bulundu. Yine Mustafa Kemal'in ricasıyla 1931'den itibaren vefatına kadar TBMM'de İstanbul mebusluğu yaptı. Bu, onun ilk, tek ve son siyasi göreviydi. Ancak Halil Edhem, üzerinde bir ricayla siyasi kimlik taşırken de siyasetçi olmadı.

Mustafa Kemal ATATÜRK'ten bir hafta sonra vefat eden Halil Edhem ELDEM'in vefatının onuncu yılı anısına Türk Tarihi Kurumu'ndan iki ciltlik "Halil Edhem Hatıra Kitabı" yayımlandı. Birbirinden değerli makalelerin yer aldığı bu kitap, kurumun tarihinde bir şahıs için çıkarılan ilk hatıra kitabıdır[775].

---

[774] Şehir monografileri konusundaki en değerli eseri için Bkz. Halil Edhem, **Kayseriyye Şehri: Mebâni-i İslâmiye ve Kitabeleri**, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1334.

[775] İlk cildi muhtelif ilmi makalelere ayrılmış olan bu kitabın ikinci cildi Halil Edhem ile ilgili hatıra yazılara ayrılmıştır. Bu yazılardan birkaç örnek şöyle sıralanabilir: Hasan Ali Yücel, "Halil Edhem"; Afet İnan, "Halil Edhem'i Hatırlamak"; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İbrahim Edhem Paşa Ailesi ve Halil Edhem"; Süheyl Ünver, "Halil Edhem Hakkında"… Bkz. **Halil Edhem Hatıra Kitabı,** 2 cilt, TTK Yay., Ankara, 1948.

SONUÇ

Birçok yönüyle sıra dışı özellikler sergileyen Edhem Paşa'nın, öncellikle çocukluğu dramatiktir. Bu dram, 1821 Rum İsyanı'nın binlerce örneklerinden birisi sayılıp geçilebilirdi. Ancak söz konusu dramı yaşayan belki de hiçbir çocuğun hayatı Edhem'inki kadar dikey yöne evrilmemiştir. Onunkisi Sakız'da köleleştirilmiş bir çocukluktan sadrazamlığa kadar yükseliş hikâyesidir.

Edhem'in de hâmisi olan Koca Hüsrev Paşa, XIX. yüzyılın İstanbul'unda, hânesinde yüzden fazla evlatlık yetiştiren belki de tek kişidir. Edhem, Hüsrev Paşa'nın konağındaki çocukların en zeki olanlarından biridir ve bu zekâsının ödülünü kendisi gibi zeki üç çocukla birlikte 1830 yılında Paris'e eğitime gönderilmekle almıştır.

Edhem Paşa, - Mısır'daki benzer örnekleri saymazsak – Batı'da teknik eğitim diploması alan ilk Müslüman – Türk gençleri arasındadır. Çağdaş anlamda tarihimizin ilk jeoloji mühendislerinden biri sayılabilir.

Osmanlı modernleşmesinin en çarpık yönlerinden biri dünya standartlarında ileri öğrenim görmüş kişileri, yurda dönüşlerinde, yeteneklerine ve meslekî bilgilerine uygun istihdam edememesidir. Ayrıca modernleşme konusunda kararlı ve devamlı bir devlet politikasının bulunmayışı; bizzat modernleşmenin ilhâm kaynağı olan devletlerin Osmanlı Devleti'nin gerçekten kalkınmasını istememeleri bu süreci akamete uğratan önemli faktörlerdendir. Böyle bir ortam Edhem Paşa gibi idealist ve bilgili devlet adamlarının bilgi ve yeteneklerini devlet yararı için kullanma imkânlarını kısıtlamıştır.

Dolayısıyla Edhem Paşa'nın aldığı eğitime uygun pozisyonlar aldığı söylenemez. Kendisi, doğrudan ilgisi olmadığı halde, askerî bir hiyerarşinin içine dahil edilmiş ve 1846'dan sonra da Sultan Abdülmecid'in mabeynine alınarak, padişahın bir nevi danışmanı gibi çalışmıştır. Bu süre içinde başta

sultanın ve ardından da şehzadelerinin Fransızca hocalığını yapmıştır. Edhem Paşa, Osmanlı Devleti'nde hem Sultan Abdülmecid'in hem de oğlu Sultan Abdülhamid'in en güvendiği devlet adamları arasında bulunmaktadır.

Edhem Paşa, resmî kariyeri boyunca kısa süreli birkaç görevin dışında mühim siyasi görevler üstlenmemiştir. Biraz da Âli ve Fuad Paşaların onu ve onun gibi ikinci kuşak Tanzimatçıları rakip olarak görüp engellemeleri onun ve diğerlerinin siyaseten gelişmelerini engellemiştir.

Edhem Paşa'nın Osmanlı modernleşmesine yaptığı en büyük katkılar nafıa, ticaret, eğitim ve kültür gibi alanlarda olmuştur. Maarife katkı sağlamak bakımından faydalı görülen yabancı dillerdeki bilimsel eserleri Türkçeye çevirmek ve bu yolla Osmanlı ülkesindeki eğitim-öğretim çağdaşlaştırmak amacıyla Telif ve Tercüme Heyeti'nin kurulması onun eseri sayılabilir. Buna ilave olarak, Avrupa'nın en gelişmiş matbaaları ayarında bir devlet matbaasının kurulmasını sağlayan kişi Edhem Paşa'dır.

Edhem Paşa'nın eğitim ve meslekî formasyonu açısından bakıldığında ise yapmış olduğu muhtelif nazırlıklar içerisinde en verimli nazırlığın nafıa nazırlığı olduğu görülecektir. Bir jeoloji mühendisi olarak Osmanlı memleketinin bayındırlık reformlarına katkı sunmaya zaman zaman olağanüstü gayretler göstermiştir. 1863 – 1875 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde bayındırlık ve iskân alanında yapılan yatırımların neredeyse hepsinde onun belirli bir rolü vardır. Osmanlı Devleti'nin demiryolu inşaatında ilk ve tek büyük yatırımı olan Haydarpaşa – İzmit Demiryolu'nun baş mimarı Edhem Paşa'dır.

1870'lerin karmaşık kaos ortamında önce Berlin elçiliğine ardından Şûrâ-yı devlet başkanlığına ve en sonunda sadrazamlığa kadar başdöndürücü bir hızla yükselmiştir. Ancak her biri siyasi olan bu yüksek pozisyonlar, Edhem Paşa gibi bürokrat ve teknokrat bir idarecinin, hele ki olağanüstü bir dönemde, çekip çeviremeyeceği hassas konumlardır.

Edhem Paşa'nın sadrazamlığı en talihsiz görevi sayılabilir. Çünkü onun sadaretinde yaşanan 1877 Osmanlı – Rus Harbi, Osmanlı Devleti'nin neredeyse yıkılmasına yol açmıştır. Bu görev, Edhem Paşa'nın mizacında bir asabiyet hâlinin de belirgin bir biçimde ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin meşrutiyeti ilan etmesinin gereği olarak ilk kez parlamentolu bir siyasi yaşamı denediği sırada Edhem Paşa sadrazamdır. Onun fikri yapısına göre zamansız, aşırı zorlamalı bir gösteriş olarak karşı çıktığı meşruti yaşam denemesinde parlamento ile hükümet arasındaki ilişkilerde zaman zaman mebusların açık ve örtülü eleştirilerine maruz kalsa da Edhem Paşa, hiçbir zaman prensip itibarıyle meşrutiyete, anayasaya ve parlamentoya karşı çıkmamıştır. Edhem Paşa'ya göre temel çağdaş kurumları oluşturulmamış, yerli yerine oturtulmamış bir memleketin en üstten rejim değişikliğini alelacele yapması sağlıklı sonuçlar vermeyecektir. O bakımdan meşrutiyete geçiş zorlamalarını fırtınada ayakta kalmaya çalışan bir evin çatısını değiştirmeye benzetmiştir.

Edhem Paşa'nın sadrazamlıktan sonraki birkaç görevi çok da başarılı sayıldığı görevler değildir. 1877 Rus Harbi'nde aldığı sarsıcı yenilginin ertesinde dünya güç dengesinde hiçbir etkisi kalmayan Osmanlı Devleti'ni Viyana'da temsil etmenin güçlüğünü 1879 – 1882 yılları arasında bir büyükelçi olarak yaşamıştır. 1883'ten itibaren yaklaşık üç yıl süren Dahiliye Nazırlığı görevi ise, Sultan II. Abdülhamid'in memleket içinde giderek artan saray otokrasisine hizmet eden bir araç görevi görmüştür. Artık iyice yaşlanmış olan Edhem Paşa'nın memleket içinde icraatları bakımından öne çıkması böyle bir tablo içinde mümkün görünmemekteydi. Hayatı boyunca kişiliğinin bir vasfı olarak taşıdığı en önemli karakter özelliği çalışkanlık ve dürüstlük olan Edhem Paşa'nın bunlara ek olarak padişahlara sadakati de ayrıca belirtilmesi gereken bir hususiyetidir.

En önemli bilimsel çalışmalarının başında gelen, jeolojiyi ele alan yazı dizisinde ve halka açık verilen konferanslarda bu bilimin açık ve basit; anlaşılabilir bir dille kamuoyunun dikkatine sunulmasını sağlamıştır. Edhem Paşa, çok yönlü bir Osmanlı aydını olarak teknik – mühendislik konularının yanı sıra matematikten coğrafyaya, tarihten mimariye kadar geniş bir yelpazede faaliyetler göstermiş ve bu alanlarda eserler ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Cumhuriyetten yarım asır önce tümüyle Milâdî Takvim baz alınarak hazırlanan Devlet Rasadhânesi Yıllığı'nın yayımlanmasını sağlamıştır. Yine aynı zamanlarda Avrupa'da kullanılan ölçü ve tartı aletlerinin Osmanlı Memleketi'nde kullanılmaya başlanması onun sayesindedir. Bu alanda yasal bir düzenlenmenin hazırlanmasına ve bir de kitap yazılmasına ön ayak olmuştur.

Bütün bunların yanı sıra Edhem Paşa, Osmanlı Devletinin uluslararası alanda tanıtılması faaliyetlerinde de önemli vazifeler üstlenmiştir ve hatta 1873 Viyana Sergisi'nde kendisine verilen vazifelerin ötesine geçecek çalışmalarda bulunmuştur. Uluslararası katılımın son derece yüksek olduğu sergide Osmanlı Devleti ve toplumunu en iyi şekilde temsil gâyesiyle daha önceleri yapılmamış olanları yapmış ve son derece zahmetli bir yayıncılık faaliyetinin ardından iki tane eser hazırlatmıştır.

Biri Osmanlı Mimarisi; öteki ise Osmanlı Halk Giysileri üzerine hazırlanmış bu iki eser, o dönem için önemli bir kültür – turizm tanıtım faaliyeti; günümüz için de önemli birer tarihî kaynak olarak zikredilmelidir.

Sonuçta, 1893 yılında Edhem Paşa İstanbul'da vefat etmiştir. Ardından birtakım icraatlar, eserler ve belki de en önemlisi de Osmanlı'dan Cumhuriyete intikâl edecek aydın bir kuşak sayılan evlatlar bırakmıştır. Her birinin hayatı başlıbaşına akademik birer tez konusu olabilecek Ressam ve Müzeci Osman Hamdi Bey; Nümizmat İsmail Galip Bey ve Mühendis – Müzeci – Tarihçi Halil Edhem Bey'ler bu aydın kuşağın Edhem Paşa'dan kalan ilk örnek isimleridir.

KAYNAKÇA

1. BAŞKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)[776]

Sadaret Dairesi Kalemlerine Ait Belgeler

Amedi Kalemi Evrakı (A.AMD.)

Divan Kalemi Evrakı (A.DVN. / A.DVN.MHM.)

Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM. / A. MKT. NZD. / A.MKT.UM..

Teşrifat Kalemi Evrakı (A. TŞF..)

Babıali Evrak Odası (BEO)

Cevdet Tasnifi(C)

Cevdet Askeriye (C.AS..)

Cevdet Darphane (C.DRB.)

Cevdet Hariciye (C.HR..)

Cevdet Maarif (C.MF..)

Dahiliye Tasnifi(D)

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)

Dahiliye Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi (DH SAİDd…)

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT)

Hariciye Nezareti

Hariciye Mektubi Kalemi (HR.MKT.)

Hariciye Sefaretler (HR.SFR.3…)

Hariciye Siyasi (HR.SYS.)

[776] Kullanılan belgelerin numaraları metnin içerisindeki dipnotlarda gösterilmiştir.

Hariciye Tercüme Odası (HR.TO..)

İrâdeler

İrade Dahiliye (İ.DH..)

İrade Dosya Usulü (İ...DUİT)

İrade Hariciye (İ. HR..)

İrade Hususi (İ..HUS.)

İrade Maarif (İ.MF..)

İrade Maliye (İ.ML..)

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)

İrade Meclis-i Vala (İ.. MVL.)

Maarif Nezareti

Maarif Mektubi Kalemi (MF.MKT.)

Meclis-i Vala (MVL)

Şura-yı Devlet

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Şura-yı Devlet Sicilleri (ŞD. SAİD)

Yıldız Tasnifi

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A..HUS.)

Yıldız Resmi Maruzat (Y..A.. RES.)

Yıldız Esas Evrakı (Y.. EE..)

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.)

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK. BŞK.)

Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı (Y..PRK.HR..)

Yıldız Müteferrik (Y..PRK.M)

Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ML..)

Yıldız Name-i Hümayunlar (Y.PRK.NMH.)

Yıldız Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y..PRK.PT..)

Yıldız Şehremaneti Maruzatı (Y..PRK.ŞH..)

Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM..)

Yıldız Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF.)

2. YAYIMLANMIŞ VESİKALAR

Conférence de Constantinople, Protocole No:1- 9.

Anti-Slavery Reporter: The 19th Annual Report of The British and Foreign Anti-Slavery Society, July 1, 1858.

Visite A L'Exposition Universelle de Paris en 1855, Librairie de L.Hachette, Paris, 1855.

Düstûr, Birinci Tertip, c.1-6, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1289.

İmtiyazât ve Mukavelât Mecmuası, 3 cilt

Muahedât Mecmuası, 5 cilt, Hazırlayan: T.T.K., Ankara, 2008.

Muharerât-ı Nadire

Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856), OADB Yay., Ankara, 2006.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2.bs., OADB Yay., İstanbul, 2000.

Bosna – Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), OADB Yay., Ankara, 1992.

SÂLNAMELER

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1270, def'a 8. -- İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1270.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1271, def'a 9. -- İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1271.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1291, 29. sene. – Dersaâdet, 1291/1874.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1294, 32. sene. -- Dersaâdet : Halil Efendi Matbaası, 1877/1294.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1295, 33. sene. -- İstanbul : Rıza Efendi Matbaası, 1878/1296.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1296, 34. sene. -- İstanbul : Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, 1879/1296.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1301, 39. sene. -- Dersaâdet : Matbaa-i Osmaniye, 1884/1301.

Rasadhâne-i Âmire Salnâmesi, Mithat Efendi Matbaası, İstanbul, 1288.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye, 1. Sene, 1316 Sene-i Hicriyesi, Matbaa-i Âmire, Darül Hilafet-i Aliyye, 1898/1316.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye, 2. Sene, 1317 Sene-i Hicriyesi, Matbaa-i Amire, Darül Hilafet-i Aliyye, 1317.

Salnâme-i Nezaret-i Hariciye, Matbaa-i Ebüzziya, Defa-i Ula, Konstantiniye, 1302.

Salnâme-i Vilâyet-i Yanya, def'a 1, 2, 3, 7, Vilayet Matbaası, Yanya, Sene 1288 1292, 1293, 1311.

Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir; 1302 Senesi,Defa:12.

Salnâme-i Vilâyet-i Mamüretülaziz, 1301 Senesi, Defa: 1

3. SÜRELİ YAYINLAR

A) TÜRKÇE GAZETELER

Asır, No: 22,(09.07.1870); No: 48, (15.08.1870).

Basiret, No: 142 (17 Ca 1287), No: 408 (188 R 1288), No: 440 (24 Ca 1288) ; 460 (9 C 1288) ; 466 (26 C 1288) ; 495 (29 B 1288) ; 633 (20 Ra 1289) ; 793 (3 L 1289), No: 1090 (6 Şevval 1290), No: 1225, (21 Ra 1291)

Ceride-i Havadis, No: 793, 834, 878, 880, 957, 966, 1049, 1051, 1139, 1144, 1169, 1209.

Ruznâme-i Ceride-i Havadis: No: 668, 856, 884, 894.

Devir

Hakayık ül Vekayi, No: 282 (19 Haziran 1871) ; No: 328 (20 Ca 1288 /08.08.1871 Salı, s.1); No: 329, (09.08.1871, s.3); No: 337, (18.08.1871, s.3-4); No: 344, (10 C 1288 /26.08.1871 , s.1); No: 348 (31.08.1871, s.1); No: 350, (2 Eylül 1871, s.1) ; No: 357, (11.09.1871, s.1) ; No: 366, (21.09.1871, s.1); No:369, (25.09.1871, s.1) ; No: 370, (26.09.1871, s.1) ; No: 377, (04.10.1871, s.1) ; No: 378, (05.10.1871, s.1) ; No: 395, (25.10.1871, s.1) ; No: 409, (10.11.1871, s.1) ; No:413, (15.11.1871, s.1) ; No: 435, (10.12.1871, s.1)

İkdam, No: 6154 (28 Mart 1330)

İstikbal, No: 204 (16 Zilhicce 1293), No: 331 (22 Muharrem1294), No: 332 (23 Muharrem 1294)

Mecmua-i Maarif, No: 33, (5 Receb 1293)

Mussaver Medeniyet, No: 9

Osmanlı, No: 121

Sabah, No: 49, 1. Sene, (13.04.1876) ; 50 (14.04.1876), No: 249 (10 Kanunuevvel 1876), No: 250 (11 Kanunuevvel 1876) , No: 290 (7 Şubat 1877)

Takvim-i Vekayi, 214 (10 Zilkade 1256); 221 (13 Safer 1257) ; 280(12 Muharrem 1261); 547(16 Rebiülahir 1273); 553, (Selh-i Ramazan 1273); 562, (9 Şevval 1274); 567 (18 Cemaziyelahir 1275); 597 (28 Rebiülevvel 1277); 600 (14 Cemaziyelevvel 1277); 601 (22 Cemaziyelevvel 1277); 2074, (8 Muharrem 1295)

Tarîk

Tasvir-i Efkar, No: 67 (28 Ş 1279) ; 71 (11 N 1279) ; 349 (9 B 1282) ; 423 (14 Ca 1283) ; 567 (14 Za 1284)

Tercüman-ı Ahval, No: 56 (15 M 1278), No: 307 (18 N 1279)

Tercüman-ı Hakikat, No: 3416, (1 Teşrinisani 1889), No: 3418, (3 Teşrinisani 1889), No: 4414, (3 Ramazan 1310)

Vakit, No: 17, (10 Ca 1292), No: 19, (12 Ca 1292), No: 31, (26 Ca 1292), No: 36, (3 C 1292), No: 245, (21 Ca 1293), No: 266, (15 C 1293), No: 466, 2. Sene, (30 Muharrem 1294) ; (12 Safer 1294)

Zaman, No: 190 (28 M 1294 / 12.02.1877)

B) YABANCI GAZETELER

La Turquıe, 11. Yılı, No: 29 (06.02.1877) ; 30 (07.02.1877)

Le Moniteur Oriental, (21.03. 1893 Salı)

Le Temps, 26.03.1893

Newyork Tribune, 8 January 1877 ; 7 February 1877 ; 14 July 1877 ; 20 July 1877 ; 6 August 1877.

The Newyork Times, February 18 1877; 17 August 1877.

The Times, 12 February 1858.

The Missionary Herald, Vol.XXIX, No:9, Boston, September 1833.

The Examiner, No: 3602, (February 10, 1877) ; 3603 (February 17, 1877) ; 3606 (10 Mart 1877) ; 3632 (September 8, 1877)

KİTAPLAR, MAKALELER ve TEZLER

ABDEL- AZİZ, Omar, **Anglo- Egyptian Relations and The Construction of The Alexandria- Cairo- Suez Railway(1833-1858),** (Unpublished PhD Thesis) Univ. Of London, 1966.

ABDURRAHMAN, Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye,** c.2, Karabet Matbaası, İstanbul, 1315.

--------- ----------, **Tarih Müsahabeleri**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339.

ADIVAR, A. Adnan, "Tarih ve Biyografya", **İÜTD**, c.2, S.3-4, 1952.

AGATON Efendi, "Memâlik-i Mahrusede Telgraf Hatlarının İstatistiki", **Hakayık ül Vekayi Gazetesi**, No: 435, 438(10.12.1871 ve 13.12.1871 Tarihli nüshalar).

AHMED Midhat Efendi, **Zübdet ül Hakayık,** Takvim-i Vekayi Matbaası, İstanbul, 1295.

AKÇURA, Yusuf, **Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. Ve XIX. Asırlarda)**, 2.bs. TTK yay., Ankara, 1985.

AKÇURA, Gökhan**, Türkiye Sergicilik ve Fuarcılık Tarihi,** Tarih Vakfı, 2009.

AKINCAN, Aziz, **Türkiye'de Posta ve Telgrafçılık** (Yayın yeri ve tarihi yok)

AKÜN, Ömer Faruk, "Ahmed Vefik Paşa", **DİA,** c.2, İstanbul, 1989.

AKYILDIZ, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform 1836-1856**, Eren Yay., İstanbul, 1993.

--- --- , **Osmanlı Finans Sissteminde Dönüşüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-ekonomik Etkileri**, Eren Yay., İstanbul, 1996.

--- ----, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme,** İletişim Yay., İstanbul, 2004.

--- ---, **Sürgün Sefir Sadullah Paşa,** Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2011.

AKYOL, İbrahim Hakkı, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

AKPINAR, Mahmut, "Bir Tanzimat Bürokratının Portresi: Krikor Agaton Efendi(1823-1868)", **TİD**, XXVIII/2, 2013.

AKSÜT, Ali Kemali, **Sultan Azizin Mısır ve Avrupa Seyahati,** Ahmet Saitoğlu Kitabevi, İstanbul, 1944.

AKYÜREK, Göksun, **Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Döneminde Mimarlık Bilgi ve İktidar,** TVYY, İstanbul, 2011.

AKYÜZ, Kenan, **Encümen-i Daniş**, AÜEF Yay., No: 50, Ankara, 1975.

AL, Hüseyin, **Uluslar arası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi 1820-1875,** Osmanlı Bankası Yay., İstanbul, 2007.

ALİ, Fuad, **Musavver 1293-1294 Osmanlı-Rus Seferi,** Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1326.

ALİ, Seydi Bey, "Edhem Paşa", **Musavver Dairetü'l- Maarif,** c.1, s.857, Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1332.

ANTEL, Sadrettin Celâl, "Tanzimat Maarifi", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

ARAİ, Masami, "Tanzimattan sonra Batıya Gönderilen Türk Öğrencileri ve Bunlar Üzerinde Yapılacak Araştırmaların Önemi", **Tanzimat'ın 150. Yıl Dönümü Uluslar arası Sempozyumu Bildiriler,** Ankara, 1991, s.281-285.

ARİF, Mehmed, **Başımıza Gelenler,** 2 cilt, 2. Bs., Osmaniye Matbaası, Dersaadet, 1328.

ARMAOĞLU, Fahir, **XIX. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914),** TTK yay., Ankara, 1997.

ARTEL, Tarık, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

ASIM, Necip, "Matbuat Hatıraları", **İkdam,** (19.12.1921 , 16.01.1922 , 22.01.1922 tarihli sayıları)

ATAM, Şenay, **Osmanlı Devletinde Nafıa Nezareti,** Niğde Üniversitesi, ,(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Niğde, 2015.

AVŞAROĞLU, Nadir, "Meslek mi? Tutku mu?", **Madencilik Bülteni,** S. 62, Aralık, 2001, s.31-33.

AYDIN, Mahir, **Şarki Rumeli Vilayeti**, Dr. Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989.

--- ---, "İbrahim Ethem Paşa (1818-1893)", **TDVİA,** c.10, İstanbul, 1994, s.418-420.

AYDIN, Mithat, "Bosna-Hersek Ayaklanmasında Panislavizmin Etkileri", **Belleten,** c.LXIX, S.256, Aralık 2005.

AUTHEMAN, André, **Bank-i Osmanî-i Şahane,** Osmanlı Bankası Yay.,

İstanbul, 2002.

AYNİ, Mehmet Ali, **Darüfünun Tarihi,** Haz. Aykut Kazancıgil, Kitabevi Yay., İstanbul, 2007.

BADEM, Candan, **The Ottomans And The Crimean War**, Sabancı Üniversitesi,(Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2007.

BARBET, Jean François, **Renseignements sur l'importance donnée par le Gouvernement Turc à l'éducation des Jeunes Musulmans élevés en France**, Paris, 1840.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, "1877 Harbi ve bununla ilgili meseleler hakkında bazı vesikalar", **Tarih Vesikaları**, I.Teşrin, 1941.

--- ---, "Bismarck'ın Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Fikri", **AÜDTCF,** c.1, S.5, Ankara, 1943.

--- ---, "Lord Salisbury'nin İstanbul Fevkalâde Murahhaslığı", **AÜDTCF Dergisi,** c.II, S.4, Ankara, Mayıs-Haziran 1944.

--- ---, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli", **Belleten, Cilt: XXIII, Sayı: 90,** Ankara 1959.

BAYRAK, Meral, **1821 Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1999.

BAYRAKTAR, Kaya, **Osmanlı Bankasının Kuruluşu Faaliyetleri ve Osmanlı Devletinin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875),** Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2002

BELGESAY, Mustafa Reşit, "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

BENT, James Theodore, "Hamdi Bey", çev. Uygur Kocabaşoğlu, **Kebikeç**, S.11, 2001.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yay., 7. bs., İstanbul, 2004.

BİLİM, Cahit, "İlk Türk Bilim Akademisi:Encümen-i Daniş", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergis**i, c.III/2 (Ankara 1985), s. 81-104., 01/01/1985.

------ -------, "Paris'teki Osmanlı Okulu: Mekteb-i Osmani", **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, I/2, (Mayıs, 1989), Eskişehir, s. 215-231.

----- -------, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi(1734-1876),** AÜEF Yay., Eskişehir, 1998.

---- ------, "Eskişehir'in Kaime Bağışı", **Neşet Çağatay'a Armağan,** Eskişehir, 2005.

BİLSEL, Cemil, "Tanzimatın Harici Siyaseti", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

BOZKURT, Gülnihal, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi İçin Yapılan Çalışmalar", **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1994.

---- ----, "Osmanlı Devletinde Köle Ticareti Yasağının Uygulanmasında Çıkan Sorunlara İngiliz-Amerikan-Osmanlı Arşiv Belgelerinden Örnekler", **XV. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 2010.

BOUQUET, Olivier, **Les Pachas du Sultan: Essai Sur Les Agents Supérieurs de l'Etat Ottoman(1839-1909),** Peeters, Paris, 2007.

BUDAK, Ali, **Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa,** Kitabevi, İstanbul, 2004.

CATSANİS, Christophorus, **The Greek Exile**, Philadelphia, 1851.

CEVAD, Mahmud İbnü'ş-Şeyh Nafi, **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı,** MEB Yay., Ankara, 2002.

CEVDET, Ahmet Paşa, **Tarih-i Cevdet,** c.11-12, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1309.

----- -------, **Maruzat,** (Haz.) Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay., İstanbul, 1980.

------- ---------, **Tezakir**, (Haz.) Cavid Baysun, 3.bs., TTK Basımevi, Ankara, 1991.

CEZZAR, Mustafa, **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1971.

--- ---, **Müzeci ve Ressam Osman Hamdi Bey,** Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., İstanbul, 1987.

CHAMBERS, Richard L., "The Encümen-i Daniş and Ottoman Modernization", **VIII. TTK Kongresi Bildiriler Kitabı,** c.2, s.1283 v.d.

COLLAS, Bernard Camille, **La Turquie en 1861**,

----- ----, **La Turquie en 1864**, Paris, 1864.

CLARK, Hyde, "On Public İnstruction in Turkey", **Journal of Statistical Society of London**, vol. 30, No:4, December, 1867.

CUNNİNGHAM, Hugh St. Clair, **British Public Opinion and The Eastern Question 1877-1878,** (Unpublished PhD Thesses), University of Sussex, 1969.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", **AÜTAD,** c.15, S.26, Ankara, 1991.

ÇAĞATAY, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", **AÜDTCF Dergisi,** s.117 v.d.

ÇAKILCI, Diren, Osmanlı-Avrupa Telgraf Hatlarında Sırbistan Emaretinin Rolü", **OTAM**, S.34, Güz 2013.

ÇANKAYA, Ali, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler,** Mars Matbaası, Ankara, 1968.

ÇELİK, Zeynep, **Displaying The Orient: Architecture of İslam at Nineteenth Century World's Fairs**, University of California Press, USA, 1992.

--- ---, **19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul,** çev. Selim Deringil, 2.bs., Türkiye İşbankası Kültür Yay., İstanbul, 2016.

ÇELİK, Yüksel, **Hüsrev Mehmet Paşa'nın Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri (1756-1855)**, (Yayımlanmamış Dr Tezi), İÜ SBE, İstanbul, 2005.

ÇELİK, Gözde, **İstanbul Tarihi Yarımadasında Tanzimat Dönemi İdari Yapıları**, (Yayımlanmamış Dr Tezi), İTÜ FBE, İstanbul, 2007.

ÇOBANZADE Halil Rıfat, **Müntehabât-ı Müfîde-i Mükâtebe**, (AÜDTCF İsmail Sâib Yazmaları, nr. 3117).

ÇOKER, Adnan**. Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi**, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 1983.

DANİŞMEND, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, c.4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.

DAUBRéé, Gabriel Auguste, "Nécrologie Edhem Pacha", **Association Amicale des éléves de I'école Nationale Supérieure des Mines, Bulletin Mensuel**, n.7, 07.1893, s. 148.

DAVİSON H., Roderic, **Reform İn The Ottoman Empire 1856-1876**, Princeton University, New Jersey, 1963.

--- --- , "The First Ottoman Experiment With Paper Money", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Birinci Uluslar arası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri**, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 11-13 Haziran, 1977, ed. Osman Okyar, Halil İnalcık, Ankara, 1980

----- ---- , "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi", **OTAM**, S.14, 2003.

DE FONTMAGNE, Durand La Baronne, **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul**, çev. Gülçiçek Soytürk, Tercümen 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.

DE KAY, James Ellswort, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler**, çev. Serpil Atamaz Hazar, ODTÜ Yay., Ankara, 2009.

DE MOÜY, Charles, **Souvenirs et Causeries d'un Diplomate,** Librairie Plon, Paris, 1909.

DESTRİLHES, **Confidence Sur La Turquie**, Paris, 1855.

DEMEZ, Neslihan, **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme ve Çeviri Hareketi,** Yayımlanmamış YL Tezi, İÜSBE, İstanbul, 2007.

DEMİRİZ, Yıldız, "Üsküdar Mihrimah Sultan Camii", **Sanat Dünyamız**, S.20, İstanbul, Eylül 1980, s.21.

DEVEREUX, Robert, **The First Ottoman Constitutional Period,** The Johns Hopkins University, Baltimore, 1963.

DORYS, Georges, **Abdul-Hamid İn Time**, Paris, 1907.

DÖLEN, Emre, "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Bilimsel Literatürü", **Osmanlı Ansiklopedisi,** c.8, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.

-------- ---------, **Türkiye Üniversite Tarihi 1: Osmanlı Döneminde Darülfünûn (1863-1922)**, İBÜY, İstanbul, 2009.

DRİAULT, Edouard, **Şark Meselesi: Bidâyet-i Zuhûrundan Zamanımıza Kadar**, çev. Nafiz, Yayına Haz. Emine Erdoğan, Berikan Yay., Ankara, 2010.

DURSUN, A. Haluk, "19. Yüzyılda Adam Yetiştirmede Hânegî- Himâye Usûlü" **Kubbealtı Akademi Mecmuası,** Yıl:25, S.4, Ekim 1995.

EDHEM Paşa, "Medhal-i İlm-i Jeoloji", ***Mecmua-i Fünun***, No: 2-36, Matbaa-i Tercüman-ı Ahval- Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyye Matbaası, İstanbul, 1279-1281.

[Einem Osmanen], **Stambul und Das Moderne Türkenthum. Politische Sociale und Biographische Bilder**, c.2, Verlag Von Duncker & Humbolt, Leipzig, 1878.

(ELDEM), Halil Edhem, "Terâcim-i Ahvâl: Ahmed Midhat Efendi", **Şehbal**, No: 70, 15 Şubat 1328.

-------- ---------- , **Elvâh-ı Nakşiyye Koleksiyonu,** Matbaa-i Amire, İstanbul, 1340 (1924).

ELDEM, Edhem, "Osman Hamdi Bey'in Bağdat Vilayetindeki Görevi Sırasında Babası Ethem Paşa'ya Mektupları", **I. Osman Hamdi Bey Kongresi Bildirileri (2-5 Ekim 1990)**, MSÜ Yay., İstanbul, 1992, s.65-98.

------ ------, **İftihar ve İmtiyaz: Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi**, İstanbul, 2004.

----- -----, "Fransa'ya Eğitime Gönderilen Sadrazam İbrahim Edhem", **Popüler Tarih,** S. 74, (Ekim 2006): 50-53.

------ ----- , "Bir Biyografi Üzerine Düşünceler: İbrahim Edhem Paşa Rum muydu?", **Arşiv Dünyası**, S. 11, Temmuz 2008, s.29-38.

----- -----, **Osman Hamdi Bey Sözlüğü,** T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul, 2010.

--- ---, "Elbise-i Osmaniyye'yi Tekrar Ele Almak", **Toplumsal Tarih,** S.248 (Ağustos 2014) ; S.250 (Ekim 2014) ; S.252 (Aralık 2014)

ELDEM, Sedat Hakkı, "Boğaziçi Yalılar / The Bosphorus and its Yalis", **Sanat Dünyamız,** S. 1, 1974, s. 3-11

---------- ----------, **İstanbul Anıları,** Aletaş Alarko Eğitim Tesisleri A.Ş Yay., İstanbul, 1979.

---------- ----------, **Boğaziçi Yalıları: Rumeli Yakası**, c.1, Vehbi Koç Vakfı Yay., İstanbul, 1993.

ENGELHARDT, **Tanzimat ve Türkiye**, müt., Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi., İstanbul, 1328.

ENGİN, Vahdettin, **Rumeli Demiryolları**, Eren Yay., İstanbul, 1993.

----- ------ , **Tünel'den Fünikülere (Kabataş-Taksim,** Yeditepe Yay., İstanbul, 2007.

EPİKMAN, Refik, **Osman Hamdi,** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967.

ERDEM, Y. Hakan, **Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909**, çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

ERDOĞDU, A. Teyfur, **Maarif-i Umumiye Teşkilatı,** İstanbul Üniversitesi, (Yayımlanmamış YL Tezi), İstanbul, 1995.

---- ----, **Dahiliye Nezareti Teşkilat Tarihi,** Hacettepe Üniversitesi, (Yayımlanmamış Dr. Tezi), Ankara, 2005.

EREN, A. Cevad, "Tanzimat", **İA**, c.XI,

(ERGİN), Osman Nuri**, Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı,** Kitabhane-i İslam ve Askeri- İbrahim Hilmi, İstanbul, 1327.

------ ------- , **İstanbul Şehreminleri**, İstanbul, 1927.

------ ------- , **Türkiye Maarif Tarihi**, c.2, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1940.

------- ----------, **Mecelle-i Umur-i Belediye**, İBB yay., İstanbul, 1995.

ERGUVANLI, Kemal, ""Türkiye'nin İlk Maden Mühendisi : İbrahim Edhem Paşa", **Jeoloji Bülteni**, S. 3/2, 1952 Ocak, s. 129-132.

ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, Ankara, 1953.

EROL, Mine, **Osmanlı İmparatorluğunda Kağıt Para,** TTK Yay., Ankara, 1970.

ERSOY, Ahmet, "A Sartorial Tribute to Late Tanzimat: The Elbise-i Osmaniyye Album", **Muqarnas**, v.20, 2003, p.187-197.

ERTEN, Fatma, **Vak'a-i Hayret-nümâ**, (Yayımlanmamış YL Tezi), İÜSBE, İstanbul, 1991.

ES, Hikmet Feridun, **Tanımadığımız Meşhurlar**, (Haz.) Selçuk Karakılıç, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009.

ESAD, Mehmed Efendi, **Vak'ânüvis Es'ad Efendi Tarihi,** nşr. Ziya Yılmazer, OSAV yay., İstanbul 2000.

EYİCE, Semavi, "Pierre Amédéé Jaubert", **TDVİA,** c.23, İstanbul, 2001.

FIRATLI, Nezih, "Edhem Hamdi Eldem (1882-1957)", **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. VIII-1, Maarif Basımevi, Ankara, 1958.

FARLEY, Lewis J., **Turkey,** London, 1866.

--- --- , **Modern Turkey,** London, 1872. (Babıali'nin Bristol'daki konsolosu imiş. Daha önceden Resources of Turkey adında bir eseri yayımlanımş).

FAZIL, İbrahim, "Osmanlı İstikrazları", **DFHM,** S.23-25, 1341/1925 senesi.

FETTAHOĞLU, Kübra, **Rasadhâne-i Amire'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri,** (Yayımlanmamış YL Tezi), Marmara Üiversitesi, İstanbul, 2012.

FİNDLEY, Carter V., **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbıâli**, çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol, İz yayınları, İstanbul 1994.

---- ------, **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi,** çev. Gül Çağalı Güven, TVYY, İstanbul, 1996.

GALİB, Mehmed, **Sadullah Paşa Yahud Mezardan Nidâ,** Konstantiniye, 1909.

GALLENGA, A., **Two Years of The Eastern Question**, London, 1877.

GAVAND, Eugene – Henri, **Chemin de Fer Metropolitain de Constantinople,** Paris, 1876.

GAVAND, Eugene – Henri, **İstanbul Tüneli,** çev. Vahdettin Engin, İETT Yay., İstanbul, 2011.

GERMANER, Semra, "Osmanlı İmparatorluğunun Uluslar arası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları", **Tarih ve Toplum**, c.16, S. 95, Kasım 1991, s.33 v.d.

GÖĞÜŞ, Ceren, 19. Yüzyıl Avusturya Gazeteleri Işığında Osmanlı İmparatorluğunun 1873 Dünya Viyana Sergisine Katılımı, (Yayımlanmamış Yükseklisans Tezi), İTÜ FBE, İstanbul, 2006.

GÖKAÇTI Mehmet A., "Geçmişten Günümüze Yanya", **Tarih ve Toplum,** c.31, S.181, Ocak 1999.

GÖKOĞLU, A.Baha, **Batı ve Doğuda Telgrafçılık Nasıl Doğdu: Yurdumuzda Telgrafçılık, İlk Hatlar, İlk Telgraf Tarifesi**, İstanbul, 1935.

GÖVSA, İbrahim Alaeddin , **Meşhur Adamlar**, c.2, s.437.

------- , ---------, **Türk Meşhurları**, Yedigün Neşriyatı,

GÖZÜTOK, Zehra, **Ziya Paşa'nın Endülüs Tarihi,** (Yayımlanmamış YL Tezi), Marmara Üniv., İstanbul, 2008.

GUBOĞLU, Mihail, "Osmanlı İmparatorluğunda Karadeniz-Tuna Kanalı Projeleri (1836-1876) ve Boğazköy-Köstence Arasında İlk Demiryolu İnşası (1855-1860)", **Çağını Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kacar, İRCİCA, İstanbul, 1995.

GÜLSOY, Ufuk, "Islahat Fermanı", **DİA**, c.19, Ankara, 1999.

GÜMÜŞ, Musa, "Anayasal Meşruti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanının Tam Metin İncelemesi", **Bilig**, S.47, Güz/2008.

GÜNERGUN, Feyza, "Osmanlılar ve Metre Sistemi", **Osmanlı Ansiklopedisi,** c.8, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.

HACISALİHOĞLU, Mehmet, "Sırbistan", **DİA,** c.37, Ankara, 2009.

Halil Edhem Hatıra Kitabı, c.II, TTK Yay., Ankara, 1948.

HAYRETTİN, Bey, **Kırım Harbi,** Haz. Şemsettin Kutlu, Tercümen 1001 Temel Eser, Nu: 77.

HAYRİ, Salih, **Kırım Zafernâmesi – Hayrabat-**, Haz. Necat Birinci, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988.

IMBERT, Paul, **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri,** çev. Adnan Cemgil, Engin Yay., İstanbul.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, **Başhoca İshak Efendi**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989.

--- ---, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Dârülfünûn Kurma Tesebbüsleri" **150. Yılında Tanzimat**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yayınları.1992: 397-439.

--- ---, "Darülfünûn Tarihçesine Giriş (II): Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultani", **Belleten,**c.LVII, S.218, Ankara, 1993.

---- ----, Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı, İRCİCA, İstanbul, 2010.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, 2. bs., IV. Cüz, Maarif Basımevi, İstanbul, 1957.

----------, **Son Asır Türk Şairleri,** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul

İNALCIK, Halil, "Husrev Paşa", **İA,** c. V, MEB, Eskişehir, 1997.

İSKENDER, Pelin, **Mehmet Esat Safvet Paşa(1814- 1883)**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1999.

İSMAİL, Galip Bey, **Yeni Mikyaslara Dair Risale**, Tatyos Matbaası, İstanbul, 1287/1870.

İSKİT, Server R., **Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış,** Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.

İSSAWİ, Charles, **The Economic History of Turkey 1800-1914,** Chicago, 1980.

JAUBERT, Pierre Amédéé, ""Constantinople en 1830", **Journal Asiatique**, Janvier, 1835, s.55-69.

JORGA, Nicolea, **Osmanlı Tarihi**, çev. Nilüfer Epçeli, c.5, Yeditepe yay., İstanbul, 2009.

KÂHYA, Esin, "Türkiye'de İlk Demiryolları", **Belleten,** C.LII, S.202, Nisan 1988.

KAMİL, Paşa, **Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye,** c.3, Matbaa-i Ahmed İhsan, Sene-i Maliye 1325.

KARAHAN, Arzu, **Edhem Paşa Konağı: Rekonstrüksiyon Projesi ve İrdelenmesi,** İTÜ FBE (Yayımlanmamış YL Tezi), İstanbul, 2010.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, c.5-6-7-8, TTK, Ankara, 1988- 1995.

KASABA, Reşat, "İzmir Ticaret Bankası", **Tarih ve Toplum**, S.43, 1987.

KAYAOĞLU, Taceddin, **Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler(1852-1925),** TTK Yay., Ankara, 2013.

KAYGALAK, Sevilay, **Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa 1840-1914,** (Yayınlanmamış Dr. Tezi), AÜ SBE, Ankara, 2006.

KAYNAR, Reşat, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, 2.bs., TTK, Ankara, 1985.

KEYDER, Çağlar, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomi Sistemi", **TCTA,** İletişim Yay., İstanbul, 1985.

KILIÇ, Musa, **Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler(1836-1876),** Yayımlanmamış Dr. Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.

KİEL, Machiel, "Tırhala", **DİA,** c.41,Ankara, 2012.

--- ---, "Yanya", **DİA,** c.43,Ankara, 2013.

KOÇ, Havva, "Bir Belge Işığında İbrahim Ethem Paşa ve Ailesi Hakkında Hatırlamalar", **Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu (17-18 Aralık 1992)**, TVYY, İstanbul, 1993, s.27-37.

KOÇER, H. Ali, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923),** MEB Yayınları, İstanbul, 1991.

KOÇU, Reşad Ekrem, "Edhem Paşa", **İstanbul Ansiklopedisi,** c.9, Koçu Yayınları, İstanbul, 1968.

KODAMAN, Bayram, "Tanzimat'tan II. Mesrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Birinci Uluslar arası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri**, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 11-13 Haziran, 1977, ed. Osman Okyar, Halil İnalcık, Ankara, Meteksan Limited Sirketi, 1980: 287- 295.

--- --- , **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi,** 3. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1999.

KOLOĞLU, Orhan, "II. Abdülhamid ve Masonluk", **Devr-i Hamdi**, Kayseri, 2011.

KONSTANTİNİDİ, **Müntehabat-ı Asar-ı Osmaniyye,** Dersaadet, Hicri 1290 (1873)

KONYALI, İbrahim Hakkı, **Mimar Sinan'ın Eserleri**, Ülkü Basım evi, 1950.

KORAY, Enver, **Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası 1729-1955**, 2.bs., Maarif Basımevi, İstanbul, 1959.

KUNERALP, Sinan. **Son Dönem Osmanlı Erkanı ve Ricali 1839-1922**, İstanbul, İsis Yay., 1999.

---- ---- , "Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç,** TTK Basımevi, Ankara, 1999.

KUNTAY, Mithat Cemal, **Namık Kemal: Devrinin Olayları ve İnsanları Arasında,** c.2, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956.

KURAN, Ercümend, "İbrahim Edhem Pasha", **EI**, v. III, p.993, Leiden, 1986.

----- ------, **Türk Çağdaşlaşması: Çileli Bir Yolda İlerleyiş,** Akçağ Yayınları, Ankara, 1997.

------ ------, Sultan II Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa`nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri**, (İstanbul, 28.06.1989-30.06.1989), İstanbul, 1990.

KURAT, A. Nimet, **Türkiye ve Rusya**: XVIII. yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri, (1798-1919), AÜDTCF, Ankara, 1970.

KURAT, Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880,** AÜDTCF Yay., Ankara, 1968.

KURŞUN, Zekeriya, **Küçük Mehmed Said Paşa 1838-1914,** (Yayımlanmamış Dr. Tezi), Marmara Üniv., İstanbul, 1991.

KÜÇÜK, Cevdet, "Abdülaziz", **DİA,** c.1, Ankara, 1988.

LADY, Hornby, **Kırım Savaşı Sırasında İstanbul**, çev. Kerem Işık, Kitap Yay., İstanbul, 2007.

LATİMER, Elizabeth Wormeley**, Russia And Turkey in The Nineteenth Century**, Chicago, 1893, s.204.

LEWİS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev, Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara, 2000.

LUTFİ, Ahmet, **Vakanüvis Ahmet Lutfi Efendi Tarihi**, Haz. Ahmet Hezarfen, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1999.

----- ------, **Vakanüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi**, c.X-XV, (Haz.) Münir Aktepe, TTK Basımevi, Ankara, 1988-1993.

MAC-FARLANE, Charles, **Constantinople Et La Turquıe En 1828**, Paris, 1829.

MAHMUD, Celaleddin Paşa, **Mirat-ı Hakikat**, 3 cild, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1326.

MALUF, Yusuf Numan, **Kitab-ı Hızânetül Eyyâm fi-terâcim-i İzâm**, Newyork, 1899.

MANSEL, Arif Müfid, "Osman Hamdi: Ölümünün Ellinci Yılı Vesilesiyle", **Belleten**, XXIV, S.94, Ankara, 1960 Nisan.

MEMDUH, Mehmet Paşa, **Evsât-ı Südûr,** İzmir Vilayet Matbaası, İzmir 1328.

MİLLER, William, **The Balkans: Roumania Bulgaria Servia and Montenegro**, Newyork, 1896.

MİTHAT, Paşa, **Mithat Paşa'nın Hatıraları**, 2 c., (Haz.) Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul, 1997.

MOLTKE, Helmuth Von, **Türkiye Mektupları,** çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.

MORDTMANN, A.D., **Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar: Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar**, çev. Gertraude Habermann-Songu, Pera Yay., İstanbul, 1999.

MUTAF, Abdülmecit, **Osmanlı Belgelerine Göre Şûrâ-yı Devlet 1868-1922,** Yayımlanmamış YL Tezi, DEÜ, İzmir, 1997.

NAZIM, H. "Hamdi Bey Merhuma Nebze-i Hürmet", ***Servet-i Fünun***, No: 984, s.339-343.

NEUMAN, Christoph, **Araç Tarih Amaç Tanzimat,** çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yay, 2000.

OGAN, Aziz, "İstanbul Müzeleri Müdürü Halil Etem Merhumun Şahsiyeti", **Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi**, S. V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1949.

ORTAYLI, İlber, "Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı", **Osmanlıdan Cumhuriyete Problemler, Araştırmalar,Tartışmalar,** I. Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993 Ankara), TVYY, İstanbul, 1998, s.56-63.

---- ----- , **II.Abdülhamid Devrinde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu,** AÜSBF Yay., Ankara, 1981.

----- ------ , İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İletişim Yay.,17.bs., İstanbul, 2004

OSMAN Hamdi Bey - Marie de LAUNAY, **1873 Yılında Türkiye'de Halk Giysileri: Elbise-i Osmaniyye** (Viyana Uluslararası Fuarı için kurulan Osmanlı

İmparatorluğu Komisyonu'nun yardımlarıyla yayımlanan eser), Çev. Erol Üyepazarcı, Sabancı Üniv. Yay., İstanbul, 1999.

ÖKTEM, Ziver, "Osmanlı Basın Tarihine İlişkin Anılar, Tanıklıklar", **Müteferrika,** S.34, Güz 2008/2.

ÖNSOY, Rıfat, "Osmanlı İmparatorluğunun katıldığı ilk Uluslar arası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmanî", **Belleten,** S.185-188, Ankara, 1984.

ÖRENÇ, Ali Fuat, "Sakız Adası", **DİA**, c.36, İstanbul, 2009.

ÖZ, Tahsin, "Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler", **Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi**, S. V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1949.

ÖZCAN, Besim, "Kırım Harbi Sırasında Bazı Avrupalı Devlet Adamlarının Osmanlı Ülkesini Ziyaretleri (1854-1855)", **OTAM**, S.9, Ankara, 1998.

ÖZDEMİR, Biltekin, **Osmanlı Devleti Dış Borçları,** Maliye Bakanlığı Yay., Ankara, 2010.

ÖZDEN, Kemal, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Berlin Türk Diplomatik Temsilciliği (1763-1922)", **XVII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı,** c.IV, Ankara, 2018.

ÖZKAN, Ayşe, **Sırbistan'ın Bağımsızlığını Kazanması (1830-1878)**, (Yayımlanmamış Dr. Tezi), Gazi Üniv. Ankara, 2009.

ÖZTUNÇAY, Bahattin, **Hatıra-i Uhuvvet,** Eren Yayınevi, İstanbul, 2005.

ÖZTÜRK, Cemil, **Haydarpaşa – İzmit Hattı,** Marmara Üniv. Sos. Bil. Ens. (Yayımlanmamış YL Tezi), İstanbul, 1987.

------ -------, "Tanzimat Devrinde Bir Devletçilik Teşebbüsü: Haydarpaşa-İzmit Demiryolu", **Çağını Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kacar, İRCİCA, İstanbul, 1995.

ÖZTÜRKÇÜ, İbrahim, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal ile İbrahim Alâeddin Gövsa'nın Mektuplaşmaları", **Toplumsal Tarih Dergisi**, S.219-220, Mart-Nisan 2012.

ÖZYÜKSEL, Murat, **Anadolu ve Bağdat Demiryolu,** Arba Yay., İstanbul, 1988.

PAKALIN, Mehmet Zeki, **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, c.2, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1942, s.403-464.

---------- , **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,** 3 cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946.

----------, **Sicill-i Osmani Zeyli,** TTK, Ankara

PAMUK, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913),** Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2005.

PEARS, Sir Edwin, **Life of Abdulhamid,** London, 1917.

PETERS, John Punnett, **Nippur Or explorations and Adventures on the Euphrates**, v.1, New York, 1897, s.24-26.

PINAR, Hayrettin, **Devlet ve Siyaset Adamı Olarak Mehmed Emin Âli Paşa(1815-1871)**, (Yayımlanmamış Dr. Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2007.

PUTNAM, G. – BAYLY, S, **Contemporary France**, volume: 4, Contributors: Gabriel Hanotaux - New York., 1903.

RADOT, René Valery, **La Vie de Pasteur,** Paris, 1900.

RAŞİD, Belgradî, **Tarih-i Vaka-i Hayret-nümâ**, Tatyos Divitçiyan Matbaası, 1291.

RIFAT, Ahmed, **Verdül Hadaik,** İstanbul, 1866.

RİKER, T.W., "The Pact of Osborne: A Controversial Episode İn The Making Of Romania, **American Historical Review**, XXXIV, 1929.

ROUSSEAU,J.J., **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı,** çev. Rasih Nuri İleri, Say yay., İstanbul, 1995.

RUFAA Efendi, **Frengistan Seyahatnâmesi,** Bulak Matbaası, Kahire, 1255.

SAİD, Paşa, , **Hatırat**, Sabah Matbaası, Dersaadet, 1328.

--- ---, **Gazeteci Lisanı,** (Haz.) Ersin Özarslan, GÜİF, Ankara, 2008.

SAKAOĞLU, Necdet, **Bu Mülkün Kadın Sultanları,** Oğlak Yay., 4.bs., İstanbul, 2011.

--- ---, "Osmanlı Giyim-kuşamı ve Elbise-i Osmaniyye", **Tarih ve Toplum,** c.8, S.47, Kasım 1987.

SARC, Ömer Celal, "Tanzimat ve Sanayiimiz", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

SALAHÎ, Mehmed, **Girid Meselesi 1866-1869,** Hazırlayan: Münir Aktepe, İÜEF Matbaası, İstanbul, 1967.

SHAHVAR, Suliman, **The Formation of The İndo-European Telegraph Line: Britain, Ottoman and Persia 1855-1865**, (Un published phD Thessis), SOAS, University of London.

SELAHATTİN, Mehmet, **Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi (Mustafa Reşit Paşa'nın Hayatı)**, Alem Matbaası, İstanbul, 1306. (s.218'de Edhem Paşa'nın Sırbistan'a memuriyetinden bahsediyor. S.220'den itibaren ise "Sırbistan Hakkında" başlığı ile Sırp-Osmanlı-Rus ilişkilerine değiniyor)

SEZER, Hamiyet. "Tanzimat Döneminde Avrupa Şehirlerine Gönderilen Öğrenciler", **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Egitim, Milletlerarası Kongresi, (İstanbul, 12-15 Nisan 1999), Tebliğler,** Derleyen, Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İstanbul, IRCICA, 2001: 687-711.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, TTK Yay., Ankara, 1999.

SHAW, Stanford, J. – Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c.2, çev. Mehmet Harmancı, e yay., İstanbul, 1983.

SMITH, Albert, **A Month at Constantinople,** London, 1850.

SOMEL, Selçuk Akşin, **Osmanlıda Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908),** İletişim Yay., İstanbul, 2010.

SÜREYYA, Mehmet, **Sicil-i Osmani**, 6 cilt, Haz. Nuri AKBAYAR, İstanbul, 1996.

ŞAFAK, Nurdan, **Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa(1807-1891),** (Yayımlanmamış Dr. Tezi), Marmara Üniv., İstanbul, 2006.

ŞİŞMAN, Adnan, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, TTK Yay., Ankara, 2004.

----- ------, "XIX.Yüzyılda Avrupa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri", **XII. TTK Bildirileri Kitabı,** c.3, Ankara, 1999.

TAHSİN Paşa, **Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları,** Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul, 1931.

TANSEL, Fevziye Abdullah, **Namık Kemal'in Hususi Mektupları,** TTK, c.2 (Ankara, 1969), c.IV (Ankara, 1986).

TAYYARZADE, Ahmed Ata, **Tarih-i Ata,** 4 cild.

TEKDEMİR, Aziz, **Ticaret Nezareti (1839-1876)**, (İstanbul Üniv. Yayımlanmamış Dr. Tezi), İstanbul, 2010.

TEKELİ, İlhan – İLKİN, Selim, **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü,** TTK, Ankara, 1999.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, "Tanzimat Devri Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

THOUVENEL, L., **Trois Aneés de la Question d'Orient 1856-1859,** Paris, 1897.

TIZLAK, Fahrettin, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)**, TTK Yay., Ankara, 1997.

TOLEDANO, Ehud R., **Osmanlı Köle Ticareti 1840-1892,** çev. Y.Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1994.

TUNAŞAR, Seyhun Tunaşar, **Osmanlı Devletinde Son Dönem Mason Sadrazamlar ve Yönetime Etkileri**, Piramit Yay., Ankara, 2003.

TÜRESAY, Özgür, "Tarih yazımı ve Biyografinin Dönüşü", **Halil İnalcık Armağanı –I,** Doğu-Batı Yay., İstanbul, 2009.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, **Maruf Simalar**, (TTK Arşivinde Y/713 no'lu Yazma)

-------- ----------, "Ricâl-i Mühimme-i Siyasiye", **Servet-i Fünun,** No: 1523-1529, 1925-1926.

--------- ----------, **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye** , 2 Cilt, TTK, Ankara, 1987.

Tanzimat I (100. Yıldönümü Münasebetile), Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

Tanzimatın 145. Yıldönümü Sempozyumu, İÜSBF, İstanbul, 1984.

150. Yılında Tanzimat, TTK Yay., Ankara, 1992.

The Debate on Turkey in House of Commons, London, May The 29th, 1863

UBİCİNİ, J.H.A., **Türkiye 1850,** 2 cilt, çev. Cemal Karaağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, No: 63-64.

------ -----, **1855'de Türkiye,** 2 cilt, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, No:98-99.

UÇMAN, Abdullah, "Encümen-i Daniş"**, TDVİA,** c.11,

US, Hakkı Tarık, **Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi,** c.I-II, İstanbul, 1939.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, " İbrahim Edhem Paşa Ailesi ve Halil Edhem Eldem (1861-1938)", **Halil Edhem Hatıra Kitabı**, c. II, TTK Basımevi, Ankara, 1948.

--- ---, "Tersane Konferansı Hakkında Şûra Mazbatası", **Belleten**, VI/ 9, TTK Basımevi, Ankara 1954.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,** 4. Baskı, İstanbul, Ülken Yayınları, 1994.

ÜNAL, Tahsin, **Harp Okulu Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara, 2001.

VAHİD, "Osmanlı Müzesi ve Tarihçesi", ***Servet-i Fünun***, No: 984, s.343-347.

VAHİD Paşa, Mehmed Emin, **Tarih-i Vaka-i Sakız,** Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul, Hicri 1290 / Miladi 1873 Yılı.

VAPEREAU, Gustave, **Dictionnaire Universel des Contemporains Contenant Toutes, les Personnes Notables de la France et des pays étrangers**, c.1, Hachete et Cie, Paris, 1865.

VELAY, A. Du, **Essai Sur l'Histoire Financiére de la Turquie**, Paris, 1903.

VERSAN, Vakur, "Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan Sonra Batı Devletler Hukukunun Benimsenmesi", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç,** TTK Basımevi, Ankara, 1999.

YAMAN, Talat Mümtaz, **Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1940.

YAŞAR, Filiz, **Yunan Bağımsızlık Savaşında Sakız Adası**, Phoenix Yay., Ankara, 2006.

YAZICI, Nesim, "Osmanlı Telgraf Teşkilatı", **TCTA**, c.6, İletişim Yay., İstanbul, 1985.

YAZICI, Mustafa, **Mudanya –Bursa Demiryolunun Yapımı ve İşletmesi,** Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa, 2015.

YAZICI, Nurcan, **Osmanlılarda Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemin Mimarlık Ortamı,** MSGSÜ, (Yayımlanmamış Dr. Tezi), İstanbul, 2007.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

YOVANOVİTCH, Vladimir, **The Serbian Nation and The Eastern Question,** London, 1863,

ZİLFİ, Madeline C., "Osmanlıda Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler", **Osmanlı**,c.5, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.

ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim yay., 7.bs., İstanbul, 2000.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

http://correspondancefamiliale.ehess.fr/document.php?id=5206 (30.04.2011).

http://www.mines-paristech.fr/Ecole/Histoire/ (04.10.2014).

Ekler Listesi

Ek-1

Avrupa'ya tahsil için gönderilen ilk talebe-i Osmanîye (İkdam, Nu:6154, 10 Nisan 1914)

Ek-2

Edhem Efendi'nin Avrupa'daki Maden Bölgelerinde Yapacağı Staj Çalışmasına İlişkin Belge (BOA, HAT 661/32260-F)

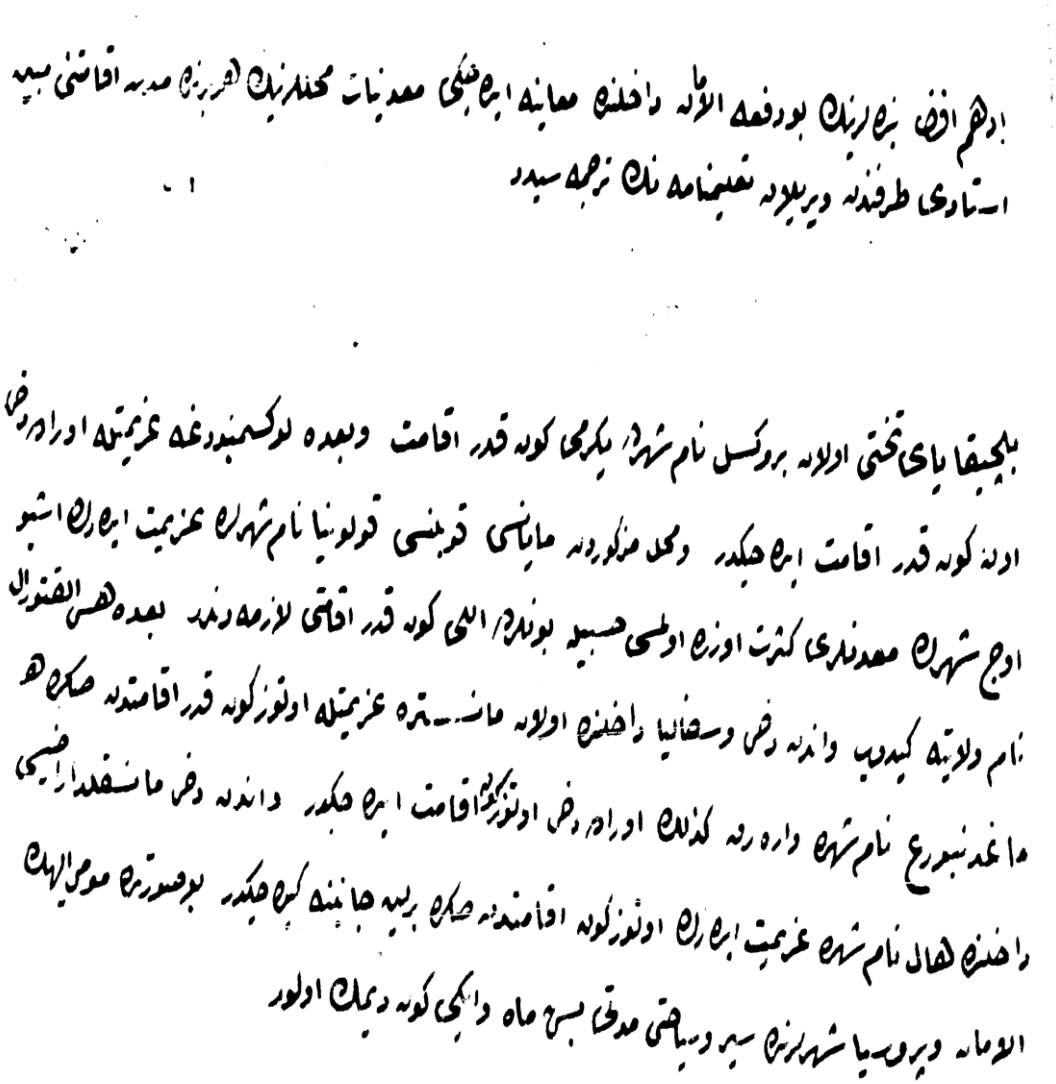

Ek-3

Dâr-ı Şûrâ-yı Askerîyeye memûr ve ta'yîn kılınan Edhem Bey (BOA, C.AS..695-29175)

Bu defa kendisine miralaylık rütbe-i ref'iası ihsanıyla Dâr-ı Şûrâ-yı Askeriyeye memur ve tayin kılınan Edhem Bey zir-i ikbâliyesinden bit-tevfika-i sübhane-i vaki darü'l-üns ve istidad ve kabiliyet-i hüdâdâde ashabından olarak maarif-i aliye ve fünun-ı cihadiyen behredar olanlar gâh-ı ali-i kader istidadehiyye'l-kuvva-yı imtiyazat ve inayat ve refte refte rütbe-i fenniye-i aliye-i şevket-i inayatımla kâm-kâr olmaları şan-ı elbet-nişan-ı saltanat-ı seniyyem iktizasından olmaktan naşî mir-i mümaileyhsin sene-i bir müddetten berü memurin-i Paris canibinde bulunarak mukteza-yı istidad-ı fatanet-i hafriyat-ı kâl-ve arz_tahsil-i fünun etmeğle mukaddemce Dersaadetime vurud etmiş isen de henüz bir memuriyette olmadığına mebni yümn-i kuvva ileride iktiza-yı malumat ve maharetine göre hidemat-ı lazımede istihdam olunmak üzere sana müceddeden miralaylık rütbe-i refiası ihsanıyla Dar-ı Şura-yı askeriye memuriyetinin bi't-tensib ol-babda emr-i şerifim suduru hâl-i balâ-ı müstakil Asakir-i şahanem Seraskeri destur-ı vezirim Halil Rıfat Paşa tarafından ifade-i hitâb olunmuş ve mucibince miralaylık rütbe-i refiasına tayin ve Dâr-ı Şûrâ-yı mezkûreye memuriyetin hususuna müsaade-i seniyye-i mülukanem istizan kılınmış olmağın sahife-i Beyza-i sudur olan Hatt-ı Hümayun-ı şevket-makrun-ı şahanem menatık-ı münifi üzere memuriyetini mutazammın işbu emr-i celil-i mukarrerim oldur i'tâ olunmuştur. Hâmid-i keyfiyet-i memuriyetinin malumat-ı devlette senin dahi bu vechile nail olduğun itibar ve iktizasına münasib ve mütehattim olduğu vechile herhalde umur-ı memurende ve hamiyet levâzım-ı gayret ver yine benden mahasal u say ve mukarrerat eylemen beyanında

Evâil-i Cemaziyelevvel 1255 (Temmuz 1839)

Ek-4

Sırp Meclisinin Osmanlı Devletine bağlılık kararına ilişkin imzalı mühürlü 1854 Tarihli Belge (BOA, İ.HR. 107/5240).

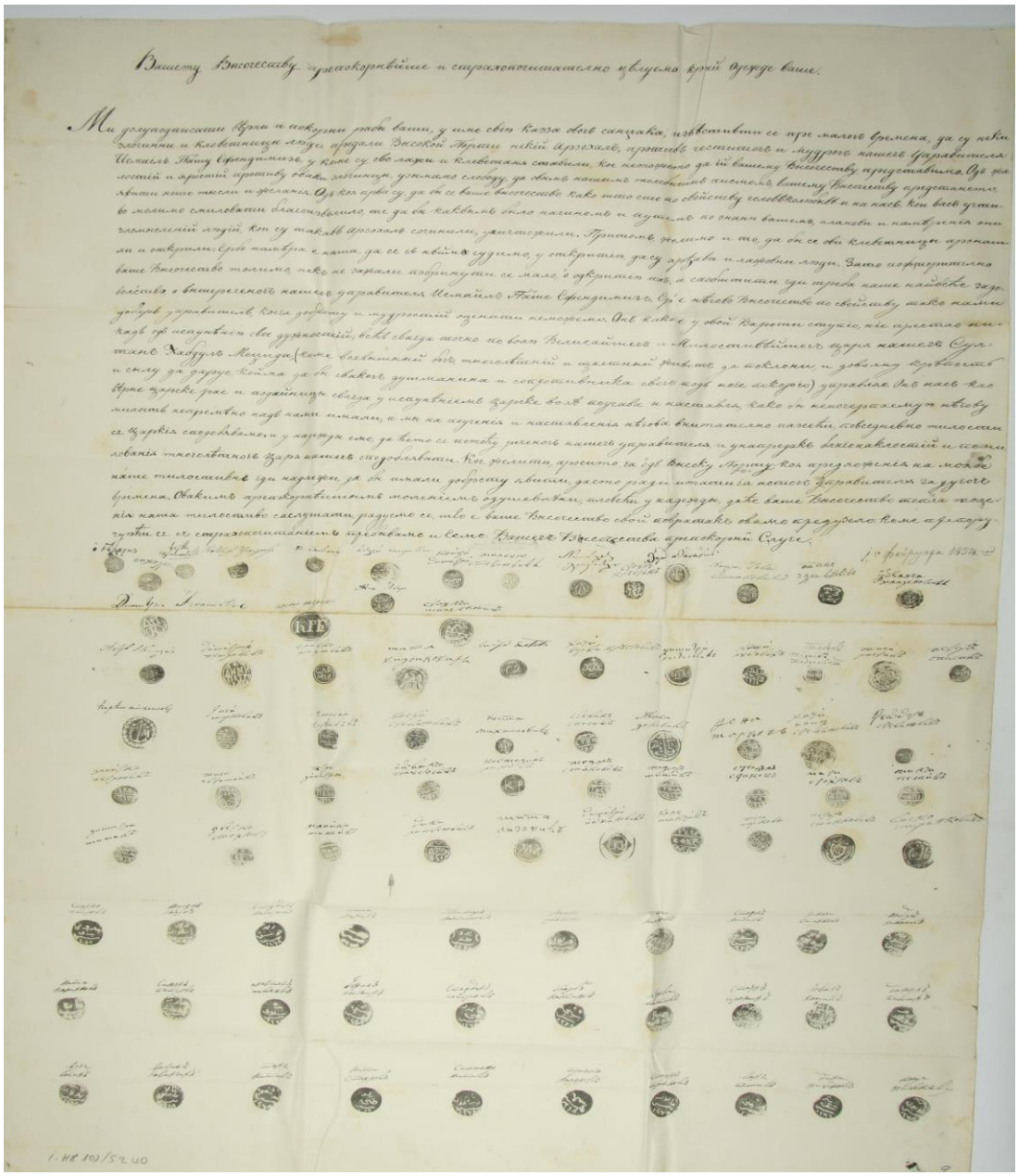

Ek-5

Vezirlik Rütbesine Yükselen Edhem Paşa'nın Şahsı Adına Hazırlattığı Hususi Arma.

Ek-6
Musavver Medeniyet'in Kapak Resmi: Sadrazam Edhem Paşa

Ek-7

Edhem Paşa'nın oğullarının Fotoğrafları (Osman Hamdi, İsmail Galib ve Halil Edhem)

511
Portrait
P. SEBAH, PHOT.
Album
CONSTANTINOPLE ET LE CAIRE.

31 TEŞRİNİ EVVEL 1928 Nushası 5 kuruş

ARKADAŞ

Her hafta çarşanba günleri neşr olunur resimli mecmûadir

KIYMETLİ İLİM ADAMLARIMIZI TANIYALIM.

Halil bey efendi gibi müstesna ilim adamlarımızla iftehar etmeliyiz. Halil bey efendi otuz beş senelik yılmaz bir gayret sarfından sonra müzemizi bu gün Avrupa müzeleri kadar zenginleştirmiştir

Özgeçmiş

Salih EROL

Tarih Anabilim Dalı

Doktora

Yayınlar

- "Rumeli'de Bir Ayanın Doğuşu: Pehlivan İbrahim Ağa", Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempoyumu-II, Manisa, 2010
- Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmelerinde Yenişehir Kazası 1870 – 1927, Ankara, 2011.
- Vekâyi-i Baba Paşa fi't-Tarih, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- "Bursalı Din Adamı Gazzizâde Abdüllatif Efendi'nin Osmanlı Askerî Reformlarına Bakışı", XVII. TTK Kongre Bildirileri Kitabı, c.IV, Ankara, 2018, s.837-857

Kişisel Bilgiler

Doğum Yeri/Yılı: Malazgirt/1978

Cinsiyet: Erkek

Yabancı Dil: İngilizce, Fransızca, Arapça